

8/2135

3092

Lelt. ^{26.} ~~2174/6.~~
1910. évi 1603

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

-KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZNEGYVENKETTEDIK KÖTET.

(400. 401. 402. SZÁM)

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1910.

SZÉKESFŐVÁROSI
IPARRAJZISKOLA.

27247-66

TARTALOM.

CCCC. SZÁM.

	Lap
A GENTRY. (I). — Concha Győzöttől	1
EGY FEJEZET PETŐFI KÖLTÉSZETÉRŐL. — Hartmann Jánostól	35
AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ. — (A hatvanhetes alap.) — Réz Mihálytól	51
KEMÉNY ÉS BALZAC. (I). — Ifj. Dengi Jánostól	27
A SZENT SZŰZ MEG AZ APÁCZA. — Elbeszélés. — Gottfried Keller után, németből — h. a.-tól	98
KÖLTEMÉNY: <i>Chantecler éneke a naphoz.</i> — Edmond Rostand után, francziából — Ábrányi Emiltől	105
SZEMLE: <i>A Balkán-szerződések kérdése.</i> — x-től. — <i>Chantecler.</i> — Haraszti Gyulától. — <i>Zene.</i> — <i>Strauss Richárd Elektrája.</i> — Kern Auréltól	107
ÉRTESÍTŐ: Bayer József: <i>Shakespeare drámái hazánkban.</i> — Gyulai Ágostól. — Masson: <i>Alfred de Vigny.</i> — K. L.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	146

CCCCI. SZÁM.

MEGEMLÉKEZÉS GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNÉRŐL. — Berzeviczy Alberttől	161
A GENTRY. (II). — Concha Győzöttől	173
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKEZETE. — Angyal Dávidtól	200
MIKSZÁTH. — Négyesy Lászlótól	219
KEMÉNY ÉS BALZAC. (II.) — Ifj. Dengi Jánostól	243
A FELESÉG CSÓKJA. — Elbeszélés. — Berczik Árpádtól	267
KÖLTEMÉNYEK: <i>A czenki sirbolt.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Széchenyi.</i> — Vargha Gyulától	276
SZEMLE: <i>Björnson.</i> — Farkas Zoltántól. — <i>Görögország válsága.</i> — Deresényi Móricztól	282
ÉRTESÍTŐ: <i>A műfordításról.</i> (Radó Antal: <i>A műfordítás művészete.</i>) — Heinrich Gusztávtól. — <i>Finn-ugor nyelvtudomány.</i> (Szinyeyi József: <i>Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.</i>) — is.-tól	314

CCCCII. SZÁM.

	Lap
A BÜNTETŐJOG VÁLSÁGA. — Balogh Jenőtől	321
GRÓF ANDRÁSSY GYULA ÉLETÉBŐL. — Wertheimer Edétől	346
JHERING ÉS MŰVE. — Schwarz Gusztávtól	376
KÉPVISELETI ALKOTMÁNY BOSNYÁKORSZÁGBAN. (I.) Szokolay Kornéltól	407
NEBUKADNEZÁR DIADALMENETE. — Elbeszélés. — Jakab Ödöntől	417
KÖLTEMÉNYEK: <i>Finn dalok: Karjalaiak dala.</i> (Hannikainen.) — <i>A boldogok.</i> (Kivi.) — <i>Az anya és leánya.</i> (Népdal.) — Finnből, — Somkuti.	434
SZEMLE: <i>Goethe legújabb műve.</i> — h. g.-tól. — <i>Mark Twain.</i> — Yolland Artúrtól. — <i>Színház.</i> (Nemzeti színház: <i>Szigligeti Nagyapója</i> ; Barrie: <i>A mihez minden asszony ért.</i> — A francziák <i>Chantecler</i> -je. — Berliniek a Vigszínházban.) v. g.-tól.	439
ÉRTESÍTŐ: <i>A Költők és Írók újabb két kötete.</i> (Várdai Béla: <i>Mikszáth Kálmán.</i> — Császár Elemér: <i>Kisfaludy Sándor.</i>) — vj.-tól. — <i>Két új könyv Pascalról.</i> (Fortunat Strowski: <i>Pascal et son temps.</i> — Medveczky Frigyes: <i>Tanulmányok Pascalról.</i>) — Nagy Józseftől. — <i>Az utolsó nemesi fölkelés.</i> (R. Kiss István könyve.) — d.-tól. — Kiss Ernő: <i>Mikszáth.</i> — r. r.-tól. — <i>Rachel.</i> (A de Fancigny-Lucinge: <i>Rachel et son temps.</i> — Valentine Thomson: <i>La vie sentimentale Rachel.</i>) — K. Gy.-tól. — <i>Gottsched hazánkban.</i> (Bleyer Jakab könyve.) — Schmidt Henriktől. — <i>Új magyar könyvek.</i>	449

A GENTRY.*

— Első közlemény. —

Nemesség és főnemesség egy törzsnek kétféle hajtása.

Az elsőnek igen számos, de egészben apró az ágazata; valóságos bozóttá lett, melyből csak itt-ott emelkedik ki egy-egy szép szál fa. A másik zömében csupa hatalmas, terebélyes, impozáns fapéldányból áll, melyek egymástól is messze, külön állnak, a bozóttá lett nemességtől pedig anyyira eltávolodtak, hogy közös törzsökük, gyökerük tudata is elhomályosult, sőt valami közös néven sem említettnek.

A főnemességből főrend, a nagyok rendje, latinosan a mágnásság lett, mely nemesak mai közjogi helyzeténél, de vagyoni körülményei, czimeinél fogva is, jellemére nézve régóta egészen másnak tekintetik, mint a jogállásában nagyon megfogyatkozott, vagyoni erejében meggyengült, nemesi nevét részben elhagyó, részben megváltoztató nemesség.

Ez ugyanis a negyvennyolczas nagy átalakulás után középosztálynak kezdi magát nevezni, az utolsó 30 év óta pedig előkelőbb része egészen idegen, angol nevet vesz föl s gentrynek szereti magát hivatni.

A «fonetikus» írás magyar fanatikusai gondoskodnak azután róla, hogy az angol társadalomnak egyik legkülönlegeseb jelenségét megjelölő gentry szónak idegen eredetét ne is sejtse a jámbor magyar. Sőt újabb szépirodalmunk gyakran előforduló alakjainak nevei: dzsentrí fiú, dzsentrí asszony, pusztuló dzsentrí, zsidó dzsentrí, Dsingiskánra emlékeztető hangzásukkal, a magyarnak «soviniszta» tudósaink

* Králik Lajos: *Hítbizományi jogunkról. Pálffy János gróf végrendelete.* 1909. Franklin-Társulat. 70 negyedréf lap.

által is kegyelt ázsiai bölcsőjével látszanak összekapcsolni a gentrységet s benne a köztudomásulag germán eredetű hercegi, grófi, bárói czimeket viselő mágnásságnak ősmagyar ellentétet sejtetik.

Mágnásság és nemesség összetartozásának érzete ugyan már a negyvennyolczas átalakulás előtt is erősen meggyengült. A magyar jog (Werböczy I. r. 2. cím) hasztalan állította föl alaptételét, melynél fogva a «főpap urak és országzászlósok és Magyarország egyéb mágnásai és nemesi és előkelői, nemességük és világi javaik tekintetében, a szabadságnak, kiváltságnak és sértetlenségnek azon egy előjogát élvezik», és vonta le belőle következtetését, «hogy az Urak közül (értsd a mágnásokat) senkit sem illet több, a nemesek közül senkit kevesebb a szabadságból».

A birtokmegosztás, a vagyonnak különböző nagysága tényleges osztályokat teremtett az egyenlő jogú nemesség között s e vagyonskülönbség okozta, hogy a nemesség vagyonosabb része a királyhoz közelebb juthatott, őt s általa az országot békében és háborúban inkább szolgálhatta, a miben még Werböczy is az egyenlő nemesi jog mellett a főpapok és országzászlósok, mondhatni, tiszteleti elsőbbségének igazolását látta, azzal vigasztalva magát, hogy ez elsőbbség nem rendi jogkülönbségnél, hanem különös személyi érdemességnél és ehhez kötött hivatalnál fogva illet csak valakit.

Werböczy után azonban már száz év múlva megkezdődik az egységes nemesi renden belül a nemesi osztályoknak jogi kialakulása az által, hogy az örökös főrendű nemesek külön testületben és személyesen részesülnek az ország törvényhozó hatalmában, míg a köznemesek csak követeik útján. Ehhez járul az országzászlósokon kívül a főispáni hivatal viselőinek hasonló joga és egyúttal a főispánságoknak az örökös főrendiek s a leggazdagabb köznemesség köréből való betöltése. Vagyis létre jön a nemesség felső osztálya.

A nemességnek jogilag is némileg körülírt középosztályát az alispáni, országgyűlési követi, szolgabírói tisztségre vagyonuknál fogva alkalmas nemesek, a nobiles bene pos-

sessionati alkotják, közelebbről az olyanok, a kik törvényes birsággal kényszerithetők a megyei tisztségek elvállalására.

A czimeres, a kurta, a boeskoros nemeknek igen tarka, különböző vagyoni erejű, részben a középosztályba benyúló csoportja teszi a nemesség alsó osztályát.

Ez osztálykülönbség a nemesi renden belül élessé csak az örökös főrendű s a közrendű nemesség közt válik. Mivel azonban a főrendű nemesség jogának lényege a törvényhozói személyes kötelezettségben áll s vagyoni előnnyel nem jár, egyébként pedig a főrendű nemes személyes és vagyoni szabadság tekintetében a köznemessel egyenlő, a köz- és főnemesi birtok egyenlő jog alatt áll, a nemesség különböző osztályai között a házasodásnak semmi akadály nincs, szóval a commercium és connubium korlátlan a nemesség összes osztályai között, a főnemesség törvényhozói kiváltságát a nemesség ép úgy tűri, mint a megyei főtisztségeknek lefoglalását a jómódú nemesség által.

Tárgyilag tekintve azonban mégis élesnek kell venni a mágnásságnak és a nemességnek ez elválását annak következtében, mivel a főnemesi kiváltságot az illető személyes érdem, az összesség hozzájárulása nélkül szerzi, míg az oszlopos megyei tisztségekhez akár öröklött vagyon megtartása, akár újnak szerzése, tehát erkölcsi erő kimutatása s a nemesi közönség bizalma kívántatik.

A főnemesség külön törvényhozói joga tekintetében mint elzárt kaszt áll csakugyan szemben a nemesség egészével, mely meg a nemzet egészéhez viszonyítva kaszt-szerű, az új nemesítések az egész rendben kevés változást okozván s a nemesi rend legtöbbje csak úgy születés által jutva közhatalmi és magán jogokhoz, mint a főnemesség a maga különös törvényhozói jogához.

S épen ez az ok hidalja át és egyenliti ki érzületileg az ellentétet a fő- és a köznemesség közt. Sőt az egész nemességnek egyéb tekintetben, u. m. az összeházasodás lehetőségére, a birtokjogra, a személyes szabadságra vonatkozó egyenlősége, a törvényhozási és kormányzati jogokban ugyan nem ily egyenlő, de a köznemesség adott helyzetének megfelelő részesedése büszkévé tette a köznemességet rendjének

e felső osztályára s annak hatalmában a maga emelkedésének lehetőségét is bámulta. Mindez a főnemesség és köznemesség között érdek-solidaritást szül, csak úgy, mint a mai bourgeois társadalom kis- és nagy-birtokosai kezét fogva küzdenek a collectivista munkásság ellen.

Bizonyára még nagyobb lett volna a solidaritás a fő- és köznemesség között, ha az elsőnek jelentékeny része nem szakad el a XVIII. század folyamán műveltségileg a nemzet testétől s királyhűségében nem feledkezik meg arról, hogy azzal Magyarország fejének, nem pedig annak tartozik, a ki a magyar szent korona mellett egy mást is viselt.

Fő- és köznemességnek minden solidaritása véget ér azonban a nemesség birtok- és adójogi-, hivatali- és törvényhozási közös kiváltságainak megszüntetésével.

A nemesség megszűnik politikailag és magánjogilag külön rend lenni és csekély kivételes jogokon kívül, — minők p. o. a nemesi testőrségbe, alapítványi helyekhez juthatás, a hitbizomány-állíthatás kiváltsága, némely örökjogi különbség, a volt nemesi birtokkal kapcsolatos egyes vagyoni jogok, s időleg a census nélküli választó jog, — tiszta érdemrenddé válik, mely egyéb érdemrendektől csakis az által különbözik, hogy a hozzátartozás a tagok túlnyomó részére születés, s azoknak csak eltűnő csekély számára, az új nemesekére szereztetik személyes érdem által.

Ellenben a főnemességnek sértetlenül fennmarad törvényhozói kiváltsága, de az most már nem többé a nemességnek felső osztálya, hanem attól politikai jogai által teljesen elkülönítve, az új Magyarországnak egészen új politikai és társadalmi rendjévé, a főrenddé válik, hogy az alkotmány egyik főintézményének, az országgyűlésnek anyagául szolgáljon, melyből, az országgyűlésnek a választó polgárok alakította háza mellett, annak nem választott háza képződjék.

Az új Magyarország ez új főrendjének a régi főnemességtől még inkább elütő typut adott az 1885-iki törvényhozás, midőn egyfelől az örökös jogú főrendeket két osztályba sorozta, másrészt midőn a valóságos főrendűek mel-

lett czímzetes főrendüeket teremtett, a kiknek nincs a törvényhozásban személyes része, végül midőn azokon kívül, a kik hivataluknál fogva tartoznak a főrendhez, «érdemek alapján s a főrendek tekintélye öregbitésére» csak életfogytig tartó joggal felruházott személyeket sorozott a főrendüek közé.

Ha ugyanis a czímzetes főrendüektől elvonatkozunk, a kiknek nincsen a főrendházban szavazati joguk s a kik, mint a nemesség, pusztá születési, bár a nemességnél magasabb érdemrendet alkotnak, s a kik abban egyenlők, hogy lényeges politikai és magánjogok nélkül szükölködnek, a mostani valóságos magyar főrend az állampolgároknak oly csoportjából alakul, a kiknél a törvényhozó nem elégedett meg, mint a nemességnél, az első szerző jelességével, kiváltáság jogainak gyakorlására való alkalmasságával, hanem azt a főrend mindenkori tagjától megköveteli, ha a főrendüt megillető nagy hatalomban valósággal részesedni kíván.

Igy osztja a valóságos, nem czímzetes főrendüeket három csoportba, melyek mindegyikénél biztosítékot, bár különbözőt, követel azok alkalmasságára nézve.

Az örökös főrendüeknél a törvényhozó ezt az illetők nagyobb vagyoni erejében, a kik hivataluknál fogva s ennek tartama alatt azok, a hivatalukhoz nélkülözhetetlen magas képességben, az 50 életfogytiglani főrendünél pedig különös kiszemelésükben s a közvélemény ellenőrzésében vélte megtalálni.

Az új főrendbe tartozás lényegesen más föltételektől függ tehát, mint a mely által hajdan a nemesi és főnemesi rendbe jutni lehetett, mely az elsőben bejutottakon kívül az összesekre nézve a születés volt.

E különbség legfeltűnőbb az örökös főrendüeknél, a kik a főrendüséggel járó jogaikkal nem élhetnek, ha földadójuk a törvényes minimum alá száll s ez idő alatt majdnem a czímzetes főrendekkel lesznek egyenlők, jogilag mindenesetre azzal a lényeges különbséggel, hogy az előbbiek joga csak szünetel, utóbbiaknak pedig főrendü czímükön kívül főrendü joguk nincs.

Az új főrend már 1848, még inkább 1885 után teljesen

állami célra és állami tekintetek szerint elkülönített része a nemzetnek, míg a nemesi rend jogilag már csak a családi hagyomány és becsület fenntartásának, a társadalmi megkülönböztetés maradandó értékelésének vágyától áthatottak tömörülésére nyújt lehetőséget.

Az új főrend a nagy köz-functio által, melyre törvény szerint hivatott, nagyfontosságú külön joga által erősen egybekapcsolja mindazokat, a kik hozzátartoznak. Ellenben a nemesi rend mint egész, jog szerint megszűnván minden különös közéleti működése, nem levén a társadalom egyéb csoportjaitól különböző feladata, joga és érdeke, csak lazán függ össze, tengődik, helyi életet él megyénként, ott is nem-nemes elemekkel kapcsolatosan, külön pedig legfőlebb a társas érintkezésben, mert a családi hagyományok megőrzésének, a társadalmi megkülönböztetés biztosításának a nemességhez tartozáson kívül vannak más eszközei is. A nemesség cél- és tanácstalanul áll társadalmunkban.

II.

Ha az ember életének csak környezete tárgyilagosa alkotó elemei volnának mozgatói és azt egyedül a jog kifejezéseként szabályoznák, a nemesség és főnemesesség — mai nevén a főrend — működése, súlya, helye a nemzet politikai és társadalmi szerkezetében tisztán állana előttünk.

Bizonyos azonban, hogy az embert remény és emlékezet, a tárgyilag létező világon túlfekvő, új célok keltette vágyak, érzelmek ép úgy cselekvésre készítetik, másrészt pedig a jog tételei mellett a létfenntartás érdekei s a becsület, a tisztesség, a morál parancsai is szabályozzák.

A nemességet történelmi alapjaiban megingató új gazdasági, társadalmi és politikai környezetbe helyező 48-as reform e tényezők egyikét sem tépte ki a nemzet életéből, de nem is semlegesítette annyira, hogy hatásuknak előbbutóbb mutatkoznia ne kellett volna.

De sem az abszolút osztrák uralom 17 éve, sem az alkotmány visszaállításának s vele a 48-ban kezdett új nem-

zeti élet folytatásának, elrendezésének első tizede, összesen egy negyed század, nem voltak kedvezők arra, hogy a politikai és társadalmi capitis diminutiót szenvedett nemességben az önhelyzetére való eszmélést, a nemzet átalakult társadalmában hozzáillő új hely, új tevékenység fölötti gondolkozást éleszszék.

Negyvennyolcz utáni új helyzetének szokatlanságát, bajait az osztrák uralom rovására írta, 1867-ben annak javulását, illővé válását a beköszöntött alkotmányos szabadságtól várta.

A 70-es évek vége hozza meg ez utóbbi tekintetben a kiábrándulást.

A nemzet alkotmányos életének új szaka a nemesség egyes tagjainak nevezetes politikai emelkedést enged, államban és közgazdaságban jövedelmező állásokat szerez, sokakat a választási, képviselői költekezés által, igaz, vagyonilag tönkre is tesz, de egészben véve a nemesség — annak természetesen felső, jómódú rétegét értem, mely országban, megyében századokon át tényező volt — nem tud az új életben elhelyezkedni.

Megélhetése a földbirtokon s a hivatali pályán nyugszik. Az elsöre nem kedvezők a 70-es évek rossz termései s a 80-asok hanyatló gabonaárai, sem az alkotmányos, új Magyarországnak szabad kereskedelmi, szabad ipari, vasútépítő, vízsabályozó, pénzgazdaság teremtésére egyoldalúan, szinte fanatikusan törekvő, a földet is más árúk módjára kezelő, annak különös természetét nem méltató iránya.

A hivatali pálya nem nyújt a nagyszámú nemességnek megélhetést, a megyein kívül pedig a többit, a katonait, a biróit, a pénzügyit nem tudja kivasználni.

A jóbmódú birtokos nemességen kívül a paraszt-birtok is érzi az új idők kedvezőtlen járását. A megélhetés nehézsége, az uzsora akkora lesz a felső vidéken, hogy az élelmes ügynökök megmozdítják annak türelmes népét.

Pisztóry 1884-ben (*Az osztr.-magyar monarchia statisztikája* 153—156. l.) álmélkodva állapítja meg, hogy 1873 óta évenként átlag 1000 ember érkezik tőlünk New-Yorkba s hogy e szám 1880-ban már a 4000-et meghaladja, a mely

számítás mai adataink szerint pedig a valóságon messze alul maradt, mert a kivándorlók száma már akkor a 7000 felé járt s 1882 óta állandóan túlment a 10,000-en. A 70-es évek vége, melyekben pénzes emberek millióit fújta el a 73-iki krach, egész társadalmunkra határkő. Ekkor lép föl máig tartó betegségének első kézzelfogható symptomája, a népünk számával, földterületünk terjedelmével semmi arányban nem levő kivándorlás.

Kevésbé szembetűnő volt a nemesség baja társadalmi elrendezkedésünkben. Inkább csak maga érezte és e kényelmetlen helyzetben kezdődik föleszmélése. Elvesztett társadalmi állásának emlékei támadnak föl lelkében, hajdani földesúri tekintélyének romjai fölött kesereg, nem tud egészen belenyugodni, hogy csak földbirtokos gazda, s nem egyszermind földesúr. A szomszéd új birtokosnál magát különbnek érzi, mert hisz ennek a föld csak pénzszerzési eszköz, neki alkotmánya, szabadsága, egyháza, nemzeti kulturája fenntartásának biztosítója, megőrzője, a legszentebb javak létrehozásának forrása.

A mult hagyományainak nyomása alatt érzi, hogy a földbirtoknak, ha nem a nagyobbakhoz tartozik is, vannak természetes előjogai, melyektől elválhatatlanok bizonyos úri kötelességei. A javaknak újabb korlátlan forgalmi joga, nevezetesen a gyermekek egyenlő örökösödése, a váltó- és hiteltörvények mellett azonban nem csak e kötelességeknek nem tud megfelelni, hanem megélhetését is fenyegetettnek látja.

Az alkotmányért, szabadságért való lelkesedést a birtokos nemességben a csalódás érzete váltja föl. Hisz gazdasági bajai, így okoskodik, azoknak a szabadelvű törvényeknek logikai következményei, melyekért romantikus lelkesedéssel, — nem tudva a 48-as mozgalomnak magyar nemzeti és socialis, a nemesség vagyoni érdekeit megrendítő oldalai közt különbséget tenni — 25 évvel az előtt vérét ontotta. Arra nem gondol, hogy e törvényekből az adott ténykörülmények között lehetett volna a tények s nemcsak az elvont fogalmak logikája szerint is következtetést vonni. A szabadelvűség s a vele egybekapcsolt jogegyenlőség elveszti előtte varázsát, annak általános áramlatával szembehelyezkedik s

régi nemesi különállásának, vagy legalább is mezőgazdasági külön érdekének valamelyes elismerését, maga sem tudja milyet, óhajtja.

Egyébként a nemesség nem áll egyedül a csalódásban a szabad kereseti társadalomnak általában remélt, de be nem teljesedett áldásaira nézve.

A hetvenes évek végén kezdődik Közép-Európában Bismarck vezetése alatt a szabad kereseti társadalom két nagy irányelvének, a nemzetközi szabad kereskedésnek és a bel-földi szabad iparnak korlátozása, s alapjának, az egyéni érvényesülésnek szűkebb térre szorítása, kezdődik egy új sociálpolitikai irány, melyet a vagyonos osztály helyeslése kísér, s a kormányok hatalma támogat.

A kathedra, az állam socialismusa, melyek ez időben támadtak Németországban, ugyanabból a forrásból fakadnak, melyből nálunk a nemesség, a földbirtokosság is óhajtásait, igényeit merítette: a társadalomban az egyén mellett a külön csoportok, a szövetségek, a testületek létjogosságának, sőt szükségességének hitéből.

Midőn ez óhajok, ez igények a váltóképesség megszorítását, az uzsora büntetésének visszaállítását, otthont mentesítő, a földbirtok külön örökösödési jogát létesítő törvények hozása iránt nálunk nyilatkozni kezdenek, a dogmatikus szabadelvűek azonnal a reactio vádját emelik.

S e vádhoz a nemességnek egy igen tekintélyes része is csatlakozik. Elsőben is az a rész, mely a takarékpénztárakban s a közgazdaság más vállalataiban, vagy a politikai élet homokján keres kárpótlást földbirtoka rossz jövedelmezőségeért s nemesi nimbusa elhomályosodásáért. Másodsor és főleg a magyar politikai életnek azok a nem kis számú rajongói, a kik a tények és irott törvények előtt egyformán szemet hunyva, a negyvennyolczas nagy reformba mindazt beleolvassák, a mit arról alkalmi czélokból egyes vezető politikusok, publicisták, befolyásosb hírlapok könnyen kezelhető, jól hangzó jelszó alakjában kiadtak.

Utóbbiak előtt a 48-as reform a nemzetnek állami függetlensége és állami alkotmánya, valamint társadalmának

szerkezete tekintetében a politikai multtal, az előbbi társadalom minden intézményével, legfőképp pedig a nemeséssel való szakítást jelentett.

Holott a 48-iki törvények a jogegyenlőséget elvi általánosságban — az erdélyi uniót rendező törvényen kívül, ugyan itt is csak (5. §.) közbevetőleg — sehol sem proclamálják; a nemesség intézményét — igaz, meg nem jelölve jövő célját — fentartják, a nemesek választói jogát, minden egyéb, a nem nemesektől megkívánt kellék nélkül is, meghagyják.

A mult század első felének reformerei mindig csak annak szükségét hangoztatták, hogy a nem-nemeseket be kell venni az alkotmány sánczai, tehát a nemesek közé, a mi ugyan szó szerint véve képtelenség, csakúgy, mint a 48-as fölbuzdulás áradozása az egész magyar népnek megneveléséről a népképviselési, a közteherviselési, az egyéni és szabad tulajdont mindenkire nézve megengedő törvények által.

A gondolatoknak e zavaros homályába pedig teljes világot vet, annak, a ki látni akar, maga a 48-as törvényhozó, midőn e szavakkal: «Politikai jogélvezetet azoktól, kik annak eddig gyakorlatában voltak, elvenni, a jelen országgyűlés hivatásának nem érezhetvén,» indokolja a nemesek választójogának minden más kellék nélküli fenntartását.

A földes uraságból egyszerű földbirtokossá lett nemesség az ilyen különböző ellenhatások következtében teljesen zavarba jő társadalmi állására nézve.

Érzi külön valóját, gazdasági helyzetének, jogos érdekeinek polgártársaitól elütő természetét, a nemzetre sajátos értékét, látja a megyei törvényhatósági bizottságban birtoka által jogilag kijelölt szerepét, birtoka által továbbra is fenntartott, ha többé nem is nemesi, legalább földbirtokosi, ugyancsak közjogi természetű, virilis kiváltságát.

Ez ellenhatások okozta zavarnak, a nemesi kiváltság megszűnte által támadt új társadalomban való elhelyezkedési törekvéseknek folyománya volt az a homályos mozgalom, mely a hetvenes években egy idegen angol szót, a gentry-t

honosítja meg nyelvünkben, hogy vele a régi nemesség s az új középosztály, a műveltebb és vagyonosb földbirtokosok s a jómódú szellemi foglalkozásúak egybetartozását jelezze.

Mert a gentry szóval három egészen különböző embercsoport vélte a maga külön csoportérdekét jelölni s nem habozott, a mennyiben e külön csoportok érdekei között kapcsolatot látott, a közös elnevezést elfogadni.

E három csoport: a régi nemesség, a földbirtokosság, a nem földbirtokból élő szellemi foglalkozásoknak oly sokféle pályájú embert egyesítő tarka világa, a kiket egy névvel megjelölni bajos, s a kiket, ha nemesek nem voltak, a régi idő honoratióroknak, az újabb, a maga alkotó tehetetlenségével, lateinereknek, a legújabb, igen tökéletlenül, művelt osztálynak nevez, mert hisz nem egyedül foglalja magában a társadalom magasb műveltségű elemeit.

A gentry szó csakugyan három különböző törekvést takar: a nemesit, a földbirtokosit, tetszetősb néven az agráriust, és végül a szellemi munkáét.

Egy név alá foglalásukat érthetővé teszi a 48 előtti magyar társadalom uralkodó rendjének egységes nemesi jellege, e rend megélhetésének, gazdasági létezésének a földbirtokon nyugvása a nemesek nagy részénél, viszont a nem földbirtokból, hanem magasabbrendű műveltséget igénylő munkájuk után élők jelentékeny részénél, ú. m. a katonatiszteknel, a központi kormánysszékek, felsőbb bíróságok, a kincstári hivatalok tisztségeinél a nemesi származás szüksége, mint előfeltétel.

A birtokszerzés, a hivatalviselés lehetőségének kiterjesztése a nem-nemesekre, nem fosztotta meg a régi nemességet birtokától s nem zárta ki a közhivatalokból: így társulhatott a nemesi érdek a földbirtok érdekével, így érezhette magát a nemesi családi multtal dicsekvő magasabb műveltségű közhivatalnok rokonnak a földbirtokos nemes-sel s csatlakozhatott hozzájuk gazdasági érdekénél fogva a nem-nemes új földbirtokos, magasb műveltségénél fogva pedig a szellemi munkájából élő, szintén nem-nemes ügyvéd, orvos, technikus, író, tudós, hivatalnok.

Ellenben idegen maradt újabb társadalmunknak a

gentry név alá sorakozó csoportosulásától az az elem, mely más társadalmak középosztályának színét-javát teszi, ú. m. a középosztálynak az ipari, kereskedelmi és pénzáruk nagyobb mennyiségével s egyben magas szellemi culturával megáldottak felsőbb rétege.

Ez a réteg 1848 előtti társadalmunkban igen vékony volt, az uralkodó nemesi renden egészen kívül terült el mint a polgári rendnek patriciatusa és német jellegénél fogva a magyar társadalom egészével laza kapcsolatban állott.

Új társadalmunkban sem emelkedett az ipari, kereskedelmi és pénzvagyon s vele a polgári középosztály culturája eléggé, hogy annak színe a gentry mozgalomhoz rokonszenvvel csatlakozzék, illetőleg a mennyiben mindkettő mégis emelkedett, felekezeti ellentét gátolta a csatlakozást. Iparunk, kereskedelmünk, pénzünk a zsidóság kezében összpontosult, de szellemi culturánkban is a zsidóság jelentékeny tényezővé vált, a nélkül, hogy a vallási ellentét a gazdasági érdekközösség, az észjárás, az izlés, az erkölcsi értékelés egyenlősége által kiegyenlítettett volna.

És ez ellentét a zsidósággal a földbirtok körében sem egyenlítődtött ki.

Hasonló okokból álltak távolabb e mozgalomtól azok a magasabb értelmiséget, fensőbb műveltséget kívánó gyár-, bank-, technikai hivatalokban foglalkozók, a minőket vállalataink fokenkénti emelkedése szükségelt és létrehozott.

Ha ekként a gentry-mozgalomban, a régi nemesi s az új földbirtok s a magasabb szellemi munka tömörülésében, valamint a régi középnemesség vezető állásának megőrzésére való törekvésben régi társadalmunk utóhatásának fő fontosságot tulajdonítunk, érthetővé teszi azt másrészt a magyar társadalom nemesi multján kívül minden társadalom elemeinek, így hát mai jogegyenlőségi szabad kereseti társadalmunkénak is, természetes elhelyezkedési és együttműködési törvénye.

E törvény szerint azok kerülnek az egyesek közös céljai megvalósításának, közös szükségletei kielégítésének munkájában, vagyis a társadalomban a vezető helyre, vezető

munkához, a kik a többieknél erre alkalmasabbak. A nemesség erre örökölt képességeinél, a tekintélyesb földbirtok a birtoka jövedelmeztetéséhez nélkülözhetetlen mezőgazdasági tehetségeinél, a magasb szellemi foglalkozás annál a szélesb látkörnél fogva tarthat igényt, melyet neki szakműveltségén túl általános műveltsége nyújt.

Hogy e mozgalomból a régi német patriciatust utódai s a zsidóság magasabb gazdasági és szellemi cultur-elemei kimaradtak, e jelenséget az előbbinek teljesen át nem alakult német jellege, az utóbbinak, a régi polgárságnál gyorsabb külső megmagyarosodása ellenére is, társadalmunkban nagyon is ujdon állásfoglalása, világnézetének, modorának idegenszerűsége magyarázza.

Az egész mozgalom megértéséhez azonban az a futólagos vázlat, melyet fennebb nyújtottam, nyilván nem elégséges. De magyarázatra szorul a mozgalom elnevezésének megfelelősége, valamint az új név alá sorakozó társadalmi csoport hasonlósága ahhoz az az angol csoporthoz, a gentryhez, melynek nevét fölvette.

III.

Mi teszi eredeti hazájában, Angliában a gentryt? A legfogósabb kérdések egyike, melyre az angolok is különbözőképen felelnek.

Eredeti értelme szerint nemesi rendet jelent. A szónak gyöke, a «gent», nemzetséget, nemességet fejez ki, ragja a «ry» pedig rendet. A ry ragot az angol máskor is használja a társadalom valamely rendjének megjelölésére, így mondja prelatry, midőn a praelatusok, a főpapok, yeomanry midőn a szabad kisebb birtokosok, peasantry, midőn a jobbágyok, a chivalry, midőn a lovagok rendjét akarja érteni.

Ámde a nemességet a nobility szóval is jelzi az angol, sőt a nobility szót használja a tulajdonképi nemesség jelzésére, hogy azt a gentrytől megkülönböztesse. Nobleman (nemesember) és gentleman (úri ember) sokszor szembe állított alakjai az angol közéletnek.

Ez az angol nemesség, mely a XI. században keletkezik, teljesen elüt az európai nemességtől s ez elütő természete teszi érthetővé az angol gentryt is, mely etymologiai értelme szerint szintén nemességet jelentene.

Angliában ugyanis a nemességet, nobilityt, csak az a néhány száz főrendű család, vagy még szabatosabban szólva, ennek a néhány száz családnak első szülöttje alkotja, a kikből a parlamentnek főrendiháza áll, mert a másod-harmad szülöttek s leszármazóik nem tartoznak a főrendhez, nem részesei családjuk hercegi, marquesi, earli, viscounti, bárói méltóságának, még főrendi nevét is csak kivételképen viselik. A főrendű családok nem első-szülött tagjainak leszármazói nem számíttatnak a nemességhez, hanem a gentryhez.

E nemesség királyi adományon, mint első szerzési czímen kívül első-szülöttségi örökösödés útján szerzetetik. Hivatása az országot a királynak a parlamentben adandó tanácsal szolgálni, mely hivatási kötelesség alól királyi engedelem sem mentheti föl. A nemesség minden tagja, bár méltóságuknak fokára nézve különböznek s a főrendi méltóság magasabb fokán állókat szertartásos elsőbbség illeti az alantabb fokon állók fölött, törvényhozói hivatásuk s a vele járó kiváltságok tekintetében egyenrangúak, latinosan *inter se pares*, angolosan *peer-ek*.

Az angol nemesség ezek szerint a nemzet igen kis töredékének, vagy 600 személynek törvényhozói kiváltságát, az ily kiváltságoltaknak egymás közti jogi egyenlőségét jelenti. A nemesi, főrendi jog, mint *actualis jog*, egy családnak csak első-szülöttét illeti, az illető hercegi, marques-i, stb. család többi tagjai nem tartoznak a nemességhez, hanem a közrendhez s nem viselik a főrendi nevet. Az angol nemesség e szerint a nemzet törvényhozó hatalma gyakorlására alakított állami hivatali testület, melynek tagjai nem választás, hanem születés által azok és csak időnkint szemelgetnek ki királyi kinevezés által. Ennélfogva sokan helytelennek istartják az angol nemességet e csekély számú testületben látni, miután az ősiség, a régiség nem tartoznak a mai angol nemesség jellemző vonásai közé. Csak négy nemesi

család nyúlik vissza a XIII., öt a XIV. és hét a XV. századba, ellenben a nemesi családoknak majd kétharmada a XIX. században nemesített. (Dodd, Peerage: *Statesman's Yearbook.*)

És mint fennebb említém, a gentry szó gyöke is nemességre utal. Csakugyan, a közfölfogás a gentryben alsóbbrendű nemességet, lesser nobility-t is lát.

Lát pedig annál fogva, mert a főrendű családok másod-, harmad-szülött stb. fiai, nem lévén főrendű neveik, czímeik és jogaik s családjuknak eredeti nemzetség-nevét, nem főrendi nevét viselvén, különböző társadalmi pályákon forogván, mint a gentry tagjai, ehhez számíttatnak.

Ezeken kívül és legfőképen a gentryhez számítja a közrendűeknek azt a felső osztályát, mely a középkori lovagrend utódaiból, továbbá a társadalomnak azon elemeiből áll, a kik a lovagokhoz hasonló módon különös szellemi képesség kimutatása által jutottak társadalmi állásukhoz, mint a papok, az egyetemi fokokkal bírók.

Ez utóbbi csoport zömét a lovagok utódai, a földbirtokosok alkotják, nem oly értelemben, mintha a lovagi jelleg, cím örökletessé vált volna. Angliában se a lovagi minőség, se a lovagi birtok nem vált örökletes, elidegeníthetetlen, ősi joggá.

Angliában a fegyverforgatási, vitézi képesség kimutatása, nem születés által lehetett csak a lovagi rendbe jutni s ennek mintegy diplomájaként lovagi jelvényeket, aransarkantyút, czimert szerezni. A lovagi rend mint testület, de egyes lovag is, még inkább a király vizsgálhatta meg s avathatta föl azt, a ki a lovagságra igényt tartott, ép úgy, a mint az egyház, az egyetemek avattak pappá, doctorrá s adták a papi jelvényeket, a doctori kalapot.

A ki a vitézi mesterség ismeretéről a vizsgán tanúságot tett, lovaggá, seniorrá, angolosan Sir-ré avattatott, a kik ellenben arra készültek, a seniorok mellett paizshordozók, scutarii, angolul esquirek voltak s a lovagi méltóságra még csak jelöltettek, esquireknek hivattak.

Miután azonban a hűbértok után teljesítendő honvédelmi szolgálatot már a középkorban meg lehet váltani,

II. Károly alatt 1661-ben pedig az ily birtokokra nehezedeő honvédelmi kötelességet jogilag megszüntették, a lovagi intézmény teljesen elveszti létjogát, megszűnik mint különös jogú intézmény, megszűnik a neve is, mint egyszerű lovagi név és személyes érdemrenddé válik, minő a térdszalag-, a fürdő- stb. rend.

Ámde az angol törvényhozó az intézmény megszüntetésével nem akarta annak a családokban élő emlékét s ez emléeknek jelét, a lovagi czimert és annak viseléséhez való jogot is megszüntetni. Valamely családnak czimeréhez való joga meghagyatott. Az udvarnagyi hivatalhoz tartozik a czimernöki hivatal (heralds office), mely a czimerekről hivatalos bizonylatokat állít ki, továbbá vagyonos és érdemes embereknek czimereket engedélyez. A czimerek tartása egyúttal adó alá esik, melyet 30,000-nél több személy fizetett a mult század második felében.

Így állott elő a XVII. század vége óta a társadalomnak egy rétege, melyet lovagi rendnek tekinteni többé nem lehetett, minthogy a lovagi honvédelmi intézmény s a hűbéri lovagbirtok megszűntek, de mely a közrendűek közül az által vált ki, hogy a lovagi multú családok czimereiket megtartották, viselték. Az ilyeneket lovagoknak többé nevezni tehát nem lehetett s azon lovagrendekhez sem tartoztak, melyek minden társadalmi vagy állami külön hivatás nélkül, az illetők szerzett érdemeik kitüntetéseként álltak fenn, mint a térdszalag-, a fürdő-rend, a kik a Sir czímet viselhették. Alkalmazták hát rájuk a régi lovagi rend második fokozatának, a jelölteknek, a junioroknak esquire nevét s egyben az illetők nemzetségének multjára való tekintettel a gentleman nevet, a mire az illetőknek kiváló nemzetségből származását, mintegy nemességét, a gens generosa-t jelezték. A mint a középkorban is a miles, a lovag (angolul knight), az armiger, a lovagi jelölt (paizshordó, angolul esquire), az egyszerű lovagi tanoncz (generosus) alkották a főrend után jövő közrendnek felső rétegét, együtt a gentryt.

Ez időben határozzák meg a gentryt akként, hogy a gentry olyanokból áll, vagy más fordulattal gentleman az,

a kinek czimere van, qui arma gerit, a kinek czimerhez joga van, a ki esquire.

E czimereket Angliában nem kis becsben tartják. Köztudomású ugyanis, hogy «az angol családok legrégibbjeit, a melyek eredetüket a normann hódítás és a keresztes háborúk idejére bírják visszavinni, ezek közt az egyszerű czimeres családok, a gentry körében inkább találni, mint a főrendek, a peerek között, a kiknek sorait méltán árasztják el az államnak a polgári és katonai téren az újabb időkben kiváló szolgálatokat tett férfiak.» (Montalembert: *De l'avenir politique de l'Angleterre*. 88. l.)

Mint már fönnebb kiemeltük, a főrendek között tizenhatnak eredete nyúlik csak a XV. századon túli időbe, míg Sir Bernard Burke vaskos kötete, az angol gentry gothai almanachja (*A genealogical and heraldic history of the landed gentry*, 1906.) számos ilyen családot mutat.

Másrészt azonban az esquirek, a lovagi rend második fokozatához már régóta nemcsak azokat számították, a kiknek czimere van, hanem a szellemi mesterségeket a vitézekkel egyformán értékelve, azokat is, a kik a papi rendbe, az egyetemeken a tudósok közé, az ügyvédi karban jogvédökké fölvétettek, szellemi képzettségük alapján szakjukban mestereknek elismertettek, diplomát nyertek, mintegy lovaggá üttettek.

Ez a folyamat már Erzsébet királynő idejében kezdődik, a midőn egy akkori író, Sir Thomas Smith szerint «minden törvénytudó, minden egyetemet végzett, szabad művészetet gyakorló, szóval a ki testi munka nélkül élhet, szabad idővel rendelkezik, a gentleman állásával, tekintélyével és kötelességével bir, master-nek (magister) hívandó és gentlemannak tekintendő».

A magasabb képzettségnél fogva kerültek természetesen a gentry körébe a fontosabb hivatalok viselői, a hadsereg tisztjei.

A nagyobb vagyon szabad időt, magasabb műveltség lehetőségét engedvén, a társas érintkezés finomságát megkönnyítvén, birtokosát a közvélemény szerint kényesebb erkölcsi kötelezettségek terhelvén, mint azokat, a kik foglalkozásuk-

hoz hozzá vannak lánczolva, a gentry még inkább kiszélesült mindazon gazdasági foglalkozásuk által, a kik nagy vagyon, vagy jövedelem mellett magas szellemi színvonaluk, jó nevelésük, erkölcsi kifogástalanságuk által egyenlővé lettek a gentry többi elemeivel s mindazon politikai és társadalmi kötelezettségeket elvállalják, melyekre a társadalomnak e rétege a maga fölényes állását alapítja.

Igy egyesül tehát a gentryben bizonyos nemesi elem, a régóta czimert viselők családjai útján, a szellemi tudományokban tudós testületek által elismert tanultságú, továbbá a gazdasági élet vezető polczain álló magas műveltségű elemekkel.

Mindannyinál a vagyonnak, a jólétnek magasabb foka van jelen, mely túlnyomólag földbirtokon nyugszik, de az egész társadalmi csoportnak jellegét megadó földbirtokos gentry (landed gentry) mellett van más gazdasági alapon álló városi (town) gentry is.

E különböző elemek egyesülését lehetővé tette a földbirtokos lovagi és a tudós elemnek sok százados egyenjogú együttműködése az iparos és kereskedő elemmel a parlamentben, a hol tulajdonkép utóbbinak volt számszerű túlsúlya, továbbá a megyékben, melyek az iparos elemektől nem voltak zárt városi szervezet által úgy elkülönítve, mint nálunk a multban, sőt még a jelenben is. Városok, mezővárosok, a hol az iparosok, kereskedők éltek, ha nem is kivétel nélkül, a megyék kiegészítő részei voltak.

Mi teszi mindezen elemeket egygyé, mi által határoldódnak el a társadalom más tagozataitól? Meg lehet-e a gentryt határozni? Gneist azt hiszi, nem.

A gentryt alkotó esquirek és gentlemanek oly önálló emberek, így szól Gneist (*Adel u. Ritterschaft in England*, 1853. 7. l.), a kik járadékokból vagy tekintélyes (respectable) foglalkozásból élnek, többet róluk mondani nem lehet, nincs történész, nincs jogász, a ki a gentryt meghatározni tudná.

A miben Gneistnak teljesen igaza van; a történészt illetőleg azért, mivel ez az örökké változóznak megállapításával foglalkozik. Érdeklődésünk pedig éppen arra vonatko-

zik, mi a gentry állandóan, mi ma? és a gentryről már Erzsébet idejében az volt a nézet, hogy az a társadalomnak vajmi bizonytalan, szorosán körül nem határolt tagozata.

De igaza van a jogászt illetően is; mert a jogász Blackstone mást nem tud a gentryről mondani, mint hogy gentleman az, a kinek czimere van, a mi családjának előkelőséget (gentility) kölcsönöz. Olyan csakugyan a gentrység, mint a minő Rómában az ősi patriciatust mellett a vagyonság folytán kifejtett, Blackstone szerint «polgári nemesség» volt. Ez ugyanis a jus imaginum által különböztette meg magát, melynél fogva az, a kinek legalább egy őse magas, curulisi hivatalt viselt, házában ennek képmását, szobrát fölállíthatta.

De ki hinné, hogy az angol gentryt a czimere, a mi minden tagjának nincs is, a római optimatest, nobibist az ősök képtárának joga által megértette, meghatározta?

Csakhogy a történésszen és jogászon kívül más is hozzászólhat ahhoz, mi teszi a társadalmi szerkezet valamely tagozatának lényegét.

Ehhez nem szükséges egyéb, mint annak a tevékenységnek, munkának, melyet egy ilyen tagozathoz tartozók a társadalom többi tagjai mellett végeznek s annak a megbecsülésnek meghatározása, mérlegelése, melyben ezek amannak tevékenységét részesítik.

Hiszen van a csak normatív elveket kereső jogász, a csak okozati kapcsolatokat kutató történész mellett az emberek alkotó, productiv munkájával foglalkozó psychologia, van társadalombuvárlat, van czélokkal, értékekkel foglalkozó erkölctan is, melyektől feleletet várhatni.

A jog egyenesen nem vonja szabályozása körébe azt a munkát, azt a tevékenységet, melyet a gentryhez tartozók kifejtenek, hisz ez mindegyiknél különböző is, és a gentry különböző elemei épen az által egyesülhettek külön munkájuk mellett közös munkára is, mert a jogkülönbségek szétválasztó korlátai közöttük leomlottak.

A gentry ép az által lehetséges, hogy a jog nem szabályozza társadalmi és állami hivatását, munkáját, s létezése

fölött a jognál is erősebb hatalom, a gazdasági és szellemi vagyon képződésének és megőrzésének törvénye dönt.

Ez a törvény a nagyobb gazdasági s a nagyobb szellemi vagyontól, a vagyoniilag, értelmileg magasabban állótól, az erkölcsileg embertársaik fölött nagyobb hatalommal rendelkezőktől jogilag meghatározhatlan, közérdekű tevékenységet kíván s ennek teljesítésétől függ a gentry létele, a gentlemanségre való igény.

A gentry tehát a nagyobb vagyoni módon nyugszik, ez kapcsolja egybe, adja meg a lehetőséget, hogy mezőgazdák, gyárosok, kereskedők, bankárok, a magasabb szellemi foglalkozások emberei ily közérdekű, nagylelkű, önzetlen tevékenységre egyesüljenek s közöttük a családi ősiségnek, a különleges szellemi hivatásokhoz kapcsolódó intellectualis felsőbbségnek, a messzelátó üzleti erőnek érzete e közös, nagy erkölcsi értékű munkában kiegyenlítődjék.

A társadalom nem a leszámazás, nem a különös rendi hivatás, nem a szabad versenynek rostáló munkája által alakítja ki a gentryt, hanem a magasabb vagyonnal járó köteleességeknek az illetők öntudatára jutása által.

A gentry kiemelkedés az ősi vér bálványimádásából, a külön hivatások rendi, czéhszerű elzárkózásából, a szabad kereseti, szabad versenyre alapított társadalom rideg önzéséből. A gentry a társadalom nagyobb vagyonú, nagyobb jövedelmű elemeinek egyesítése önzetlen, közérdekű munkára.

A gentry nem születési rend, minő a nemesség volt, nem hivatási, minő a papi, az ügyvédi, az orvosi rend, a gentry vagyoni rend, melyben a legkülönbözőbb foglalkozású, nagyobb módú elemek egyesülnek, közérdekű munkára, felebarátaik céljainak önzetlen szolgálatára az állami és a társadalmi életben. A noblesse oblige elvét a fortune oblige elve váltja föl. Nemcsak a nemesi származás, a vagyoni is kötelez felebarátaink iránt.

De honnan származik ez erkölcsi elveknek gyakorlati, az életben ható, látható ereje? Melyek azok a közérdekű munkák, melyek a gentry lét-alapját alkotják? Ez erkölcsi elveknek akkora ható ereje nincs, hogy az embereket ily munkára egyenesen hangolják s egy külön társadalmi cso-

portba egyesítsék. Korszakos vallási, eszményi fölbuzdulások, nagy lözszerencsétlenségek kellene ehhez. Rendes körülmények közt közvetett okok idézik elő a nemes fejleményt. Így keletkezett az angol gentry is.

A XVII. századnak második fele óta a képviselők nem húznak díjakat parlamenti szolgálataikért. Előbb napidíjak illették, melyeket a küldő megyék és városok tagjai fizettek. Ezért vonakodott sok város a királyi meghívókat elfogadni, melyek őket képviselő küldésére szólították.

A ki ingyen, a közért ilyen szolgálatot teljesít, az előkelő ember, gentleman. De természetesen ily áldozatot csak attól követelhetni, a kinek hozzá módja van s a XVIII. század elején törvény határozza meg a vagyont, melylyel a választandónak birnia kell. A megyékben 600, a városokban 300 font évi jövedelem kivántatott s ebből eredt az esquireség közönségesen elfogadott értelme, hogy minden gentleman esquire, a kinek 300 font évi jövedelme van.

Hasonlóképen kötelezik a törvények a vagyonosokat a megyei, városi tisztségeknek ingyenes viselésére és a nagy terhet elviselhetővé teszik az által, hogy a közhatalom kezelését számos ember közt osztják meg, s ekként egyikre se jut akkora terhelés, melyet magánügyei mellett el ne végezhetne. Némelyikökre ugyan valóságos, rendes, nagy hivatali terhelés nehezedik. (L. Fr. v. Holtzendorf: *Ein englischer Landsquire*. 37. l.) A megyék, a városok vagyonosabbjai ekként szolgálják önzetlenül az illető vidék közönségét s lesznek ez által gentlemanek, valamint nálunk is hajdan a rendes tisztviselőkön kívül a megyék fontos ügyeit intéző táblabírák, megyei urak. Széchenyi *Blickjében* egyenesen mondja, hogy a táblabírói cím «mit dem englischen Esquire vielleicht am nächsten zu äquipariren wäre.» (*Blick*, 47. l.)

A gentlemanság ekként közvetve az érvényben levő törvény és szokásjog eredménye, mely a megyei és városi elemeket ingyenes parlamenti, megyei, városi szolgálatra kötelezte s mindenkit a gentlemanséghez, gentryhez tartozónak tekintett, a ki ily nobile officiumokban forgolódott, csak úgy, a mint Rómában nobilisnek az olyan nem patricius családbeliet, a ki vagy a kinek elei curulisi hivatalt viseltek.

A köz érdekében való ingyenes szolgálat az egyházi életben, a közjótékonyság, a közművelődés, a közgazdaságnak nemzeti, közérdekű ügyeiben szolgáltatta a további alapot s nyújtott a czimertelen elemeknek is bő alkalmat a gentry-hez tartozás megszerzésére.

Á jogilag határozatlan gentry ily módon állott s áll fenn s működése döntő Anglia politikai és társadalmi életére.

Finom megfigyeléssel mondja Freeman a nemességről írt összefoglaló áttekintésében (*Encyclop. Britannica*), hogy «Rómában egy új, részben patricius, részben plebeius nemesi rend nőtt föl, melyre a nemesség, nobilitas név tulajdonkép illik. A régi patriciatustól abban különbözött, hogy az új nemesség kiváltsága merőben érzelmen nyugodott, vagy szabatosabban azt lehetne mondani, nem is volt kiváltsága. Tagjainak hiányzott a jogi kiváltsága polgártársai fölött. Társadalmi kapcsolatban voltak, a főhivatalok s a politikai hatalom megtartására. Még őket a jognál fogva megillető teljesen tiszteleti jellegű kiváltságuk is szenatori hivataluk járulékát alkotta.

Az angol gentry előkelősége, hatalma is nem egyenesen jogon, hanem érzelmen nyugszik, melynek távoli alapját azonban a jognak imént érintett rendelkezései adják.

Ugyanilyen jellegűnek tekintik a gentry fennállására az angol örökösödési jogot, mely az elsőszülöttség és a végrendelezési szabadság által a családok vagyoni erejének szétforgácsolását megakadályozza és a társadalomnak ezt a főrend után következő fontos rétegét azon a gazdasági színvonalon bírja tartani, a mely politikai és társadalmi hivatása betöltéséhez, munkássága végzéséhez nélkülözhetetlen.

De ez örökjog, névszerint az első-szülöttség, ingatlanokban, a végrendelezési szabadság mindennemű javak tekintetében szintén nem kiváltsága a gentrynek. Minden angolra egyformán érvényes jog ez, s csak kivételkép, nemzeti és felekezeti fanatismusból vonatott meg a végrendelezés szabadsága s az elsőszülöttségi jog alkalmazása 1701-ben az ir katolikusoktól, hogy azok földbirtokosait az egyenlő osztály által vagyoniilag ártalmatlanná tegyék.

A gentry ezek szerint az angol társadalomnak a fő-

rendhez, a nemességhez közel álló, a középosztályból kiemelkedő rendje, mely a főrendnek másod-, harmadszülött gyermekeit, egy régi családi és közéleti multú földbirtokosságot, magas szellemi és gazdasági foglalkozásúakat egyesít. Az arisztokrátiához is számítják, zömének ősi elemeinél fogva a nemességhez is, de mivel a gentryhez tartozás se királyi adományon, se örökjogon nem nyugszik, előnévvel, címmel nem jár, kiváltságokat nem ad, nemességnek a szokott értelemben nem tekinthető, hanem merőben a társadalom mindenkori közérzúlete által fentartott, nagy szellemi és erkölcsi értékű köztevékenysége miatt megbecsült külön rendnek.

Az előnév, a cím hiánya különbözteti meg a király kinevezte lovagoktól is, a kik e méltóságot élethossziglan viselik és Sir címmel szólíttatnak meg, továbbá a baronetektől (bárócskák), a kik hasonlókép Sir címmel élnek s méltóságukat utódaikra átszállítják. A genealogikus könyvek a baroneteket és lovagokat a peer-ekkel együtt mutatják ki, mint címet viselő osztályokat (titled classes) s elkülönítik a gentrytől.

A gentryhez tartozók nevök előtt semmiféle címet nem kapnak, a nevök után tett függelék, esquire, nem cím, mint p. o. a lovagok, baronetek neve elé tett Sir, mert cím Angliában csak méltóságot viselőknek jár, hanem egyszerű megtisztelő név (name of worship). A gentryhez tartozó úrnak levélcíme egyszerűen: John Paget, esquire, a nejéé, ha az nem főrendi születésű esetleg, egyszerűen Mrs. John Paget, világért sem lady.

Az angol gentry valóságban a szellemi arisztokratia egy neme, az, a mit az intelligentia gyűjtőnevével jelzünk, a nemzet erkölcsi, értelmi, gazdasági életföltételeit megértő, azokért önzetlenül működő intelligentia, mely uralmát, vezető állását csakis hagyományos vagyoni függetlensége és hagyományos közerkölcese által tartja fenn.

A gentrynek ugyanis hagyományos régi magva van, a középbirtokosság legfelsőbb, legvagyonosabb rétege és hagyományos közerkölcese, melyet a régi vitézi és tanult hivatásúak alakítottak. Ez által a hagyományosság által hasonlít a nemességhez, melyet már Aristoteles öröklött vagyonra és öröklött erényre, jelességre vezetett vissza.

Különbözik azonban és pedig lényegileg a nemességtől az által, hogy nem zárt születési rend, hogy hagyományos vagyonságát, jelességét önerejével, nem jogi kiváltsággal, a közönséges jog adta eszközökkel biztosítja.

IV.

Miben hasonlít ezek szerint az újabban gentry név alatt sorakozó magyar társadalmi réteg az angolhoz? Mi volt keletkezésének részletes oka? Van-e jogosultsága és jövője a nemzet közéletében? Avagy egy letűnt kor föltámasztásának kísérlete?

Az angol gentry mai formájában az 1661-iki 24. parlamenti végzeménynek köszöni létét, mely a lovagbirtokokat, a mai gentry fészkeit, minden hűbéri kötelesség alól fölmenti és azokat más szabad birtokkal egyenlővé teszi, a közönséges jog alá helyezi. A lovagbirtok ugyan előbb sem jelentett ősi, nemesi, adómentes birtokot, a magyar nemesi birtok értelmében, mert el volt idegeníthető, föl volt osztható, a hűbéri terheken fölül még adó alá is esett. 1661-ben azonban teljesen egyenlő lett más birtokkal.

A hadsereg, miután a hűbéri lovagi *insurrectio* 1640-ben a skótok elleni háborúban a mi nemesi fölkelésünk győri kudarczához hasonló balszerencsével végződött, Cromwell óta mindinkább toborzott sereggé válik s az egykori lovagi birtok tulajdonosai más szabad birtokokkal együtt csak a megyei militiális szolgálatot teljesítik, melynek inkább belbiztonsági, mint honvédelmi feladat jut.

A gentry, a lovagi külön hadi terhek alól 1661-ben mentesítettén, hivatása a parlamentre és a megyei életre szorul, hol azonban többé nem mint jogilag megkülönböztetett rend, hanem mint a legjobb, legműveltebb megyei és városi elemek csoportja teljesít közkötelességeket.

A lovagi rend s a tudós, továbbá a városi rend közt fönnálló jogi különbség is megszűnt ez által. A kiket az *esquire* és *gentleman*ekkel, a lovagi rend e tagjaival már VIII. Henrik óta egyenlőknek tekintettek, a városi honratorokat, úgymint a bankárokat vagy kereskedőket, városi

főtisztviselőket, szellemi foglalkozásúakat, azok most annyiban válnak velök egygyé, esquirekké, szintén a gentryhez tartozókká, a mennyiben a megyei önkormányzatban részesülni kívánnak s oda bejutnak. (Gneist: *Engl. Verfass. gesch.* 621., 622. l.)

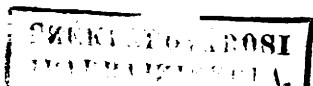
A magyar gentry alakulási kísérlete hasonlóképen egy törvényhozási eseménnyel áll kapcsolatban, mely nálunk azonban 1848-ban, tehát majdnem 200 évvel utóbb következett be, mint az, mely Anglia mai gentryjének alapját szolgáltatta. És mily elütők a mi 48-as törvényhozásunk előzményei az angoltól!

Az angol gentry az által nyerte mai jogi kiváltság nélküli jellegét, hogy a magvát tevő, fényét kölcsönző lovagi birtokosok, a birtokos gentry fölszabadult személyes és pénzübeli terhek alól s a közteherviselés áldásában más polgárokkal egyenlően részesült, birtoka teljes szabad birtok (free and common socage) lett.

Ellenben a 48-iki törvényhozás előnyöktől, nagy kiváltságoktól fosztotta meg a magyar nemességet. Közterhet addig nem viselő birtokát adó alá vetette, tulajdona egy részét, kárpótlás ígérete mellett ugyan, de ennek megfizetése előtt, kisajátította, midőn jobbágyainak az úrbérköteles telkeket tulajdonába adta s az úrbéri szolgálatot, a robotot a törvény kihirdetése napjától fogva egyszerre megszüntette s egyben a földbirtokos nemestől a birói és közigazgatási, úgynevezett úri hatóságot elvette.

A nemesi honvédelmi kötelesség majdnem századok óta papíron maradván, mind e kiváltságok anomaliákká lettek ugyan, ámde a nemesség polgári és politikai élete ez anomaliákhoz volt alkalmaztatva, ezek közt kellett lefolytania, egyenesen rajtuk nyugodott. Elvesztésük, vagyis a nemességnek a jogegyenlőség alapjára helyezése gazdasági létének megingatását, mert új, bizonytalan, átmenet nélküli, elő nem készített alapra helyezését jelentette.

Az angol gentry a lovagi és egyéb birtok jogegyenlősége által 1660-ban fölszabadult, ellenben a magyar nemességet az 1848-iki törvényhozás a közteherviselés igájába s az őt addig jog szerint megillető munkaerő hiányában

való gazdálkodás kényszerhelyzetébe juttatta, mely utóbbiból a robot késői kárpótlása miatt csak évek múlva tudott kiemelkedni.

A magyar nemesség gazdasági léte rendült meg, mihez tíz éven át, 1861-ig, Erdélyben mindezeideig, az osztrák örökösödési rend is hozzájárult, mely nemcsak a magyar nemesi rend létalapját, az elidegeníthetetlen ősi birtok elvét törölte el, de a vagyonnak a családban maradását is megnehezítette.

Az angol gentry ellenben 1660 ban fölszabadulva a hűbéri birtok korlátozásai alól, az angol közönséges jog intézményeiben, mint a primogeniturában, s a szabad végrendelezési, helyettesítési jogban a maga erősítésére új eszközöket nyert.

Nem kevésbé különböztek a két társadalmi jelenség előzményei.

Az angol lovagi és polgári rend közt nem voltak azok a mélyreható különbségek, mint a melyek nálunk nemest és polgárt ellenségekké tettek. A lovagi rend először is részes volt a közterhekben, sőt azokat kétszeresen viselte, továbbá a polgári renddel századok óta együtt működött a parlamentben, a közigazgatási és birói székeken, nem volt úri hatósága, nem volt robotja, szóval nem voltak a nemesihez hasonló kiváltságai.

E helyett nálunk a polgári rend az országgyűlésnek csak mint hamupipőke, egy szavazattal volt tagja, a nemes vármegyén pedig teljesen kívül állott; kívül állott nemcsak a nagy jogkülönbségnél, hanem érületi, nemzeti különbségnél fogva is. Am a 48-i reform egybefoglalja a megyei és városi elemeket a képviselőházban, vagy ahogy' a törvény mondja, a képviselőtáblán, de a mindennapi életben a vármegyén s a városokban továbbra is külön hagyja őket s e rendi szétválasztás hiányairól 60 év után sem gondolkodik a közvélemény.

Ki tagadhatná mindazáltal, hogy a magyar nemzet életét az utolsó századokban, bármennyire lehanyatlott is az nagysága előbbi fokáról, a nemesség vezette keresztül a világtörténelem örvényein, tartotta meg úgy a hogy' a német és a török ellenség támadásai ellen.'

A szegény jobbágy verejtéke, a polgár sürgölődése, a papság, a tanítóság, az írók, a többi szellemi foglalkozásúak sugalló ereje a nemesség vezető idegmunkája nélkül szét hagyták volna esni a nemzetet.

Bármily szűkkeblű volt a nemesség, bármily korlátolt, csak az idegen dynastia elleni védekezés és a rendi érdek szempontjáig terjedő a látköre, nagy irányító képességre tett szert s ebben hasonlított az angol gentryhez. Míg azonban az angol gentry kebelében megyei urak, országos, parlamenti férfiak, két-három világrészben megfordult, szolgálaton kívüli hivatalnokok, katonatisztek és utazók, egyetemet végzett papok, előkelő ügyvédek, visszavonult bankárok, világkereskedést folytatott, vagy vállalatokat vezetett üzletemberek változatos intelligenciájából és egynemű illedelmi, egynemű æsthetikai, egynemű erkölcsi mértékével épül föl a gentry-typus, addig a mi nemességünk typusa, noha vezető értéke viszonyaink közt kétségtelen, változatosság nélküli, egyszerű, sőt az alsóbb nemesség nagy számánál fogva illedelmi, æsthetikai, erkölcsi színvonal tekintetében részben kezdetleges, nyers marad.

Pulszky jellemzése, midőn 1833-ban külföldről visszatér s Pozsonyban az alsó-táblát, a magyar köznemességnek közszereplési helyét a francia Constituante-al egybe-hasonlítja, igen találó az angol gentry és a magyar közép-nemesség külön-külön szerepének értékelésére nézve is. «Amannak színjatszóit az egész világ megbámulta, a mi országgyűlésünk a világ egy kis zugában van, színészei jól játszanak, a nézők azonban csak egy kis nép ifjai: a nép maga csekély részt vesz a játékban. Pedig itt is nagy talentumok mutatkoznak, de mintha a végzet a Forradalmat csak házi színpadon akarta volna előadatni.»

A nemzetnek e vezető rendje, körülbelül egy negyedszázaddal a nagy átalakulás után, a Deák-párt és baloldal fusiójával kapcsolatban, kezdi új helyzetét igazán fontolóra venni.

Nem gondol, nem is gondolhat azoknak a kiváltságoknak feltámasztására, melyeket önmaga temetett el. De látja, hogy a jogegyenlőségnek akkor már minden irányban, intéz-

ményesen kialakult világa nemcsak vezető állását, hanem csupán társadalmi életszínvonalának megőrzését is lehetetlenné tenni látszik.

Keresi, nincsenek-e a jogegyenlőség elvére alapított állami és társadalmi rendnek olyan intézményei, melyeket állása megerősítésére fölhasználhat, illetőleg vajon ez új társadalom jogegyenlőségi elve, azt is erőszakkal egyenlővé teszi-e, a mit a társadalom változhatlan természete különbözőnek kíván?

Első tekintetben az egyesülés, a szövetkezésre gondol; a váltójogi, a magánjogi igazság különbsége, a kereskedelem külön joga, az ingatlanok szerzésének az ingókétól a jogegyenlőségi társadalmakban is elismert eltérő módja a másik tekintetben nyújt neki támpontokat.

Így jut az angol gentry gondolatára, mely Európának legrégebb szabadkereseti, jogegyenlőségi társadalmában kiváltságok nélkül századok óta visz vezérszerepet.

Nem elemzi részletesebben a gentryt; annak homályos képzetével indul útjára, s mivel az angol gentry gazdasági alapja is a földbirtokon nyugszik, elsöben a földbirtok érdekeinek jobb fölkarolását sürgeti.

Asbóth János értékes essay-jében: *Három nemzedék* (Megjelent 1873-ban, újra: *Irodalmi és politikai arcképek* 1876. 31. l.) azonosítja tudtommal elsőben a magyar közép-nemességet az angol gentryvel, azt azonban itt még csak a főnemesség és köznemesség ellentétes érdekének szempontjából tekinti, míg egy későbbi, sok igazságot meglátó munkájában (*Magyar conservatív politika*, 1875. 179. lap) a köznemesség és főnemesség érdekeinek solidaritása lebeg előtte, — az ellenkező irány a multnak hagyománya csak — mely érdekek ma már nem lehetnek egyebek, mint a magyarság érdekei.

Az 1875-iki fusióhoz kapcsolódik egy conservatív párt alakulásának kísérlete, melynek egyik jelensége a mezőgazdasági érdekek körül való csoportosulás és a középbirtokosságnak gentry néven emlegetése.

E jelenségek 1878 után mutatkoznak erősebben, addig a gazdasági kiegyezés Ausztriával, az orosz-török háború, Bosznia foglalják le a nemzet érdeklődését.

Az új középbirtokosok megnevesítése alkalmából megkezdte a *Pesti Napló* (1879 január 28.) a nemesség bajait, (márcz. 29.) a váltó, az uzsora pusztításait vázolni, Nagy Ferencz a *Themisben* állást foglal a váltóképesség megszorítása mellett, a Nemzeti Casinóban gr. Károlyi István az aristokratia szerepéről toasztozik, gr. Károlyi Sándor az Országos Gazdasági Egyesületben enquétet indítványoz a mezőgazdasági bajok megállapítása végett, melynek tárgyalásai közzé is tétettek öt nagy füzetben. Az 1879 iki székesfehérvári országos kiállításon értekezletet tartanak a mezőgazdák s gróf Dessewffy Aurél elnöklete alatt végrehajtó bizottságot küldenek ki.

Ez agrár és aristokratikus törekvések sokaknak fölöslegesnek látszanak. Hisz, úgy vélik, az országgyűlés mindkét házában csaknem kizárólag a földbirtokos-elem uralkodik, elfeledve, hogy parlamentünket csak a közjogi, magas politika érdekli, a mi ellenben ehhez az alapot szolgáltatja, a gazdasági és szellemi cultura, az egész társadalom természetes, belső rendje csak igen melleleg.

Erélyes hangok védik az agrár érdekek gondozásának szükségét. Midőn Porzó eleven tollával a «Van úr» portáját a «Volt úr» portájával oly szemléltetően szembeállítja (*Pesti Napló*, 1879 aug. 10., 11.), csodálkozhatni-e, ha Melczér Gyula a mezőgazdák nevében fölkiált: «Fölbredtünk, kiábrándultunk, jelezni akarjuk, hogy létezőnk... tömörülni fogunk... anyagi érdekeink védelme körül.» (*Pesti Napló*, 1879 jun. 11.)

A gazdák első tanácskozásainak eredménye, az emlékirat a mezőgazdaság bajairól, nem lép azonban még a socialpolitika mezejére, a gazdasági technika körében marad s e mellett administratív és kormányzati reformokat, így külön földművelési ministeriumot sürget; inkább teszi ezt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület enquéteje, a mennyiben a gazdasági munkásügyre is kiterjed, csakhogy minden méltányos sociálpolitikai érzék nélkül. (L. Pólya Jakab: *Az újabb agrármozgalom*. 1884, 13. l.)

Már 1880-ban föltűnik a sociálpolitikai irány is, az örökösödési rendszer, a váltó mindinkább vizsgálat tárgyává

lesznek (*Pesti Napló*, 1880 január 10., 13., 14.) s felmerül a földbirtok különjogának gondolata. (*Pesti Napló*, 1882 július 6.)

A pártok, bár földbirtokosokból állnak, írja a sopronmegyei gazdasági egyesületnek gr. Széchenyi Kálmán, (*Pesti Napló*, január 6.) nem törődnek a nemzet gyakorlati szükségleteivel, hanem uralkodni vágnak. A köznemesség mentéséről nem gondoskodnak, pedig már fuldoklik. Angliára hivatkozik, a hol, mint ugyan nem elég szabatosan mondja, a földbirtokosok birtokukat mintegy haszonbérben bírják a koronától és bérként az államnak magasabb politikai és társadalmi munkáit végzik.

Simonyi Iván nem látja oly új társadalmi osztály megerősödését, a mely a gentry — alatta nyilván a birtokos nemességet érti — és a városok volt polgári osztályát a politikai működésben felváltani bírná. Részletesen, sokhelyt éles látással, sokhelyt elfogult szenvedélyességgel is elemezve társadalmi szerkezetünket, főcélznak tekinti «a középosztály sülyedését megakadályozni és örködni, nehogy a romlás a többiekre kiterjedjen, mindent elkövetni, hogy a politikai jogok gyakorlatára képes új rétegek képződjenek.» (*Havi Szemle*, 1880. VII. köt. 262. l. külön lenyomatban is. *Nemzeti tragicomaedia*. 1880.)

Az antisemita politikusnak a gentry-t illető e fejtegetéseit természetesen gyanakvással vették s fölötte napi-rendre térhetni vélték az actualis politikusok, a kik a lap-pangó zsidó-ellenes érzület szításától az ország békéjét, a kormányzó párt szilárdságát féltették. De társadalmunk bajai fölött ezért nem szűnik meg az általános panaszkodás.

«Szegényedünk, pusztulunk! . . . Finis Hungariæ! — ezt a nótát halljuk ma hajtogatni ezer alakban . . .» így kezdi meg ez irány ellen cikksorozatát Láng Lajos 1801 januárban az *Ellenőr* hasábjain, melyet *A társadalmi deficit* cím alatt külön is közzé tesz. A cikksorozat élénk polemiát kelt.

A Smith Ádám iskolájának szempontjából és merőben vagyoni oldaláról nézi társadalmunkat, s annak is csak egészbeni vagyonosodását keresi, a vagyonmegosztást nem

részesíti elég figyelemben. A vagyon alapján álló, de különböző szellemi és erkölcsi értékeik, javaik által képződő osztályokat a társadalmi, politikai czélok szempontjából pedig éppen nem mérlegeli.

A vagyonosság szempontjából azután a gentry bajait — mely szó alá ő is a nemesi középosztályt foglalja — nem az új közgazdasági és politikai élet következményének tartja, hanem abban látja, hogy ez az osztály kevesebbet keres, mint a mennyit kereshetne, hogy nem bir elég gyorsan alkalmazkodni a szabad munka, a szabad verseny, a jogegyenlőség elveire alapított társadalom követelményeihez, melyektől pedig eltérni, a multhoz visszatérni lehetetlen. «A gentry nem értette meg korát. A termelő, a szerző munka a XIX. századnak nemcsak hatalma, de moralja és poezise is.»

A gentryben egy szóval a polgári munkát lenéző, kiváltságaira gögös nemes alakja lebeg előtte, a ki iránt méltán nem érez rokonszenvet. Azt azonban már nem keresi, hogy Smith Ádám hazájában hogyan uralkodhatik századok óta s lehet vagyonos az a gentry, mely mint középnemességünk, minden nagy különbségük ellenére, szintén ősi hagyományok forrásából meríti erejét s inkább örökölt, mint szerzett vagy éppen szerzésben levő vagyon árnyékában tölti el nemes otiumát a nemzet közérdekű ügyeivel.

Láng csak akkor lép közelebb a gentry név alatt kezdődő homályos mozgalomhoz, midőn Szontagh Pál, a képviselőház alelnöke, egy szép levélben a «generosa gens-t» Láng ellen védelmébe veszi. A *távozó és az érkező Magyarország* című válaszában (*Társad. deficit* 90. l.) kifejezi abbéli nézetét, hogy a gentry mint osztály, mint örököse ugyanazon érzelmeknek, melyek őseiket jellemezték, el fog enyészni, de ezzel nincs az mondva, hogy ugyanazon családok utódai, melyek ma az uralkodó osztályhoz tartoznak, ne tartozzanak jövőben is az uralkodó családokhoz. Igaz ugyan, hogy a jövő uralkodó családja nem lesz többé kizárólagosan a mai gentry. Kénytelen lesz magába fogadni és áthasonítani mindazt, mi a polgári vagy még alantabb

társadalmi osztályokból munkája és értelmisége által magának érvényt tud szerezni» (u. o. 91. l.).

A csalódott nemesség fájdalmas érzéséből s a kiváltság nélküli, mindenkitől munkát kívánó, s minden munkát megbecsülő új társadalom parancsoló kényszeréből kialakuló új uralkodó osztálynak igen homályos sejtése az mindenesetre, mely itt Lángnál megvillan. Csak Angliához kellett volna fordulnia, hogy minden magasabbrendű munkát egy hagyományos multú társadalmi csoportban, a gentryben kialakulva, a kasztszerűség jellegétől menten, mint az angol nemzet uralkodó osztályát megtalálja.

Mert «ez uralkodó osztály is elzárkózó és szorosan körülhatárolja magát,» mint Taine oly világosan leírja és okát adja. (*Notes sur l'Angleterre* 191. l.) «Thackeray, minden iratában megrajzolta és keserűen gúnyolta a társadalmi gypüknek e rendszerét, az alsóbbak kapaszkodását, hogy rajtuk átmászszanak s a felsőbbek buzgalmát az eltorlaszolásban... Azt hiszik, hogy az iparos, a kereskedő, a pénzember, a kinaphosszat a nyereségre s a nyereség részleteire kénytelen gondolni, nem gentleman, nem való az illető vidék társaságába. Nincs meg hozzá a nevelése, nem érti a nyelvét, az eszméit... nincs benne önzetlenség, nincs magas, nemes gondolkodása, melyek a vidék főembereiben szükségesekek; nem tud magáról megfeledkezni s a közre gondolni. Vezetni pedig egyedül ezen a jogcímen lehet; ennél fogva az ellenbizonyítékig félre tolatik és családját az uralkodó családokba be nem veszik.» «Ezek vannak otthon, ezek teszik az első lépést, hogy az újon érkezettet elfogadják. Ha egy gazdag ember földet vásárol, nem szükséges, hogy erőlködjek és bemutatkozzék; ha értelmiség, modor, jellem tekintetében gentleman, két hét alatt hire megy ennek s a szomszéd családok maguktól fogják fölkeresni.»

Csakhogy az angol gypük, mint a fentebbiekől is látszik, másfajták, mint a melyekre Láng gondol, melyeknek áttörését várja. Nem a kiváltság, nem a származás gypüi azok, annyira nem, hogy Angliának egy más alapos ismerője, Montalembert szerint (*De l'avenir politique de l'Angleterre* 67 l.) «az angol nyelvben a mésalliance nak nincs hason-

szava, ép oly kevéssé, mint a parvenu-nek s az eszmét, melynek kifejezője, az angol erkölcs, szokás nem ismeri.» Lángnak azonban igaza volt annyiban, hogy a gentry név alatt be nem vallott törekvések is lappantak, hogy nemességünk maga legkevésbé értette át, minő helye legyen az új társadalomban s azoknál, a kik a gentry nevet hangoztatták, nem egyszer a származási kasztszerűség érzete dolgozott s a gentry név mögé inkább bátortalanságból húzódtak. Az ország túlnyomó része szóval, elvben, ha tettel nem is, szabadelvű, demokrata volt a nagy nyilvánosság előtt, conservatívnak, aristokratának lenni bevallottan majd senki sem mert közvéleményünknek nyájszerű természeténél, pártpolitikai dogmatikusságánál fogva. A nemesség érdekeit hangoztatni, részére uralkodó állást követelni egy lett volna a conservatív, aristokratikus irány követésével, mely az illető bátrak kiközösítését vonta volna maga után a nemzet közéletéből.

Így jutott be a kiközösítés vámja nélkül magyar földre az angol dugárú, a gentry, mely hazájában az aristokratia hatalmasabb részének jelzője. A nobility, a lordok ugyanis ott pár száz embert jelentenek, a kiknek ifjabb fiai és testvérei is már a gentryhez tartoznak s a kik hatalmukat csak azzal és az által az elem által tudják gyakorolni, mely a gentry név alatt a főrend és a polgári középrend között foglal helyet.

Anglia aristokrátiája a főrendüekből (a nobilityből) és a gentryből áll. A gentryskedés nálunk is tudva, vagy öntudatlanul aristokratikus velleitás volt, a mit legkevésbé sem kívánok neki hibául felróni. Minden társadalomnak van aristokrátiája, mely mindaddig jogosult, a mig belső fölényen nyugszik. Nemzetünk fölénye a nemzetiségek fölényén is ilyen.

A gentry Angliában sem ellentéte az aristokrátiának, csak a látszat más. Mert «gyakran beleesnek a nagy hibába, mondja Montalembert (id. m. 82. l.), hogy azt a négy-öt-száz családot veszik az aristokrátiának, a kiknek lord czime van s a kiknek feje a peerek házában ül. Ez csak az eleje, a virága az aristokrátiának, melynek teste és gyökerei má-

sutt vannak. Angliában az arisztokrácia mindenütt van, mert mindenütt él Angliában a függetlenség, az energia, a személyes érték tudata, mely tulajdonképi sajátja az arisztokratikus természetnek, a mi nem más, mint azoknak adott hatalom, a kik legtöbbet érnek s legjobban is tesznek. (id. m. 84. l.) . . . Az angol arisztokrácia és az angol nemzet igazi ereje a családoknak azokban az ezreiben lakik, a kiké a föld és a kik az országot e földbirtok alapján nem annyira kormányozzák, mint igazgatják» (id. m. 86. l.).

CONCHA GYŐZŐ.

EGY FEJEZET PETŐFI KÖLTÉSZETÉRŐL.*

Ismerjük Petőfiben a szikrázó, szellemes, dalos ifjút; futólagos világyülölete villámain; a nagy szeretőt, ki csókjait dalokba göngyölgeté; a fáját szerető magyart, ki hadvezére is a súlyos időknek, mert a legvitézebb hadsereggel harczolt: költeményeivel.** (Csatázok verseimmel, egy-egy harczos legény minden dalom. *Rongyos vitézek.*) De ha jellemzését ezzel kimerítettnek hinnők: költői egyéniségének több vonása kérdőjel maradna. A halála után legnagyobb nőhódító (jó, vagy rossz sorsa-e ez?), a szerelem papja mögül egy másik Petőfi bukkan elém: a háború és szerelem csatáitól messze távozott. Arczán derű ragyog, szemén gyermekmosoly. A naiv költő ez, ki leszáll a gyermekhez s szája íze szerint beszélve, gyermekelmévé zsugorítja össze lángelméjét.

Petőfi naivitását és népiességét testvéri viszony fűzi össze. A költő nem csak szülőföldjén lesz újra fűzfásipot fuvó, veszőn lovagló gyermekké: azzá ifjul Arany Laczi társaságában is s azzá lesz népdalaiban és *János vitéz*ében. A fiatal kor szellemi játék-kedve ez, a szellemi «erőfölösleg», mely közelebb áll naivságával a gyermekhez és néphez, mint a meg-higgadt férfikor. Épen ezért meglepő az irodalomtörténeti kritika egy régi elfogultsága, mely Petőfi lángelméjének leg-szebb lenyomatát népdalaiban találja. Minthogy Petőfi a népdalok java részét s a *János vitéz*t is pályája első felében írta: e vélemény költői erejének zenithjét 1844—45-re

* Részlet szerző közelebb megjelenő könyvéből.

** E vonásokat elemezte szerző a *Budapesti Szemle* 382. számában.

teszi s akaratlan azt a tévedést fejezi ki, hogy költőnk pályája hanyatlást mutat. Petőfi fiatalon írta népdalait s *János vitézét*, mert a 20—21 éves ifjú lelkének naivitása jobban érintkezett a nép gyermekded felfogásával. A később mind érettebb művészsze nővő költő hangja a szerelmi lyrában is mind egyénibb finomul s igazi remekeiben (*Szeptember végén. Dalaim. Álmodtam szépet, gyönyörűt*) ugyancsak messze távozott a szegény juhász legénytől. Hiszszük, hogy ha költőnk megérte volna aggkorát: népdalaira tekintve Aranyval sóhajt vala fel: «Óh, ha még egy olyant énekelni tudnék!» De e sóhaj az ifjúság üdeségét, búbajos naivságát, boldog hitét sirta volna vissza, s nem — művészetét. E pszichikai okon kívül tehetsége, természete s külső körülmények is a népies szellemhez vonzották lelke iránytűjét s ezekről alább szólunk. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy ma már nem szabad a népdalköltő Petőfit abból a szempontból méltányolnunk, mely ilyenén nagysága legszebb próbájának azt tartotta, hogy «a nép magáénak hitte s magáévá tette dalait». A nép jót-rosszat a magáévá tesz s primitiv æsthetikai ítélete gyakran oly esküdtszékéhez hasonlatos, mely az ostobaságot menti föl s a lángelmét marasztalja el. Petőfi népdalai, *János vitéze* s minden oly költeménye, melyet fiatalos lelke naivitása melenget, alkalmat ad arra, hogy gazdag kedélyvilágának egy szűzies, eddig nem érintett szövetét tapintsuk. S ezzel kapcsolatban egy pár szóval szabatosabban is megjelölhetjük a viszonyt, mely ifjú hősünket a népköltészethez fűzé.

A dalköltő Petőfi nem töretlen úton jött; Csokonai, Czuczor felénk kísérletei s Erdélyi gyűjteménye már jelezték útirányát. Hogy jó mestert választ a népköltészetben, abban kora demokratikus áramlata, mely őt ragadta magával legerősebb hullámain, megerősíté, azonfelül, hogy származásánál fogva természetes hajlama is ide vonta. Hármaskor vitte tebát feltartóztathatlanul a népköltészet forrásához: a demokratia szomja, népből születése és a varázs, melylyel a népköltészet örökifjú tündére lelkét megfogta. Ez utóbbi ok héjját hántva az említett subiectiv okra is rábukkanunk: az ifjúságnak, ártatlanságnak, himességnak

természetesen delejes vonzalmára a naivhoz, együgyűhöz, egyszerű tisztasághoz. A költő *Szülőföldemen* című költeményében újra éli gyermekkorát s gyermekjátékait.

Gyermek vagyok, gyermek lettem újra,
 Lovagolok fűzfasipot fújva,
 Lovagolok szilaj nádparipán,
 Vályuhoz mék, lovam inni kíván.
 Megitattam, gyí lovam, gyí betyár!
 — Cserebogár, sárga cserebogár.

A mint e költeményben mintegy utánjátszsa gyermekkori játékait ott a félegyházi határban: naiv és népies verseiben utáncsolja a saját gyermeteg felfogását, naiv észjárását, érzelmeit, melyek bár «elhangzottak»: még mindég elég erővel beleharangoznak szívébe. Petőfi némely költeményének olvasásakor látni véljük a költőt, a mint fülét odailleszti a multra, hogy jobban hallja a volt időt és benne költőgyermekét: önmagát.

Petőfiben a boldogság támasztja fel a nagy gyermeket; egyik legjellemzőbb költeménye: az *Arany Laczinak* című a *Bírom végre Juliskámat* és a *Mily szép a világ!* közé van ékelve. Ha a nyomor férfivá edzette költönket, a boldogság túlaradása gyermekké teszi. Ilyenkor írja versét *Szülőimhez*; e hangulatban tréfálkozik oly pajkosan Aranynyal (*Levél Arany Jánoshoz*); naiv hangja egész népiesen nyilatkozik *Valahogy* című költeményében s a boldogság készíti rá, hogy bohó módon eljátszsa feleségével a multak jelenéseit (*Álj meg feleségem.*). Az utóbbi költemény tréfája nincs minden mesterkélttség nélkül; mintha csak arra figyelmeztetne, hogy a házasságban megkomolyodott ember pajzánkodása nem szokell oly fürge lábakon. Az egészséges naivitást és derüt jobb helyt keressük a legényemberben, ha oly időben lepjük meg, melyet «élte legszebb napjai közé soroz». (*Levél Kerényihez* 1847 jun. 7.) Ekkor írja feledhetlen versét *Arany Laczinak*, ez eddig kevésbé méltányolt költeményt, mely a gyermekköltészetnek maig legszebb remeke. Petőfi nagy, nevető szeme kimosolyog a versből, a mint a gyermekkel elmókázik. A költő lehajol a kis

gyermek képzeletéhez, mesét mond a nagybajuszos ember-ről, «tarka lepkét, kis mesét». A mesét lépten-nyomon megszakítja kérdésekkel (Minek merítette meg a vedret?), hogy a kis hallgató kíváncsiságát mind jobban izgassa. Végül, mikor ő maga felel meg a kérdésre, siet felkiáltásokkal (Nini ni! Ott az ürge! Hű, mi fürge!) élénkíteni elbeszélését, nehogy előbbi felelete «a barna, virgoncz kis fiú» érdeklődését csak pillanatra is megcsappantsa. A vers oly dallamos, hogy valóban játszva «fut» be a «kis kapun» a gyermek fejébe s párszori hallás után emlékezetébe ragad.

Petőfi egyéni szeretetreméltósága így az őszinteség mellett a naivitást viszi tarsolyában; sőt úgy tetszik, hogy őszintesége csak naivitásával karöltve hat. Forradalmi költeményei, melyekben az őszinteség végletes módon tobzódik s nyersebb indulatai számára is költői életet kér: ezért nem hatnak művészien. A rhetor ingerült lázítása, a demagog epés és kérges pattogásai, bár ugyancsak «őszintén» nyilatkoznak, messze esnek a gyermekded kedély ama tisztaságától, melyet Petőfiiben már Salamon Ferencz is kiemelt. Az *én mátkám* című költeményében pl. várva várja az órát, a midőn, kit neki rendelt a végzet, a leány ölébe jön. De vajon milyen lesz szerelmese? Szőke? Barna? Szeme kék, vagy fekete?

Szép a szőke, szép a barna,
Mindakettő szép, ha szép;
Hátha még a bájjal aztán
A jóság is frigyre lép!

Isten, ilyet adsza nékem
S nem bánom, — csak ilyet adj! —
Akár szőke, akár barna,
Akár kicsiny, akár nagy.

A húsz éves fiú kényesség nélküli szerelmi sóvárgása eped naiv tisztasággal ez igénytelen versikében. Petőfi néha egyetlen odavetett megjegyzésébe annyi melegséget önt, hogy rokonszenves mosolyra készít s szinte észrevétlen

surrán be olvasója szívébe. *Rég elhúzták az esteli harangot* című versében meglátja, a mint a legény a lányt subájába takarja.

Mellettök mentem el, észre
Sem vettek.
Én istenem, be boldogok
Lehettek!
Nem irigylem, de mégis jobb
Szeretném,
Ha azt a barna kis lányt én
Ölelném!

Az utolsó négy sor ötletszerű odavetése oly jóízű naivitással történik, hogy puritán erkölcsbíró legyen, a ki nem nézi szerető szemmel a fiatalság e természetes önzését. *Éjszakáim* című költeményében elmondja, hogy esténként galléron csipi az unalom s idője fut, mint a sánta nyúl. Unalmában megpendíti lantját s «kong belőle oly szeráfi dal, hogy ki hallja, rögtön szörnyet hal». Végül az álom és unalom kap hajba fölötte;

Máskép múlnak éjeim bezeg,
Majd ha feleségre szert teszek!

A vers savát itt is az utolsó két sor adja meg, szeretetreméltó hetykeséggel fejezve ki a költő önbizalmát s boldogság-reményét. *Valahogy* című költeményében menyasszonyát akaratos kis lánynak mondja, de ő maga (a költő) sem hajt fejet minden szó után. No de azért majd csak megférnek valahogy.

Ma ő enged, holnap meg én
Engedek,
Így elejét álljuk szépen
A pörnek.
És ha nappal összeveszünk,
Este majd csak kibékülünk
Valahogy.

Különös bájjal tükrözi naiv szelleme törülmetszett üdeségét *Ide kis lány* című költeménye is, melynek szintén csak utolsó versszakát írom ide.

Add ide hát azt a piros kis szádat,
 Most láttam az ólba menni anyádat.
 Tudod, soká szedi össze a tojáást,
 Addig akár agyon csókoljuk egymást!

Említettük, hogy költőnk szeretetreméltósága egy-egy gestusával mintegy kihajol e költeményekből. Bizonyos fiatalos kellemmel, vonzó bonhommiával történik e gestus, ha mögötte derült arcz mosolyog. S hozzátehetjük: csakis, mikor mosolyog. Ha Petőfi gyermekkedélyébe az öröm egy csöppje vegyül, pl. a multaknak valami győtrő emléke (*Egy telem Debreczenben*), a költemény tartalma a mind öntudatosabbá növő érzelem szűrőjén át kesernyés humorra fanyarul. A naiv elemből azonban még akkor is megment a költő valamit s ezt előnti költeménye hangján és stylusán.

Petőfinek részben naiv kedélyéből, részben mértéktelen őszinteségéből magyarázhatjuk, hogy a satirikus elemnek vékony gyökere van tehetségében s így költészetében is csak sínylődve, csenevészén él. A satira enyhébb érzelmi hőfokot kíván, mint értelmet s tartós gyűlölet bővebben táplálja, mint illanó harag. Költőnk azonban legjózanabb ítéleteit is érzelmeiben olvasztja fel s gyűlöletének és haragjának is inkább villámai vannak, mint hosszabb hadjáratai. Petőfi fölötté büszke haragjára s egyik költeményében (*A haraghoz*) aggódva kérdi, hogy ez érzelem tán kiapadt belőle? «kinek ez volt a neve mindenkinek ajkán: haragos Petőfi!» Költőnket önmaga ellen védelmezzük, ha nem sokat tartunk «nemes indulatáról»: az «ifjú haragról» és sehol sem látjuk «folyammá» nőni, legfőlebb elkeseredésszülte szaggatott zuhatagokká. Egyéniségét ismerve mindég bizunk benne, hogy a mint fölgerjed, tombolása csakhamar csendes duzzogássá halkul, vagy közönybe hal. Haragja hirtelen s mert őszinte: nyers, parlagi. De ép ezért nem a satira lüktetője. A satira a gyengébb, elnyomottabb fegyvere az erős ellen: Petőfitől mi sincs távolabb, mint hogy valakinél gyengébbnek érezze magát. A satira ügyes vívóként többnyire máshová suhint, mint a hová néz, támadása orv, sohasem nyilt: Petőfi lelkében az őszinteség oly fejedelem, ki még költői czél érdekében sem mond le

rangjáról. (Tán egyetlen sikerült kivétel: *A nyakravaló.*) Petőfi satiráinak egy része ezért mai szemmel nézve inkább szelid rosszalás vagy enyhe korholás, mint ölü gúny fegyvere. Egyik legerősebb e nemű költeményében, *A magyar nemesben* is ott fogja meg ellenfelét, a hol a legkönnyebben kicsusszan kezei közül. Jórészt általános gyengeséget fedd, mik nemcsak a nemes kiváltságai. Petőfi magyar nemese pl. a munkátlan életet találja boldognak (*A hóhér kötelében*) a költőnek rokonszenves hős sem különb e tekintetben); aztán jól készített utat követel a paraszttól (ki nem követeli ezt?); örül, hogy nem adózik (magyar ember mikor adózott szívesen?); van adóssága, de sok! (Sokan vannak, kiknek nincs?) Mit törődik a hazával! (Hányan nem törődnek vele! S hányan törődnek vele?) A költemény ekkép élet veszti s nemesünk gömbölyű arczára sebek helyett a humor derüje ül. Megengedjük, hogy a mult század negyvenes éveinek hangulatában kemény szóként hatott e satira s minthogy akkor különösen kirívó alaknak, a táblabírónak adta meg a kegyelemdőfést: gyilkosabbnak látszott pengéje. Ma már eltompult élűek e költemény társai is (*Pató Pál úr. Pinty úrfi. Panyó Panni* stb.), melyekben Petőfi szűkös leleménynyel csipkedi fogyatkozásainkat. Petőfi két költeményében érintkezik a satirikus elem szorosabban a művészettel: a Gyulai Páltól is kiemelt *Pál mesterben* és a töredéknek maradt *Táblabíróban*. Az utóbbinak töredék volta is a mellett szól, hogy a költő inventiója e nemben könnyen megreked; az előbbi költemény egy könnyelmű élet elfecsérlését jeleníti meg s hatásában több része van drámai előadása elevenségének, mint satirikus erejének. — Petőfi *Helység kalapácsát* is satirái közé szokás sorozni. A költő itt végre méltó tárgyra bukkant: egész költői pályájával s művészi hitvallásával ellenkezett Vörösmartyék ékes szólam-áradata. Ha valami satirai ér buzgott benne, most volt alkalma, hogy megduzzadva törjön napfényre. Kétségtelen, hogy Haranglábék czifra beszédében

Óh kántor uram!
 Hát elmegy a nap,
 Megjön az alkony,
 Utána az éj,
 Elülnek a csirkék
 És ludak és verebek
 Mielőtt ügyesen szótt
 Tervünknek drága gyümölcse megérik?

sok a találékonyság s így a letűnt költői stylus torzképe elég sikerült. A mű gondolati tartalma azonban szegény (Csokonai és Arany satirikus eposáéhoz nem fogható) s a költő, mint legtöbb satirájában: egy szögből nézi tárgyát. Mintha ideje sem volna hozzá, hogy körül járja s több oldalról támadja meg: ütéseit állandóan egy irányban osztja. A költői szemlélet e szűkkörűsége bénítja a költő inventióját, melynek ere megszakad, mielőtt az olvasó arczán a költőével egyetértő gúnyos vonás eléggé kiélesednék.

Megjegyeztük, hogy — mintha ideje sem volna rá — a gondosabb, kimerítőbb megfigyelésnek Petőfi lángelméje gyakran híjjával van. Ez ítélet a költő jellemrajzára vonatkozik s nem arra a biztos kézre, mely a természeti tárgyak festésében oly szabatos és teljes képet alkot. S e ponton Petőfi költői tehetségének egy jellemző sajátsága ötlük szemünkbe: a rögtönzési hajlam. Ha valahol, itt újra idézhetjük Shakespeare-t: elég «ha szeme földre villan, holt tárgyak váza él». Petőfinek különösen gyors szeme van a lelki élet egyetlen jellemző vonásának felfogásában s e vonást a rögtönző lángelme fürgeségével veti papírra. Jussanak eszébe olvasómnak az *Alku*, *Falu végén kurta kocsmá*, *Megy a juhász számaron*, *Pál mester* stb. czimű költemények. Megannyi remek, irodalmunkban páratlanul álló jellemképek. De mindegyikben csak egyetlen vonást élezett ki a költő: így az *Alkuban* a juhász önzetlen szerelmét azzal a népies gondolattal példázza, hogy szeretőjétől semmi kincsért nem válna el; a *Falu végén kurta kocsmá* cziműben a magyar ember büszkeségét, daczát érzékíti meg, ki uri parancsra mit sem ad, de ha szépen kéri, különösen ha beteg édes anya teszi ezt (itt a költő anyja iránti sze-

retete meghatóan világít be a költemény hangulatába), résztvevő szíve a kérelmet azonnal teljesíti. A *Megy a juhász számaron* címűben azt az általános gyarlóságot fürösztli humorába, hogy erős felindulásunkban gyakran töltjük bosszunkat olyanokon, kik bánatunk előidézésében ártatlanok. S így tovább. Petőfi gyors szeme kitünően lát néha a lélek mélyébe is, de útja sietős s horgán csak egy jellemvonás akad. Egy-egy ily vonást azután szertelenné húz némely hősében, mint pl. az *Apostolban*, a hol költői éleslátását bosszúsága is korlátozza. «Azon tekintetben volt ő kiválóan a lyrára s egyáltalán nem eposra s drámára teremtve, hogy az egyszerű s mintegy csak pillanati benyomáson túl nem volt képes emelkedni. Hiányzott nála azon tartékony-ság, türelem és kitartás, hogy nagyobb látköröket részleteivel együtt fogjon föl, hogy egy nagyobb mérvű cselekvénynek ne csak vázát szedje versbe, hanem lelkében megnépesítse s emléke tárházából többoldalú élő benyomásokkal termékenyítse.» (Salamon: *P. S. újabb költeményei 1848—49. Budapesti Szemle.* 1858.) Salamon e gondolata, mint magvas fejtegetéseinek legtöbbje, ma is az ujság erejével hat s csodálatos, hogy a Petőfi-æsthetika művelői őt feledve, eddig kizárólag Gyulai Pál gondolatait tették közkeletűvé.

Mintha Petőfi tehetségének minősége is rövid pályájához lett volna szabva: egy-két év alatt világirodalmi jelentőségűvé rögtönzi a magyar lyrát. A mily nyilsebes volt tetteiben, oly gyors az alkotásban. Azt mondhatjuk: a XIX. századnak ő a leggyorsabb lángelméje. A gondolatok gyakran készen, mintegy ruhástul buknak ki fejéből s nem igen szorulnak simításra. (*Felhők.*) Salamon Ferencz mondta: szereti megénekelni pillanatnyi benyomásait. Hozzátehetjük: pillanatok alatt szereti megérezkíteni őket. Az életben gyorsan, merészen és egyoldalúan ítélkezik emberekről. Pillantása ily gyorsan és egyoldalról fogja meg alakjait költeményeiben is, az *Apostoltól* a juhászlegényig. Más költő megtapogatja tárgyát mindenfelől; szétveszi, összerakja; beleteszi lelkét, emlékeit; alakjaiból kiköszönnek néha barátai, ismerősei s a pillanattól, mely a költőt ihletre veri

föl, az alkotás befejeztéig egy hosszabb, kéjjel és kinnal teljes nászutat virraszt át képzelme. Petőfinél ez út rövid; dala, mint az álom. pár pillanat alatt születik meg egy zörejre vagy más physikai benyomásra. E rögtönzési hajlam árulója az a sok ötlet, mely nem érhetett költői gondolatá: a költő sietett leszüretelni őket. Beöthy gondolata, hogy «egyéniségének szeretetreméltósága költészetének őszinteségében rendkívül hódított s ez arra vonzotta, hogy mindent elmondjon, néha válogatás nélkül is (*Deák pályám. Dáridó után. Vízet iszom.*) e «mindent elmondás» nyitját egyéni jellemében s hatásában, nem egyszersmind tehetsége jellemében keresi. Nincs költőnk, kinek oly sok rövidke verse volna, mint Petőfinek; versek, melyeknek gondolati tartalma sokszor nem egyéb egy ellentétnél, vagy élcnél.

Halálom.

A halál két neme áll előttem,
Nem tudom, hogy melyiké leszek;
Nem tudom, pedig szeretném tudni:
Éhen, vagy szomjan halok-e meg?

Szemfájásonkor.

Teremtő isten! Szemeimre
A vakságot tán csak nem küldöd?
Mi lesz belőlem, hogyha többé
Nem láthatok lyányt s pipafüstöt?

Petőfi szelleme különösen pályája elején leli kedvét efféle sziporkákban, miknek nagy száma is bizonyítja, hogy a költő nem készül hosszan leczkérére. Rögtönző kedvét ismerve, e versek számát még nagyobbra tán csak azért nem tehetjük, mert nem mindig volt kezeügyében toll, papiros, vagy — faköpönyeg. Emlékeztetem olvasómat Ocsvári Bertához (O. B. kisasszonyhoz) rögtönzőt verse keletkezésére. «Ha maga olyan nagy költő, hát írjon nekem egy verset, de mindjárt: hadd lássam, hogy' csinálja», szölt a lányka. «Petőfi erre tollat és tintát kért s fölszólította a lányt, hogy üljön előtte, a míg költeményét megírja, hogy arczáról gyújthassa meg költői lelkesedését. Mind a kéziratot,

mind a tollat, melylyel azt megírta, máig is ereklyéül őrzi a család.» (Jókai: *Úti táskából*. II. *Életképek*. 1876 szeptember 20. Közvetlen forrás: Havas Adolf: *Petőfi összes költeményei*. II. 608. old.) De a mondottakban maga a költő is megerősít bennünket *Kerényi Frigyeshez* írt költeményében:

Nem vagyok én verseknek szűkiben:
Bár pénzem jőne olyan könnyeden!

Ha e könnyed termés a lélek gazdagságát jelzi, ez viszont a legkisebb érintésre, mint varázslatra veti föl mélye gyöngyeit. Petőfi lelke, mint a psychograf vagy plansetta, szálfinom rezdüléseket azonnal fölvesz s bűvös tolla alatt sebtiben kialakul a kép.*

Csak látszólag tértünk el tárgyunktól. Ha e megjegyzések helyesek, úgy Petőfi tehetségének e természetében — kedélye naivitása és demokratikus érzése mellett — újabb okát leljük annak, hogy már fiatalon a dalban érvényesül legszerencsésebben. Rögtönzésre — a lángelme fokán — mi sem alkalmasabb, mint a dal, specialisan a magyar népdal egyetlen érzéshulláma, gondolata, vagy benyomásparánya. Már rövideje is kapóra jön: a költő lélegzétvétel nélkül, az ihletnek egyfolytában eldúdolhatja. Hogy a néptől vegyünk kölcsön egy szép szót: oly «nótafa» ilyenkor a költő, kiről az ihlet egy fuallata lerázza az érett kis gyümölcsöt. Hát még, ha e tehetséghez a művészi sympathia oly melege járul, mint Petőfié! Kétségtelen, hogy először e nembn aratta mindenkit leverő diadalát s Gyulai — kinek nevét Petőfiről szólva gyakran le kell írunk — lelkesen emlékszik meg a hatásról, melyet tettek. «Midőn Petőfi népdalaival föllépett, valódi esemény volt. Soha magyar népdalok oly hamar nem szállottak a nép ajkára, mint az övéi. Mindenki elismeré, hogy ő írja a legjobb népdalokat. S valóban a népdal Petőfinek igazi eleme. Míg egyfelől egészen hatalmában a nép érzülete, gondolkodás-

* Petőfi e rögtönző hajlama csak alföldi rajzaiban s egy-két összetettebb és nagyszerűbb szerelmi versében lassítja lépteit, hol igen gondosan, nyugodtan dolgoz ki egy-egy részletet.

módja, nyelve, addig másfelől a magyar népdalok szaggatottságát, mely a nyugatiakkal ellentétben nem annyira az eszme, mint a hangulatban keres egységet, az érzések átjátszását a természet képeire, az erős festőiséget, a csillogó színek játékát annyi eredetiséggel és művészettel olvasztá egy ujdon és ragyogó költészetté, hogy a meglepetés általános volt, dalai annyira magyarok, természetesek és könnyedek voltak, hogy minden ember azt hívé: ilyet könnyű írni, ez nem is művészet. De utánczóik leginkább megmutatták, hogy Petőfi öntudatosan, vagy öntudatlanul — egyre megy — mennyire művész.* E gondolatok nagyobb része daczol az idővel, ép úgy mint azok is, melyekben Gyulai népdalaink sajátságait jelölte meg. Ezek alapján köztudomású, hogy a népdalnak mely költői fogásait vette át költőnk mindjárt első dalaiban (drámaiság, kezdő festői sor, stb.), mintegy első hallásra tanulva el modorának leglényegesebb vonásait. E megállapításokat alig pótolhatjuk újabb megfigyelésekkel s csak egy-két igénytelenebb megjegyzést tesszünk még, vagy egy-egy részletbe világítunk bele már ismert törvények alapján.

A dal rövid tartama nem tűri a bőbeszédűséget s így hasonlatai is nem a «mint», «valamint» szökon gördülnek: a hasonlat elemeit sebtiben, kapocs nélkül veti oda. Például: Rózsabokor a domboldalon — Borulj a vállamra anygalom. Hull a levél a virágról — Elválok én a babámtól. Reszket a bokor, mert madárka szállott rá, — Reszket a lelkem, mert eszembe jutottál stb. E költői eljárásban nyilatkozó gyorsaság különösen élénkíti a dal menetét. Még elevenebbé teszi Petőfi dalait sokat emlegetett drámaiságuk. Az érzelmet ilyenkor drámai mozzanatok pergetik. (*Gyere lovam. Befordultam a konyhára. Mondom, ne ingerkedjetelem velem.*) A *faluban utcahosszat* című dalban e drámaiság egy eleven népszínműi jelenet erejével hat, úgy hogy szinte nehéz itt át nem formálni Gyulai ismeretes szavait ekkép: Petőfi egy-két dala drámaibb, mint népszínműveink. Figyelemreméltó az is, hogy az utóbbi dalban a költő mily

* Gyulai: *Kritikai dolgozatok.*

művészettel készíti elő a második versszak végén (Húzzatok valami vigat) alap gondolatát, a nélkül, hogy a végső fordulatosság frappáns hatását csökkentené. A compositio e sajátosságával jár, hogy Petőfi dalai gyakran dialogok, vagy monologok. A költő itt a maga nevében beszél, másutt a betyár, csikós, pásztor álarca alatt jelen meg (*Ki vagyok én? A szerelem, a szerelem. Kis furulyám szomorú fűz ága. Pusztán születtem. Hírös város.*), mindenütt hűséggel játszva vállalt szerepét. Ha lett volna drámaíró, ki darabjait egyetlen jelenetben írja meg: költőnk e darab eljátszásában valószínűleg mesteri rangot ér. Ilyen nem született; Petőfi tehát maga írta meg magának kis szerepeit: népdalait.

De e játék művészetté nemesül a nyíltszívűségnél fogva is, melylyel e dalok a költő érzelmi világának útát nyitnak. Kis fénylemezek, melyek mindegyike azt tükrözi, a mi legkedvesebb benne: kedélye naivságát. S most ismételnünk kell, a miből kiindultunk, hogy Petőfi naivsága és népiessége tejtestvérek. Az utóbbinak is «naiv» a tulajdonképeni neve, de műveltebb és idősebb testvér, kinek már öntudata van. Petőfi népiessége tudatos naivság, melynek ruháját tanulmányai oly mintára szabták, mint az ifjabb testvérét, úgy hogy alig lehet megkülönböztetni a kettőt. Ugyanaz a szabás szóban, rímben, érzésmódban és gondolatban s látni fogjuk, hogy tudatos népiessége egy-egy helyt mint árulja el származását. Legyen szabad itt egy ritkábban idézett részlettel emlékeztetni az olvasót Petőfi sokat tárgyalt népies gondolkodásmódjára, még pedig oly helyről (*Lehel vezér*), hol a költő maga kijelenti, hogy «nem írástudóknak, nem az úri rendnek, de beszél szűrös, gubás embereknek.»

De vissza, vagyis rá térek a dologra . . .
 Hejh, felebarátim, réges-régen volt a',
 A mit én elmondok; akkor még, látjátok,
 Szopós gyerek volt a huszadik apátok,
 Száz esztendő szép szám, pedig már azóta
 Az idő a földre azt kilencszer róttá;
 Kilencz-száz esztendő! . . . Kilencz vén óriás,
 Egymás után egyik a másiknak sirt ás.

Akkor más világ járt, elgondolhatjátok,
 Nem volt még korona, nem voltak királyok,
 Fejedelem volt az első a nemzetben,
 Nem hátul, de elől ment az ütközetben,
 Hejh pedig ugyancsak járta az ütközet,
 Nem ült a nép otthon a kemence megett,
 Mind háborúskodott, csak az maradt hátra,
 A ki épen kellett az eke szarvára.

Kegyetlen legények kerekedtek akkor,
 Soha el nem váltak a kardmarkolattól,
 Egyfelől őrizték a megszerzett hazát,
 Másfelől kívülről a sok kincset hozák.
 Félt is tőlük minden halandó nemzetség.
 Az adót nekik, mint a köles, fizették,
 Mert hisz nagyon bölesen látták ők azt által,
 Hogy haláluk egy a hátramarádással.

Fejedelmi ember Taksony volt a' tájba,
 Taksony: Zoltán fia, Árpád unokája...
 De tudjátok-e ti, jámbor atyafiak,
 Ki volt a vitéz, kit Árpádnak hittanak?
 Barátaim, mikor e nevet halljátok,
 Mintha oltár mellett templomban volnátok,
 Emeljétek meg a kalapjaitokat,
 Mert köszönhetitek néki hazátokat.

Magyarország szép föld, meg kell vallanotok,
 Rá a jó isten tíz annyi áldást rakott,
 Mint igazság szerint a mennyi illetné;
 Annyi az áldása, hogy alig fér belé.
 Ezt a tejjel-mézzel folyó dús Kánaánt,
 Hol megdönti saját terhe a gabonát,
 S hol tüzzel van tele a szőlő gerezdje:
 E szép országot a nagy Árpád szerezte.

Mert nem Ádám-Éva óta mienk a föld,
 Messze Ázsiában lakozánk az előtt,
 Messze Ázsiában a világ más részén,
 Kaszpi tengeren túl Aral tó környékén.
 Irtóztató távol van az a hely innét!
 Ha megmondanám: hány mérföld? el se hinnék.
 Hejh, az vón' a kulaacs, az vón' a tarisznya,
 Melyből a bor s kenyér addig ki nem fogyna.

E sorokat olvasva, nem kell haboznunk Gyulaival, hogy Petőfi «öntudatosan vagy öntudatlanul» művész-e. Szinte látjuk, a mint igenlőleg bólint nagy csodálkozásában Petőfi gubás embere, szemét-száját tátva e «nótás» szavalaton. A regelő költő a népies gondolkodásmód minden elemét magába szívta e költeményben; szava oly édesen ömlik a hallgató fölébe, hogy sajnálnunk kell a költemény töredék voltát.

A népiesség e tudatossága világosan szól ki népdalaiból is. Csak itt-ott kapjuk rajta, hogy nem helyzetdalt, ad, hanem önmagát írja le. A népiesség tudatos köpenye meg-meglebben s a nélkül, hogy a költő észrevenné, kaczeran kandikál ki alóla egy-egy eredeti mozdulata. Így *A faluban utczahosszat, Temetésre szól az ének, A szerelem, a szerelem* című dalok végső szakában, de különösen a *Lánggal égő teremtetten* című népdalban, melyben «a káromkodást is be tudja vonni a költészet zománczával.» (Gyulai)

Eh, a sírás nem kenyerem!
Kinek tetszik, pityeregjen.
Én egy nagyot káromkodom,
Úgy csillapul a haragom.

Petőfi így hát maga áll be népdalaiba s egy a nép közt incognito elvegyülő királyfi gondtalanságával tér be a bugaczi csárdába, üli meg szórén a lovat s büszke, hogy gatyája gyócs és patyolat az inge. E «pongyola» öltözék azonban csak addig stylszerű a költő előtt is, míg személyes érdekeltség nem köti versbe érzéseit. Petőfi múzsája is díszesebben öltözik, ha a juhászé helyett a költő szerelmét viszi látogatóba egy-egy «lyány»-hoz s a Mednyánszky Bertához írt versek ép oly távol állnak a népdaltól, mint a versek hősnője a néptől. A költő ilyenkor félreteszi a népdal nádsípját s több-húros hangszeren udvarol imádottnak. A Szendrey Júliához írt költemények némelyikében a költő mély érzése szinte szétrobbantja a népies forma burkát s a mi dalt Petőfi ez időben írt, mind választékosabb hangú, mint népdalai. Különös is lenne csak elképzelni is, hogy egy lángelme költői életét népdalok körében élje végig.

Felnőttek nem maradnak meg siheder játékaiknál s ha Petőfinél szerencsésebb és hosszabb életű költőre vetünk csak futó pillantást is, látjuk, hogy például a szabadságharcz előtt népies Aranyból később az összetettebb lelki-életnek mily művészi nyomozója s a bonyolult szerkezeteknek mily gondos gépésze lett. Petőfinek dicsősége, hogy programmosan népies verseiben is vannak szavak, melyek az ő és nemzete lelki sajátságait halhatatlan formában tükrözik.

HARTMANN JÁNOS.

AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ.

A hatvanhetes alap.

Ha az 1867-iki kiegyezést a Corpus Iurison alapuló világnézetből kiindulva itéljük meg, akkor a jog kizárólagos szempontjából azt kell mondanunk, hogy az 1867: XII. t.-cz. közös intézményeket teremtett. Ha azonban a tények szempontjából tekintjük a kiegyezést, azt kell mondanunk, hogy a kiegyezés nem teremtette ezen intézményeket, mert azokat birodalmi intézmények formájában már szervezve s hosszú időn át működve találta. A kiegyezés azon ügyeknek, melyek birodalmilag és központiilag kezeltettek, egy részét szétválasztotta, egy részét pedig alkotmányos és közös ügyé tette.

Hiszen a kiegyezés nem úgy jött létre, hogy két tényleg önállóan szervezett állam, kölcsönös védelem érdekében egyesítette volna a maga önállóan szervezve volt két hadseregét; hanem úgy, hogy a hosszú idő óta fennálló egységes birodalmi hadsereg bizonyos fokig ketté választatott, alkotmányos befolyás alá helyzetett.

Hiszen nem két nemzetközileg régóta önállónak elismert s az európai viszonyokban külön tényezőként szerepelt, egymástól független állam egyesítette a maga két külön diplomatiiai szervezetét, hanem az osztrák birodalom külügyministere vált közös külügyministerré s az osztrák birodalom nagyhatalmi posztóját örökölte a dualismusra alapított monarchia.

Hiszen nem századok óta önálló pénzügygyel bíró két állam teremtett egy közös pénzügyet bizonyos ügyekre vonatkozólag, hanem az a birodalmi pénzügy, melyet tényleg századok óta (az 1848-iki rövid időszak kivételével) egysé-

gesen s felelősség és ellenőrzés nélkül kezeltek, vált ketté külön magyar és osztrák pénzügygyé, csupán a közös ügyekre vonatkozó pénzügy maradván közös.

Hiszen nem két önálló s Európában külön-külön nagyhitelű bank egyesült egymással; hanem az osztrák nemzeti bank, melynek vezetésébe semmi beleszólásunk nem volt, de melynek bankjegyei nálunk is forgalomban voltak, nyert dualistikus formát, osztrák intézményből közössé válván s a két külön alkormányzó s két külön igazgatóság által ketté választatván bizonyos fokig és a főtanácsban keresztül vitetvén a javítás.

Nem két külön önálló vámpolitikát követő állam egyesült itten egy közös vámterületté; hanem a bécsi, századok óta absolutistikusan és magyarellenesen kezelt egységes vámügy vált ketté s birodalmi ügyből közös egyetértéssel elintézendő ügygyé.

Mindezen kérdésekben nem a tényleges önállóságtól estünk el, feláldozva azt a közösségért; hanem a birodalmi egységet bontottuk meg a közösség elvének érvényesítésével.

A 67-es alap lehetővé teszi — jogilag — a vám- és bankkérdés teljes szétválasztását is s eziránt időről-időre jogilag lehetőséget biztosít. Midőn ezen jog realizálásával szemben akadályokat gördít a királyi akarat, annak döntő súlya ellen gyakran panaszkodunk. De a multakkal összehasonlítva nem szabad elfelejtenünk, hogy a vám- és a bankkérdésben a királyi akarat nem csupán a teljes különválásnak volt akadálya, hanem ezen kérdések egész területén egyedüli intézkedő tényező volt. Midőn tehát a vám vagy bankközösség fölbontásában akadályozva vagyunk — legyen bár ez akadályozás politikai szempontból helyes vagy helytelen — a történelmi igazság szempontjából lehetetlen nem constatalnunk, hogy e kényszerű közösség mellett is még mindig annyi reális és igénybe is vett befolyásunk marad, a mennyit századokon át tényleg sohasem gyakorolhattunk; hogy e kényszerű vám- és bankközösség csupán a prætendált vám- és bank-ügyi önállóság szempontjából visszaesés; a tényleg fennállott absolutistikus és birodalmi bank- és vám-rendszerhez képest pedig kétségtelen

és rendkívüli haladás. Az a jog pedig — az önálló vámterülethez és önálló bankhoz való jogunk — melynek realizálhatatlanságán és így «értéktelenségén» most annyira méltatlankodunk: már csak azért sem volt realizálható a multban, mert e jogokat épen csak a kiegyezésnek sikerült biztosítania.

Az Ausztriához való viszonyunkkal kapcsolatos minden kérdés egészen más színben tűnik föl, ha a teljes önállóság jogos, de nem reális szempontjából, mint ha tényleg létezett állapotok reális, bár nem jogos alakulásaihoz hasonlítjuk.

Ezen szempontból valóságos haladás épen a hadügynél leginkább nyilvánvaló. Bármily kevéssé legyen meg nyelvi tekintetben még ma is a paritás: az ország befolyása a hadügyre, a multakhoz képest rendkívül széles tért nyert. Századokon át — egészen 1848-ig — a hadügyi kormány Magyarországnak semmi felelősséggel nem tartozott s tőle legkisebb függésben sem állt. Az 1848-iki szervezet — mint láttuk — annyiban kedvezőbb, hogy külön magyar hadügy-ministeriumot teremt s a hadügyi költségvetést az országgyűlés elé terjesztendőknél rendeli. Ezzel szemben azonban a régi, birodalmilag szervezett formában hagy meg bizonyos katonai testületeket s a határvidék katonai szervezetét — ujonczmegajánlási jogunk világos sérelmével — továbbra is meghagyja. A szolgálati idő és a védrendszer megállapítására jogunkat szintén nem declarálja s a későbbi Mészáros-féle törvényjavaslat ily irányú rendelkezései nem nyernek szentesítést. Ezekben tehát az ország önállósága nemcsak tényleg, hanem még jogilag sem érvényesül.

Az a körülmény, hogy a hadügyi kiadások felett a kiegyezés szerint nem a törvényhozás dönt, hanem a delegatio, jogi szempontból kétségkívül visszaesés nemcsak a 48-iki, hanem még az azelőtti állapotokhoz viszonyítva is, mert az országgyűlés hatásköréből egy oly bizottság hatáskörébe utalja a hadügyi költségvetés fölötti jogát, a mely bizottság kénytelen egy idegen állam delegatiójával megegyezésre jutni, megegyezés hiányában együttes ülésben szótöbbséggel hozni meg a határozatot. Ha azonban a kér-

dést gyakorlati szempontból kívánjuk tekinteni, azt kell mondanunk, hogy miután a delegatio tagjait az országgyűlés választja: azok szükségképen az országgyűlési többség politikáját képviselik. És azok, a kik mint delegatusok megszavaznak bizonyos hadügyi kiadásokat, megszavaznák azokat akkor is, ha az országgyűlés döntene e kérdésben és nem a delegatio. Azon aggodalomra nézve, hogy együttes ülésben az osztrák delegatusok egyetértése s a horvátok átpártolása esetén, a mi érdekeink ellen, a mi leszavazásunkkal hozható meg a határozat: joggal hivatkozhatunk Ausztria nemzetiségi szétदारaboltságára, azon kiegyenlíthetetlen ellentétre, mely a szlávokat és németeket egymással szembeállítja minden kérdésben, de főkép a külpolitika jövő nagy kérdéseiben, melyeknek épen a szláv és germán ellentét egyik alapoka. De politikai garantiák mellett, vannak oly garantiák is, melyek positiv jogon alapulnak s melyekről épen maga az 1867: XII. t.-cz. gondoskodott. A delegatiók elé ugyanis mindaddig nem terjeszhető a közös költségvetés, a míg ahhoz a magyar és az osztrák kormány a maga hozzájárulását meg nem adta. Előleges garantiánk van tehát az iránt, hogy oly költségvetés, melyet az országgyűlési többség vezére érdekeinkre károsnak tart, egyáltalán előterjeszhető se legyen. És csak miután az országgyűlési többség vezére hozzájárult a közös költségvetéshez, kerülhet az a delegatióban az országgyűlési többség megbizottjainak döntése alá s esetleg a két delegatio együttes ülése elé. Kivétel itt csupán az az eset, ha az osztrák delegatio törvényadta joga alapján maga indítványoz valamely kiadást, a mely esetben a magyar kormányelnök előleges vetője nem alkalmazható. De erre, valamint arra az esetre nézve, ha együttes ülésben Magyarország érdekei ellenére történnék a szavazás: épen a delegationalis határozatok királyi szentesítésének szükségében birunk, normális viszonyok között, arra nézve garantiát, hogy a király a magyar kormány ellenére, a magyar delegatio ellenére, tehát a magyar országgyűlés akaratának ellenére hozott határozatot nem szentesíti, mert tudja, hogy egy ilyen elhatározásnak a magyar országgyűléssel való közlésére a ma-

gyar kormány nem vállalkozhatik s hogy ezáltal nemcsak a parlamenti helyzet, hanem az egész 67-es alap erkölcsi ereje is megrendíthető. Különben is ilyen helyzet csak akkor állhat be, ha Ausztria az uralkodó beleegyezése nélkül erőszakolna bizonyos kiadásokat s ez esetben a szentesítés szükségkép elmarad; ha ellenben az uralkodó súlyt fektet e kiadások megszavazására, akkor azt a közös költségvetés keretein belül terjesztheti a delegatio elé s akkor a magyar kormányelnök előleges vetőjoga érvényesíthető. Az 1867-iki XII. t.-cz. tehát a delegatio intézményét úgy szabályozta, hogy abban rendes időkben csak a parlamenti többség vezérének előleges jóváhagyásával előterjeszthető költségvetés fölött csak a parlamenti többség bizalmát bíró s a parlamenti többség politikáját követő kiküldöttek határozhassanak; rendkívüli esetekben pedig az akaratunk ellen kezdeményezett vagy akaratunk ellen megszavazott határozatok az uralkodó szentesítésére s így ismét a kormány hozzájárulására szoruljanak. Hogy a kormányelnök nem járul oly kiadásokhoz, melyek az országgyűlés többségének a nézete szerint érdekeinkkel ellenkezők; hogy a delegatio az ily költségvetést nem szavazza meg; ez szükségképen következménye minden egészséges parlamenti helyzetnek, melynek alapfeltétele a parlamenti többség és annak bizalmi emberei közötti teljes harmonia.

Hogy az uralkodó ne járuljon szentesítésével oly határozathoz, mely a magyar delegatusok majorisálásával együttes ülésben hozatott; hogy szentesítés esetén az ily határozat közlésére s az uralkodó politikájának képviselésére a magyar kormányelnök ne vállalkozzék: ugyancsak az egészséges parlamentarismus alapelveiből következik. Magyarország függetlenségének végső garantiája itt is parlamentarismusának ereje. Ha e parlamentarismust, akár a delegatusok, akár a kormányelnök, akár az uralkodó, akaratában megsértették s a parlamentnek vagy az országnak e sérelem megtorlására nincs elég ereje: akkor ez Magyarország belső gyöngeségének bizonyosága, melynek következménye ellen meg nem oltalmaz semmiféle paragraphus. Mert helyesen mondta Bismarck, hogy az alkotmányválságban nem a jog kérdése dönt, mert az hatalmi kérdés csupán. És ha az

uralkodó kész egy hadügyi kérdés érdekében alkotmányválságot idézni elő s a szentesítés kérdésénél a parlamenti többség akaratát képviselő kormányelnök vetőjét nem respectálja: akkor beteg az alkotmányosság s egészen mindegy, hogy a delegatio vagy a parlament nyilvánítja a nemzetnek azon akaratát, melylyel a király nyiltan szakítani kíván. Normális időkben tehát tényleg a közös költségvetésnél is a parlamenti többség akarata érvényesül s az a költségvetés, melyhez a kormányelnök előzetesen hozzájárult, melyet a delegatio elfogadott s melynek szentesítéséért a felelősséget a magyar kormány elvállalta: épen úgy a parlamenti többség politikájának kifolyása, mintha azt maga az országgyűlés szavazta volna meg. Olyan időkben pedig, midőn az uralkodó kész a nemzet akaratával szembe szállani és sem a delegatio, sem a magyar kormány ellenkezését nem veszi tekintetbe: ez ellen a krisis ellen nem védene meg az, ha a hadügyi kiadások fölött nem a delegatiónak, hanem az országgyűlésnek kellene döntenie. Mert akkor conflictus támad így is úgy is az uralkodó és a nemzet között s az alkotmánynak e válságában szükségképen a hatalom kérdése dönt. Ámbár a nagy ellenzést támasztó rendkívüli hadi költségek a dolog természeténél fogva csak veszedelmes külpolitikai viszonyok között válhatnak oly szükségessé, hogy azoknak érdekében érdemes legyen súlyos válságot idézni elő s a politikai czélszerűség épen az ilyen nehéz külpolitikai helyzetben fogja a válság elkerülését tanácsolni: a korona és nemzet közötti összeütközés esete kétségkívül beállhat. Ha az együttes ülésben hozott delegatiós határozatot az uralkodó szentesítené s a parlamenti többségre támaszkodó kormány lemondását elfogadva alkotmányellenes kormányt nevezne ki: kétségkívül megvolna az az előnye, hogy a szentesített delegatiós határozat által a kívánt hadügyi kiadás meg volna szavazva, míg ha azt az országgyűlésnek kellett volna megszavaznia, ily irányú határozat nem lett volna kieszközölhető. Ezzel szemben azonban alkotmányválság esetére épen az 1867-iki XII. t.-cz. az azt kiegészítő törvényekkel oly garantiákat adott, melyet a 48-iki törvényekben hiába keresünk.

Az 1867-iki XII. t.-cz. megadta az országgyűlésnek a védrendszer megállapítására és a szolgálati idő meghatározására vonatkozó jogot s a védtörvény az általános védkötelezettség s a három éves szolgálati idő megállapításával, reális erőt adott azon ujonczmegtagadási jognak, melynek 1848-ban a capitulatiós rendszer s a 12 éves szolgálati idő mellett igen kevés alkotmányvédő értéke volt. Arra az esetre pedig, ha az uralkodó a nyílt absolutismus útjára lép: ugyancsak a 67-es alap megalkotói fosztották meg egy olyan fegyvertől, melyet a 48-iki törvényhozók az uralkodó kezében voltak kénytelenek hagyni. A határőrvidék polgárosítása lehetetlenné tette némely 48-iki események ismétlődését s a reactiót legerősebb fegyverétől fosztotta meg.

Az 1848-iki törvényhozásnak azon rendelkezése, mely külön magyar hadügyministeriumot állít föl, az ország függetlenségét formailag kétségkívül jobban kidomborítja, mint a hadügyministerium mai közossége. De míg egyrészt a tiszti kinevezések ellenjegyzésének joga 1848-ban azért nem a hadügyministert, hanem az uralkodó személye körüli ministert illette meg, mert a hadsereg egysége szempontjából ezen kérdésekben az uralkodó a maga befolyását közvetlenül kívánta gyakorolni; másrészt a hadsereg mai szervezete mellett is a vezérkari főnök hatáskörének nagy fontossága s az uralkodóval való közvetlen érintkezése mellett a kormányzat ezen ágában az uralkodó személyes befolyása teljes közvetlenséggel érvényesül. Miután pedig épen a hadügyi kormányzat az, a melyből a király személyes kormányzati tevékenysége legkevésbé zárható ki: a hadügyministerium közossége, vagy önálló szervezése inkább formai jelentőségű; míg az ujonczmegajánlási jog azon realitása, mely csak a védrendszer és szolgálati idő megállapításának a kiegyezésben nyert joga által és a határőrvidék polgárosítása által éretett el: minden alkotmányválságban döntő fontosságú. A mi a szolgálati és vezényleti nyelvet, zászlók, czimerek és jelvények kérdését illeti, arra nézve az 1848-iki törvényhozás épen oly kevésbé intézkedik, mint a 67-es s a hadsereg magyarságát még az 1848 nyarán benyújtott törvényjavaslat sem statuálja.

A hadügynek a kiegyezésben s az azzal kapcsolatos törvényekben nyert szabályozása tehát abban a tekintetben, hogy a hadügyi ministerium közös és nem külön magyar, az 1848-iki szabályozáshoz képest az ország önállóságának kidomborítása szempontjából határozott veszteség. Abban, hogy a hadügyi kiadásokat nem az országgyűlés, hanem a delegatio szavazza meg, lényegében a 48-iki megoldáshoz hasonlítva, nincs visszaesés. A hadsereg magyarsága tekintetében az 1848-iki törvényhozással egyformán intézkedik. Abban pedig, hogy a kiegyezéssel kapcsolatos törvények a rövid szolgálati idő által s a határörvidéki katonaság fölosztatása által az ujonczmehtagadás jogát reális és veszedelmes fegyverré tették: a kiegyezés az 1848-iki törvényhozás által teremtett állapotokhoz képest is határozott haladást mutat az ország önállóságának reális biztosítékai tekintetében.

A hadseregnek azon közössége, mely törvényeinkben az 1867: XII. t.-cz. előtt ismeretlen s mely a Corpus Iuris szempontjából így az ország önállóságának bizonyos csorbulását jelenti, a tényleges állapotok szempontjából egészen más képet mutat. Ha az 1848-iki törvényes állapotokhoz hasonlítjuk, akkor bizonyos szempontokból e megoldás veszteséget, más szempontokból pedig nyereséget jelent. Hogy a kiegyezésben nyert megoldásnak ehhez viszonyított előnyeit vagy hátrányait tartjuk-e fontosabbaknak, az tisztán értékelés kérdése s voltaképp azon fordul meg csupán, vajon az ország önállóságának formai megnyilatkozását tartjuk-e többre, vagy ezen önállóság megvédhetésének reális eszközeit. Jogilag itt is mutatható ki visszaesés; a mi előnyünkre változott, az csupán a tényleges állapot.

Még sokkal nagyobb a tényleges állapotok javulása a hadügy terén az 1848 előtti viszonyokkal összehasonlítva. Pedig a Corpus Iuris szempontjából a hadügy közösségét megállapító kiegyezés még ezen korszakhoz képest is visszaesést mutat. A tényleges állapot ellenben az volt, hogy az egységes német, alkotmányos befolyás nélkül kormányzott hadsereg ügyeire nem gyakorolhattunk semmi befolyást. A hadügyminister nem volt felelősségre vonható, forum sem

volt, melyen őt felelősségre vonni lehetett volna; a királylyal szemben egyetlen fegyverünk az ujoncz- és adómegtagadás. Az ujonczmegtagadás joga a fentebbi okokból — a határőrvidéki szervezet és a régi védelmi rendszer folytán — nem volt félelmes fegyver. Ujonczmegtagadás esetén tehát az államgépezetnek egyáltalán nem kellett megállnia. A mi az adómegtagadás jogát illeti, a Magyarországból nyert indirect bevételek szükség esetén ezt is nélkülözhetővé tették. Schwartner 1809-ben 40.000,000 ezüst forintra teszi azt az összeget, melyet Magyarország a király rendelkezésére ad. «A király e számítás szerint bevesz: a királyi jószágokból egy millió kétszázezer forintot; a sóból 18 milliót (brutto); a bányákból és pénzverésből egy milliót, a harminczadból egy milliót; a fiscalításokból 94 ezer forintot; a zsidók türelmi taksájából 120,000 forintot; a sz. kir. városok taksájából 16 ezer forintot; a főpapok által várépítésre fizetett összegből 121 ezer forintot; a postákból 500 ezer forintot; a hadi adóból 5 milliót; a deperditákból 3 milliót. Mindez összesen nem tesz harmincz milliót. A többit az indirect jövedelemre számítja, melyet Ausztria vámrendszere következtében húzott Magyarországból». (Lásd: Grünwald Béla: *A régi Magyarország.* I. 225.)

A hadi adó a bevételek összegéhez képest — mint láthatjuk — felette csekély, 1772-ben csak a deperditák összege is majdnem ugyanannyi volt, mint az egész hadi adó. A hadsereg ellátására vonatkozó eme költségek, melyek egy időben a hadi adóval majdnem egyforma összegűek voltak, állandó kötelezettségül az országra az uralkodó rendelete által kényszerítették.

Az ujonczmegtagadás jogának alkalmazása esetén tehát, 1848 előtt, a királynak még mindég rendelkezésére állott a tényleges szolgálatban levő katonaság, mely régebben szolgálatképességeig ki nem bocsáttatott, a capitulációs rendszer idején pedig, 12 évig tartó capitulatiója leteltéig el nem hagyhatta a szolgálatot, bármit határozott is az országgyűlés. Úgy hogy valójában az ujonczmegajánlási jog csupán az ujonczlétszám emelése kérdésében való határozás jogává zsugorodott. Megtagadás esetén pedig a királynak

még mindig rendelkezésére állott a tényleg fegyverben álló hadseregen kívül kilenczvenegyezer határőr háború, ötvenöt ezer béke idején. A hadi adó megtagadása esetén pedig még mindég rendelkezésére állottak a királynak az összes indirect bevételek. A XIX. század elején tehát például a hadi adók megtagadása csak annyit jelentett, hogy 40 millió bevételből elmaradt öt millió. Az indirect bevételek aránya a direct bevételekhez képest ma sem kedvezőbb, de ma mindezen bevételek alkotmányosan megszavazott czélokra s alkotmányos felelősség mellett kezeltetnek. Akkor azonban mindezen jövedelmek az országgyűlés nélkül szedettek be s minden alkotmányos felelősség nélkül, a bécsi udvari kamara által kezeltettek. Az adó- és ujonczmegtagadási jog realisabbá tétele a kiegyezés egyik legnagyobb érdeme.

Még nagyobb haladást mutat a kiegyezés a külügyek terén. Soha Magyarországnak a Habsburgok uralkodása óta nem volt meg az a befolyása a külügyekre, mint a melyet számára a kiegyezés biztosított. A Corpus Iuris szempontjából itt is visszaesést látunk: a magyar külügy helyett közös külügyet, s a külügyi kiadásoknak nem az országgyűlés, hanem a delegatió által való megszavazását. De a tényleges állapotokat tekintve, azt látjuk, hogy az a külügy, a melynek századokon át kifejlett egységes osztrák és absolutistikus szervezetén az 1848-iki törvényhozás sem birt változtatni, ma mint közös ügy alkotmányos befolyásunk és ellenőrzésünk alatt áll s magának a delegationak közjogi szempontból sok tekintetben kifogás alá eső intézménye adja meg a módot arra, hogy a közös külügyminister felelősségre vonható. A magyar kormányelnöknek a külügyekre való törvényes befolyása s a külügyministernek felelősségre vonása 48-ban sem volt meg, sem tényleg, sem jogilag. Mindezt számunkra a kiegyezés biztosította.

A vám- és bankkérdésben az 1848 előtti absolutistikus és érdekeinkkel ellenkező eljárás megszűnt. Nem a bécsi udvari kamara állapítja meg önkényesen s a birodalom érdekei szempontjából a monarchia külső és belső vámpolitikáját s Magyarország nélkül érdekeiről nem határozhatnak. Nem egy osztrák bank bocsátja ki tudtunk és hozzá-

járulásunk nélkül, a mi országunkba tetszés szerinti számban a maga bankjegyeit, s ma lehetetlen az, hogy, mint a mult század elején, egy tudtunk és akarattunk nélkül inaugurált hibás pénzügyi politika útján beálljon ismét egy olyan devalvatio, a mely a papírpénz értékét $\frac{1}{5}$ -re szállította le. A reactio erőforrásai itt is bedugultak.

A kiegyezés megszüntette azt a régi rendszert a bank és vámügy terén, melylyel már a 38-as törvényhozás szakítani kívánt, de teljesen szakítani nem tudott. Akarta a vámpolitika önállóságát, de sem a régi vámrendszert tényleg megszüntetni, sem az önálló vámterülethez való jogukat expressis verbis elismertetni nem bírta. Állított föl önálló bankot, de annak törvényes jogosultságát el nem ismertethette s az osztrák bank jegyeinek nagy forgalmát hazánkban nemcsak megengedte, hanem annak jogosultsága ellen kifogást sem emelhetett. Az önálló vámterülethez és az önálló bankhoz való jogunkat a kiegyezési politika adta meg s ha adott esetben ezen jogok bármelyikének realizálásában megakadályoztattunk: még mindig csak ott vagyunk, a hol voltunk 1867 előtt bármikor s legfőlebb azt mondhatjuk, hogy e kérdésekben a kiegyezés csak elvileg biztosított a régi helyzethez képest javulást, de ezen elvnek realizálása, mint 1867 előtt, 1867 után sem lehetséges.

Az államadósságok kérdésében a Corpus Iuris szempontjából szintén visszaesés mutatkozik. Sem 1807-ben, sem az 1825—27-iki országgyűlésen a rendek annak elvállalására hajlandóknak nem mutatkoztak; 1848-ban a kormány ugyan írásbelileg kötelezte magát, hogy a kérdést az országgyűlésen keresztül viszi, de a közbejött események folytán erre sor nem került. Jogilag tehát a kiegyezés óta viseljük az államadósság terheit, melyekhez azelőtt nem volt semmi közünk. Tényleg itt is egészen másként áll a dolog. «1760-ban — írja dr. Horváth János *Adalékok az 1847/48. évi országgyűlés történetéhez* című munkájában — a magyar kamarai birtokokra 3 millió forint vétetett föl, Grassalkovich akkori kamaraelnök bizatván meg a fölvett adósságnak a magyar kamarai javakra leendő biztosításával. 1762-ben pedig gróf Batthyány Lajos akkori nádor bizatott

meg, hogy Magyarország hitelére 10 millió forintot vegyen föl. A negatiatióval gróf Eszterházy Ferencz bizatott meg. Ez évben országgyűlés nem volt, ez tehát természetesen az országgyűlésnek be sem jelentetett, noha a nádor avatkozott ezen kérdésbe, mégis alkotmányellenesnek kell tartanunk ez eljárást».

«1839 november 1., 1840 október 31. napjáig a magyar kamarai hivataloktól a status-adósság kamatjairá 1.088,204 forint 17 krajczárt vettek át Magyarország jövedelmeiből. Ezenkívül átlagra a bécsi centrális kincstári pénztárba Magyarország 7.130,399 forint tiszta jövedelmet küldött, s e tetemes összeg nagyobb része a status-adósságok kamataira fordítatott.» (L. u. o.)

Mindezt nem tekintve is, az indirect bevételek fölötti korlátlan rendelkezésénél fogva s a bankjegyek tetszés szerinti szaporítása és kölcsönöknek óriási mértékben való fölvétele által az uralkodó mindig oly helyzetben volt, hogy az államadóssági kamatokhoz való direct hozzájárulásunk nélkül is el lehetett. Az államadósságok kamataihoz való hozzájárulásunk tehát nem új teher elvállalása; új csak azon teljes pénzügyi önállóság, melyet 1848-ban vívtunk ki, s melynek már az akkori kormány is szükségképeni consequentiájául tekintette azt, hogy az activákkal bizonyos passivák is átvétessenek. Minthogy visszanyertük pénzügyi önállóságunkat s minthogy meglátszik, hogy mire fordítjuk az ország bevételeit; minthogy magunknak kell határoznunk a kiadások fölött: újnak látszik a régi teher, holott új csupán önrendelkezési jogunk.

Az országnak azon jogain, melyeket számára a kiegyezés az egykori függő államadósságok kezelésének ellenőrzésére biztosított, új államadósságok beleegyezésünk nélkül való felvételének lehetetlenné tétele által: a birodalmi politika centralistikus törekvéseinek pénzügyi ereje megtört.

De a jogi és tényleges állapotok szempontjából való elbirálás a kiegyezéssel kapcsolatos más nagy kérdésekben is mindenütt egészen ellenkező eredményekhez vezet. A horvátokkal való kiegyezés jogi szempontból, az állami souverainitás elvi szempontjából számos kifogás alá esik. Az a

törvény, mely Horvátország viszonyát Magyarországhoz szabályozza, nemcsak kölcsönös megállapodás útján jött létre, hanem jövőre is csak a horvát tartománygyűlés beleegyezésével lesz megváltoztatható. Hibás ugyan némely horvát közjogász azon következtetése, hogy az 1868:XXX. t.-cz.-nek nemzetközi jellege van; hibás már azért is, mert hiszen az állami önállóság a nemzetközi szerződés megkötésének épen előfeltétele. Önálló államok kötik a nemzetközi szerződéseket, nem nemzetközi szerződések kötésének tényéből származnak az önálló államok. Az 1868:XXX. t.-cz.-et s a vonatkozó horvát törvényt egy uralkodó szentesítette — a magyar király. Nem az uralkodó személye közös itt, mint Ausztria és Magyarország között, hanem a közjogi méltóság egy: a királyi hatalom. Nincs nemzetközi szerződés, a hol nincs legalább két souverainitás.

Hibás tehát a horvát közjogászok fölfogása, de az 1868:XXX. t.-cz. által a magyar állam souverainitása mégis megcsorbított, mert általa a kérdések bizonyos tömegére nézve meg van kötve a magyar törvényhozás s összes factorainak egybehangzó akarata e kérdésekben egy más factor hozzájárulása nélkül nem bír érvényesülni. E tekintetben jogilag inkább meg vagyunk kötve Horvátországgal, mint Ausztriával szemben, mert ha az 1867:XII. t.-cz.-et az országgyűlés és király közös egyetértéssel akarja megváltoztatni, ennek útjában semmi sem áll, az 1868:XXX. t.-cz. azonban a horvát tartománygyűlés beleegyezése nélkül meg nem változtatható.

És mégis, ha tekintjük azon szoros kapcsolatot, melyben Magyarországhoz Horvátország most már tényleg jutott; ha tekintetbe vesszük, hogy a centralisáló bécsi körök hatalmi sphaerájából mennyire kiszakított az illyrismus főfészke s a magyar állam imperiuma alá jutott: lehetetlen nem látnunk a tényleges haladást.

Ugyanezen szempontok állanak Fiuméra nézve is s azon követelések, melyeket a regnicoláris bizottságban a horvátok támasztottak volt Fiume végleges szabályozása iránt, a magyar közjog szempontjából új kívánságok voltak, de valójában nem kívántak egyebet, mint a régi állapot

föntartását. E követelések nem teljesítették s Fiume, mely 1814-től osztrák főnhatóság alatt állott, 1848—1868-ig Horvátország kormányzata alatt: Horvátországtól elszakítva bár, tágkörű autonomiával tényleg Magyarországhoz is csatoltatott.

Horvátország mai viszonyának értéke hazánkhoz csak akkor mutatkozik a maga teljességében, ha meggondoljuk, hogy Horvátországnak nagy része egészen a legújabb időkig a bécsi haditanács alatt álló határőrvidékhez tartozott, csak ennek a határőrvidéknek a polgárosítása által váltak valósággá az 1868: XXX. t.-cz. rendelkezései, melyek eziránt is határozott intézkedést tartalmaznak.

Ugy a magyar, mint később a horvát határőrvidék polgárosítása csupán bizonyos föltételek elfogadásával volt keresztülvihető. Közjogilag e föltételek ép oly sérelmesek, mint a mily nagyjelentőségűek azon rendkívüli előnyök, melyek a polgárosítás megtörténte által elértettek. A polgárosítás alkalmával (l. e kérdésre nézve Ereky István *A helyhatósági önkormányzat* című művét) Ő Felsege mint a határőrvidék absolut katonai uralkodója három kikötést tett. Első föltétele az volt, hogy a «jogfolytonosság» a határőrvidéken törvényhozás további intézkedéséig föntartassék, azaz, hogy a magyar jogrenddel ellentétes s magyar közjog szerint érvénytelen pátensek és rendeletek hatályának folytonossága a törvényhozás további intézkedéséig föntartassék. Ezen föltétel gyakorlati szükségessége nem szorul indokolásra. Második föltétel az volt, hogy a tulajdonjog alanyaiban csupán a polgárosítás ténye miatt ne történhessék változás s ezen szempontból az uralkodó a határőrvidéki vagyont jövedelmeinek hováfordítása tekintetében részletes föltételek szabásával megkötötte. Harmadik föltétele az volt, hogy a volt határőröknek és jogutódaiknak bizonyos jelentékeny adózási kedvezmények biztosittassanak, mely kikötés ellen pénzügyi törvény nem hozható s ha a magyar király e föltételek bármelyikének mellőzésébe beleegyezik, a határőrvidék volt katonai absolut uralkodója sem tesz ellene kifogást. Királyi beleegyezés nélkül pedig törvényt amúgy sem hozhatunk.

A határőrvidék polgárosítása által nemcsak a centralisáló

bécsi politika vesztette el egyik hatalmas támaszát, nemcsak nemzetiségi izgatók egy része került a magyar állam tényleges hatalma alá, hanem e tény által végre Magyarország területi integritása helyreállt s belső nemzeti egységének minden szervezett akadályja ledőlt. Egy nagy történelmi korszak záródik itt le s a Mohácsnál darabokra tört magyar állam egysége hosszú századok küzdelmei után ismét teljesen helyreáll.

Csak ha a határőrvidék régi szervezetét, a szász universitás széles jogkörét kellőleg figyelemre méltattuk, ítéletjünk meg igazságosan az 1878: XLIV. t.-cikket is. A tökéletes nemzeti egység elvi szempontjából e törvény rendelkezései méltán súlyos kifogás alá eshetnek s a magyar közjog szempontjából úgy tetszik, hogy ezáltal a magyar érdek hátrányait külön kiemelni fölösleges; csupán azt kell ezúttal is tekintetbe vennünk, hogy itt is olyat vesztettünk el, a mi tényleg úgy sem volt a mienk s oly rendelkezési hatalmat nyertünk, melyhez az előtt is jogunk volt, de a mely jogunkat tényleg századokon át még sem gyakorolhattuk.

Közjogilag sérelmes ezen feltételeknél a feltételek megszabásának ténye már önmagában is. A magyar királynak alkotmányos kötelessége volt a határőrvidék polgárosítása s azt teljesíteni kellett volna minden föltétel nélkül. Mert a határőrvidék katonai szervezete törvénytelen volt, sérelem, melynek megszüntetése teljes alkotmányosság egyszerű és elkerülhetetlen consequentiája volt. A határőrvidék absolut katonai uralkodója, kit törvényeink nem ismernek, a magyar törvényhozás kezeit jogosan meg nem köthette s nem szabhatott feltételeket ahhoz, a mit mint magyar királynak teljesíteni kellett feltétlenül.

Ez a tiszta közjogi álláspont egyszerű logikája. Gyakorlati szempontból a kérdés e részének nincs jelentősége. A magyar király hozzájárulása nélkül a magyar törvényhatósági életben vissza nem élhettek; különben is a tótok politikai öntudata nem volt felébredtve s a románság egy része 1876-ig a szász universitas uralma alatt állott. Gyakorlati jelentőséget voltaképen a nemzetiségi törvény csupán

a magyar határőrvidék polgárosítása és a szász universitas politikai, közigazgatási és bírósági jellegének megszüntetése után nyert. Ezekben a területeken pedig a nemzetiségi törvény a magyar állameszmének előnyomulását jelenti a mult-hoz képest. Közgyűlések nyelvére, a jegyzőkönyvi nyelvre, a községek és tanodák nyelvére vonatkozó intézkedések a törvény szempontjából engedményekül tűnnek föl a nemzetiségekkel szemben pl. a románokkal szemben valóban azok is; de azon szász universitas területén, mely azelőtt közigazgatásilag, bíróilag és politikailag is német szervezetet alkotott: a nemzetiségi törvény rendelkezései a magyar államnyelv előtérbe nyomulását biztosítják, a határőrvidék német szervezetéhez képest, mely szervezetnek németsege által az állam nemzeti egysége megbontatott. Ha azonban a nemzetiségi kérdésben nem a Corpus Iuris által praetendált állami egység elvéből, hanem a nehéz politikai viszonyok között századok folyamán fönnállott szétdaraboltság tényéből indulunk ki: maga ez a mai viszonyaink között ki nem elégitő nemzetiségi törvény is a mult-hoz képest rendkívüli előhaladásnak fog látszani. Ma a románság culturalis és gazdasági kifejlődése folytán a viszonyok lényegesen megváltoztak s csak az utóbbi húsz év alatt a román erdélyi bankok úgy megerősödtek, hogy ma több, mint 100 milliónyi alaptőkével rendelkeznek. A felvidéki tótság is folyton és rohamosan erősödik gazdaságilag s ezer és ezer hold került csak az utóbbi húsz évben magyar kézből tót parasztok kezeibe. De abban az időben, midőn a nemzetiségi törvény meghozatott, sem anyagilag sem culturailag nem voltak a románok és tótok oly helyzetben, hogy akár vagyonuk, akár szellemi census révén a közéletben nagyobb súlyuk lehessen. A nemzetiségi törvény által adott széleskörű jogokat tehát csupán a nemzetiségi tagozódás bontotta meg bizonyos fokig; azon határőrvidéken, melyen külön szerb és román ezredkebe voltak szervezve a határőrök s a melynek német katonai közigazgatási és bírói szervezete volt: a nemzetiségi törvény az államnyelv nagyfokú előnyomulását biztosítja.

A kiegyezés egész complexumához mind hozzátartoznak

ezek a törvények, mert a kiegyezés politikai szempontból a király és nemzet teljes megegyezését jelenti, az ország integritásának helyreállítása, a magyar államhatalom uralmának az egész országra való kiterjesztése, Horvátország és Fiume fölötti hatalmunk s a régi birodalmi szervek teljes megszűnése, mind csupán ennek a harmóniának következményei s a mult tényleges állapotaihoz képest külön-külön is mind rendkívüli haladást mutatva, csak a maguk összességében bírálhatók el igazságosan, mint egy nagy s hazánkra nézve szerencsés európai krízisnek gyümölcsei, eredményei, melyeket egy helyesen számító politika számunkra biztosítási segítt.

A Corpus Iuris világának azon szempontjai, melyek e nagy haladásban mindenütt csak a jogi veszteségeket látják, hasonlóak a természetjog azon bölcseleihez, kik az elmúlt időkből csak a természeti állapotra utalnak s a közelebről lefolyt időket elfelejtik. A magyar államnak Mohácsnál elveszett belső egysége és külső függetlensége a Corpus Iurisban fönmaradt, de a valóságból eltűnt századokon át s azon állandó és folytonos haladás, mely annak visszanyerésében mutatkozik, igazságosan csak a közel multakhoz viszonyítva lesz megítélhető. Csakis ehhez viszonyítva ítéltető meg, hogy a haladás milyen irányú.

Az 1867: XII. t.-cz. meghozatala után Magyarország területi integritása is hosszas küzdelmek árán helyreállított. Ugyanazon férfiú, kinek a kiegyezés megalkotásában is tevékeny része volt, keresztül vitte a határőrvidék polgárosítását s ugyan ő volt az, a ki a magyar honvédséget is megteremtette; Ausztriában lehetlenné tette a föderalistikus irányzatot s ezzel Magyarország belső nemzeti egységével osztrák ellenségeit letörte; döntő súlylyal vetette szavát latba a monarchia külpolitikájának irányításában is, megmutatva, hogy azon jogokat, melyeket e külpolitika tekintetében a magyar kormánynak a kiegyezés biztosított, épen a kiegyezés által megadott súlyunk folytán képesek vagyunk érvényesíteni is. Beavatkozása folytán elhárított rólunk egy oly háborút, melyben Magyarországnak csak veszteni lehetett, mert a monarchia győzelme esetén

Ausztria visszanyeri befolyását a délnémet államokra s ismét túlságosan megerősödvén, az erők paritásának meg-ingásával a jogok paritása sem volna fönntartható. Beavatkozása folytán a német egység zavartalanul létre jöhetett és — lett légyen bár Ausztriának a háborútól való visszattartásában Oroszországnak is része — a monarchia nyugatra irányzott törekvései ezzel lehetetlenné váltak. Egy nagy-német politika lehetővé tétele érdekében ajánlta fel Beust Magyarországnak a kiegyezést; de Magyarország a kiegyezésben nyert erejével minden nagynémet politika lehetőségét megakadályozta. A monarchia külpolitikája ezáltal szükségkép kelet felé fordul s az európai események alakulása s azoknak felhasználása folytán beáll a Széchenyi által rég jószolt fordulat s a lehetőség, hogy a monarchia külpolitikája Magyarország érdekei szerint irányíttassék. Magyarország első sorban van érdekelve a Balkán kérdéseiben. Határain oly nemzetek élnek, melynek fajrokonai hazánkban nagy számban vannak s a magyar államnak ellenségei. Első sorban magyar érdek tehát mindaz, mit a Balkánon a monarchia tekintélye és nagyhatalmi posztíója megkíván s a magyar állam bontó elemeinek megtörése — épen külső ellenségeinkkel való fajrokonságuk folytán — a monarchia nagyhatalmi posztíójának elsőrangú érdeke.

A kiegyezés fejlesztése a bankügy terén is mutatkozik. Az egykori osztrák bank helyére 1878-ban az Osztrák-Magyar Bank lép két külön igazgatósággal és két külön alkormányzóval; 1899-ben pedig a főtanács tagjaira nézve is keresztül vitetik s így a bankkérdésben teljessé válik a paritás. A valuta rendezésének fontossága s az államadóságek ügyével való szoros kapcsolata is nyilvánvaló és ép oly haladás, mint az 1904:XX. t.-cz., mely a magyar tisztképzés előmozdításával a hadsereg tisztikara tekintetében igyekszik megvalósítani a paritást.

A monarchia külpolitikájának keleti irányba való fordulása azonban, midőn a monarchia nagyhatalmi posztíója s a magyarság érdekei között az érdekközösséget teljesítette, egyszersmind oly alakulásokra adott és adhat alkal-

mat, melyek a magyar közjog szempontjai s a gyakorlati czélszerűség szempontjai között ismét éles ellentéteket mutatnak. Már magában a külügyi szervezetben is élénk nézeteltéréseket okozott a consuli biráskodás szabályozása annak idején, mert a mily világos igazság az, hogy az igazságszolgáltatás semmi részben közös ügynek nem tekinthető s a *pragmatica sancti*óból és a kölcsönös védelem kötelezettségéből ki nem magyarázható, ép oly világos az is, hogy a Szilágyi Dezső-féle törvény által teremtett szervezet a régi osztrák szervezetnél, épen Magyarország függetlensége szempontjából, sokkal előnyösebb.

De a tényleges állapotok és a közjogi szempontok alapján való bírálat ellentétessége mellett a külügyi téren a jogi szempontoknak és a gyakorlati szempontoknak ellentétessége is nyilatkozik. Bosznia és Herzegovina occupálására a monarchia kapott Európától megbízást, nem pedig Magyarország s az *occupatio* csak ennek következtében vált lehetővé. A monarchia viselte az annexióval kapcsolatos mozgósítási és kárpótlási költségeket és az ezen annexió által keletkezhető *conflictus*okban az egész monarchia haderejének és pénzerejének kell helytállnia. Méltányossági szempontok ugyan a nemzetközi életben nem irányadók; az uralkodó személyének közössége következtében azonban Ausztriával szemben a méltányossági szempontnak a kellő *sanctio* biztosítva van. Ha azonban Bosznia nem lesz Magyarországhoz csatolva, közjogilag helyesen alig megoldható kérdés fog támadni a hovácsatolás kérdése iránt. A monarchiához nem kapcsolható, mert nincs közös osztrák-magyar *souverainitás*, nincs osztrák-magyar állampolgárság és nincs osztrák-magyar államterület. Egyrészt a magyar közjog történelmi kifejlődése, másrészt az európai viszonyok menete olyan sajátos helyzetet teremtettek, hogy közös külpolitikát kell csinálnunk egy közös véderő támogatásával s pénzügyileg való közös megterhelhetettségünk árán s e külpolitika gyümölcseit közösekül el nem ismerhetjük közjogunk miatt, önállóan pedig hatalmunkba nem keríthetjük erőviszonyaink miatt.

Boszniának külön államtestként való szervezése, míg

egyrészt a magyar közjog követelményeinek szintén meg nem felel, másrészt egy újabb hódításokkal kiegészítendő trialismus magvát képezheti. Már pedig a trialismus alap-gondolata ugyanaz, a mi a Schmerling-féle birodalmi tanács valódi célja volt: Magyarország majorisálása. Ez a gondolat — Magyarország majorisálásának gondolata — három különböző formában mutatkozik. Első, primitív formája a Schmerling-féle eszme volt; bevinni a magyarokat a Reichsrathba s ott az osztrákok által szükség esetén leszavaztatni őket. Második, burkoltabb formája, a demokratikus elvekkel védett gondolat: magába a magyar parlamentbe vinni be a nemzetiségeket s Ausztria segédcapataival törni le a magyarság erejét. Harmadik formája a trialismus eszméje: Ausztria és egy délszláv állam együttes erejével majorisálni az egyedülálló Magyarországot.

Bosznianak külön államtestként való szervezése tehát épen oly elfogadhatatlan, mint a monarchiához való csatlósítás s e kérdés megmutatja, hogy a monarchia külpolitikájának irányváltozása következtében beállott helyzetben, a közjogi complicatiók is milyen irányban fognak mutatkozni. Azon szoros érdekközösségnél fogva azonban, mely Magyarországot arra tanítja, hogy zilált nemzetiségi viszonyai s azoknak külső ellenségeinkkel való fajrokonsága következtében a monarchia balkáni súlya és tekintélye első sorban nekünk áll érdekünkben, mert a monarchia balkáni vetélytársa első sorban a magyar suprematia ellensége: Magyarország érdeke oly politika követését fogja parancsolni, melynek következtében elérhessük azt, hogy a dynastiának ne legyen érdeke Magyarország majorisálását óhajtani. Ez a politika nem lehet más, mint az, a mely meglátja a monarchia nagyhatalmi positiójában Magyarország nagy érdekét s a nagyhatalmi érdek minden követelményeit megvalósítva, mint annak első képviselője, a monarchia külpolitikájának vezető tényezője lesz.

Európának nemzetiségektől leginkább széttagolt pontján állva, a politikailag éretlen fajok és népek emez egyetemes tülekedése közepett Magyarország föladata az, hogy a fajok e harcában jegeczesedési ponttá legyen. Hármas

suprematia föladata hárul reá: Magyarország határain belül a magyarság uralmát kell megalapítania; a monarchiában Magyarország vezető szerepét; a Balkán vegyes ajkú néptömegében Magyarország és Ausztria szavának döntő erejét. A mi helyzetünk egy specialis politikai problémát tár elénk: a fajok problémáját. E kérdés megoldása a mi nagy hivatásunk, megoldása létkérdés ránk nézve. A fajok ez egyetemes harcában a magyarság számára csak két lehetőség van: a politikai bomlás, vagy politikai uralom. Az uralom elve alapján, a tekintély erejével, politikai érettségünk fölényének jogán e kérdések megoldásában minket illet a vezérszerep. A mily mértékben fogjuk az uralom és tekintély elvének összes consequentiáit megvonni, olyan mértékben érvük el e vezérszerepet. Mert az imperialismus alapja az imperium s a nemzeti nagyság alapja: a nemzeti fegyelem.

RÉZ MIHÁLY.

KEMÉNY ÉS BALZAC.

-- Első közlemény. —

Balzac, ki korszakos munkásságával a regény fejlődését új irányba terelte, a külföldön talán még nagyobb és általánosabb méltánylásra talált, mint magában Franciaországban. Hazánkban, mely a külföldi hatások iránt általában mindenkor meglehetősen fogékonyságot tanusított, művei szintén élénk visszhangra találtak; annyira, hogy még Sainte-Beuve sem tartotta fölöslegesnek, hogy Balzac korszakos hatásáról szólva Magyarországról külön is meg ne emlékezzék. S nem is a legutolsó helyen.

Hogy ennek méltányos voltáról meggyőződünk, elég a negyvenes évek néhány folyóiratát, például a *Regélő*nek egy-két számát átlapoznunk. Az a tekintélyes hely, melyet azokban a sok Balzac-adoma és fordítás elfoglal, első pillanatra is meg fog bennünket győzni e hatás rendkívüli nagyságáról, ha nem hívjuk is tanuságnak a korabeli írók levelezését, emlékiratait stb.

Joggal csodálkozhatunk tehát, hogy még nem akadt olyan irodalomtörténész, ki e hatást alaposabb és mélyrehatóbb tanulmány tárgyává tette volna. Általában szinte érthetetlen, hogy irodalmunk egyik legérdekesebb kérdése, a francia és magyar romanticismusnak egymáshoz való viszonya mily csekély vonzerővel van a kutatókra. A homály, mely e kérdést körülveszi, még ma sem oszlott el, úgy, hogy sok esetben még csak tapogatódnunk lehet, s teljes biztonsággal nem tudunk feleletet adni oly kérdésekre, melyek közletről érdekelnének, s melyek sokszor nagy fontosságúak egy író egyénisége elbírálásánál. Annál is inkább, mivel

magának az egyéniségnek mibenléte, ez a rejtélyes probléma a kutatók minden éleselméjűsége mellett sem nyert mindezeidig teljes megoldást; pedig az egyéniség és a különböző hatások kérdése szoros kapcsolatban van egymással; ha ismerjük a ható erőket, a nemzetiséget, a korszellemet, az irodalmi hagyományt, jobban körvonalozhatjuk az egyéniséget és viszont.

Csak hogy itt, mikor oly irodalmi hatások kimutatásáról van szó, melyek nem egyes sorok vagy kifejezések átvételéből állanak, egy nagy nehézséggel kell megküzdenünk. Azzal tudniillik, hogy e hatások pontos körvonalozásának éppen azért, mivel azok az egyéniséggel oly rendkívül szoros kapcsolatban állanak, lélektani alapon kell nyugodnia; már pedig a lélek ismerete sohasem lehet abszolút biztoságú, s így az efféle vizsgálatok a legjobb esetben is csak subiectiv véleménynyel egyértékűek.

Mindamellet, úgy gondolom, e dolgozat nem lesz egészen érdektelen, ha nem tekintjük is egyébként, mint egyszerű magyarázatnak Kemény kiváló szellemének megértéséhez.

*

Hogyan terjedt el az a vélemény, hogy Balzac hatással volt Keményre? Ki állította ezt először, mikor és hol? E kérdésekre nem tudunk biztos feleletet adni. Mert az első nyilatkozat, a melylyel találkozunk, még csak a két író rokonságáról, s nem hatásról beszél. Gyulai Pál írja 1854-ben, Kemény regényei és beszéleyeiről szólva, hogy «Kemény tárgyilagossága nem mindenütt olyan, melyet mint költőit föltétlenül magasztalni lehetne» s hogy, a mennyiben műveiben «a skeptikus polemiaival találkozunk, bizonyos dissonantiát kell éreznünk. Éppen úgy, mint Balzac és Thackeraynél. Nincs is a világirodalomban három oly költő — mondja Gyulai, — kiknek világnézetei annyira rokonok legyenek, bár azok költői feldolgozásában nagy köztük a különbség. Balzac mindig az emberi bünt juttatja diadalra és rossz szenvedélyű emberekkel dolgozik, Thackeray a világ legkiábrándultabb költője és keserű humorával egy-

aránt nevetségessé teszi a jó és rossz embereket, Kemény az emberi gyöngeségekből szövi költészetét, s bár bír még illúziókkal, de nincs bennük mély hite. S mert mindegyik a pénz és születés nagy világából, a fensőbb körök életéből meríti tárgyait, a polgárosultság corruptióját tartja élénk. A költői genre különböző, de a hatás ugyanaz és sötét».

Világnézeteik tehát rokonok? Ez még nem jelenti azt, hogy egyik hatással lett volna a másikra. Hogy Balzac tényleg hatott Keményre, ezt határozott formában — tudomásom szerint — először P. Kis Sándor (1858) említi. A *Hölgyfutárban* védi Balzacot különböző támadások ellen. Védelmére mellékesen azt is fölhozza, hogy már csak azért se ítéljük el, mert mit mondunk majd akkor «b. Kemény Zsigmond műveiről, ki Balzactól tanulta az elemzést (mely az alkotást nehezíti ugyan, de nem teszi lehetetlenné), kinek beszélyein elvitázhatatlanul ott ragyog Balzac hatása, még a töredékekben is szépen, mint a csillagon a nap sugára».

Négy évvel utóbb (1862) pedig Kertbeny Károly már úgy ír (németül) e fölfogásról, mint a mely egészen elterjedt s természetes: «Elnevezték magyar Balzacnak, a mi talál mindkettejük törekvésére, hogy folyvást analysálni akarnak.»

A «magyar Balzac» elnevezés tehát anélkül, hogy valaki a kérdést alaposabb vizsgálat alá vette volna, már akkor közkézen foroghatott, — ha ugyan hihetünk Kertbeny nyilatkozatának, — bár másutt nem sikerült nyomára akadnom. Pedig például Salamon Ferencz (1870) külön-külön foglalkozott Balzackal meg Keménynyel. Vagy talán ő, ellenszenvvel viseltetvén Balzac iránt, Kemény lekicsinylését látta volna e hatás említésében? De mért nem emlékeznek meg róla Szász Károly (1877), Riedl Frigyes (1877), Gyulai Pál és Péterfy Jenő (1881) egy szóval sem, holott például utóbbi Jókairól szólva mellékesen megemlíti, hogy Kemény is, mint Balzac, «physikuma egész megrázódásával dolgozik»? Nem is említem a folyóiratok és hirlapok hasábjain megjelent számos cikket, épen mivel a bennünket érdeklő kérdéssel nem foglalkoznak. S érdekes,

hogy az ily gazdátlan irodalmi elnevezések mindamellet
mily mély gyökeret vernek a közfelfogásban. A kilenczvenes
években ismét nyomára bukkanunk például Szaák Lujza
Jósikáról szóló könyvében, a ki arról panaszkodik, hogy
mily jogtalan íróinkat idegen, különösen francia írók után
elnevezni s Keményt «magyar Balzac»-nak, Kuthyt «G.
Sand»-nak, Jókait «Dumas»-nak stb. hívni.

Ezzel a fölvetett kérdésnek új korszakához jutottunk,
melynek igazi fontosságot ad az a körülmény, hogy az
eddig kósza szájhagyomány komoly tudományos ismere-
tekre és vizsgálódásra támaszkodva, mint határozott iroda-
lomtörténeti vélemény jelenik meg s ezzel a kérdés actua-
lissá lesz. Három évtizednyi szünet után Beöthy Zsolt veti
föl újból (1896) s azon véleményének ad kifejezést, hogy
Kemény «szellemében megvan Balzacnak, de V. Hugónak
is nyoma, amazé több képzelettel, emezé több igazsággal»,
vagyis más szavakkal s általánosabb formában: Kemény
még közelebb áll a romanticismushoz, mint Balzac. Más
alkalommal pedig, a francia romanticismus hatásáról
szólva, kijelenti, hogy «Hugo Victornak leleményben és
előadásban az ellentétet és meglepőt, Dumasnak és Suenek
az érdeklődés izgatott megfeszítését, Balzacnak a lelki élet
éles és könyörtelen elemzését kereső költői módszerei egy-
más után találják meg magyar követőiket». Nem érthetjük
félre; a lélektani analysis csakis Keményre vonatkozhatik.

S körülbelül ez a két eszme tér vissza a még hátra-
levő egy-két nyilatkozatban. Endrődi Sándor (1900) nem
is hívja Keményt máskép, mint «magyar Balzac»-nak,
mert — mint mondja — Balzac ép úgy, mint Kemény
«a természet és társadalom nagy történetírója s a szenvedé-
lyek geographusa». «Szárnya, mint azé, az erős képzelődés,
eszközei, mint amazéi, szintén alapos, gondos tanulmány,
mélyreható vizsgálódás; az emberi növényt ő is gyökerei-
vel együtt rajzolja, mint az, s a földalatti élet nem kevésbé
érdekl, mint a föld feletti.» «Jól ért ahhoz is, hogyan kell
a társadalom és emberiség titkait kitalálni és kibeszélni.
Formái szintoly nehézkesek, hézagosak, munkája szintúgy
nem pihenés, hanem lelki megrázkódtatás.»

Csodálkoznunk kell, hogy Kont Ignác (1901), mikor a francia irodalomnak a magyarra gyakorolt hatásáról szól, csak általánosságban emlékezik meg a fölvetett kérdéstről. Riedl Frigyes (1908) is mindössze annyit mond németül írt irodalomtörténetében, hogy Kemény Balzac elemző eljárás módját a történeti regényre alkalmazta. Általánosságban marad Papp Ferencz (1908) is, a ki Kemény alakjainak jellemzésében, az egyénítés művészetében Balzac elemző módszerére vél ismerni, bár azzal a fenn-tartással, hogy a mellett mindegyik költő más lélektant alkalmaz.

Mindössze tehát nem sok az, a mit a két író egymáshoz való viszonyáról olvashattunk. De e kevés is elég annak kimondásához, hogy irodalomtörténétíróink között — ha talán nem is mindegyiknél önálló kutatások alapján — lassanként meggyőződéssé érlelődött az a vélemény, hogy Balzac tényleg hatással volt Keményre.

Jogosult e e fölfogás, az alábbiak fogják megmutatni.

* * *

Kiindulásunk biztos alapját abban a tényben találjuk meg, hogy Kemény Balzacot alaposan ismerte. Tanulmányai, melyekben ismételten¹ foglalkozik vele, másrészt költői művei, melyekben két ízben² is találkozunk Balzac nevével, egyaránt tanuságot tesznek erről. Fontosabb azonban ennél az, hogy nemcsak hogy jól ismerte, hanem rendkívül szerette is s a kezébe kerülő összes Balzac-regényeket elolvasta.³

¹ V. ö. *Eszmék a regény és dráma körül* (Kemény: *Össze Művei*. X. köt. 203—228 o.), *Classicismus és romanticismus* (Ö. M. XI. köt. 179—201 o. és *Élet és irodalom* (U. o.) című értekezéseit. A két utóbbiban ugyan nem nevezi meg Balzacot, de kétségtlenül ő róla szól a 193-ik, ill. 302-ik oldalon. (Gyulai 1906—7-es kiadását használok.)

² L. Gyulai Pál (Ö. M. I. k. 131. o.), melyben Balzac külsejéről szól és *Ködképek a kedély láthatárán* (Ö. M. IV. k. 184. o.), melyben idéz Balzac *Modeste Mignon* című regényének előszavából.

³ Néhai Gyulai Pál szóbeli közlése.

Mi volt az oka annak, hogy Kemény Balzacot annyira kedvelte? A választ reá könnyen megadhatjuk. Mert Balzac műveiben megtalálta azt, a mi őt mindenkor elsősorban érdekelte, az ember lelki világát, az ember szenvedélyeit a maguk különböző nyilvánulásaikban, fokozatos fejlődésükkel. Balzac műveinek tudvalevőleg a lélektani rajzok kiválósága egyik főérdeme, s mint alább látni fogjuk, Kemény a regénynek, különösen a történeti regénynek kiválóságát elsősorban a lelki élet mesteri festésében látta. Ezért fektetett minden művében oly rendkívüli súlyt a lélek életének, az indulatok és szenvedélyek keletkezésének és fejlődésének aprólékos és pontos rajzára.

Még közelebb áll a két író egymáshoz világfölfogásuk egyezése folytán. Mindketten pessimisták. Balzac nem igen hisz az erény érvényesülésében; ezért szívesen rajzolja az embereket csúnya, visszataszító, bűnös oldalaikról, aljas szenvedélyeikkel. Különösen későbbi műveiben szabad folyást engedve pessimismusának, alapjában rosszaknak festi őket, a kik mindenkit elnyomnak, a kik között érvényesülni nem lehet.

Keménynél, bár nincs embergyűlölettel eltelve, az eredmény még leverőbb. Nála jók és rosszak egyaránt elpusztulnak a sors, a végzet nyomása alatt, mely hatalmával maga alá tiporja azt, a ki ellene feltámad s a földön boldogságra áhitozik. Ezért mondja róla Péterfy: «Kemény világában az egyén küzdelme csak látszólagos, mert hiába való, valójában nem is harcz, hanem vergődés».

Ezt a katastrophát, mely felé az egyént a társadalmi körülmények kikerülhetetlenül sodorják, a két író különböző okból, Kemény legtöbb esetben az emberi gyengeségből, Balzac ellenben az emberek rosszindulatából fejleszti. Az ok tehát más, de az eredmény ugyanaz: az egyén a végzet súlya alatt elpusztul. A két író világfölfogása is így, bár eltérő úton, de ugyanazt azt érzést kelti föl az olvasó lelkében. Bizonyos elégedetlenséget érzünk, mivel úgy találjuk, hogy minden látszólagos tárgyilagosságuk mellett is, nem a valónak megfelelően, hanem pártállásból nézik a világot; meggyőződésünk azt súgja, hogy az erény-

nek gyakrabban kell érvényesülnie, annál is inkább, mivel azt látjuk, hogy csak a Vautrin vagy a Gergely diák féle alakok boldogulnak. A különbséget, mely eljárásuk módja között fennáll, röviden, egy mondatban összefoglalhatjuk: Balzac általában a bűn diadalát hirdeti, Kemény inkább az erény bukását festi.

Mellékes reánk nézve, hogy a két író hogyan jutott el erre a komor életfölgöfölgásra; hogy Balzac pessimistává nem mély gondolkodás útján lett, hanem eleinte divatból, a romantikusok közt uralkodó azon elvből, mely megkövetelte, hogy a «génie»-k magukat a közönséges emberektől gondolkodásmód és külső viselet által is megkülönböztessék, később pedig, s ez a legfontosabb indító ok, írói hiúságból, mikor azt tapasztalta, hogy könyvei nem úgy kelnek, mint szeretete volna, hogy például *Eugénie Grandet*, melynek kiválóságáról mélyen meg volt győződve, még hat év alatt sem ért második kiadást. Ő csak élete vége felé lett igazán pessimistává a *Cousine Bette*, *Cousin Pons*, *La dernière incarnation de Vautrin*, stb.-ben, míg előbbi regényei ezt a pessimismust csak csiráiban mutatják. Kemény azonban kezdettől végig ugyanazon a fokon maradt meg; meglátszik, hogy benne a pessimismus hosszas gondolkodáson át fejlődött ki. Épen ezért nála nem érzelemben, például embergyűlöletben nyilatkozik, s nem viseli magán a subiectivitás oly szembeötlő bélyegét, mint Balzacnál, hanem bizonyos obiectivitással, általános elv magaslátán jelenik meg. Gyökerei nemcsak az érzelmek, hanem a gondolatok világába is lenyúlnak. Balzac nagyobb tömjéneztetés mellett talán sohasem lett volna pessimistává, az ő természetének az optimismus volt az alaphangja; míg Kemény minden bizonynyal megmaradt volna annak kedvezőbb körülmények között is; pessimismusának legfeljebb kevésbé komor árnyalata lett volna.

S mintha Keményt egész élete folyása is a pessimista szerepére szánta volna! Lelkének harmoniáját a sok családi viszály már otthon megzavarja; utóbb egy Szász Károly útbaigazításai nem egy esetben a józan igazság útján tartják, a mikor különben ifjú ábrándok könnyen az illúziók

világába vezethették volna; később pedig egyre-másra érik a csalódások, a megpróbáltatások s még hazájának szomorú sorsa is igazolást nyújt komor eszméinek. Hullhatnak-e a benyomások termékenyebb talajra, mint egy kezdettől fogva magába zárkozott, éles megfigyelés-, gondolkodás- és bírálatra, egyszóval pessimismusra hajló lélekre, a mely később is az agglegénység rideg magányában egyedül önmagára van utalva? Az életrajzi adatok minden hiányossága mellett is éreznünk kell, hogy lelkében a pessimismus oly mély gyökeret vert, melyeket még későbbi szerencsés életviszonyok is alig lettek volna képesek kiirtani.*

De bármint álljon is a dolog, tény, hogy Balzac és Kemény pessimismusa egymástól különbözik; azé főképp érzelmeken, ezé első sorban a gondolkodáson alapszik. De mivel világfölfogásuk eredményében egyezik s mivel mindkettőn főképp az ember lelki világa iránt érdeklődnek, e két körülmény megadja a közös lelki alapot, a mely az irodalmi hatás lehetőségéhez föltétlenül szükséges, s a melyet nálunk talán kissé el is hanyagolnak; pedig ha egy íróban nincs meg eredetileg is a lelki hajlandóság azon irodalmi irány iránt, a melyet a másik író képvisel, a kettő között irodalmi hatás nem állhat fenn.

De más körülmények is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy e hatást lehetségesnek tartsuk. A két író tudniillik irodalmában körülbelül ugyanazt a helyet foglalja el: átmenetnek látszik a romanticismusból a realismusba. Balzac irodalomtörténeti fontossága főképp abban rejlik, hogy a francia irodalomban a realismust diadalra juttatta. Ha ezt Keményről nem mondhatni is el, — mert nálunk a regény nem mutatja ugyanazt a fejlődést, mint Franciaországban, — tény, hogy különösen a lelki élet rajzára fordított nagy gondjával nagyobb élethűséget vitt be a regénybe s különösen a történelmi regényt realis alapokra fektette.

Jellemük merőben különbözik egymástól; Balzacnak mint magánembernek legjellemzőbb tulajdonságai: a hiúság,

* Papp Ferencznek Kemény gyermek-koráról újabban megjelent tartalmazas értekezése is ezt bizonyítja.

a nagyravágyás és haszonlesés, s ezekben a leghatározottabban ellentéte Keménynek, a kinek jellemében hiába keressük e vonásokat. De mint írók a főtulajdonságokban egyeznek. Mindkettő kitünő képzelettel, kitünő megfigyelő tehetséggel és psychológiával s mély gondolkodással van megáldva. Élénk képzeletük a realis életet sokszor összeszövi a phantasia világával, s így ez szinte elárulni látszik a túlfeszített éjjeli munkát, az izgató szerek, kávé, erős thea használatát, mely az író minden éber figyelme mellett is rányomja bélyegét munkájára. Már Péterfy említi, hogy Kemény műveiben bizonyos feszültség mutatkozik; Balzacra vonatkozólag, azt hiszem, egészen fölösleges ennek kiemelése.

De hiába keressük Balzac műveiben az ész és szív harcának nyomát, mely Kemény regényeire ráütötte bélyegét s mely egész életének tragikuma volt. Balzacban sohasem volt meg Kemény bámulatos önuralma, melylyel fölfőtörő érzelmein erőt vett; igaz, hogy ily önmérséklés mellett nem is lehetett volna oly bámulatosan termékeny. Benne csak a phantasia s nem a szív küzdött az észszel. De épen ezért lélektani szempontból Kemény művészete sokkal érdekesebb.

Tudományos és irodalmi műveltség tekintetében is Kemény jóval fölötte állott Balzacnak. Ennek oka is természetükben rejlett. Kemény komoly lelkiismeretessége nem tűrte el Balzac fölületességét. Annak, hogy Balzac áttért a történelmi regényírás teréről a társadalmiakéra, első sorban szintén fölületessége és a tanulmányozásban való kitartás hiánya volt az oka. S ebben merő ellentéte Keménynek. Természetüknek ez a különbsége magyarázza meg egyúttal azt is, hogy Kemény bármennyire lett légyen is ráutalva írói tiszteletdíjára, munkáiban sohasem tévesztette szeme elől a művészi szempontot, mint Balzac, s nem aljasította le a költészetet a pénzszerzés közönséges eszközévé.

E különbségek mellett is mint láttuk, annyi egyező vonást tüntetnek föl művészetükben, hogy az irodalmi hatás lehetősége teljesen igazoltnak látszik.

Nem marad tehát más hátra, mint a fölvetett kérdést egyik vagy másik irányban eldöntenünk.

I.

Balzac hatása általánosságban.

(Elvi szempontok.)

«Ha éles elmével tanulmányozzuk történelmünket, ha társadalmi viszonyainknak jellemző vonásait jól fölfogjuk, s ha a fantasia ábraképei helyett az életet adjuk plastikai kézzel vissza: akkor nekünk gazdag és önálló regényirodalmunk lehet, mely csak művészi tökélyénél fogva hasonlíthat a külföldi kitünőbb munkákhoz, nem pedig a szöveg vagy a jellemek átkölcsönzése miatt,» mondja Kemény az *Élet és irodalom*-ban s teljesen igaza van, mikor irodalmunkat a szolgálai utánzás vádja ellen védi. S mielőtt a felvetett kérdés tárgyalására áttérnénk, ki kell jelentenünk, hogy Keménynél, ha Balzac hatásáról szólunk, sohasem ilyen irodalmi utánzást értünk. Mert nemcsak, hogy Kemény kiváló egyénisége fölmentené őt e vád alól, de mint ő saját maga is kifejezi: «Sohasem valánk ugyan az európai hatás alól föloldva, de szüntelen vegyült politikai és társadalmi életnyilatkozataink közé oly elem, melyet más népek többnyire nélkülöztek s az általánosra is nálunk mindig nemzeti bélyeg és sajátosság van nyomva». E tulajdonság pedig erős védbástyája az eredetiségnek.

De Kemény figyelmen kívül hagyta, hogy nemcsak idegenek gyakorlati utánzása, hanem azok aesthetikai elveinek átvétele, helyesebben elfogadása is lehetséges; ez azonban mit sem von le az átvevők eredetiségéből, sőt egészen szükségszerű. Mert azt senkitől sem lehet követelni, hogy mindenről egészen új s eredeti eszméket alkosson, mivel azt, a mi idők folyamán jónak és helyesnek bizonyult, természetesen el kell fogadnia. Nem lehetünk oly lelkiismeretlenek, hogy az elv helyességét annak újságáért föláldozhatnók. Ez azonban semmi esetre sem fog művészi eredetiségünk rovására menni.

S ezzel az esettel van dolgunk Kemény tárgyalásánál is, a mikor ki akarjuk mutatni, hogy regény-elméletét részben Balzac alapján alkotta meg.

Elveit főképp az *Eszmék a regény és dráma körül s Élet és irodalom* című értekezéseiben fejtette ki.

Ezek szerint «a regény költői, bölcselmi és politikai elemek vegyületéből áll, hol az egyiknek, hol pedig a másikkal túlsúlyával. A regény középem, átmenet a költészetből egészen más régiókba», s épen ezért a legkétségtelenebb æsthetikai értékű. Oly műfaj, mely a közönség változott ízlésének leginkább eleget tehet, mert nincs szorosabb egységhez kötve, mint például a dráma, s tág kereteibe az író mindazt fölveheti, a mit csak az olvasó benne találni kíván; a multat és jelent, a családi életből vett jelenetektől kezdve a politikai és társadalmi eszmék megtestesítéséig mindent. «Az olvasó tőle várja a magával meghasonlott társaság legélesebb bírálatát.

Mert neki jutott szerepül az analysis bonczkésését, e legkétségtelenebb költői műszert úgy használni, hogy az eredmények, melyeket általa fölmutat, kevésbé láttassanak bölcselmieknek, mint költészetieknek, s hatásuk inkább elragadó, mint elmélyesztő legyen.»

A regény bármit anyagául választhat. «... A mi a költészet különböző nemeinek tárgya lehet, a mit belélettünkben s a külvilágból a lyra, az epos és a dráma magának anyagul választhat; szóval minden az undorítón és feltétlenül unalmason kívül — egy regény tartalmává válhatik.»

Ha egy pillantást vetünk a regény fejlődésére, azt fogjuk tapasztalni, hogy ez az elv — mint Brunetiére szépen fejtegeti — csak a XIX. század első felében lép föl s hogy Balzac volt az, a ki a regény fejlődését a tárgy ezen végtelen kibővítése által oly hatalmas lépéssel előre vitte. Előtte az összes költői iskolák tagadták ez elvet, mivel czéljaik miatt a tárgy megválasztásában mindig csak egy bizonyos körre szorítkozhattak. S ez egészen természetesnek is látszik, ha meggondoljuk, hogy egészen a romantikusokig a költészetnek mindig bizonyos mellékeztelt tulajdonítottak s oktató, mondhatnók épületes hatást akartak a költői művekkel elérni; erre pedig nem minden tárgy lévén alkalmas, válogatni kellett közöttük. A romantikusok, mint min-

denben, ebben is sietnek szembehelyezkedni a hagyományyal. Victor Hugo *Cromwellje* előszavában kijelenti, hogy «a művészetnek mindent, a mi csak a földön, a történelemben, az életben s az emberben létezik, kell és szabad visszatükröznie». — De, mint a romantikusoknál annyi más esetben is történt, az elv csak elv maradt. Nekik, mivel épen az egyéniségnek minél erősebb előtérbe állítását tartották főczéljuknak, szintén válogatniok kellett a tárgyokban.

Az elvet a gyakorlatban is először Balzac alkalmazta. Munkáját épen ezen tulajdonságánál fogva folytonosan a természettudóséhoz hasonlítja, s hangoztatja, hogy a mint annak a legalsóbbrendű állatfajokat is ugyanoly buzgósággal kell leírnia, mint a legtökéletesebbeket, neki is — s általában a regényírónak — a különböző emberfajokat (t. i. a különböző foglalkozású embereket külön fajoknak tekintti) egyformán le kell írnia, tekintet nélkül arra, hogy azok esetleg más embereknek rokon- vagy ellenszenvesek. — Működésének, mely így szorosán összetartozik a «l'art pour l'art» elvével is, a mennyiben nem a mű tárgyára, hanem annak művészi (nála művészi a. m. élethű) visszaadására törekszik, mindenesetre meg volt az az eredménye, hogy számos dolognak, melyet az előtt nem lett volna szabad a költészet tárgyává tenni, kivívta azt a jogot, hogy regényben ábrázolható legyen. Fölfogása, mely szerint a művészetnek mindent szabad, sőt kell is festenie, tényleg diadalra is jutott s a realista mozgalom egyik fő jelszavává lett.

Ha tehát Keménynél ugyanezt, vagy ehhez legalább i nagyon közel álló fölfogást láttunk, akkor mindenesetre némi joggal tételezhetjük fel, hogy ebben Balzacnak Európa-szerte gyakorolt hatása folytán akár közvetlenül, akár mások által közvetve, része van.

Csak mellékesen említjük, hogy ugyancsak Balzacban láthatjuk kezdetét a regényírás egy másik elvének, az obiectivitásnak. Ez abban a törekvésben nyilatkozik, hogy a regényíró az eseményeket, tárgyakat, de különösen a személyeket és azok jellemét lehetőleg a valósághoz híven

fesse s ne igyekezzék azokat oly színekkel fölruházni, melyek saját írói egyéniségének leginkább megfelelnek, ne keverje rajzukba rokon- vagy ellenszenvét. Mert, mint Kemény is mondja, a makacs alanyiség, mely vas következetességgel mindent a saját szempontjából néz, «kezd enyészni s helyét azon felvilágosodott s engedékeny érzület foglalja el, mely tárgyilagos sokoldalúsággal kíván a más szívébe tekinteni, mely a lélek minden mozzanatainak indokait felfogni, eredményeit menteni vagy megbocsájtani tudja». S a regényírónak követnie kell ebben a közönség változott ízlését. «A regényírónak — mondja Kemény, s itt a történeti regényírókra gondol — elemei az emlékiratok és krónikák, melyekbe ha *tárgyilagosan* bele nem élheti magát, a legnagyobb tekintélyű elbeszélő történelmi író segítségével sem megy sokra».

Fölösleges fejtegetni, hogy az obiectivitásnak ez az elve, mint a realista mozgalom másik jelszava, mily fontossá nőtte ki magát.

De térjünk át a legfontosabb elvre, melyet a regényírónak egy pillanatig sem szabad szeme elől tévesztenie, arra tudniillik, hogy mindig rendkívüli súlyt kell fektetnie a részletek rajzára. Ezért ajánlja Kemény a történelmi regényírónak a krónikák és emlékiratok tanulmányozását. Ezekből ugyanis rendkívül sok érdekes és jellemző apróságot lehet megtanulni, melyekre a történetíró természetesen nem terjeszkedhetik ki. Pedig a regénynek épen az aprólékos részletek adják meg igazi varázsát s épen ebben a tulajdonságában különbözik például a drámától, a mely csak nagy vonásokkal dolgozik.

A részletek ezen nagy fontosságára először Walter Scott hívta föl a figyelmet munkáiban. Tőle tanult, őt utánozta egy egész nemzedék. Még a legönállóbb utána következő regényírókon is észrevehetni tanulmányozásának nyomát, így báró Kemény Zsigmondon is. S nála különösen érdekes irodalmi probléma lenne e hatás kimutatása. Mert létezése kétségtelen, csakhogy igen nehéz lenne pontosan megállapítani azt az utat, melyen az hozzá jutott; juthatott főleg direct úton, Walter Scott egyenes tanulmányozása révén

(s mindenesetre ez a legfontosabb); juthatott ezenkívül báró Jósika Miklós s végül Balzac közvetítése révén is, a kik mindketten sokat tanultak Walter Scott-tól.

A mi kérdésünk szempontjából rendkívül fontos, hogy Balzac egész munkásságában Scott hatása alatt állott. Ifjúkori kísérleteit nem tekintve, melyek sokszor szolgálai utánzások, későbbi műveiben főképp abban mutatja Scott hatását, hogy eltanulta tőle az apró részletek hű rajzának fontos elvét. Tudjuk, neki az volt a meggyőződése, hogy az egyéneket a környezet pontos, hű és aprólékos leírásával is jellemezni lehet, mivel ez az egyén jellemére is rányomja bélyegét.* Műveiben ezt az eljárást tényleg alkalmazta is, sőt tovább is ment. Ő a részletek fontosságának elvét még fejlesztette is azzal, hogy nemcsak a külvilág rajzára, hanem az ember lelki életére is alkalmazta. Összes művei fennen hirdetik ezt a jellemrajz aprólékosságával, a szenvedélyek és indulatok fejlődésének pontos figyelemmel kísérésével, egyszóval a lelki élet aprólékos, szinte kiméretlen rajzával, az ember szívének az utolsó rostok szétválasztásáig menő bonczolásával.

Ez a lélektani részletezés kétféle irányban nyilatkozik nála: 1. maguknak a szenvedélyeknek, mint a lelki élet nyilvánulásainak, apróbb elemekre bontásában; 2. ezen összetett szenvedélyek továbbfejlődésének rendkívül aprólékos leírásában.

A mi az első irányt illeti, Balzac nem elégedett meg azzal, hogy, mint elődei, valamely érzelmet egyszerűen constatáljon s azt költői módon szemünk elé állítsa. Annak az iránynak, mely az érzelmeket egységes lelki jelenségeknek tekintette, vele vége szakadt; ő már, a mennyire csak tudja, részeire bontja azokat. Vegyük például Eugénie Grandet esetét, ki szerelemre gyúlad unokatestvére iránt.

Balzac ezt az érzést két főelemre bontja: a lelki vonzalomra s az ösztönszerű testi vonzódásra, mely a lány szüzi szemérme mellett is öntudatlanul érzelmeibe vegyül.

* Így a milieu-elmélet hirdetésében meg is előzte Taine-t, ki később tényleg hatása alá került.

De még itt sem állapodik meg. Újból bonczkése alá veszi a lelki elemet s még több, kisebb részre aprózza: megkülönbözteti és elválasztja benne az őszinte vonzalmat a vélt nemes lélek iránt, a bámulatot a nagyműveltségű, fővárosból jövő, izléssel öltözködő világi iránt, a részvétet a mások könnyelműsége folytán tönkrejutott rokon iránt, s végül némi hiúságot is, melyet a naiv, szépségét s valódi értékét nem ismerő hajadonban az kelt föl, hogy ez az oly kiválónak képzelt, csinos fiatalember hozzá, az egyszerű falusi leánykához vonzódik. Mint látjuk tehát, egy érzelmet is több,⁵ különböző, apró szálból sző össze. Cousine Bette vonzalmát, melyet ez Wenceslas iránt érez, szintén e kettős elemből, a testi és lelki vonzalomból teszi össze. Bette szereti az ifjút, mert az szép és tehetséges, nemes gondolkozású, de gyámoltalan s ennek megfelelőleg benne is megvan a szeretet, a csodálat, a részvét stb., melyek együttesen a lelki vonzódássá egyesülnek, de vén leány létére is ott lappang benne az érzéki elem is s bármennyire szégyelli ezt bevallani még saját magának is s bármennyire igyekszik az anyáskodás színével elpalástolni, mihelyt veszélyt érez, szilaj féltékenység alakjában tör ki belőle s utóbb engesztelhetetlen gyűlöletté változik kedvese elhódítója, sőt annak egész családjá iránt.

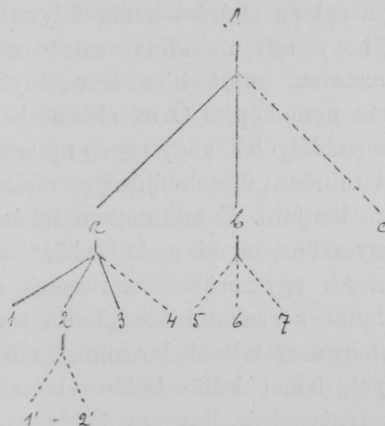
Szántszándékkal választottam e két példát, mivel talán épen a szerelem érzése a legalkalmasabb az efféle lélek-tani elemzésre. Találunk ugyan Balzacnál igen gyakran nagyobb szenvedélyeket is, de ezeknél az ily másodizig menő tagoltságot nem mindig láthatjuk ily világosan.

Vegyük még ehhez azt, a mit Balzac kritikusai már egyértelműleg megállapítottak s a mi szembeötlő volta mellett bizonyításra sem szorul, hogy tudniillik alakjaiban általában egy szenvedélyt rajzol, például Grandet, Goriot, Hulot, s a többiekben, vagy legalább is, hogy alakjaiban egy szenvedély rövid idő alatt rendkívüli túlsúlyra jut a többi felett; ha tehát ezt hozzávesszük, akkor már az eddig elmondottak alapján is megállapíthatjuk azt az eljárást, melyet jellemei megalkotásánál követ. (Lásd a mellékelt ábrát.) A jellemet általában *egy* nagyobb szenvedély (*A*) képviselőjévé teszi

(vagyis nála: jellem = *egy* nagyobb szenvedély) ezt a nagyobb szenvedélyt azután több kisebbre (*a, b, esetleg c, stb.*) osztja, s ha lehet, ezeken belül a léleknek még újabb apróbb megnyilvánulásait (1, 2, 3, stb.) különbözteti meg.

Balzac jellemeinek schémája:

(Jellem = *egy* nagy szenvedély.)

Ha például Eugénie Grandet esetét vesszük: *A* = szerelem; ezen belül: *a* = lelki, *b* = testi vonzalom; még részletesebben: 1 = bámulat, 2 = részvét, 3 = hiúság stb. melyekből *a* (= lelki vonzalom) áll elő. S ép így Bette jelleménél is.

Természetesen nem szabad egyoldalúságba esnünk. Ezt a schémát nem lehet Balzac minden egyes jellemére alkalmaznunk, mint azt már előbb említettük is. Sokszor már csak azért sem, mivel a jellem sokkal kevésbé áll előtérben, hogysen benne az egyes elemeket tisztán megkülönböztethetők; máskor ismét az ellemzést nem vihetjük a második ízig, mivel oly szenvedélylyel lehet dolgunk, melyet nem tudunk apróbb elemekre bontani; (viszont előfordulhat, bár rendkívül ritkán, hogy az 1, 2, 3, stb.-vel jelzett elemeken belül is még apróbb részeket [1', 2'] lehet megkülönböztetni). A kép természetesen csak Balzac jellemeinek általános szerkezetét s nem oly mintát akar adni,

melyet Balzac minden alakjának jellemére alkalmazni lehetne.

A jellemzésnél alkalmazott ily eljárást közönségesen az orvos bonczolató módszerével szokás párhuzamba állítani. A hasonlat mindenesetre rendkívül szemléletes, ha nem is a legtalálóbb. Mert az orvos bonczkésével mindent részeire tud bontani, a test legapróbb porczikái sem állhatnak ellent s ezt az eljárást addig folytathatja, a meddig kedve tartja, hogy úgy mondjuk, szinte a végtelenségig. A lélekbuvár azonban (mert hisz a regényíró ez esetben lélekbuvár), erre nem képes. Ő az elemzésben a lélek egyik vagy másik szenvedélyénél vagy egyéb nyilatkozásánál megakadhat, s azt minden éleselmjűsége mellett sem tudja apróbb részekre bontani. E tekintetben tehát sokkal inkább hasonlít a vegyészhez, a ki a különböző anyagokat elemeikre bontja. Az egyszerűbb összetételek azonnal alkatrészeikre bomlanak s ezeket hiába akarja tovább elemezni, nem képes rá; az összetettebbek azonban előbb oly részekre oszlanak, melyek ismét külön-külön elemzést igényelnek. De bármifélek legyenek is, lesz egy határ, melynél az elemzőnek meg kell állapodnia. A tudomány előbbre haladtával ugyan esetleg ezeket az egyszerűeknek tartott anyagokat is sikerül újabb elemekre bontani, mint a tudomány fejlődése eddig is mutatja, de ugyanez áll a lélektani kutatásokra vonatkoztatva is: a lélek oly nyilvánulásait, melyeket mi jelenleg nem tudunk elemezni, később talán képesek lesznek még apróbb alkatrészekre bontani.

Ez a hasonlat, ha nem is olyan szemléletes, mint a másik, úgy gondolom, mégis sokkal inkább talál az említett eljárásra, annál is inkább, mivel az író nem tisztán analytikus munkát végez; hogy jellemet alkothasson, képzete segítségével a különböző elemeket előbb össze is kell tennie, s mint a vegyésznek, neki is tudnia kell, hogy azokból miféle vegyület fog előállni. Az olvasó az író működésének csak analytikus irányát látja, holott a synthetikus sem kisebb fontosságú; erre pedig a régi hasonlat egyáltalán nem vonatkoztatható.

A lélektani részletezés másik iránya, mely Balzac-

nál nyilatkozik, mint említettük, a szenvedélyek, az indulatok továbbfejlődésének rendkívül aprólékos leírása. E tekintetben szintén elegendő, ha a kritikusai által már eddig megállapított eredményeket elfogadjuk. Mind meg-egyeznek abban, hogy a jellem esetleges változásait Balzac néha már a túlzásba menő részletességgel rajzolja. Elég e tekintetben csak utalni is pl. Rastignac vagy Rubempré alakjára s az író aprólékos gondjára, melylyel a két vidéki becsületes fiatalember átalakulását festi, melylyel szemünk elé tárja, hogy lassanként hogyan lohad le lelkükben a hazuról hozott becsületesség tüze, s hogyan vet lobot még egyszer utoljára, hogy aztán a világváros könnyelműségének hamuja alatt végkép kialudjék.

Rendkívüli gondja, melyet a lelki élet rajzára, különösen a szenvedélyeknek még árnyalataikban való feltüntetésére is fordít, leginkább talán a *Lys dans la vallée*-ban nyilatkozik, mely alapján nem is egyéb, mint két, egymást eszményileg szerető lény lelkiállapotának folytonos elemzése, mely tetőpontját akkor éri el, mikor Mme de Mortsauf végrendeletében érzéseinek, szenvedélyének leírását hagyja kedvesére.

S Balzac ily részletesség mellett sincs megelégedve a lélek életének rajzával! Majd arról panaszkodik, hogy a nyelv mily tökéletlen és elégtelen a lélekben támadt érzelmek leírására, majd pedig, hogy az érzelmek és szenvedélyek fejlődésükben oly csekély, oly apró változásokon mennek keresztül s ennek a fejlődésnek is oly sok, szinte végtelen foka van, hogy ennek hű visszaadására egész tanulmányokat kellene írni.

Kemény regény-elméletében, a mennyiben ez nem volt eredeti nála, főképp a lélektani részletezés ezen elvének elfogadása és magáévé tétele alkalmával állott Balzac hatása alatt. Neki szintén meggyőződésévé lett, hogy a regényírónak első sorban a lelki élet iránt kell érdeklődnie, a jellemnek és összetevő elemeinek, főképp a szenvedélyeknek pontos leírására kell a fősúlyt fektetnie. A lélektani részletezésnek az a két iránya, melyet Balzacnál említettünk, nála is megtalálható.

A szenvedélyeket, melyek ép úgy, mint Balzacnál, nála is a jellem legfőbb alkotó részeit teszik, ő sem tekinti egységeseeknek, hanem számos apróbb elemből összetettnek; a mikor tehát azokat alkotó részeikre bontja s ezeken belül a meddig csak képes, újabb, apróbb összetevő elemeket különböztet meg, a lélektani bonczolgatásnak ugyanazt a módját használja, mint Balzac.

Eszerint tehát Kemény jellemeinek szerkezetükben egyeznie kellene a Balzacéival. S tényleg így is lenne, ha Kemény egyszerűen utánzója lenne Balzacnak. De van köztük egy rendkívül jellemző különbség, mely egyúttal Kemény tehetségének felsőbbségét s művészetének tudatosságát is fényesen bizonyítja.

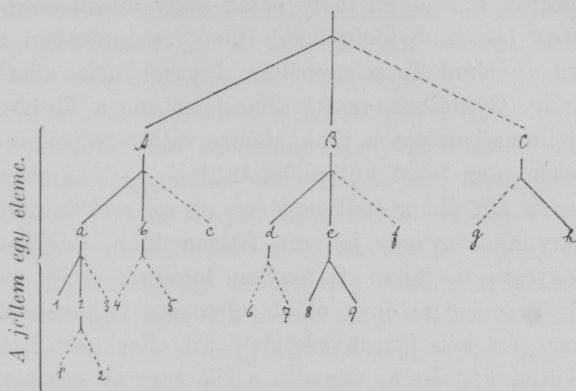
Említettük, hogy Balzac alakjaiban általában egy szenvedélyt rajzol, s ezt részletesen elemzi; Kemény ellenben, mint már kiváló kritikuskai, Gyulai, Péterfy, megállapították, több szenvedélyből szövi össze jellemeit, s e szenvedélyeket aztán külön-külön veszi bonczkése alá. Tehát minden egyes összetevő elem bonczolásánál Balzac módszerével él, de mivel a jellemet több ily elemből teszi össze, azért azok szerkezete eredeti, az ő alkotása. Alakjai összetettebb szerkezetüknél fogva a való élethez sokkal közelebb állanak, mindig egyének, míg Balzac jellemei sokkal inkább typosok, melyek például nem egy bizonyos fősvényt, egy bizonyos kéjenczet ábrázolnak, hanem a fősvényt, a kéjenczet általában.*

Az eljárás azon módja tehát, melyet Kemény a jellem felépítésénél alkalmaz, eltér a Balzacétól. (Lásd a mellékelt ábrát.) Nála a jellemet együttesen *több* nagyobb szenvedély (*A, B* esetleg *C* stb.) alkotja (tehát: jellem = *több* nagyobb szenvedély); e nagyobb szenvedélyek azután kisebbekre (*a, b* esetleg *c* stb.) oszlanak, ezeken belül újabb apróbb elemeket, szenvedélyeket vagy egyéb tulajdonságokat (1, 2, 3 stb.) lehet megkülönböztetni.

* Hogy Balzac alakjai mégis egyénieknek látszanak, az főképp a lélektani részletezésnek s azon körülménynek tulajdonítható, hogy egy jellemző tulajdonságot rendkívül erősen kiemel s ezzel az egész alakot mélyen emlékeztünkbe vési.

Kemény jellemeinek schemája:

(Jellem = több nagy szenvedély.)

Összevetve ezt a Balzac jellemeinek schemájával, mint ez ábrából is látható, Kemény jellemeinek egy-egy eleme (A, B stb.) Balzac egy egész jellemének felel meg. Kemény jellemei tehát sokkal összetettebbek.

Nézzük meg, vajon illik-e ez az eljárás mód például Tarnóczyné jellemére. Ez két főjellemvonásból (szenvedélyből) áll: a bigottságból (= A) és a fukarságból (= B). Az elsőkön belül újból két részt lehet megkülönböztetnünk: az őszinte rajongást (= a) és az álszenteskedést (= b), melyek közül az előbbi újabb két ágra szakad: hitbuzgóságra (= 1) s a más felekezetek üldözésére (= 2). Második nagy szenvedélye, a fukarság (= B), ismét több elemre bontható: a fősvénységre (= d), a mások rászédésének vágyára (= e) s a szívtelenségre (= f), melyek közül a második (e) újból egyrészt természetes eszének (ravaszságának) (= 8), másrészt törvénytudásának (= 9) eredménye.

S ugyanezt a többes tagoltságot mutatják Kemény más jellemei is. Gyulai Pálon például két vágy uralkodik: hogy kötelessége (= A) vagy saját boldogsága (= B) hívó szavának tegyen eleget. Kötelességében is a hála érzete (= a) egyesül a haza javát célzó törekvésével (= b), ép úgy, mint saját boldogságának vágya is (= B) több elemből: tudományszomjából (= d), honvágyából (= e), titkos szerelméből (= f) stb. van összetéve.

Mint e példákból is látszik, a főszenvedélyeknek természetesen nem kell egyforma erőseknek lenniök; támadhat közöttük küzdelem, mely egyik vagy másik elem rövidebb vagy hosszabb ideig tartó túlsúlyra jutásában nyilvánul meg (például Tarnóczynében brassói útja alkalmával ideig-óráig, Gyulaiban szinte állandóan), de a fő, hogy Kemény jellemeiben ezt a több elemre való tagoltságot általában élesen meg lehet különböztetni.*

Ha ez áll, akkor szükségképen az az eset is előfordulhat, hogy Kemény egy jelleme Balzac több alakjának jellemét egyesíti magában. S tényleg találunk is ily megfelelést, pl. Tarnóczyné épen előbb elemzett jellemében. Láttuk, hogy az két főszenvedélyből áll. Ezeknek Balzacnál külön-külön képviselői vannak, a kik vagy az egyiket, vagy a másikat személyesítik meg, de sohasem a kettőt együttvéve. Egyik vonása, a ravaszsággal párosult fukarság, teszi alapját az öreg Grandet (*E. Grandet*), az idősebb Séchard (*Illusions perdues*), Gobsek, stb. jellemének. Mint az öreg Grandet, Tarnóczyné is titokban uzsorával foglalkozik; az évek során ő is úgy eltanulta a törvényeket, a melyekre szüksége van, hogy jobban ismeri azokat, mint akárki; ő is képes napokon át elalkudozni egy-egy dénárért. A tárgyaknak csak értékét tekinti, más szempontokat nem vesz figyelembe. Azzal, hogy az a diadém, melyet leányával felpróbáltat, a kifosztott Mikesek vagyonából származik, ép oly kevéssé törődik, mint az öreg Grandet azzal, hogy azon kis aranyládikához, melyet Charles Eugéniének adott, édes anyja emléke fűződik. Nekik mindez csak holt tárgy, a mely ennyi vagy annyi értéket képvisel.

De legfőbb tulajdonsága mégis a bigottság, a túlzó val-

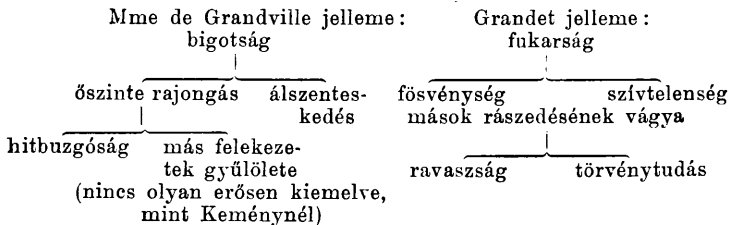
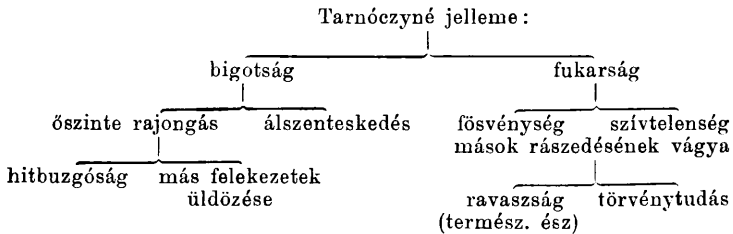
* Kemény jellemzés-módja abban is hasonlított Balzacéhoz, hogy műveiben az érzéki elemet sokszor erősebben is kiemeli s ezzel physiologiai alapra helyezkedik, például Senno, Márkházy, Barnabás stb. jellemében, a mit legtöbb esetben nőalakjai leírásában, esetleg jellemzésében is megtalálunk, például Czezil és Sofronia, Iduna és Eleonóra, Agatha és Sarolta stb. alakjában. E vonás nagyobb realitásra törekvésével is szoros kapcsolatban áll s valószínű, hogy benne részben Balzac lélektanának hatását láthatjuk.

lásosság, helyesebben törekvése a vallásosság látszata után. Szebenben ennek megmentéséért képes egész forintokat elveszteni, holott azelőtt, mint említettük, a dénárókért is napokig alkudozott. Ez a tulajdonsága viszont Balzacnak egy másik alakját: Mme de Grandville (*Une double famille*) juttatja eszünkbe, a ki bigotságával szintén elüldözi férjét hazulról. Mme de Grandville mindenre a szenteskedés, a vallásosság mázát erőszakolja rá. Háza lassankint a borzasztó unalom tanyájává alakul át, melyből a férjnek szükségképen menekülnie kell. Ez lehetett hajdan az állapot boldogult Tarnóczy Sebestyén uram életében is, mint a regényből kitetszik. De persze két századnyi időköz választván el a férjeket egymástól, Grandville, neje vallási elmélkedései elől futva, egy másik nő karjai között keresi a vigasztalást, míg Sebestyén úr víg rokonait és czimboráit, Náprádinét és a Mikeseket keresi föl, vagy a völgybe megy, hogy a zord tében a farkasok ordítását hallgassa. A két jellem különben még a részletekben is mutat egyezést. Tarnóczyné is, Mme de Grandville is egyaránt felülmúlják még saját papjaikat is vallásuk tételeinek teljes szigorral való alkalmazásában. Mindketten vallási elvek túlhajtásából gyűlölnék minden társas mulatságot, szórakozást, tánczot, mint az erkölcstelenség mételeyeit. Grandville nejét egyszer csellel bálba viszi, a hol ez szenteskedő viselkedésével általános nevetség tárgya lesz; mikor hazafelé menet a restelkedő férj őt emiatt faggatni kezdi, ilyen választ kapunk: «Talán én is úgy mutogassam idomaimat, mint azok az arczátlan nők, a kik annyira kivágják ruháikat, hogy meztelen vállaikon szemérmetlen tekintetek pihenhetnek». Önkénytelenül is Tarnóczynéra gondolunk, a kinek még férje halála után is szemei előtt lebeg az a kép, a mikor mulatságok közben mind czélzásokat tettek rá s kinevették szenteskedő viselkedése miatt s a mikor «Heródiás egyik leánya csábító mozdulatokkal lejtett a nagy termen végig. Libegő mellén a lepel átlátszó és nyaka fedetlen volt, Sebestyén pedig sokáig nem fordítá el róla tekintetét». Kemény figyelmét Balzac olvasása közben önkénytelenül is megragadhatta e kép s talán nem is emlékezett rá, hogy valahol olvasta,

a mikor az *Özvegy és leányában* papírra vetette. A két kép hasonlósága mindenesetre föltünő.

Álljon itt a szemléletesség kedvéért a három említett jellem vázlata.

Itt természetesen nem tekintjük a kisebb-nagyobb árnyalati különbségeket s csak a jellemek fő alkotó vonásait ábrázoljuk. Hogy e jellemeket hasonló elemekre bontottuk, ezzel nem Kemény eredetiségét akartuk támadni. Tarnóczyné alakja azért eredeti marad, bár, úgy gondolom, valószínűnek tarthatjuk, hogy megalkotásánál Kemény (mint a felhozott kis egyező részlet is bizonyítja) önkénytelenül is Balzac hatása alatt állott. Az ábrákkal csak a két írónak a jellemek fölépítésénél követett eltérő eljárás módját akartuk szemléltető alakban is bemutatni.

A lélektani részletezés második irányát, a mely tudniillik a szenvedélyek keletkezésének és továbbfejlődésének aprólékos leírásából áll, szintén megtaláljuk Keménynél. S e tekintetben minden további fejtegetés felesleges. Kritikusai, hivatottak és hivatlanok, már annyiszor elmondották és kiemelték, annyira elcsépezték, hogy teljesen szükségtelen csak példákra is hivatkoznunk. Forduljunk e helyett inkább magához az íróhoz s hallgassuk meg, mit tart ő

maga a jellemekről s azok fejlődéséről, mert hisz ennek hű visszaadását tartja a regény legfőbb feladatának.

Mint az *Eszmék a regény és dráma körül* című értekezésében fejtegeti, az életben minden ember jelleme folyton változik, fejlődik. De a jellem ezen módosulása nemcsak a külső események, a szemellátható tények hatása alatt történik; «változása igen gyakran hallgatag, észrevétlen, csattanás nélküli s nem ered oly cselekedeteinkből, melyek következményeiknél fogva magokkal ragadnak, vagy az eddigtől ellenkező irányok felé löknek. Nem saját tetteink kényszerei miatt távozunk multunktól, kedélyvilágunk, gondolkodásunk és akaratunkra nézve. Oh nem! Másokká csak azért leszünk, mert láttunk, mert tapasztaltunk, mert éltünk». A regényírónak feladata tehát az, hogy a jellemnek ezen apró változásait föltüntesse. Ebben fog rejleni művének igazi értéke. Mint Kemény mondja: «A regény-szerző, ha csak eseményeket ad a kedély történetei és a szív életírása nélkül, a hatásért feláldozta a hatás becsét». Ugyanezt az eszmét több helyen is megtaláljuk Balzacnál, így például a *Peau de Chagrin*ben ezt mondja: «Ha az ember életének csak külső eseményeit akarjuk megismerni, akkor csak chronológiát, ostobáknak való történetet írtunk; ahhoz, hogy egy embert megítélhessünk, ismernünk kell titkos gondolatait, szerencsétlenségeit és érzelmeit».

Ugyanez az eszme vezérli például *Honorine*ben, mikor így nyilatkozik: «Az élet drámái — s tudnunk kell, hogy Balzac szerint majd minden egyes regénye egy-egy ily drámát ábrázol — nem a körülményekben (külső események), hanem az érzelmeiben rejlenek, a szívben játszódnak le, vagy ha úgy tetszik, abban a végtelen világban, melyet szellemi világnak kell neveznünk.»

•Ezért kell oly rendkívüli gondot fordítanunk a lelki élet rajzára, főkép a szenvedélyek aprólékos festésére, ezért kell minden regényírónak egyúttal lélekbúvárnak is lennie. De, «a ki valaha a lélek természete körül búvárkodott, ki a földolgozandó anyagért valaha kénytelen volt az indulatok és szenvedélyek részleteit vizsgálni s az apróbb árnyalatokat megkülönböztetvén, művészileg visszaadni; a ki ugyanazon

érzésnek a csekély külhatások általi ezer módosulásait látja, maga körül zszibongani hallja, s teremtő szellemével mások által is látható, fölismerhető alakokba tudja varázsolni: az oly regényíró, midőn a szoros egység törvényei szerint készült munkát állít is elő, nem örömet száll többé le a jellemek vázolásához, nem hajlandó finom részletek helyett nagyvonalú festményeket adni, s inkább szereti a szenvedélyek általános, tipikus formái helyett azok rejtettebb sajátságait, lassú növekedéseit, egyéni megtöréseit, szétágazásait, összegyűlését, s így aztán egy katasztrófa átömlését rajzolni».

S ez adja meg a regénynek tulajdonképeni értékét is. Épen ezért: «Ha a jó regényt detailjaiból kiveszed, kivetted éltető, elevenítő legéből».

S különösen áll ez a történelmi regényekre vonatkozólag. Kemény joggal panaszkodhatott, hogy történelmi regényeinkben «többé-kevésbé hiányzik a kor szelleme és a lángész, mely egy elmúlt idő eszmevilágát művészileg tudná visszaadni»; «hogy a régi történetekből vett rajzaink egyénei aránylag kevés lélektani mélységgel fogalmaztatnak». Ennek oka főleg az imént említett elv elhanyagolásában rejlik. Azért ajánlja — mint említettük — a krónikák és emlékiratok tanulmányozását. Mert egy jellemet, mely a történetben látszólag motivált, ha a művészet által megint az életbe varázsoltatik vissza, mihelyt csak a történelmi motívumok szerint cselekednék, minden ember motiválatlan jellemnek fogná tartani». Tetteink rugói ritkán kerülnek a nyilvánosság elé. Saját kis viszonyainkban is előfordul ez, s még inkább a történelmi személyeknél. Ezenkívül a történelem csak a hitelesen bebizonyított okokat fogadja el s így a jellemek indokolásánál csak igen kevés adatra támaszkodhatik. A történelmi regényíró ezzel nem elégedhetik meg. Neki a főnőbb hangsúlyozott elvnel fogva okvetlenül aprólékosan kell ismertetni személyeinek lelki életét, szenvedélyeinek fejlődését, vagyis — mint Kemény mondta — a «lélektani analysis bonczkését» kell használnia. S ez az eljárás, mint láttuk, nem más, mint Balzac lélektani elemző módszere.

Más regényírónál ezt az elvet nem is láthatta teljes fontosságában. A lélektani elemzés tekintetében legfeljebb Stendhal jöhetne számításba. De, mivel egyrészt hatása a Balzacéhoz képest elenyésző csekély volt, másrészt pedig Kemény egyetlen művében sem tesz róla említést s egyáltalában nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy Kemény tanulmányozta volna műveit, — azt hiszem — bátran kimondhatjuk, hogy a lélektani analysis elvének fontosságára, a mennyiben e meggyőződés nem volt meg eredetileg is benne, csakis Balzac művészetének tanulmányozásával jutott rá.

E szerint pontosabban körvonalozhatjuk Kemény működését: ő Balzac lélektani elemző módszerét a történeti regényre is alkalmazta. Művészetének egyik ujsága épen ebben rejlik.

Egy érdekes irodalmi hatással volt tehát dolgunk, mely egész körutat tett meg. A történelmi regényből indult ki Walter Scott-tal, a ki a részletek pontos leírásának elvét (főkép külsőségeiben) először a történelmi regényre alkalmazta; Balzac átvitte a társadalmi regényekre s tovább fejlesztette, a mennyiben a szenvedélyek és indulatok aprólékos rajzára, egyszóval a lelki élet festésére alkalmazta; Kemény viszont a lélek és működésének aprólékos bonczolgatását, vagyis a lélektani részletezés elvét újból a történelmi regény feltételévé tette, s így az áramlat egy körforgás után visszatért eredeti kiindulási pontjához: a történelmi regényhez.

Ifj. DENGEL JÁNOS.

A SZENT SZŰZ MEG AZ APÁCZA.

A Hét Legendá-ból.

Vajha valaki nékem szárnyat adna, mint
a galambnak! Elrepülnék és nyugodnám.

LV. zsoltár. 7.

Messelátszó zárda állott egy bércz ormán, s falai végig tündöklöttek a tájon. Asszony-nép-lakta, vegyest szépek és nem szépek; mindnyájok szigorú törvény szerint szolgált az Úrnak és a Szűz-Anyának.

A legszebbet köztük Beatrixnak hívták; ő volt a templom-szolga. Felsőleges volt a növése, nemes a járása, a mint ott szorgoskodott a choron s az oltár körül, rendezgetett a sekrestyében, s húzta a harangot hajnalpirkadás előtt s mikor az esthajnal-csillag fölragyogott.

De közbe-közbe sokszor nézett könnyes szemmel a kék-fátylas messzeségbe; fegyvereket látott villogni, vadászkürt szavát hallotta az erdőből s férfi-emberek kurjongatását és szíve sóvárgott a világ után.

Mikor már nem tudta epedését elfojtani, egy holdvilágos juniusi éjszakán fölkelt, erős, vadonat uj lábbelit húzott, s vándorútra fölkészülten az oltár elébe lépett.

«Jó egy pár év óta hűségesen szolgállok — mondotta szűz Máriának, — de most vedd magadhoz a kulcsokat, mert én már nem bírom tovább elviselni, hogy a szívem merő eleven parázs!» Avval minden kulcsát egy kötegen letette az oltár lapjára, s maga kiment a klastromból. Alászállott a csöndes hegyoldalra, s ment-mendegélt, a míg egy nagy tölgy-erdőben kereszt-útra nem ért; ott nem tudva, merre menjen, leült egy forrás mellé, mely az arra-

járók kedvéért kőbe volt szegve s pad is volt mellette. Ott ült, míg a hajnal nem hasadt s a harmat meg nem szállta.

Azután fölkelte a nap a fák koronája fölé s első sugarai, a mint a berek útjára nyilaltak, egy pompás lovagra estek, a ki fényes fegyverzetben egyes-egyedül lovagolt arra. Az apácza kimeresztette szép szemét, nézett a hogy' csak bírt, minden izét jól szemügyre vette a jövevény daliának; de olyan csöndesen maradt, hogy a lovag meg se látta volna, ha a forrás csobogását észre nem veszi s szemét arra nem fordítja. Tüstént letért a víz felé, leszállott a lóról, megittatta, maga meg tisztességtudón köszönt az apácának. Keresztes vitéz volt; hosszú idő multán egymagában tartott hazafelé; emberei egy lábíg elhulltak mellőle.

Akármilyen tisztességtudó volt is, szemét le nem vette Beatrixról, a ki hasonlóképen ugyancsak rajta felejtette tekintetét a vitézen, mert biz az nevezetes darabja volt a világnak, mely után csendben oly rég epedett. De aztán egyszerre csak lesütötte pilláit s elszégyelte magát. A lovag végtére megkérdezte, merre megyen, s nem lehetne-e valamilyen szolgálatjára. Szava csengésére fölriadt a lány, megint rá emelte pillantását, de amannak tekintete megzavarta, s megvallotta, hogy a zárdából szökött meg, világot látni, de most már fél s azt se tudja, hová legyen.

A lovag nem esett a feje lágyára; jóízűen elnevette magát, s ajánlkozott, hogy egyelőre készséggel vezetője lesz a jó uton, ha rábizza magát. Vára, tette hozzá, nincs meszszebb egy napi járóföldnél; ott, ha úgy tetszik, biztonságban készülődhetik s okos megfontolás után indulhat neki a szép nagy világnak.

A lány szó nélkül türte és ellenkezés nélkül, mégis egy kicsit remegve, hogy a lovag a lóra emelje; aztán maga is föl pattant mögéje s maga előtt a pirban égő lánynyal, vidáman ügetett erdön-mezőn keresztül.

Alig lépett velök a ló két- vagy háromezredet, a lány fölegyenesedett, s merőn bele nézett a távolba, kezével a férfi mellének támaszkodva. De hamarosan az orcája simult a melléhez, a lovag felé fordultan, állta a csókokat, melyekkel az utas elborította; másik háromezred lépés után vissza

adta azokat olyan frissen, mintha sohase korgatta volna a klastrom harangját. Ilyen körülmények közt nem sokat láttak az Isten szép világából, s a tájékból, a merre jártak, s az apácza, a ki előbb a nagy világ után sóvárgott, most behúnyta szemét az előtt, s csak annyi érdekelte belőle, a mit egy ló el tudott vinni a hátán.

Wonnebold is, a lovag, alig gondolt ősei kastélyára, míg tornyai elébe nem csillantak a holdvilágon. De a vár környékén csend ült, s beune még nagyobb; világot se lehetett látni semmerre. Wonneboldnak apja-anyja meghalt, a cselédség szerteszéledt egy vén kulcsár kivételével; ez hosszú dörömbölés után előkerült holmi mécsesel, s majd megölte az öröm, mikor a nagy-nehezen kinyitott kapuban a lovagra ismert. Az öreg, bár vén volt s egymaga volt, lakható állapotban tartotta a vár belsejét; kivált a lovag szobája folytonosan készen állott, akármelyik pillanatban megpihenhetett benne, ha útjából hazatér. Beatrix hát vele pihent és enyhített sóvárgásán.

Egyikük sem gondolt többé elválásra. Wonnebold sorra kinyitogatta anyja ládáit. Beatrix felöltözködött az ő ékes ruháiba, drágaságaival felciczomázta magát s pompásan és boldogan éltek, épen csak hogy a leánynak nem volt se rangja, se neve, s kedvese rabszolgának nézte; de ő nem kívánt jobb sorsot.

Hanem egyszer egy idegen báró jött nagy kísérettel a várba, mely azonközben megint megtelt cseléd-néppel s vigan lakoztak a vendég tiszteletére. Végteére a férfiak kockakajátékra vetemültek, a melyben a házigazda olyan állhatatos szerencsével nyert, hogy szerencséje s elbizakodása mámorában kockára vetette azt is, a mi neki, mint mondta, legkedvesebb, már mint a szép Beatrixet, a hogy' ott állt, drágaságaival együtt, a melyeket épen viselt, egy szomorgós ó hegyi várért, melyet az ellenfél kaczagva vetett oda.

Beatrix, a ki élvezettel nézte a játékot, elsápadt, s méltán, mert a szerencse elhagyta a vakmerőt, a báró nyert.

Nem is vesztegette aztán az időt, hanem tüstént útnak eredt a szép nyereséggel mind kísérestül; Beatrixnak alig

volt annyi ideje, hogy a szerencsétlen koczkákat fölmar-
kolja s keblébe rejtse, azután könyzáporban követte a
kiméletet nem ismerő nyertest.

Egy pár órai lovaglás után a kis csapat nyájas bükk-
pagonyba ért, melyen tiszta vizű patak folydogált keresztül.
A finom lomb a karcsú ezüst sudarakon könnyű zöld selyem
sátor gyanánt libegett fölöttük, s a nyílt nyári tájék be-
tekintett alája. Itt szándékozott a báró megpihenni zsák-
mányával. Embereit egy kicsinyég előre küldte, maga pedig
letelepült Beatrix-szal a szellős mezőn s kedveskedve magá-
hoz akarta vonni.

Az büszkén fölegyenesült, s lángoló tekintettel rá kiál-
tott a férfirra: hogy személyét elnyerte ugyan, de szivét
nem, az holmi régi romhalmazért nem eladó. Hogyha férfi,
tegyen föl érte valami érdemest. Ha kész az életét rátenni,
merjen koczkát a szivéért; ha nyer, övé lesz örökre, ha
meg ő nyerne, a hajadon, kezében lesz a lovag élete, s
maga lesz ura önnön személyének.

Nagyon komolyan beszélt s hozzá olyan különösen
nézett a vitézre, hogy annak most kezdett még csak a
szíve dobogni, s zavarodottan bámult rá. Úgy tetszett neki,
mintha folyvást szépülne, a mint kérdőn tekintve rá, eny-
hébb hangon így folytatta: «Ki szeretne nőt viszonyszerelme
nélkül s a mig vitézsége felől meg nem győzte? Addsa kar-
dod, itt a koczka, és ha úgy dől, szent a kötés, mint két
valódi szerető közt!» S kezébe adta a lovagnak az elefánt-
csont koczkákat, melyeken keblének melege még érzett. Amaz
elkábúlva átnyujtotta kardját kardkötöstől, s első dobásra
tizenegyet vetett. Beatrix legott a koczkák után nyúlt, meg-
rázta a tenyerében, titkon Szűz Máriához, Isten anyjához
fohászkodott — s tizenkettőt vetett, nyert.

• — Vissza adom életedet — mondta komoly meghajlás-
sal a bárónak; ruháit egy kissé összefogta, a kardot meg
hóna alá kapta és sebesen elindult arra felé, a merről jöt-
tek. De mikor eljutott annyira, hogy a meghökkenet és «hüle-
dező» vitéznek tekintete nem ért nyomába, nagy ravaszúl
nem ment tovább, hanem megkerülte a ligetet, megint
bele vette magát s elrejtőzött, alig ötven lépésnyire attól,

a kit rászédett, a bükkök törzsei mögé, melyek ekkora téren eléggé sűrűn állottak ahhoz, hogy az okos asszonyt kellőképen eltakarják. Meg se moczczant, csak egy napsugár süttött rá a nyakán egy drágakőre, hogy az kivillogott a fák közül, a nélkül, hogy ő tudta volna. A báró látta is ezt a fényt, s zavarában egy pillanatig oda meredt. De ragyogó harmatcseppnek tartotta egy falevélen, s nem vetett rá ügyet.

Nagy nehezen magához tért kábultságából, s hatalmasan belefűjt vadász-kürtjébe. Mikor népe odasereglett, lóra kapott, s üldözőbe vette a szökevényt, hogy kézrekerítse. Beletelt vagy egy óra, míg a lovasok visszatértek s boszankodva és lassacskán elvonultak a bükkök közt, ezuttal megállás nélkül. A mint a leskelődő Beatrix szabadnak látta az utat, neki eredt, haza sietett, eszébe se jutott, hogy szép lábbelijét kimélni kellene. Wonneboldnak is rossz napja volt az alatt, bánat és harag gyötörte, s mert érezte, hogy könnyelműn eljátszott kedvese előtt is szégyenli magát, ebből megbizonyosodott, mily nagyra tartotta tudtán kívül, s hogy nem tud élni nélküle. Hát mikor egyszerre ott termett előtte, még előbb, mint meglepetését, szóhoz jutva, elárulta volna, széttárta karjait elébe, s az asszonyka panasz és szemrehányás nélkül közéjük szaladt. Az ember hahotázott, mikor Beatrix elmesélte a cselt, s megbecsülte a hűséget; mert a báró meglehetősen szemrevaló, nyalka legény volt.

Hogy jövendőre minden ilyen bajnak elejét vegye, elvette a szép Beatrixet hitese feleségül, a maga rangjabeliek s jobbagyai előtt, úgy hogy ettől fogva nemesasszony lett belőle, a ki ritkította párját vadászatokon, ünnepélyeken, táncznál épen úgy, mint az alattvalók kunyhóiban s az urak székén a templomban.

Év évet váltott föl s tizenkét dús őszt alatt nyolcz fiat szült az urának, a kik fiatal szarvasgímek módjára növekedtek.

Mikor a legidősebbik tizennyolcz esztendősen lett, Beatrix egy őszi éjtszaka fölkelte Wonnebold mellől, a nélkül, hogy ez észrevette volna, minden világi holmiját visszarakta szé-

pen a ládába, a melyekből valaha előkerültek, azokat szépen bezárta, s a kulcsokat oda tette alvó ura mellé. Aztán meztláb odament a fiúk nyugvóhelyéhez, sorra megcsókolta őket; utóljára visszament ura ágyához, őt is megcsókolta, s csak most vágta le fejről szép hosszú haját; újra fölvette régi apáca-ruháját, melyet gondosan megőrzött, s kisuhant a várból, ment-ment az őszi éj zúgó szelében, a hulló lombok közt a zárda felé, a honnan egyszer kiosont. Fáradhatlanul pergette ujjai közt az olvasó szemeit s imádsága közben az életre gondolt, melyet élvezett.

Így zarándokolt lankadatlanul, míg újra ott állt a klastrom kapuja előtt. Kopogtatására azt a kapun-álló apáca nyitotta ki, — a ki bizony megvénült azóta, de nevével köszöntötte a jövevényt, olyan egykedvűn, mintha alig félórát töltött volna odakint. Beatrix elhaladt előtte, bement a templomba, térdre borult a Szent Szűz oltára előtt, a ki megszólalt s azt mondta: «Egy kicsit hosszan oda maradtál, leányom. Azalatt én végeztem helyetted a templomszolga dolgát; de mégis örülök, hogy itt vagy s vissza veszed a kulcsokat.»

A kép lehajolt és oda nyújtotta a kulcsokat Beatrixnek, a kit jóleső ijedség járt át a nagy csoda miatt. Rögtön munkához látott, rendezgetett, s mikor a déli harangszó csendült, ő is asztalhoz ült. Sok apáca meghervadt, sokan meg is haltak, sok volt köztük új, fiatal, az asztalfőn is más apátnő ült, de Beatrixet, a ki a rendes helyére húzódott, senki sem faggatta, hogy mi történt vele; mert Mária az apáca tulajdon alakjában látta el annak dolgát.

Megint eltelt vagy tíz esztendő, akkor az apácák nagy ünnepet ültek s megegyeztek abban, hogy mindegyikük valami ajándékot ajánl föl az Isten-nyának, a milyen csak telik tőle. Egyik pompás templomi zászlót himzett, a másik oltárterítőt, a harmadik miseruhát. Egyikük latin himnust szerzett, a másik zenét írt hozzá, a harmadik imakönyvet írt és festett. A kitől más nem telt, új ingecskét varrt a gyermek Jézusnak, a szakácsnő-testvér pedig egy tál fánkot sütött néki. Csak Beatrix nem gondoskodott semmiről, mert őt az élet kimerítette s gondolatai inkább a múltban jártak, mint a jelenben.

Mikor az ünnep felderült s neki nem volt mit áldoznia, a többi apácák elszőrnyűködtek ezen és megfeddették, úgy hogy ő megalázkodva félre állott, mikor a virággal diszített templomban a sok drágalátos ajándékot ünnepélyes búcsújárásban odarakták az oltár elé, mi alatt a harangok kongtak s egész felhők szálltak fel tömjénből.

A hogy' az apácák felséges énekbe és zenébe fogtak, az úton épen egy agg lovag vonult el nyolcz gyönyörű fegyveres fiával, büszke paripákon, mindegyiket egy-egy lovas apród kísérte. Wonnebold volt fiaival, kikkel a birodalmi sereghez igyekezett.

Észrevevén hogy az Úr házában isten-tisztelet van, leszállította fiait a lóról s bement velök, hogy buzgón imádkozzék a Szent Szűzhöz. Mindenki elámult a felséges képen, a mint az ércz aggastyán ott térdelt a nyolcz fiatal vitézzel, a kik pánczélos angyaloknak tetszetek; az apácák belezavarodtak az énekbe s egy szempillantásra elnémultak. Beatrix megismerte gyermekeit a férjéről, fölsikoltott és oda rohant hozzájuk, megmondta nekik, kiesoda, fölfedte előttük titkát, s elbeszélte, hogy milyen nagy csodát élt meg.

Bizony meg kellett vallani mindeneknek, hogy Beatrix adta a Szent Szűznek a mai napon a legdúsabb ajándékot; s hogy Ő azt el is fogadta, arról bizonyoságot tett nyolcz friss cser-koszorú, melyeket egyszerre ott lehetett látni a nyolcz fiatal vitéz fején; azokat nyilván az ég királynőjének láthatatlan keze tette oda.

GOTTFRIED KELLER után, németből.

h. a.

CHANTECLER ÉNEKE A NAPHOZ.

Felcsókolod a könnyet a kicsi fű szemében,
Fényedtől élő lepke lesz a halott virág,
A mint a távol bérczek átsurranó szelében
Halálra szánt bimbóit hullatja halkán, szépen
A reszkető, karcsú mandula-ág.

Imádlak téged ó nap! Nagylelkű sугarad
Bearanyoz vityillót s borongó szíveket.
Virágnak pompát, méznek dús édességet ad,
És százfelé oszolva, mindig egész marad,
Mint a csodás anyai szeretet!

Méltó vagyok, hogy engem dalos papodnak válassz,
Te, a ki lángzó képed megmártod egy szegény
Keskeny csöbör vizében; s ha búcsuzóra szállasz,
Királyi biboroddal ragyogva meg-megállasz
Egy szűk kis ablak koldus-üvegén.'

Hű napvirágot forgatsz. Rezes fivéremet,
A kit toronytetőkön megtánczoltat a szél,
Csillogtatod; s a hárson ha áttetszik szemed,
Ezer gömb reng a földön... és mind olyan remek,
Hogy kóbor lábunk rátaposni fél.

A száradt törlőrongyot zászlóvá bűvölöd,
Mázos csuporra fényed szivárvány-színt ragaszt;
Sugárköpenyt teritsz el csúcsos kazal fölött,
S feldíszited, vonulván a méhes-ház előtt,
Arany-sipakkal kis hugát, a kast.

Ah, téged áld, dicsőít a szöllők halma!.. Téged
 A hattyuszárny, a gyík-szem, a csür-kapú, a rét,
 Minden kövér barázda, a hol szent lángod égett!
 Te rajzolod ki nekünk a nagy, kék messzeséget,
 S a kis vonalt, a részek kellemét!..

Szétválasztod a fénytől sötét iker-hugát,
 Hogy úgy kövesse váltig, mint csöndes, méla rab;
 És megkettőzöd ezzel a szépséget magát,
 Mert sűgarad mindennek szelid árnyékot ad,
 Mely az anyagnál gyakran bájosabb.

Imádlak téged ó nap!.. Rózsát lehelsz a légbe,
 A mély forrásba lángot és a tövis-bokor
 Csipkái közé Istent!.. Hő kebled ha kiégne,
 A föld mi volna? Tárgyak kietlen keveréke,
 Vigasztalan valóság, puszta por!..

EDMOND ROSTAND *után, francziából.*

ÁBRÁNYI EMIL.

SZEMLE.

A Balkán-szerződések kérdése.

A mióta Magyarország mezőgazdasága is erősebben érzi a külföldi piacokon a tengerentúli verseny hatását és a mióta, főképp eme veszedelem folytán, mezőgazdasági érdekképviseletünk nagyobb fokban szervezkedik, Magyarország és Ausztria között bizonyos ellentét van az 1867. évi XII. t.-cz. értelmében közös egyetértéssel intézendő kereskedelmi és vámpolitika kérdéseiben. Eleinte, a míg a tengerentúli verseny nyomása még nem nehezedett túlságos súlylyal a magyar mezőgazdaságra, ez az ellentét főképp abban nyilvánult, hogy az osztrák érdekeltség a magas védvámok mellett foglalt állást, míg magyar politikusaink a gazdasági szabadság felé hajoltak, abból indulván ki, hogy Magyarországnak, mint iparcikkek fogyasztójának, a magas ipari vámok a fogyasztását megdrágítják, mezőgazdasági vámok ellenben a magyar malomipart és a magyar gabonakereskedelmet egyaránt károsítanak, a gabona árát pedig, mely úgyis a világpiaczon alakul ki, nem emelnék. Midőn az 1882-iki vámtarifa megalkotása alkalmával a kezdettől fogva védvámos osztrák iparosok és a tengerentúli versenytől egyre inkább szorongatott magyar mezőgazdák a vámvédelem követelésében egymást először megértették és a magyar mezőgazdaság a közös vámterület piacának biztosítása kedvéért, mezőgazdasági vámok behozatala fejében, beleegyezett az ipari védvámokba. (idővel a fejlődő magyar ipar is szívesen látta az ipari vámokat), ezzel éppenséggel nem szűnt meg a Magyarország és Ausztria közötti vámpolitikai ellentét.

A védvámos politika gyors ütemben való fokozása ugyanis a hazai piacz keretein túlterjeszkedő kiviteli ipar érdekeitől sarkallva, Európa-szerte a szerződéses vámpolitika útjait egyengette és minden ipari kivitelű állam sietett kereskedelmi szerződésekben vámmérsékléseket nyerni az ipara részére számbajövő kivi-

teli piaczkon. Természetesen Ausztria és Magyarország sem maradhatott távol ettől a mozgalomtól, hiszen Ausztria ipara rászorult a külföld piaczára. A nyugati piaczkokkal azonban az osztrák ipar nem érhetette be; részére nemcsak fekvésénél, hanem csekély ipari fejlettségénél fogva is nagy jelentőségű volt a Balkán piaczáinak biztosítása. Éppen ezért kezdettől fogva fontos érdek volt a Balkán-államokkal való kereskedelmi szerződések megkötése. Ezzel szemben Magyarország kevésbé lelkesült e szerződésekért. Kiviteli ipara még csak igen kis mértékben volt, azok az ellenszolgáltatások pedig, a melyekért Románia, Szerbia, és Bulgária hajlandók voltak piacaikat az iparcikkék számára megnyitni, ez országok nyerstermelő jellegénél fogva mezőgazdasági téren feküdtek; alacsony gabona- és állatvámok, ezek voltak az árai az ú. n. keleti szerződéseknek. Ezekben főképp az osztrák ipar kapott kedvezményeket bevitele számára s ennek fejében a magyar mezőgazdaságnak kellett a Balkánról a nyers-termények behozatalát megtérnie. Magyarország áldozata kettős volt: megengedte a közös vámterületen az iparcikkék árának felcsigázását s le kellett mondania a mezőgazdasági védelemtől a szomszéd nyerstermelő államokkal szemben. Ezért méltán szokás azt mondani, hogy a közös vámterület szerződéses vámpolitikájának az árát Magyarország fizeti meg.

Magyarország tényleg — hogy önszántából-e, az más lapra tartozik — ismételten meghozta ezt az áldozatot. Itt volt az 1875. évi román szerződés, melyben a gabonára nézve «határszéli kedvezmény» czímén igen alacsony vámtételek állapítottak meg, a borra nézve az olasz szerződésben megállapított alacsony vámot s a szerződéses állatvámokat is biztosította magának Románia; itt volt az 1881. évi szerb szerződés is, mely Szerbiának biztosított számos fontos mezőgazdasági cikke részére «határszéli kedvezményt» és állategészségügyi egyezményt. A kilenczvenes évek szerződéseinél hasonlóképpen történt. Így az 1892. évi szerb szerződés is tartalmazza a határszéli forgalom kedvezményeit, bár egyes tételek az 1881-iki szerződéssel szemben némileg emelésben részesültek és egy Szerbiára nézve igen fontos cikkk, a sertés, a határszéli forgalom kedvezményéből kivétetett; állategészségügyi egyezményt is nyert Szerbia, bár a mindjárt kifejtendő okoknál fogva szigorúbbat az azelőttinél. Az 1893. évi román s az 1896. évi bolgár szerződés is mezőgazdasági engedmények árán jött létre.

Időközben azonban a kereskedelempolitikai helyzet Európá-

ban jelentékenyen megváltozott. Egyre hangosabb lett a mezőgazdaság kiáltása a vámvédelem után és a gabonavámokat sorra követte az egyéb mezei termények és az állatok vámjának követelése. És itt a behozatalnak egy új nehézsége támadt az állategészségügyi érdekeknek egyre erősebb kidomborodásában. Nyugatról keletre halad az élőállatbehozattal szemben táplált óvatosság és az attól való húzódozás.

A dolognak igen alapos oka van. A nyugati államok nagy áldozatok árán rendezték állategészségügyüket; korlátokat szabtak költséges állatorvosi szervezet megteremtésével, beteg állatok irtásával és óvrendszabályok megalkotásával az állati járványok terjedésének. Csak természetes, hogy ezután nem volt kedvük értékes állatállományukat állategészségügy tekintetében kevésbé rendezett országok kedvéért járvány behurczolása veszélyének kitenni. Pedig egyetlen állatszállítmány a baj gyors szét hurczolása útján igen nagy károkat okozhat. Éppen ezért a rendezett állategészségügyi viszonyok közt élő államok az állatbevitelt egyre szigorúbban kezdték kezelni. Kétségbevonhatlan, hogy a teljesen indokolt félelem mellett, mely a járványok behurczolására vonatkozott, a külföldi állatbehozatalnak tisztán vámpolitikai okokból való távoltartása is közrejátszott, midőn az állategészségügyi óvintézkedések és az ezekhez csatlakozó hús-vizsgálati szabályok a szükséges mértéken felül szigorítottak és a bevitel korlátozására szolgáló ürügyekké váltak.

Magyarország is erélyesen hozzálátott állategészségügyének rendezéséhez. Nem is mulasztotta el ezt, ha nem akarta magát kitenni annak, hogy állatkivitele elől a nyugati államok elzárkozzanak. Az 1901. évi január hó 1-én életbelépett 1900. évi XVII. törvénycikkkel államosította állategészségügyét és ma már évenként három millió koronán felül költ az állatorvosok fizetésére és az állategészségügygel kapcsolatos egyéb czélokra. Nagy erélylyel megindította főkép a ragadós tüdőlob irtását, mely már 1892-ben kezdetét vette és 1901-ben a betegség teljes kiirtásával végződött. Egyéb állati ragályok visszaszorítása tekintetében is sikerült az állatorvosi szolgálat kiépítése- és szigorú kezelésével jelentékeny eredményeket elérni. De főként az állatforgalom szabályozására kellett figyelmet fordítani. Mindaddig, míg kelet felé nyitva maradt a határ az állatbehozatal számára, egyrésről saját állatállományunk és tetemes költségek árán rendezett állategészségügyünk volt veszélyeztetve, másrésről pedig annak voltunk kitéve, hogy a nyugati államok arra hivatkozva zárják el

határait állatkivitelünkkel szemben, hogy a magyar állatállomány a keleti behozatal által folytonosan veszélyeztetve van és könnyen fertőzik. A magyar érdek tehát a magyar állatállomány megóvása végett s kivitele szempontjából egyaránt azt követelte, hogy a Balkán országaiból, hol az állategészségügyi viszonyok rendezetlenek, állatoknak a behozatala vagy egyáltalában nem, vagy pedig csak a lehető legszigorúbb ellenőrzés alkalmazásával történhessék meg.

Ilyen körülmények között érkezett el 1903, az ú. n. kereskedelem-politikai év, melyben a kilenczvenes években létrejött középeurópai szerződések legnagyobb része s a keleti szerződések egy része is lejárt. Európaszerte óriási méreteket öltöttek a vámpolitikai készülődések. Az államok nagy része új és pedig a mezőgazdasági és ipari vámvédelmet fokozó vámtarifát alkotott és mintegy ezekkel a vámemelésekkel fegyverkezett a küszöbön álló szerződéses tárgyalásokra. A készülődések eddig nem sejtett mérvet öltöttek. Ilykép a lejárt szerződések meghosszabbítása és provisoriumok kötése a tárgyalások nehézsége folytán elkerülhetetlenné vált, kivált Magyarországon és Ausztriában, hol az 1903. évben a politikai látkör felhős volt.

Az érdekképviseltek nálunk is jókor hozzáláttak álláspontjuk kifejtéséhez. A kereskedelmi és ipari érdekképviseltek a nyugati szerződések kötése mellett a Kelettel is tarifális szerződések kötését óhajtották közelfekvő okokból, viszont az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, úgyis mint a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége, 1903-ban azt az álláspontot foglalta el, hogy elvileg a keleti államokkal szemben tarifális szerződések kötése ellen nincs kifogása, hogyha sikerül Németországgal is tarifális szerződést kötnünk. Ha azonban ez nem sikerülne, akkor a Kelet felé is mellőzzük ily szerződések kötését és érjük be legnagyobb kedvezményi szerződésekkel, de ezeket is úgy értelmezve, hogy csak azokra a más államoknak adott kedvezményekre tarthatnak számat ellenszolgáltatás nélkül, a harmadik államok, melyeket az előbbiek is ellenszolgáltatás nélkül kaptak, ellenben a csupán ellenszolgáltatás fejében más államoknak nyújtott kedvezményekben harmadik államok csak egyenértékű ellenszolgáltatások fejében részesedhessenek. Egyébiránt a mezőgazdasági érdekelttség már ekkor felállította a keleti szerződéseket illetőleg azt az elvet, hogy a keleti államok nyersterménybehozatalát csak oly mértékű kedvezményekben részesítsük, a mily mértékben sikerül a nyugat piacain kedvezményeket biztosítani

saját nyersterményeink számára. Ebben az elméleti szempontból is indokolható követelésében a gazdasági érdekképviselőt az a gondolat vezette, hogy a nyugati piacokról esetleg kiszoruló nyersterményeink részére legalább a közös vámterület piacza biztosíttassék és így attól a Kelet nyersterménei távortartassanak, termelőinknek a jó értékesítés lehetőségét biztosító mértékben. Így elejét akarták venni annak, hogy a Balkánról származó nyerstermények a nyugati piacokról kiszorult termékeinkkel itthonn ádáz versenyre keljenek. De a gazdák érdekképviselője nem maradt következetes állásfoglalásában. Mert míg a fenti elvben a Kelet felé csak olyan elzárkózást mondott szükségesek, a milyent velünk szemben a nyugati államok tanúsítanak, addig állásfoglalásának egyéb részleteiben már ezen az elven túlmenőleg is meg akarta kötni a kormány kezét a Balkánnal szemben. Követelte ugyanis azon államokkal szemben, melyekből eddig sem volt szabad állatokat behozni, az állathatárzár fenntartását s a határzárnak Szerbiára való kiterjesztését is, holott ez az ország eddig nemcsak behozhatott a közös vámterületre állatokat, hanem azokat nagyrészt a határszéli kedvezmény keretében is még kedvezményes vámtételek mellett hozhatta be. Állásfoglalt a gazdák érdekképviselője egyáltalában a határszéli kedvezménynyel szemben.

A keleti államokkal való tárgyalások megindítását természetesen ezek a követelések épenséggel nem könnyítették. Egyébként a kormány más irányban volt elfoglalva. Mindenekelőtt meg kellett alkotni az autonóm vámtarifát. Ebben a mezőgazdasági érdekeltség kívánságai nagyrészt érvényesültek. Megállapították a magas állatvámok és a gabonára nézve a minimális vámtételek, melyek a kormány kezét a szerződéses tárgyalásoknál csak úgy megkötötték, mint a hogy megkötötte a német vámtarifa a német kormányt. Ezzel teljesült az az agrarius kívánság, hogy a kelet felé oly védelmet nyerjen a mezőgazdaság, mint a milyen magas vámokat kell a mi mezőgazdasági kivitelünknek elviselni. A mi minimális gabona vámjaink ugyanis megfelelnek a német vámtarifa hasonló tételeinek. Azután a Német-birodalommal kellett megegyezésre jutni, melyre összeforgalmunknak Ausztria után a legnagyobb hányada esik. 1905-ben jött létre a Németbirodalommal kötött kereskedelmi szerződés és állategészségügyi egyezmény.

A nyers terményeink egyik legfontosabb piacának hozzáférhetőségét szabályozó német szerződés concret alapot nyújtott a keleti szerződésekkel szemben elfoglalt elvi álláspont körül-

írására. Most már a mérték, melyben a keleti államok nyers-terményeinek adandó kedvezmények mozoghatnak, meg volt állapítva. A mezőgazdasági érdekképviselet sietett is ennek az álláspontjának kifejezést adni és most már megsürgette a román és szerb szerződésnek az 1905 deczember 31-ére való felmondását, mely óhajtás részben teljesült is. A kormány azonban még mindig nem láthatott a Balkán-államokkal való szerződéses tárgyalások megkezdéséhez, mert az orosz, a belga, a svájci és a sok nehézséggel járó olasz szerződések előkészítése elvonta a Balkán államokkal való s egyébként is már előre nagy nehézségeket ígérő tárgyalások megindításától.

Ezek a szerződések a kilenczvenes évek szabadelvűbb kereskedelmi politikájának visszahatásaképp beállott védvamos fordulat következtében kivitelünk részére több tekintetben kedvezőtlenebb helyzetet teremtettek, mint az előbbi szerződések. A midőn végre 1905 november havában a tárgyalások Szerbiával megindultak, mezőgazdaságunknak kivitelünk nehezebbé válása által okozott elkedvetlenedésével és az állatbehozatal ellen irányuló állásfoglalásával egyaránt számolni kellett. Viszont Szerbiára nézve első sorban az állatkivitel kérdésének megoldása volt fontos és e mellett minden erővel a határszéli kedvezménynek megfelelő alacsony vámokhoz is ragaszkodott. Ilyen körülmények között előrelátható volt a tárgyalások meddősege. Hiába igyekeztek a magyar és osztrák kiküldöttek Szerbiával megértetni, hogy a nyugat-európai országok magatartása okvetlenül más kereteket szab azoknak az engedményeknek is, melyeket a maguk részéről Szerbiának felajánlhatnak. Sem állategészségügyi egyezmény, sem határszéli kedvezmény, ez Szerbiára nézve a helyzet oly jelentékeny rosszabbodását jelentette, melybe nem tudott bele-törődni. Így tehát 1906 július havában végkép megszakadtak Szerbiával a tárgyalások. A szerződés-nélküli állapot eredményeképp a mi részünkről alkalmaztuk Szerbiával szemben autonóm vámtarifánkat és megtiltottuk a szerb származású élő vagy leölt szarvasmarhának, juhnak, kecskének sertésnek és baromfinak, valamint mindennemű húsnak a behozatalát és átvitelét is. Szerbia természetesen ugyancsak a maga autonóm vámtarifáját alkalmazta a Magyarországból és Ausztriából származó árukkal szemben. A Magyarországból és Ausztriából rendelt árukra vonatkozó üzletek lebonyolítása elmaradt és Szerbia máshonnan igyekezett ipari szükségletét beszerezni. Ez még kevesebb nehézséggel járt, de annál több bajt okozott a szerb állatkivitel kér-

dése. Kísérletek történtek annak Egyiptom és Olaszország felé irányítására, azonban kevés sikerrel. A magyar és osztrák mezőgazdaság ilyképen megszabadult a szerb állatbehozattól, ezzel az egész Balkán állat-állományának versenyétől; az állatárak jelentékenyen emelkedtek is.

Azonban a tárgyalások Szerbiával ismét megindultak, s ezúttal a külügyministerium részéről is erősen támogatva, sikerre vezettek. 1908. évi márczius 14-én jött létre a megegyezés, melynek az eredménye egy tarifális szerződés Szerbiával.

Ez az 1908. évi szerb szerződés nagyban és egészben eleget tesz azoknak a követeléseknek, a melyeket már 1903 óta a gazdaközönség a Balkán szerződések tekintetében hangoztat. A határszéli kedvezményt megszüntette, mi annyit jelentett, hogy a szerb buza 1 korona 50 fillér helyett 6 korona 30 fillért, a rozs ugyancsak 1 korona 50 fillér helyett 5 korona 80 fillért, az árpa 50 fillér helyett 2 korona 80 fillért, a zab 1 korona 20 fillér helyett 4 korona 80 fillért, a tengeri 50 fillér helyett 2 korona 80 fillért fizet, tehát a minimális gabonavámok a maguk egészében fenntartattak. A 6 korona 40 filléres borvám elesett, a szőlő 4 korona helyett 40 koronás vám alá került, az ökör vámja a régi darabonkénti 8 korona vám helyett 100 kg élősúly után 9 korona 40 fillérre emelkedett, mi egy 5—600 kg-os ökörnél 47—56 koronának felelt meg. Ily jelentékenyek az emelkedések a többi fontosabb czikknél is. E mellett az élőállat behozatal is megszűnt s a szerződés értelmében Szerbia csakis levágott állatok behozatalára nyert engedélyt, de ezt sem korlátlan mértékben, mert a szerződés 35.000 darab szarvasmarhában és 70.000 darab sertésben állapítja meg azt a húsmennyiséget, melyet Szerbia a közös vámterületre behozhat. Ez a mennyiség jelentékenyen elmarad az előző években Szerbiából hozzánk behozott állatok száma mögött. Állategészségügyi egyezményt forma szerint 1908-ban nem kötöttünk Szerbiával, de bizonyos megállapodások mégis létesültek ez irányban, melyek Magyarországot és Ausztriát még a húsbehozatal eltiltására is feljogosítják, ha Szerbiában keleti marhavész lép föl, ha Szerbiából hozzánk valamely járvány behurczoltatnék vagy ott valamely veszélyes állati járvány nagyobb mérvű fellépése észleltetnék.

A magyar mezőgazdaság mindemellett nagy ellenszenvvel fogadta a szerb szerződést, melyet a magyar kormány a külügyi kormány nyomása alatt 1908 szeptember 1-től 1909 évi márczius 31-iki határidővel a felhatalmazási törvény alapján életbe léptetett.

A kormány hasztalanul igyekezett az agráriusokat meggyőzni arról, hogy ez a szerződés nemcsak megfelel a Balkán-szerződéseket illetőleg a mezőgazdasági érdekképviselőt részéről elfoglalt álláspontnak, hanem még annál is előnyösebb, mert még szigorúbban kezeli a szerb állatbehozatalt, mint a Nyugat a mi állatkivitelünket. Az agitatio a szerb szerződés ellen egyre nagyobb hullámokat vert, annál is inkább, mert ez egyszer az osztrák gazdakörök magyar gazdatársaikkal egy véleményen voltak s együttesen a szerb szerződés hatályon kívül helyezését követelték.

A megindult mozgalom eredményes volt. A magyar és osztrák kormány a Balkán államokkal kötendő szerződésekben megállapodott egymással abban, hogy az összes Balkán államoknak 50.000 darab szarvasmarhának és 120.000 darab sertésnek levágott állapotban való behozatalán túlmenő kedvezményt nem ad. A mozgalom második eredménye, mely azonban nagyrészt a politikai viszonyok időközben való változásának köszönhető, a szerb szerződés visszavonása volt. Kitűnt ugyanis, hogy Szerbiát az 1908-iki szerződés nem kenyerezte le annyira, hogy a külügyministeriumnak Boszniára vonatkozó terveit és az annexiót szó nélkül tűrné. A midőn tehát a politikai feszültség a legnagyobb volt, akkor, látszólag a gazdák nyomásának engedve, 1909 márczius 20-án Wekerle miniszterelnök visszavonta a Háznak már előterjesztett szerb szerződést, azzal a határozott kijelentéssel, hogy azt többé előterjeszteni nem is fogja és hogy ilykép a szerződés, ideiglenes hatályának márczius 31-én való megszűnése után, végleg letűnik a láthatárról. A helyzet jellemzésére azonban nem szabad elhallgatnunk azt, hogy ha a mezőgazdasági érdekelttség óhajtása teljesült is, a külügyminister állandóan azzal igyekezett Szerbiát engedékenységre bírni, hogy gazdasági téren fog neki engedményeket nyújtani, melyek természetesen első sorban a szerb állatkivitel körül keresendők.

Ezzel azonban még mindig nincsen kimerítve a Balkán-szerződések bonyodalma. A míg ugyanis Magyarország és Ausztria s Szerbia között a politikai ellentét egyre élesebb lett, egy másik Balkán-állam, Románia igyekezett ezt kereskedelempolitikai szempontból a maga javára kihasználni. Románia ugyanis még a XIX. század nyolczvanas évei óta vámpolitikailag a vele szemben alkalmazott állathatározat következtében a szerződéses vámterülettel igen rossz viszonyban volt. A kilenczvenes évek elején véget ért vámháború óta, mely állathatározatának jelentékeny csökkenését eredményezte, ez a viszony nem tudott annyira meg-

javulni, hogy kereskedelmi szerződés kötésére kerülhetett volna a sor. Most azonban Románia elérkezettnek látta erre az időt. Az események ismét megczáfolták Bismarck híres mondását, hogy politikai barátság és kereskedelempolitikai viszony egymástól függetlenek. Románia politikai magatartásának hatása alatt szívesen fogadták nálunk a tárgyalásoknak Romániával való megindulását, annál is inkább, mert az osztrák és a magyar ipar nagy reményeket fűznek e fellendülő ország fogyasztóképességéhez. A XIX. század két utolsó évtizedében az osztrák és a magyar ipar azon kedvezmények folytán, melyeket a versenyző államok iparuk részére biztosítani tudtak, sok teret vesztett a román piacon. Habár oly mérvű ellátására a román piacnak, mint régebben, épen ezért alig van kilátása iparunknak, mégis természetesen örömmel kapott az a politikai viszonyok által felidézett helyzeten.

Így azután 1909 április 23-án létrejött a román szerződés. Azonban a dolog természetesen nem ment simán. Hiszen Románia is első sorban az állatkivitel kérdésére fektetett súlyt, annál is inkább, mert Magyarország az úgynevezett bárczás legeltetés megszüntetését követelte, mely Erdély határán mint legeltetési forgalom eddig fennállott és melynek megtiltását a magyar gazdaközönség nagyon szorgalmazta állategészségügyi szempontból csakúgy, mint az állatcsempészet megakadályozása céljából. A románok a bárczás legeltetés megszüntetésébe beleegyeztek, de a kereskedelmi szerződés csak úgy jöhetett létre, hogy Románia jogot nyer állatoknak levágott állapotban a szerződéses vámterületre való behozatalára és pedig olyképp, hogy a szerződés első évében 10,000 drb. szarvasmarha és 50,000 drb. sertés husát importálhatja. A contingens azután fokozatosan növekszik és a szerződés utolsó három évében (a szerződés 1917-ig szól) 35 ezer darab szarvasmarhát és 120 ezer darab sertést tesz ki. A juhok contingense egyenletesen 100 ezer darabban állapított meg, mely ugyancsak leölt állapotban hozható be. Az az elv tehát, hogy élő állatok behozatala a Balkán országaiból nem fog engedtetni, a román szerződésben is meg van óva, ellenben a Balkán-államok részére meghatározott állatcontingensnek a legnagyobb részét át kellett engedni Romániának, mert csak így volt lehetséges vele szerződéses megállapodásra jutni. Pillanatnyilag annival is inkább lehetett ezt simán megtenni, mert Szerbiával a politikai ellentét oly éles volt, hogy a gazdák úgyszólván abban a reményben ringatták magukat, hogy Szerbiával kereskedelmi szerződés kötése egyáltalán nem is fog többé szóba

kerülni. A magyar gazdaközönség tényleg nyugodtan is fogadta a román szerződést, sőt bizonyos meglepéssel állapította meg, hogy ezzel megszűnt a bizonytalanság a Balkán-szerződések dolgában, mert Románia a balkán contingens legnagyobb részét kimerítvén, Szerbia vágott állatbehozatal engedélyezésére nem tarthat számot. (V. ö. *Köztelek* 1909. május 8. szám.)

Hogy ez az öröm kissé korai volt, azt maguknak az agráriusoknak is, mélyebb megfontolás után, be kellett volna látniuk már akkor is. Hiszen valamiképp csak rendezni kell Szerbiával szemben is kereskedelempolitikai viszonyainkat, az ára ennek pedig csak állatbehozatal lehet. Nem is tarthatott a gazdák öröme a román szerződés okozta megnyugvás tekintetében sokáig. Alig, hogy a politikai feszültség engedett, az osztrák ipar követelni kezdte a Szerbiával való kereskedelempolitikai viszony rendezését és a külügyminister is, ígéretét beváltandó, pártolta ezt a követelést. Így a magyar gazdák a Szerbiával újból felveendő tárgyalások rémétől indítatva, 1909 július hó 6-án Országos Gazdaggyűlésen tiltakoztak a külügyminister Balkán-politikája ellen. Az Országos Gazdaggyűlés kimondotta, hogy nem ellenzi a Balkán államaival kereskedelmi szerződések kötését, de csak akkor, ha azok nem a magyar mezőgazdaság megkárosításával jönnek létre és ha a magyar törvényhozás nem állítatik ezek tekintetében kényszerhelyzet elé. Szükségesnek mondotta, hogy az összes Balkán-államokkal kötendő szerződések egyszerre kerüljenek a törvényhozás elé, hogy az teljes képet nyerjen arról, mily hatással lesznek azok a mezőgazdaságra, vagy ha azok egyszerre elő nem terjeszthetők, akkor az egyenkint előterjesztett szerződéseket az országgyűlés csak azon föltétel alatt tárgyalja le, ha törvényes biztosíték nyújtatik a tekintetben, hogy a Wekerle-kormány részéről megállapított vágott-állatbehozatali contingens föl emeltetni nem fog.

De a magyar agráriusokra nemcsak abban az irányban várt csalódás, hogy a román szerződés által az állatbehozatali contingens legnagyobb részének a kimerítése eldöntötte a Balkánnal kötendő szerződések sorsát. Agráriusaink ugyanis erősen bíztak osztrák társaik fegyverbarátságában, melyet a tőzsde ellen vívott küzdelem, de meg annak idején a vámtarifa megalkotásakor a minimális gabonavámok és általában az agrárvédelem melletti küzdelem szorosabbra fűzött. Ebben a fegyverbarátságban is csalódniok kellett. Az osztrák kormány ugyanis, ismét a külügyminister sürgetésére, alkuba bocsátkozott agráriusaival a Balkán-

államoknak nyújtandó vágott állatbehozatali contingens emelése és a Balkán-szerződések, egyelőre a román szerződés rendeleti úton való életbeléptetése tárgyában. A contingens az osztrák kormány és a külügyminister megállapodása 80,000 darab szarvasmarhára és 200,000 drb. sertésre emelte föl. Az agráriusok leszerelésének az ára egy állatértékesítő központ szervezéséhez szükséges költségek rendelkezésre bocsátása. Az alkúhoz képest még 1909 junius havában az osztrák kormány folhatalmazási törvényjavaslatot nyújtott be, melynek alapján a román és a kötendő Balkán-szerződések rendeleti úton való életbeléptetésére nyer föl hatalmazást, de egyidejűleg — junctim fölállítása mellett — egy állatértékesítő központ létesítése iránti törvényjavaslatot is nyújtott be, mely számára az 1910—1918. évekre vonatkozólag a szarvasmarha és sertés után befolyó vámjövedelemnek az osztrák tartományokat illető hányadát segélyképen leköti, de az évi állami támogatás minimumát 1 millió koronában állapítja meg. Azóta 5 millió koronáról és még nagyobb összegekről van szó.

Igy tehát a magyar gazdák a Balkán-szerződések elleni küzdelmükben magukra maradtak. De a helyzet reájuk nézve határozottan még romlott. Most már nemcsak a Balkán-országok behozatala fenyegeti őket, hanem az is, hogy az osztrákok állami támogatással erős szervezetet adnak állatértékesítésüknek és így a kezükbe kerítik nemcsak az osztrák, hanem a magyar állatkereskedelmet is. Ha pillanatnyilag nem fenyegeti is őket a román szerződés rendeleti úton való életbe léptetésének veszedelem, mégis igen valószínű, hogy ha a törvényhozás állapota ezt belátható időn belül törvényhozási intézkedéssel nem fogja lehetővé tenni, a szerződésnek a törvényhozás utólagos jóváhagyásának a reményében való életbeléptetése fog bekövetkezni. Hiszen idestova egy éve annak, hogy a román szerződés létrejött és az 1917 re szóló szerződés életbelépése az osztrák és magyar iparnak csakúgy érdeke, mint Romániának, mely azt okvetlenül sürgetni fogja. Minthogy pedig Szerbiával is előbb-utóbb mégis csak valószínűleg kereskedelmi szerződés megállapítására kerül a sor és a szerb szerződés más alapon, mint állatbehozatali engedmény nyújtása alapján nem képzelhető el — a pusztá legnagyobb kedvezményi szerződést Szerbia magára már egy ízben értéktelennek jelentette ki — úgy látszik, ismét Magyarország fogja a szerződéses vámterület szerződési politikájának az árát megfizetni.

Legalább így mondják az agráriusok. De vajon igazuk van-e ebben? Ezt a kérdést okvetlenül fel kell vetnünk, mert a dolog természetében fekszik, hogy az érdekeltségek álláspontjai egyoldalúak szoktak lenni. Ezzel természetesen távolról sem mondtunk, hogy feltétlenül minden esetben ilyennek kell az érdekvépviseletek álláspontjainak lenni.

Hogy arra a kérdésre megfelelhessünk, vajon igazan Magyarország közgazdasági károsodását jelentik-e a Balkán-szerződések, először is azt kell vizsgálnunk, veszélyeztetik-e tényleg a magyar mezőgazdaságot, mert hiszen az ipar károsodásáról e szerződések esetében nem lehet szó. A mint a fentiekből kitűnik, elképzelhető az az eset, hogy a Balkán államaival kötött szerződések veszéllyel fenyegetik a magyar mezőgazdaságot. Ez állna mindenké előtt akkor, ha élőállat-behozatalt engednének meg, és pedig kellő óvintézkedések nélkül. Erről, a mint tudjuk, szó sincs. Nemcsak, hogy óvintézkedések biztosítanak állategészségügyi érdekeink megóvását, hanem élőállat-behozatalnak az engedélyezése egyáltalában nincs is tervben. A második eset, melyben károsíthatná a magyar mezőgazdaságot egy esetleges szerb szerződés megkötése, ha ezzel, valamint a kilátásban levő bolgár szerződéssel oly mennyiségű vágott állatbehozatalnak nyílna kapu, mely a nyugaton nehézségekkel küzdő állatkivitelünk hanyatlása folytán itthon értékesítésre váró állataink árát túlságosan nyomná. De ez esetben már nem felel meg egészen a valóságnak az az állítás, hogy a Balkánból származó állatbehozatal az állat-árak esetleges süllyesztésével az egész mezőgazdaságot károsítani fogja. A magyar birodalomnak 1900-ban összeszámolt 19.254,559 lakosából a mezőgazdaságra és kertészetre összesen 13.033,237 lélek jut (keresők és eltartottak). De vajon célzatosság nélkül állítható-e az, hogy ez a 13 millió lakos az állatárak esetleges süllyedésével érzékeny veszteséget szenvedne? Legalább is a mezőgazdasági cselédség és munkásság érdekeltsége az állatárakban sokkal csekélyebb, — ha rájuk nézve egyáltalában előnyösnek mondhatók a magas állatárak — mint a birtokosoké, pedig a mezőgazdasági cselédek és munkások száma az 1900. népszámlálás szerint felülmulta a 3 $\frac{1}{2}$ milliót. Nem szükséges ez irányban fejtegetéseinket tovább folytatni, mert csak arra akartuk felhívni a figyelmet, hogy az állat-áraknak a külföldi verseny túlságos távoltartásával való felcsigázása tényleg nem az összes mezőgazdasági körök érdeke, mint a hogy ezt az a hangzatos jelszó hirdeti, mely szerint a Balkánról való állatbehozatal minden mezőgazdasággal foglal-

kozó egyénre nézve óriási veszedelmet jelent. Nem akarunk ennek a kérdésnek további fejtegetésébe bocsátkozni már csak azért sem, mert még nincsen felderítve, hogy a védvámoknak és a külföldi behozatal távoltartásának mily része van az állatarak emelésében. Ezt felderíteni csak egy külön e kérdésbe mélyen behatoló tanulmány volna esetleg képes.

Az azonban kétségtelen, hogy az állatbehozatalnak nagyobb mértékben való megengedése az állatarak magasan tartását megnehezítené. De ez esetben is, ha a fentieket figyelmen kívül hagyva, az egész mezőgazdaság érdekeltségét tételezzük is fel, az, hogy mily mértékben érintik a gazda érdekét a Balkán államaival kötött vagy kötendő szerződések, első sorban attól függ, mily mértékben engedik meg ezek a szerződések a Balkánból származó állatbehozatalt. Más szóval: a Balkánnak adandó összcontingens az, a mi ez esetben is döntő. Abban tehát teljesen igazat kell adnunk agráriusainknak, hogy a Balkán-szerződések közgazdasági hatásáról csak akkor lehet alapos ítéletet mondani, ha az összes államok részére engedélyezendő állatbehozatali contingenset ismerjük. Ép ezért egészen jogosnak kell azt a követelésüket is tartani, hogy ezek a szerződések együttesen terjesztessenek elő parlamenti tárgyalásra. Elvileg az az óhajtás is helyes, hogy ha ezek a szerződések egyszerre elő nem terjeszthetők, akkor törvénybeli biztosíték nyújtandó az összcontingens terjedelmét illetőleg; gyakorlatilag azonban ez könnyen oda vezethet, hogy a későbbi szerződések folyamán esetleg a kényszer nyomása alatt mégis emeltetnék ez a contingens és a törvényhozás könnyen abba a helyzetbe kerülhetne, hogy ebbe az emelésbe az előbbi rendelkezés megváltoztatásával mégis bele kellene egyeznie.

Az összcontingens megállapításánál kétségkívül a zsinórmértéket nagyban és egészben a Szerbiából a kereskedelempolitikai viszonyunk elmérgesedése előtt behozatalra került állatmennyiség szolgáltathatja. Ez nagyjában 60—70 ezer darab szarvasmarha, 140—150 ezer darab sertés körül mozgott. Az egész Balkánra vonatkozólag tehát körülbelül ily arányban volna az állatbehozatali contingens megállapítható, mert, ha egyrésről számolunk is nyugati állatkivitelünk nehézségeivel, viszont másrésről nem hagyható figyelmen kívül a szerződéses vámterület fogyasztóképességének emelkedése.

Nem szabad az állatbehozatali contingens megállapításánál szem elől tévesztenünk, hogy a védvám a jövedelem-eloszlási folya-

matnak az állam részéről való jelentékeny befolyásolása, a behozatali tilalom pedig, melynek egyik enyhített alakja a behozatal contingentálása, még fokozott befolyásolása e folyamatnak és azt jelenti, hogy az állam első sorban a nagy- és középbirtokosságot érdeklő állat-árak magasán tartása érdekében az áralakulás folyamatába belenyúl. Épen ezért tárgyilagos alapon állva azt kell mondanunk, hogy az állatbehozatali contingensnek magasabban való megállapítása kisebb baj, mint annak túlságos szűkkeblűen való megszabása. Az állat-árak magasságában optimistikus számítás szerint érdekelt 10 millió felüli lakossággal szemben áll körülbelül négy millió az iparban, kereskedelemben, közlekedésben, szabad foglalkozásokban elfoglalt egyén, kereső és eltartott, mely számhoz bátran még hozzászámíthatjuk a mezőgazdasági munkások jelentékeny hányadát, mert a mezei munkás, ha nem természetben kapja járandóságait, nem az állat-árak emelkedésében van érdekelve, hanem épen úgy, mint az említett négy millió felüli lakosság, az állat- és húсарak alacsony voltában. Pedig ezek az 1900. évi népszámlálás eredményei alapján eszközölt hozzávetőleges számítások, holott azóta, az utolsó tíz évben kétségtől az iparban, kereskedelemben és közlekedésben elfoglaltak száma jelentékenyen emelkedett. A lakosság ily tetemes részének az érdekét aligha lehet teljesen figyelmen kívül hagyni még akkor is, ha a mezőgazdasági lakosságnak a magas állat-árakban való érdekelttségét bármily tágon értelmezzük.

Ez azonban még mindig csak egyik oldala az éremnek; Magyarország ma már nem kizárólag mezőgazdasági állam. Nagy áldozatok árán, melyek évenként milliókra rúgnak, a nép nehezen fizetett fillérei segítségével igyekszünk magyar ipart teremteni. Az iparfejlesztés oly jelszó, melyre, minthogy a magyar gazdasági önállóságnak is egyik legfontosabb feltétele, kinyílnak a magyar állam pénzszekrényének a zárjai és a mely oly célt jelöl meg, melyért mindig készek vagyunk áldozni. De vajon megállja-e a bírálatot, hogy míg egyrészt az iparfejlesztés céljaira óriási összegeket áldozunk, másrészt pedig a mezőgazdaság istápolása címén az élelem drágítására irányuló politikát folytatunk, a mely a munkás megélhetését nehezíti és a munkabérek rohamos és pedig oly természetű emelkedéséhez vezet, a mely nagyban és egészben inkább fictiv természetű, de nem egyértelmű a munkás standard of lifejének az emelésével? Ha a mezőgazdaságnak a magas élelmiszer-árakban való érdekelttségét oly magas fokúnak

tartjuk, hogy az továbbra is fokozódó irányzatában istápolandó, akkor ne erőlködünk milliók árán ipart teremteni; ha pedig beláttuk a magyar iparfejlesztés fontosságát, akkor ne gördítsünk az élet megdrágításával előbb-utóbb legyőzhetetlen akadályokat az iparfejlesztés elé. Az egyik és a másik álláspont is védelmezhető, ámde egyrészt a mezőgazdaság áremelő politikájának messzemenő támogatása, másrészt pedig iparfejlesztési törekvések, ez a kettő együtt aligha fér meg. Látjuk tehát, hogy a magyar közgazdaság egyik jelentékeny termelési érdekeltsége, az ipar, nemcsak hogy hasznot nem hűz az élelmiszer-árak mesterséges fölszigázásából, hanem egyenesen létében van ez által fenyegetve. Ennyit arról, hogy az állat-árak túlságos emelésének elkerülése végett a húsbehozatali contingens megállapításánál óvakodnunk kell a szűkmarkúságtól.

De még ezzel nem merítettük ki azokat a szempontokat, a melyek a Balkán-szerződés kérdésénél figyelembe veendőek. A magyar iparnak ugyanis nemcsak az állatbehozatali contingens megállapítását illetőleg fűződik, és pedig természetesen a gazdákétól eltérő irányban, érdeke a Balkán-szerződéshez, hanem még más irányban is. Nevezetesen a Balkán fogyasztó piacza reája nézve is elsőrendű fontosságú.

Ezzel szemben igen könnyen hozható föl az az ellenvetés, hogy a magyar iparnak nem lehet kivitelre gondolnia; hódítsa meg előbb a magyar piacot. De itthon az osztrák verseny szorongatja és különben sem a menete az ipari fejlődésnek, hogy az egész vonalon egyszerre és egyenletesen fejlődik és így a hazai piacot mindenben elláthatja, hanem az, hogy egyes iparágak, melyeknek különleges fejlődési feltételei megvannak, föllendülnek és nagyra nőnek. Az ilyen iparágak azután nemcsak a hazai, hanem a külföldi piacz számára is kívánnak dolgozni. Egyébként igen könnyen előállhat az a helyzet, hogy valamely ipartelep fekvésénél fogva inkább tud a külföldi, mint a hazai piaczon érvényesülni. Hogy' fejlődhessék azonban a magyar ipar, ha a hazai piaczon az osztrák versenyyel kell küzdenie, a külföld legtermészetesebb piaczait, a Balkán piaczait pedig nem nyitjuk meg előtte? Az ipari segélyek engedélyezésénél többet ér az iparnak fogyasztóképes piaczok biztosítása. Ezt ne feledjük, ha önálló gazdasági berendezkedésre törekszünk.

Sokakat megtéveszt az a körülmény, hogy az osztrák ipar is a Balkán-szerződés megkötése mellett foglal állást és hogy

annak közvetlen haszna magasabb fejlettségénél és régebbi összeköttetéseinél fogva nagyobb lesz, mint a magyar iparé. Ez kétségtől igaz. De vajon azért, mert az osztrákoknak érdeke a Balkán-szerződések megkötése, azért az okvetlenül kizárólag osztrák érdek? Csak azért, hogy az osztrák iparnak kárt tegyünk, botorság volna a Balkán-szerződések megkötése elől elzárkózni.

Csak a legkimagaslóbb szempontok közelebbi vizsgálása is meggyőzhet bennünket arról, hogy, mint az életben a legtöbb esetben, itt is egy *compromissum* az, a mely az adott viszonyok közti leghelyesebb megoldást nyújtja. A mezőgazdaság érdekeit meg kell óvni az élőállatbehozatal távoltartásával és a Balkán-államok részére a vágott állatbehozatali contingens megállapítása által. De nem szabad megfeledkeznünk az ipar és kereskedelem érdekeiről sem, melyek egyrészt az élelmi szerek túlságos megdrágításának elkerülését, másrészt pedig a Balkán piacainak megnyitását követelik.

x.

Chantecler.

I.

Akadna-e olyan — hogy Lafontaine-nel szóljak — «Dunamenti paraszt», a ki épen annyira jól ne tudná, mint akár a Szajna, Themse vagy Rajna partján lakó, hogy e szó a világhírű francia költő Edmond Rostand legújabb színművének címét jelenti? Széles e világnak legnagyobb, legzajosabb irodalmi eseménye ma e mű. Szívesen fogja venni a magyar olvasó, ha jelentőségének megfelelő terjedelemben szólunk róla, annál is inkább, mert könyvalakban csak ezután lesz hozzáférhető az érdeklődőknek.

Hét év óta folyton szól róla a reklámnak valósággal amerikai stílvé fejlesztett nagy dobja, melyet időközben fekete posztóval vont be a meglepetésekben mindennél leleményesebb Halál. A nagy kaszás ugyanis, miután kegyetlenül megfenyegette a súlyos betegségbe esett költőt, megengedte ugyan neki, hogy befejezze művét, de elragadta mellőle főmunkatársát, azt a nagy színművészt, ki most is — mint egykor Cyrano ábrázolásával — tulajdonképpen volt biztosítandó a diadalt. A nagyközönség kíváncsiságát mi sem ingerelheti jobban, mint ha váratlanul feltornyosuló akadályokról hall hírt; Coquelin halála e tekintetben oly esemény volt, melyhez hatásosságra foghatót ki mert

volna még várni? És mégis mi történt? Midőn hosszas kísérletezések után, a költő és a színház igazgatósága végre valahára megállapodhattak Coquelin utódjának személyében és így a pótolhatatlannak hitt veszteség sensatiójának hullámai elsimultak: akkor hirtelen közbelépett a Véletlen és már nem képes értelemben, de igazi hullámokat zúdított egész Párisra, melyet végromlás kezdett ijeszteni. Következőleg attól lehetett tartani, hogy Rostand 1901 óta készülő kakasának várva-várt hódító kukorikolását is hosszú időre elnyomja a zúduló ár zajgása.

Szerencsére eltűnt ez az akadály is és színre került a *Chantecler* a Porte-Saint-Martin színházban, a párisiaknak lázasan izgatott érdeklődése közt. Minden művelt francziának lelkét az az óhaj tölthette el azon este, vajha csakugyan újabb, világra szóló és örökéletű remekkel ajándékozta volna meg lángelméjű honfitársuk hazájuk irodalmát. A külföld is feszült kíváncsisággal leste az első híreket: csak úgy özönlött Párisba a sok megrendelés az *Illustration*ra, mely óriási áldozattal szerezte meg a darab első közlésének jogát. Az előadást megelőzőleg mindössze annyit lehetett tudni a darabról, a mennyit indiscretio útján egy milánói lap közölt, melynek, valamint az ezen olasz lap közleményét francziára visszafordított két párisi lapnak (még egy csattanós reklám az utolsó hetekben!) nem is késtek sajtópört akasztani nyakába a darab tulajdonosai. Ezek annyira féltékenyen őrzik még most is jogukat, hogy az *Illustration*, mely számonkint csak egy-egy felvonást közölt, közleményei alá odanyomatta a figyelmeztetést, hogy tilos minden reproducálás, fordítás, adaptálás, előadás és szavalás. Jó, hogy nincs bevéve e tilalmas dolgok sorozatába a . . . bírálat-írás is, nem is szólva a parodiáról, mely gomba természetesen már a budapesti orfeumokban és külső színházakban is felütötte fejét . . .

Tehát előadták 1910 február 7-ikén a *Chantecler*-t és pedig, miután kiválóan kiállítós darab, mesésen pazar díszszel a színpadi decoratiókban és a costumeökben. Csakhamar aztán siettek tudtul adni a világnak az ujságok, hogy több utazó francia színtársulat alakult, mely kellő felszereléssel ellátva bejárja Európát, hogy bemutassa Rostand nagyszerű alkotását . . . E szerint csakugyan mámorítón diadalmas sikert aratott volna a gall vagy még inkább délfrancia kakas, mely ily hódító hadjárat körútjára indul?

Fájdalom, a dolog nem éppen úgy áll. Az hallszik, hogy kudarczot vallott már vele az egyik színtársulat, még pedig a

Riviera kis Párisában, Nice-ben. (Nem ok nélkül használom itt a város hivatalos francia nevét.) A kudarcz Olaszországban ismétlődött, ha igaz. Merjük-e tehát remélni, hogy a Rostand-játszó francia színészek tournée-jukon eljutnak-e, mint hirdetve volt, Konstantinápolyba és onnan, Bukaresten át hozzánk, Budapestre, hogy így francia színen, francia színnel és hanggal láthassuk, hallhassuk a *Chantecler*-t előbb, semhogy a mi Nemzeti Színházunk adhatná? Mert megjegyzem mellesleg, hogy nálunk siettek megvenni a darabot, nem gondolva olyasminek lehetőségére, vajon nem fog-e ez a drága kakas esetleg zsákban vásárolt macskának bizonyulni?

Mi több, magában Párisban sem tetszett annyira a darab, hogy, ha nem is a *Cyrano*, de bár az *Aiglon* sikere volna tőle remélhető. (Az első előadásnak felemelt helyárrakkal 78,000 fr. volt a bevétele különben; Rostand az ebből rája eső részt, 7000 francot az árvízkarosultaknak adta.) Igaz, hogy Léon Blum azt hangoztatta a *Comoedia*-ban, hogy «benső, æsthetikai értékénél fogva ez eddig legszebb alkotása Rostandnak»; sőt Doumic is azt vallja a *Revue des deux Mondes*-ban, hogy nem ismer «Rostand egész színiköltészetében semmi oly megkapót, minők a *Chantecler* bizonyos helyei», hol a költő valósággal önmagát múlta fölül. De már a *Journal des Débats* ki meri mondani, hogy az új mű némi ellenszegülésre talált, s hogy az ujságok által kürtölt diadaltól nagyon különbözik az, a hogyan valóságban fogadta a közönség; sőt a *Temps* arról beszél, hogy helyenkint nem-tetszés moráját hallatta a nézőtér. Mindent összevéve azt a benyomást nyerhetjük, hogy a Múzsák elkényeztetett kegyenczét ezúttal nem árasztotta el annyira egy őszinte, ellenállhatatlan nagy sikernek babérszáporával a szerencse isten-asszonya. Szó sincs róla, hogy bukásról kellene és lehetne beszélni, mint némelyek a felesigázott, hosszas várakozás után bosszúsan csalódva, hajlandók volnának hinni. De minden jel arra mutat, hogy költőnk nem tudta hősét annyira tökéletes remekléssel énekeltetni, hogy szavától valóban felkeljen az igazi dicsőség napja és úgy eláraszson mindent fényével, hogy attól megittasuljon közönség és kritika egyaránt, mint hajdanában, a *Cyrano* idején, a midőn nem kisebb bíráló, mint egy Emile Faguet kiáltotta oda Rostandnak a nyilvánosság előtt elragadtatásában: «Oh, mily hálával tartozom önnek, Rostand úr, hogy ön létezik! . . .»

Kétségkívül gyanus már az a szokatlan szigorúság is, melylyel

a legtekintélyesebb bírálók pálczát törnek a Porte-Saint-Martin színház és színészei felett: az ember majdnem azt hajlandó hinni, hogy bűnbakot keresnek, hogy lehessen kiket okolni a sikernek nem éppen teljes voltáért, vagy ne kerüljessük a szót: a félsikerért. Meglepő egyetértéssel verik el a port a két főszereplőn a kakas és a fáczán személyesítőjén, pedig az egyik Guitry, Flambeau egykori creálója, a másik az ünnepest Mme Simone.

Amaz a *Journal des Débats* szerint «alatta maradt feladatának, csak nehézkes és egyhangú volt», «lehetetlen nálánál kevésbbé mutatkozni kakasnak». Mme Simone is olyasmire vállalkozott, a mire nem termett rá. A *Temps* szerint Guitryból mindazok a tulajdonságok hiányoznak, melyeket szerepe megkíván; bármily kiváló tehetségű színész, rajta is bebizonyult, hogy non omnia possumus omnes; ugyanez áll Mme Simoneról, kinek vissza kell térnie a próza-szerepekhez, mert verset csak csinált hévvel, dagályosan declamálva tud elmondani. De halljuk a legkegyetlenebbül elítélő bírálat szavait, a *Revue des deux Mondes*-ből: «Nem emlékszem, hogy valaha annyira teljesen ártottak volna egy műnek a színrehozattal», írja Doumic, ki szerint még a prologot a függöny mögött kísérő jellemzetes zajok is «durván vannak visszaadva». «Az első felvonás tableauja zűrzavar és nincs benne levegő. Ez már nem is majorságudvar, hanem egy felforgatott lomtár összevisszasága. A mi a costumeöket illeti, vajon nem lehetett volna ezekbe egy kis fantaisiet, szeszélyes leleményt, és egy kis könnyedséget vinni bele? A Porte-Saint-Martin costumejei visszatetszők és nehézkesek». (A *Débats* szerint is kellemtelenül hat ez állatok látása, melyek mintha a kitömőtől kerültek volna ki; esetlenek, sőt bántók, mint valami lidércnyomás: Guitry maga olyan a fejdíszével mint egy szíu indián-főnök.) «Az előadás a legfogyatékosabbak egyike». «Guitry komor és súlyos. A fáczán, melyet Mme Simone játszik, egyszerűen el van tüntetve; valóságos bűvészkedés: changez-marche! A gyöngytyúk hadaró kiáltozása, a páva rikácsolása szintúgy érthetetlen. Csak Galipaux (a rigó) és Jean Coquelin (a kutya) érdemel dicséretet. Oly színészeknek szolgáltatni ki a verseket, a kik tudják, hogy ők képtelenek versek elmondására és éppen ezért meg sem próbálkoznak vele, annyi, mint mindent tönkrepecsékoltatni».

Ha netán csakugyan adnák nálunk a *Chanteclert*, nem tördöve azzal, vajon a rája fordítandó roppant költséggel arányosnak

igérkezhetik-e a közönség várható érdeklődése, úgy a mi kiállításunknak és a mi művészeinknek esetleges fogyatékságaival szemben némi vigaszt nyújthat tehát annak tudata, hogy elvégre Párisban sem volt sokkal különben . . .

II.

Hanem siessünk magához a darabhoz. Lássuk, mi van benne. Fel a függönyvel!

«Még ne!» kiált egy frakkos úr a földszinten és mindenén áttörve felugrik a sугólyuk mellé. Valóságos *scène dans la salle*: attól a nézőtéri tréfától kölcsönzött ötlet, mely hagyományos a pikáns és szatirikus színpadi revuekben. De ez úr itt a rendező vagy a színgazgató, a francia színtársulatok szónoka, kivel Rostand hosszabb prologot szavaltat el, előkészítésül a darabhoz. Csupa szellemesség, csupa festőiség és csupa hangulatosság e prolog: tökéletes remek. Azt adja értésünkre, hogy egy majorságudvar fog elénk tárulni, hol embert nem látunk, mert vasárnap délután lévén, az egész háznép eltávozott és későn fog haza térni: tehát ezért mind csak állatok fognak szerepelni a színpadon. (A távozás lármája és az egész milieu zaja ki-ki hallatszik a függöny mögöl a nézőkhöz.) Az igazgató-rendező aztán felkiált a gépészhez, ereszsze le azt a láthatatlan óriási nagyító üveget, melyet beszereztek az előadáshoz, s melyen keresztül a nézőknek szemlélniök kell a színpadot. Rostand ily elméssen adja tudtunkra, hogy miután állatjait felnöft emberek játsszák, tehát e madarak, kutyák, varangyok stb. mind embernagyágúak, ehhez lesznek arányítva a színpadon előforduló tárgyak méretei is, például a kalitka, az öntöző kanna, egy elhagyott fél faczipó: mind a Gulliver óriás-világából kölcsönzött színpadi requisitum. Csodálni lehet, hogy nem figyelmezteti a szónok arra is a közönséget, hogy esetleg a látcsó vastagabb végét használja, ha gyöngébb idegzete a valóság arányaira alászállítva óhajtaná látni a dolgokat.

Magának a négy felvonásra terjedő darabnak meséje nem felettébb dús eseményekben és egyáltalán nem oly szokatlan történet, mint a szereplők szokatlansága után várhatnók.

A majorságudvarban nagy tekintélyvel uralkodik és tart rendet a kakas tyúkjai s többi állatjai közt. Lövés dördöl el és üldöztetve oda röpül egy nöstény fáozán, ott menedéket talál a kakas és a kutya jóvoltából. A kaczer szépnék csakhamar udva

rolni kezd a kakas; a fáczán visszautasítja, de midőn késő este megtudja, hogy Chantecler élete ellen törnek az éjjeli ragadozók meg néhány álnok nappali ellensége, úgy érzi egyszerre, hogy szeretni kezdi őt. E pointetel végződik az első felvonás. — A második felvonás az éjjeli ellenségek összeesküvésével kezdődik, kik Chanteclerre mint az éjszakának és így az ő zsákmányolásuknak megrövidítőjére haragszanak halálosan. Örömmel értesülnek arról a haditervről, melyet a többi ellenség fog végrehajtani. Ugyanis a gyöngytyúknál a szokásos hajnali összejövetelel ott lesz egy hirhedt hőse a kakasviadaloknak és ez a spadassin majd megöli párbajban Chanteclert. Aztán eltűnnek a baglyok s megjelenik a fáczán; most is mindent hallott és remeg imádója életéért, ki szintén fellép. Már az első felvonásban szó esett arról, hogy Chantecler énekének valami titka van, és már akkor hasztalan próbálgatták a tyúkok sorban kicsalni tőle ezt. Most felfedi a fáczán: az ő énekének olyan a hatalma, hogy felkelti vele a napot. Be is bizonyítja: kukorikol és a hajnal derül, majd felsüt a nap és minden színbe, fénybe borúl. A fáczán elragadtatva vallja be szerelmét újra meg újra; növekvő hévvel buzdítja őt az énekéhez szükséges erő kifejtésére.

A harmadik felvonás a gyöngytyúk «zsúrja». Jön a fáczán, hiúságból, kíváncsiságból, és mert megigérte. Oda hozza szerelme Chanteclert is, bár ez előbb kijelentette, hogy nem megy el az ostobák és nyeglék e gyülekezetébe: most annál is inkább jön, mert az előbbi felvonásban értesült a gunyos rigótól, hogy ha odamegy, élete veszélyben forog; tehát hősies daczból sem marad el! A silány társaságot végig szenvedti és felbosszankodva maga keresi az alkalmat, hogy szembeszálljon a spadassinnel. A viadal a tömeg gaz gúnyolódásai közt megindul: Chantecler tollai repülnek, vére csurog. Hirtelen nagy árnyék vetődik a színtérre három ízben is, mind nagyobbodva: az ölyv! Rémulten sietnek mindannyian Chantecler védelme alá, ki büszke dacczal kiált fel az ölyvhez, bár fogytán az ereje: Itt vagyok! A következő perczben, a veszély elmúltával, a gyávák ismét éreztetik vele kajánságukat. A párbaj folytatódik. A véletlen megmenti Chanteclert az ellene tervezett gonosz merénylettől, mert a vérszomjas viadalkakas saját magát sebzi meg a lábára kötött borotvával. A tömeg lehurrogva üldözi ki a vesztest s dicsőíteni akarja a győztest. De ez, mint egy új kiadása a *Misanthrop* Alceste-jének, kitör az ép oly tehetségtelen, mint hazug és gonosz társadalom ellen és elvonul. Magával viszi Céliménéjét, mert ez a Célimène

imádja őt és maga iparkodott őt gyöngéden elvonnni onnan a párbaj elől, hogy a magányba távozzanak.

A IV. felvonás egy hónappal később játszik. A szerelmesek este az erdő mélyén barangolnak. A fáczánt bántja, hogy Chantecler még mindig visszagondol előbbi otthonára, honnan titkon a rigó értesítgeti folyondárból rögtönzött telephonon. Chantecler honvágyát a szerelmi gyönyör már nem ellensúlyozza eléggé. A szerelmes nő szeszélyes féltékenységgel neheztel Chantecler énekére is, mely nem neki szól s kedvesét elvonja tőle: kényszeríti, hogy érje be mindennap egyetlen egy kiáltással; sőt arra is rá akarja venni, hogy egy napon szüneteljen, hadd tünjék hát ki igazán, megvan-e napkeltő varázsa énekének? A varangyok küldöttsége hódolni jön Chanteclernek, mint az énekesek királyának az általuk gyűlölt fülemilével szemben, de a kakas hallja megcsendülni a fülemile énekét, elüzi a varangyokat és hódolattal adózik a nálánál nagyobb tehetségnek, kit eddig nem ismert. Lövés dördül el s a fülemile holtan bukik alá. Chantecler mély szomorúságnak esik rabul. Kedvese álnok dédelgetéssel elszenderíti. Csakhamar felriasztva, kétségbeesett megdöbbenéssel látja, hogy felkelt a nap, nem várva be az ő énekét. Tehát ő csalódott, midőn énekének oly hatalmat tulajdonított. Megnyugszik mégis abban, hogy ezután legalább hirdetője lesz a nap keltének. E feladatban, a munka teljesítésében találja meg élethivatását. Szakít a fáczánnal, a ki nem akarja elfogadni együttélhetésük feltételét, de a ki mégis mellette fog élni, mert midőn Chantecler életét meg akarja menteni, fogságba esik.

Emberléptek hallatszanak már s a függöny legördül az odavetődött Patou parancsára, mely romantikus ízű ötletnek legfőlebb az a magyarázata, hogy a kutyát is ugyanaz játsza, a ki a prologot szavalta s a függöny első felgördültét elrendelte.

Bizony így vázlatosan elmondva, a cselekvény felette keveset ígér. Kivált, ha elgondoljuk a színpadi alakokat, melyek többé-kevésbé pikáns farsangi costumebe vannak bújtatva! Ha a kutyának emberbe oltott kutya-feje, a baglyoknak, a kacsáknak és csirkéknek egészen bagoly-, kacsá- és csirkefejük van, viszont a kakasnak csőre alól egy színésznek pathetikus ábrázata mered elénk, a fáczánnak és tyukoknak csőre alól bájos színésznők kecses arczocskái kandikálnak ki, a mire tényleg multhatatlan szükség volt, ha nem akartak a költő és tolmácsolói eleve lemondani a mai színpadnak egy nélkülözhetetlen hatásesszekeréről, az arczjátékról. A francziák érthető okokból hangoztatják, hogy az állat-

alakoknak színpadon felléptetése nem oly szokatlan, mint vélnők és buzgalommal összegyűjtött praecedens esetekre utalnak, melyek közt legrégebb keletű természetesen Aristophanes, kit már a XVI. században fordít Ronsard és utánoz Pierre le Loyer, (*Néphélococquie*, 1579) és legfiatalabb a spanyol Ramon Goy de Silva a *Fehér holló udvarával*, mely madarakat, szárnyasgegeket, pillangókat, méheket stb. szerepeltet. Mindez azonban nem akadályozza meg, hogy a mi furcsaság, azt másnak érezzük, mint furcsaságnak. A phantastikus alakok csak phantastikus bohózatban lehetnek helyükön, pl. minő *Orpheusban* a légy. A mindennek gyarló és nevetséges oldala iránt eleven érzékű francia «gall szellem» bizonyára jól mulat a Mme Simone fázán-pánczélján és a Guitry indián fejdíszén.

Nem szerencsés e costume, kivált ha oly állatokat és úgy szerepeltet a költő, mint Rostand tette. Hőse a kakas, mely nevét a középkori Róka-romanból kölcsönözte. (Mai helyesfrással *chanteclair*; e néven szerepel a Chaucer *Madarak parlamentjében* is.) Ama romanban, melytől Rostand különben Goethe német földolgozásában ihletődött e műve írására, távolról sem valami eszményi alak tán a kakas és nem lephet meg, ha a XIX. század francia íróinak sem élvezhette ez állat rokon-szenvét: hisz egész magatartásában van bizonyos nyegleség és természetszerinti rendeltetéséhez nyers komikum tapad. Rostand sem tudja megóvni teljesen a komikumtól, mikor eszébe jut, hogy Lafontaine nyomain az állatot a maga természetének megfelelően rajzolja.

Chantecler az ily mozzanatokban nem egyszer elég furcsa hybrid lénynyé változik el. Így pl. az épen nem prude fázánállal alig ismerkedett meg, már is szárnyát leeresztve, magát felduzzasztva és kóóó torokhangot hallatva kezd settenkedni körülötte, mire ő nagysága körülbelül így utasítja vissza a gyorsudvarlót: «Kérem, csak semmi bizalmaskodás! Három lépést! Ne tessék tyúknak nézni!» Mint említettük, a színésznek kóóó-znia kell. (Mikor mereng és költői ihlet szállja meg, vagy felbuzdul s cselekedni akar, akkor is így tesz Chantecler.) Mi több, kukorikolnia is kell, még pedig hányszor egy folytában abban a jelenetben, midőn a napot felkelteni véli! A színész Rostand gyönyörű verseinek szavalását egyre-másra mind nagyobb, mind erősebb kukorikolásokkal szakítja meg, mert Chantecler így akarja siettetni a hajnal ébredésekor a színek változását és a fényözön gyarapodását, mi közben a költő intenióinak megfelelően a kakas hangerejének ki-ki kell me-

rüljé egy-egy perczre. Az már csak természetesnek tetszhetik, ha a rigó közben fütyül, a fülemile trillázik, ha a kutya morog és ugat; ha a baglyok (ez még a legjobban alkalmazva, bár annál mesterkétebb) süvöltöznek, huhukolnak, kuvikolnak stb. Vegyük ehhez, hogy e szereplő személyeknek nincs kezük, csak lábuk meg... szárnyuk: a szárny helyettesíti tehát a kezét. midőn Chantecler ölében fogja fel az elájult fáczánt (ne tessék feledni, hogy a fáczán-*hölgyről* van szó!) vagy midőn viszont a fáczán szerelmesen öleli imádóját. Ah, miért nincs kezem! kiált fel egyszer a fáczán. — Önagysága felszólítja Chanteclert, hogy csókolja meg, de ez megvallja, hogy feszélyezve érzi magát a lapin-ek előtt, kiket aztán a fáczán egy szárnycsapással tovarebbent, mire Rostand ismételten ily színpadi utasítást ad a szerelmeseknek: «Ils se becquettent». (Később meg étreinte brutale-t ír elő nekik.) Galamb-édelgés színi conventióval. — A telephonáláskor, miközben Chantecler rákiált a telephonos kisasszonyokra, hogy ne kapcsolják ki (mintba Blumauer-féle epos-travestiát olvasnánk!), elérzékenyülve hallja hősünk, hogy reggelre harmincz csirke kelt ki. Különben költőnk csak elvéte érinti a kakasnak szultáni és donjuani szerepkörét, — így ott, hol az I. felvonásban arról van szó, hogy énekének titkát csak főkegyenczének fogná tán elárulni és sorban jelentkeznek a tyúkocskák e jogzímért, ő pedig mind-egyiket — Molière Don Juanjához illő fogással — sorban hallgatásra inti, hogy egyik se árulja el, hogy ő a tulajdonképeni kegyelt...)

Valóban ismételnünk kell, a mit Doumic más irányban mond e műről: «Rostand ezúttal egyebet és többet kívánt a színpadtól, mint a mennyit ez adhat.» Igen jellemző a szóban levő pontra vonatkozólag az *Illustration* eljárása: az első felvonást a színpadi kiállításnak megfelelő képek kíséretében adta, fénykép-felvételek alapján; a második felvonástól kezdve már egészen teljes állatképeket ad, mintha csak Lafontaine illusztrálásáról volna szó. Végleg elfeledkeznek e képek a Porte-Saint-Martin létezéséről és semmi egyébről nem látszanak tudni, mint arról, hogy e költemény szereplői állatok.

Ez is a leghelyesebb álláspont e költeménnyel szemben. Legjobb egyáltalán feledni, hogy Rostand színpadnak írt: *spectacle dans un fauteuil*-t csináljunk *Chantecler*-ből, olvassuk e költeményt mint dialog formába öntött és az olvasó képzeletének irányítására és egyáltalán a beszédek kiegészítésére szolgáló *utasításokkal* ellátott eposfélét. És mindenkifelett ez olvasás

közben feledjük, hogy itt egyebekkel van dolgunk, mint szárnyasokkal, kutyákkal, macskákkal, varangyokkal stb.

De vajon csakugyan megtehetjük e, hogy kizárólag állatvilágba képzeljük itt bele magunkat?

III.

Mindjárt az zavar ebben, hogy Rostand a lehető legbántóbban, a legbosszantóbban átengedi magát a szójáték-gyártás ördögének. a ki már *Cyranoban* is eleget incselkedett vele. A *Chanteclerben* a mi e nemben található, az oly mérvű, hogy bírálók és közönség egyaránt megriadva tiltakoznak a szellemeskedéssel üzött ily visszaélés ellen. A jámbor Corneille fiatakori vígjátékai alkalmából azzal dicsekedett egykor, hogy ő úgy beszéltette alakjait, a mint azok az életben beszélnek, nem pedig mintha a szerző beszélne belőlük: nos Rostand egyenesen abban leli negédes kedvtelését, hogy ez állatcostumeok tokjaiból, a színész és színésznőfejek szájából folyton őt magát, a szerzőt halljuk áradozni és főleg élczelődni. Ha a *Cyranoban* is olykor a végső határokat érintette elméskedő ötletessége: itt kiálthatatlan szélsőségig túlozza ezt lépten nyomon; igaz. részben jellemzés céljából, mert a legtöbbet a rigónak adja a szájába Rostand, de azért másutt is akad több a soknál. Ha egyéb ok nem volna, már ez egymaga majdnem lehetetlenné teszi a *Chantecler* lefordítását. Tessék például megbirkózni az ily passusok visszaadásával, melyek az illető francia szónak többféle jelentésén és rokonhangzásán alapulnak. Az első felvonásban: a rigó szerint a kutya és macska egyazon színházba járnak s egyazon zsölléért versenyeznek, tudniillik a tűzhelynél, où les deux veulent voir la *Buche-au-Bois-Dormant Rougir de s'éveiller près du Prince Sarmant.* (v. ö. *Belle-au-Bois-Dormant* és *Prince Charmant*; sarmant = rözse.) A harmadik felvonásban: «Notre Prince des Gales.» (A kutyáról, v. ö. *Prince des Galles*, gale = rüh.) «Le chantre de M. Poirier.» (v. ö. *Le gendre de M. P. Augier* híres darabjának czíme.) «C'est vieux wufs». (v. ö. *vieux jeu.*) A második felvonásban: «Faire lever le jour pour lever (vadászati műszó) des faisanes!» «Je dis que la montagne accouche d'un sourire.» (v. ö. nascitur mus, *souris*). «Joue à l'Oiseau-Soleil qui dit: L'Éclat c'est moi.» (v. ö. a *Roi-Soleil* állítólagos mondasával: *L'Etat c'est moi.*) A negyedik felvonásban: Son éternel été de *Sainte-Lamartine.* (V. ö. été de *la Saint-Martin.*) És a harmadik felvonásban a coq szó származékaival üzött ördögös,

örületes handa-banda! Hát még a rettentő csengés-bongás a kínrímekben meg a verseléssel úzótt nyaktörő játékok!

De elvégre ezeket az agyongyötört szójátékokat valahogyan csak lenyelhetjük. Hanem annál nehezebb túltenni magunkat azon a tényen, hogy itt az állatok megannyi jelképek. Magától értetődik, hogy minden költő azért szerepeltetett és szerepeltetett állatokat, hogy ezekben az embereket példázza, az embereknek érzés- és gondolkodás-módjával, esetleg kiválóságaiival és rokonszenves sajátosságaival, vagy még inkább gyarlóságaiival és bűneivel. Szóval a költőnek az állatvilág tagjai csak arra szolgáló symbolumok, hogy satirájának, illetőleg egész életnézetének a megnyilvánulásához módot nyujtsanak. Így látni ezt a középkorban a *Roman de Renart*-ban, így a XVII. században Lafontaine-nél és így a XIX. században a farkas és a kondorkeselyű stb. énekeseinél, De Vignynél és Leconte de Lisenél. De egyrészt a most említett költemények nincsenek színpadra víve, mint a Rostandé, másrészt egy egész kor társadalmának széles körét ölelik föl vonatkozásaikban vagy éppen örök-emberi vonatkozásúak hatalmas philosophiai mélységekkel. Holott Rostandnál mindössze irodalmi vonatkozások találhatók, vagy szabatosabban szólva: nála a darab témája a költészettel függ össze, a költővel mint ilyenül foglalkozik ő, a költő hivatásával, az ezt kísérő gyötrődésekkel. . . Bizonyára volt joga ahhoz Rostandnak, hogy ő, a költő, saját «foglalkozását», e foglalkozása közben szerzett élményeit, töprengéseit, szenvedéseit tárgyalja művében, mert hiszen Isten különös kegyéből nem mind tétlen gazdagokból, üzleti szédelgőkből és házasságtörő nőkből áll ki a világ és így a drámaírók hőseinek s hősnőinek sorozata. Akadnak költők és művészek is: és így ezek létezcseről is tudomást vehet a színpad. Csakhogy ha a Rostand témája engem, mint irodalmi embert közelről érdekel, mi írók és művészek felette kis contingenst alkotunk ezen a földtekén. Aztán ha saját kebelbeli, mesterségbeli miseriáink bennünket sem érdekelnek felettébb izgatón: mint várjunk tehát nagyobb érdeklődést a mi körünkön kívül álló nagyközönségtől, a profanum vulgus tömegétől? Kivált, ha ehhez az eo ipso kevésbé általános emberi érdekű tárgyhoz annyira különleges keretet, curiosumszerű bizarr formát választott az író eszméinek tolmácsolására, mint Rostand tette; nem is szólva mindig többé kevésbé szellemeskedő stíljéről, mely egymaga már roppantül megnehezíti az élvezetet, mert megnehezíti a megértést.

A francia kritika maga is mindennekefelett hangsúlyozta,

mennyi e műben a jelképiesség. «Mind csak symbolumok vannak *Chantecler*-ben», írja Adolphe Brisson.» Hogy elsoroljam ezeket, valamennyi jelenetet, valamennyi verset kellene idéznem. Mind-egyik személy symbolum; az mindegyik díszlet. Symbolumok a száz-éves törzsű tölgyek; symbolumok a fűszálak; symbolum a folyon-dár-telephon; symbolum a varangyok enyves nyála; symbolum a kutya háza, lánca és jóságos szemei, melyekben hús hű házi cseléd-nemzedéknek öröklött hagyománya tükröződik; symbolum a páva százszemű farka; symbolumok az éjjeli madarak pápa-szemes maszkjai és az ölyv szorongató röpülése. E mű nagy taván ezer meg ezer hullám verődik s ezek a sűrű habok mind symbolumok. Tragikus vagy tréfás, érzelmi vagy philosophiai symbolumok. Rostand kitünően ért ahhoz, hogy megtalálja azt a megragadó képet, mely intensivitással tolmácsolja gondolatát és bevési a hallgató emlékezetébe.»

Épen azért sietett a francia kritika felvilágosítani a közön-séget arról, miféle emberi és főleg miféle irodalmi typosok, sajtósságok és különlegességek megtestesülései az egyes állatalakok. A rigó skeptikus gúnyolódó, a ki az eszmény és minden tisztelt hagyomány kifigurázásával, léha elménczkedéssel akar fentűszni az ár tetején, mint valami túlon-túl szellemes «modernista», mond-juk: «holnapos» újságtárca-író. Ráadásul nem egyszer a pimasz-ság határait érinti tetteivel, humoreszk-modorának csapongásai közt. Ott vannak aztán határozott ellenségei a tehetségnek és minden fénynek: a baglyok, kiknek szemét sérti, a mi nem sötét-ség, — a kacsa, ki úszóhárttyás talpaival nem tud oly csillagokat írni le a föld porába, mint a kakas, — a kappan, ki a duzzadó erőt irigyl *Chantecler*-ben, — a vakond, ki azért gyűlöli, mert «soha-sem látta»; — a pulyka, mely *Chanteclert* csirke korában is ismerte és ezért nem fogadhatja el uralkodó kakasnak stb. A gyöngy-tyúk, egy irodalomért rajongást szenvedő nagyvilágias hölgy, ki hiuskodásból salont tart, melynek five o'clock-jára, hol a méhek és tücskök kara énekel, minden új érdekességet, különlegességet siet megnyerni: minél bizarrabb az illető, annál szivesebben látott ebben a «nevetséges précieuseök» salonjában, hol egy mai Trissotin trónol, a réginek immár egészen fordítottja, mert hypergenialis eredetieskedésből pedánskodó szépelme. Ez új Trissotin az önhitten ostoba páva; egy nagyzó, üres szavakkal dobálózó irodalmi snob, mint maga nevezi magát: «volabilisateur de mots», «Prêtre-Pétrone, Mécène-Messie», vagy mint régieszkodó és tudá-kos nyelven jellemzi magát:

. . . j'uge gemmé, j'aime, emmi mes émaux,
Représenter le Goût dont je suis

le Thesmothete.

E «drága mester» dicséretéért esengenek az esthété-ek, mert ezek a «femme savante»-ok már magok is költők. — Ezekkel szemben ott van Pásztor (Patou) a házőrző eb, Chantecler őszinte barátja (viszont a macska az ellenségeihez szegődött), a ki a becsületesség és józanság képviselője, de, fájdalom, lánczon tartva. Ama bírálók fájának képviselője, mint Doumic mondja, mely «a hagyományokat, a szabályokat, a jóízlést védi, -- olyan mint valami falusi Boileau, mint egy paraszt Nisard . . .» Egyúttal Dumas fils-féle gyámolító jó barát, halvány lenyomatban. Ott van az öreg tyúk, Chantecler egykori dajkája, egy vén paraszt asszony, ki a vénék módjára a nap legnagyobb részét át-bóbiskolja (egy kosárban, melynek fedelét fel-felüti koronként, hogy kidugja fejét); szavából a nép bölcsessége szólal meg, a szokásos közmondásformába tömörítve.

A két főalak közül a fáczán egy feminista hölgy, ki a férfivilágtól emancipálván magát, a hímnak fényes tollazatára tett szert. Az egyszerű házi élet mindennapisága helyett kúnt a nagyvilágban a szabad és szabados életmód kedvelője. A francia bírálók szerint az ewig weibliche képviselője; de csak anynyiban fogadhatjuk el ilyenül, a mennyiben valóban örök női tulajdonsága a kaczérság, a veszélylyel játszás, mely az örvény szélére csábíttatik és csábít mást, ismeretlen ingerek után vágyva szeszélyből. Augier *Kalandornő-jét* és Dumas fils *Idegen nő-jét* látják benne némelyek megújulni; a De Vigny felfogása szerinti nőt, egy új Delilát, a ki kicsalja Sámsonából erejének titkát. Azonban e szellemes hasonlatok erősen sántítanak, mert Rostand szép hölgye nem oly züllött előéletű, mint az első, nem oly rombolásra vágyó dæmon, mint a második, és legfőképen nem oly végveszélybe döntőn gonosz, mint a harmadik. Doumic túloz, mikor azt állítja, hogy az a szerelem, mely e műben szerepel, a Musset szidta «átkozott örültség»; «nem a (költői) ihletet tápláló forrás, de azt kiszárító csapás.» Hisz utóvégre, a mi rossz van a fáczán-hölgyben, az is csak arra szolgál, hogy Chantecler, egy heves rázkódtatással járó csalódás árán bár, de helyzetének és rendeltetésének tisztultabb ismeretére jusson el. Sőt e hölgy, hő szerelemre gyúlva, önfeláldozást gyakorol és magát dönti kedveséért veszedelmebe. Tehát végelemzésben távolról sem Barrière- vagy

Feuillet-féle vampyrja ő a művészléleknek (*Filles de marbre, Dalila.*).

És maga Chantecler? Ő a költő, ki az alkotó művésznek mámoros ittasultságát, hatalmas erőfeszítéseit, majd aggályait, önmagában bizalmatlankodását, csüggedéseit, a hitványoktól szenvedett sérelmeit, szívének új ihletést nyújtó szerelemre gyúlását és ettől zaklattatását példázza, — szóval egy lángelmének gyönyöreit és kínlódásait ábrázolja. Hangoztatják, mily kis rész jut itt a szerelemnek; valóban Chantecler semmi esetre sem par excellence a szerelem költője; igen mélyreható jelentősége van annak az észrevételnek, hogy e darabban a nagy szerelmi duo hiányzik. Csakhogy azért mégsem minden szerelmi duo hiánya értendő itt egyáltalán, mert tényleg akad itt is (IV. felvonás) ily duo. Legfőleg azt mondhatjuk, hogy nem egészen a romantika hangnemében írva, nem a szerelem ittasult hymnusa. Annál igazabban romantikus lélek Rostand annak éneklésében, a mit ő egyenesen szembeállít magával a szerelemmel. Hisz a romantikus költészet megújítója ő a képzelet és hangulat egész bűbájával és mint ilyen, büszke önérzettel állítja oda a maga kakasát, mint a tiszta francia szellem képviselőjét a gyöngytyúk «zsúr»-ján a czifranevű idegeneskedő kakas-költőkkel szemben. Mennyiben képviselheti a romantika iránya hamisítatlanul az igazi francziasságot, ennek a kérdésnek feszegetését most kihagyhatjuk a játékból: érzük be azzal, hogy Rostand a romantika nagytehetségű unokája és nála Chantecler a romantika felfogása szerint tekinti a költő hivatását, mely hivatás mindenekfelett, még a szerelem felett is áll az ő szemében.

E felfogás, melyben jókora rész jut az önérzet romantikus nagyozolásának, ugyanaz, mint a De Vignyé, ki Mózes alakjában symbolisálta a költő emberiségvezérlő szerepét, vagy mint a Victor Hugoé, ki a társadalom apostolának missióját vélte a költő feladatául. Rostand egyébiránt kizárólagosan művészi hivatást tart költőjének szeme előtt; az ő költőjét sem világfájdalmas pessimismus, sem társadalom-irányító optimista ambitiók nem bántják. Ő a világosságnak olyan terjesztője, ki, midőn e földi létből elúzi a sötétséget s nappalt áraszt, mindent színbe és fénybe borít, mindent megszépít, még szebbé tesz: tehát ő e földi lét megeszményítője. Igaz, hogy aztán kiábrándulás vár rá és arról győződik meg, hogy csalódott hivatásának hitében, mert a nap önmagától kel fel s áraszt új, szebb életet e földre, úgy hogy ezután be kell érnie azzal a szerény, de még mindig szép szereppel, hogy a napnak képzelt

urából s parancsolójából csak egyszerű, de lelkes hírnökéül szegőd-
 jék:* de e csalódás már következetlenségnek tekinthető és Ros-
 tandnal szemben lehet állást foglalnunk. Ha el kell fogadnunk
 ténynek, hogy Chanteclerje csalódott, ez legfőleg azt bizonyítja,
 hogy Rostand nem egészen szerencsésen választotta meg sym-
 bolumát; mert az igazi költőnek igazán hatalmában áll az a
 csodatevő varázs, melylyel Chantecler csak képzelt rendelkezni.
 «Chantecler költő és nem a költészet alkotja e a világ szép-
 ségét?» kérdi joggal Doumic is és lelkesülten kiált fel: «Nem,
 Te mestere az elbűvölésnek, Te nem vagy rászédettje dolyföd
 alkotta hazugságnak. Jogosan szemléled arcod visszatükrözését
 abban a ragyogásban, melyet Tőled kölcsönöz a világ. Hálánk
 üdvözli benne a nagy varázslót!» Mindenesetre jobb lett volna
 a symbolum teljessége szempontjából, ha Chanteclert Rostand
 egészen reális állatból oly képzeleti alakká módosíthatta volna,
 melynek tényleg hatalmában áll a szóban levő varázs: de akkor
 mi lett volna magából a drámából?

A most mondottak után fölfoghatjuk egész mélységükben
 Chanteclernek egyfelől mámorát, az önmagának is bevallani alig
 remélt, szédítő, szinte ijesztő siker felett, másfelől kétségbeejtő,
 csüggesztő gyöttrődéseit, midőn legnagyobbszerű erőfeszítéseinek
 közepett (napkeltő énekére czélzunk) el-ellankad és kétség gyöttri,
 vajon lesz még másnap is ereje megtenni, a mit ma megtett
 s nem marad-e örök sötétben a világ az ő erejének kimerülté-
 vel? Valamint jobban megértjük azt a jelenetet, midőn a kakas a
 fülemilével ismerkedik meg és e nagy művészszel szemben meg-
 szállja tehetsége inferioritásának tudata, hogy aztán visszatérjen
 önbizalma, énekestársának nemes buzdítására, ki föltárja neki,
 hogy ha egy fülemile a gyöngédségnek, ő meg az erőnek képvisel-
 ője. A fülemile hirtelen, erőszakos halála is több jelentőséget
 nyer, midőn helyettesének éneke csendül föl csakhamar: a köl-
 tők elpusztúlhatnak, de a költészet nem; mindig akad, ki a
 félbenmaradt dalt folytassa. És különösen el fog ragadni ben-
 nünket, magyarokat is az a hatalmas leczke, melyet a külföl-

* Az *Ember tragédiájában* egy helyt (Tankred-jelenet) ezt
 olvassuk:

Nem a kakas szavára kezd viradni,
 De a kakas kiált, merthogy virad.

Madách itt egy nemzetközi közmondást használ fel, Rostandnak
 is e közmondás adhatta meg az ötletet darabja megírásához.

dieskedőknek, idegent majmoló nemzetietlen lelkeknek ad Rostand hőse ajkára, genialis ötletességgel használva föl a kakasnak egy természetrajzi különlegességét, azt a szokását, miszerint kukorikolás előtt lábával előbb kapar néhányat a földön. A mit Chantecler így kapar, az a fekete humus, az áldott hazai föld, a melyre állva nyer az ő hangja igazi erőt. . .

Mindent összevéve elmondhatni, hogy miként a darab meséje, a szereplő személyek minden különlegessége mellett is, lényegében véve elég banális történet, épp úgy alapeszméje sem valami világrengető nagy gondolat. Ám tessék tehát, a kinek tetszik, Max Nordau kicsinylő nézetéhez csatlakozni, és azt vallani a *Pester Lloyd* megvesztegető tollú tárczairójával, hogy az egész mű nem egyéb, mint sok hűhó semmiért, mert «e megszemélyesített, de egyéni physiognomia híján levő elvontságok azért vannak fölösleges maskarákba öltöztetve, azért az egész különleges színpadi kiállítás, azért mind e pazarlása a szójátéknak, rímcsengésnek, merész képeknek, nemes fölháborodásnak, concentrált gúnynak,» hogy a mit így kapunk, az ne legyen egyéb, mint hausbackene Wahrheiten-sorozat, mint Philisterweisheit. De lehet másik, lélekemelőbb oldalukról is tekinteni a dolgokat és akkor ránk is el fog ragadni valami az Adolphe Brisson lelkesülttségéből, kit a II. fölvonás nagy jelenete ily szép hymnusra ihletett: «Soha sem voltak férfiasabb erővel magasztalva ez erőteljes, ez egészséges dolgok: a munka szeretete, a hazai talajhoz ragaszkodás, a nemesen és derült kedvvel teljesített kötelesség kitörő öröme, mennyi múlhatatlanul szükséges erény. . . Oly pillanatot éltünk át, melyben áthatón megremegteté idegeinket a művészet szent heve és magasba ragadó fölindulás viharzott át a mi francia lelkünkön.»

Hanem még ha csakugyan mindössze útszéli, elemi bölcseségre tanítna is Rostand ez új darabja (szerényebb célokkal béérve, munkálkodjunk lelkesen!), akkor is tudnunk kell, hogy az ily bölcsesség hirdetése nem oly kicsinylendő, mert épen az ilyenről szoktak megfélekezni az emberek. És mindenekfölött tudnunk kell, hogy a költészetben mindig az a fő, mily művészetel tudta elérni a költő azt, hogy formát adjon a gondolatnak: a cél csak másodsorban fontos, első sorban az eszköz, az oda vezető út minősége a döntő.

IV.

És idáig eljutva, legjobb volna letennünk a tollat. Mert ahhoz a ponthoz jutottunk, hogy olvasónknak számot adjunk *Chantecler* művészi szépségeiről is, ehhez pedig Rostandéhoz méltóbb toll kell, hogy fogalmat adhasson róluk. Legfőlebb néhány száraz, rhapsodistikus megjegyzésre szorítkozhatunk.

Ime mi tetszett az előadásnál leginkább a közönségnek. Tetszett az I. felvonás, hol a vándorgalambbal folytatott beszélgetés révén, *Tartuffe* expositiójára emlékeztető művészettel van előkészítve Chantecler megjelenése; nagy hatást keltett a naphoz szóló óda, melyet Chantecler fölléptekor szaval, és melyről azonnal megjósolták, hogy minden anthológiában ott fog díszleni, mint az anthológiák gyöngye. Tetszett az I. felvonás vége is, hol az egész majorságudvar elnyugszik s megjelennek az éjjel állatai rejtelmesen, vészthozón, miként tetszett a II. felvonás eleje, hol az éjben a baglyok szemei ki-kigyúlnak meg ki-kialusznak az összeesküvés jelenetében és hangjuk rettentő versenye síri csenddel váltakozik. Aztán következett a várva-várt zajos hatás: ezt a kakas hajnal-keltése hozta meg, a mely jelenetben versenyre kelt Rostand bámulatosan remek verseivel a fény- és színhatások által remeklő színpadi gépész is. A közönség úgy érezte, hogy talán itt éri el tetőpontját a darab. Nagy csalódást hozott azután a III. felvonás, mely igen is curiosumszerű irodalmi satira, Pailleron *Le monde où l'on s'ennuie*-jét aristophanesi gúny velleitásaival próbálja újra megírni, de nincs aristophanesi szilajsága és még szétfoszlóbban körvonalazott dolgok ellen támad, mint Pailleron: kiállhatatlan szójátékainak és szeszélyes verselésének itt tetőződő vakmerőségeivel többször bosszankodás moráját keltette a nézőtéren. Mégis e felvonásban is akadt, a mi hatott: az ölyv jelenete és Chantecler befejező tirádája. (E felvonást azóta megrövidítve adják, a mibe Rostand nagy-nehezen egyezett bele.) A közönségnek így ingadozó tetszését a IV. felvonás megkapó helyzetei és dús költői szépségei aztán oly kedvezőn hangolták, hogy a siker végleg el volt döntve.

Erre az utolsó felvonásra hadd térjünk itt ki és tekintsük a darabnak legalább ezt az egy részét közelebbről. Hiszen ez azon része, hol tényleg culminál a drámai érdek, bár elhasználtabb motívumokkal a helyzetekben és az indulatok lélektani rajzában, s ugyanitt culminál a költő romantikus képzetének bűbája is.

Este van az erdőben. A kis madarak hálaimát zengenek az Úrhoz és zsoldárt énekelnek szentjüknek, Assisi Ferencznek.

E gyönyörű keretbe mint beleillenek egy nagy lyriai extatikus duo a boldog szerelmesek közt! De a mi elénk tárul, az egy *granle coquette* hol érzelmes, hol kaczer, majd szilaj féltékenységeinek jelenete. tarkítva a fán ülő harkálynak koronkénti beavatkozásával, a ki a molièrei, sőt Molière előtti bohózatokra emlékeztetően nevetséges, tudákos pedánsnak szerepét játssza itt elég fölöslegesen.

Chantecler a mézes heteknek alig ért végére és már is egész lényének. költői hivatásának nyűgözőjéül érzi a fácán kizárólagosságot követelő, zsarnokivá lett szerelmét: ezt a liaisont, mely azzal fenyeget, hogy chaîne legyen. Fácán megtiltja imádójának, hogy naponta egyszernél többször énekeljen, mert ennyivel is czélt érhet, ennyitől is fel kel a nap: minék pazarolni az erőt? Oh ezek a férfiak, ha mi nem volnánk, hogy' megjárnák! mondja a gondoskodó anyát adva: de önzés indító oka minden tettének, szavának. Mintha Porto-Riche *Amoureux*étől vagy épen Daudet Alfonz *Saphójától* tanulta volna, faggatja kedvesét, hogy csak őt szeresse és ne a hajnalt. (Értsd: hivatását, művészetét.) És viszont ő is féltékenységet iparkodik kelteni kedvesében, régibb imádójával (a hímfácánnal) iménti találkozására czélozva. Chantecler szilajon rákiált: «Ne járj arra többé!» Kedvese távoztával megkönnyebbül; boldog, hogy híreket kaphat hazulról és nem állhatja meg, hogy haza beszélve, egy-két szóban ki ne törjön fojtott keserősége. Kedvese titkon visszajön és kihallgatja. Heves szemrehányásokat zúdít reá sértődötten. Úgy szedtem fel szemétdombján (a fácán kazlat mond) e parasztot és most nem éri be azzal, hogy egyedül én töltsem be lelkét! A kínos haragot, mely mindkettőjükben dül, egy perczre vad ölekezésbe fojtják.

Majd fácán fokozva kezdi újra zaklatásait: most már azt követeli, hogy egy egész napot szüneteljen Chantecler énekével; így legalább tisztázódik az a kétség is, csakugyan az ő éneke kelti-e fel a napot. Chantecler nem akar, nem mer ráállni, bár fácán kiméletlenül gúnyolja érte: fél elveszteni ez utolsó, e legfőbb illuzióját is. Fácán azonban remél: terve van. Ugyanis Chantecler ma meghallja a fülemilét, már pedig a ki ezt hallgatja, őt percznek vél egy egész éjet (mint a német legendában, úgymond a tudósan képzett fácán, ki máskor meg a vadászati törvényeket tudja idézni): tehát Chantecler el fogja veszíteni érzékét az idő iránt s elfelejt énekelni. Ebben bízik fácán kegyetlen kéjjel.

A varangyok küldöttsége is kedvez e számításnak, mert

szintén elfoglalja Chanteclert, kinek hiúságát aztán persze elszédíteni látszik e hitványok hízeltedése. Midőn a fülemile éneke fölcsendül, Chantecler boldog megdöbbenéssel, áhítattal hallgatja, tova űzve a varangyokat, melyek a madárka villanellejéhez disharmonikus refraint szolgáltatnak. (Je suis la Chanson Éternelle. mondja e dalban magáról a madárka.) A vers szava aztán tiszta madárdallammá finomul, mely romance sans paroles, une suite de notes éperdues. A holdfényben úszó erdő kebléből az extasis sóhaja szakad fel. (V. ö. *Aiglonban* a wagrami csatatér felnyögését; ily magasztos ihlettel kárpótol Rostand egyéb költői játékokért.) Az ének hatása alatt Chantecler áradozó szavaira visszafelel neki a fa, a pókhálón ragyogó harmatcsepp és fent az égről a csillag. (Mily *szent-iván-éji* hangulatok modern kiadásban!) Az ittasultság tetőpontján lövés dördül el, a fülemile holtan bukik le s a mint tollai aláhulldogálnak utána, Chantecler felzokog és e szavakkal vesz tőle búcsút, melyek nekünk erősen irodalmi ízűek tán, de egészen stílszerűek: «Halj meg hát, kis André Chénier!»

«Jöjj szárnyam alá sírni!» hívja őt álnok részvétellel kedvese, ki aggódva veszi észre, hogy a fák tövénél még sötétség honol ugyan, de már dereng a tetőkön. Édes szavakat suttog neki vigaszul és elszenderíti befödve szárnyával szemét, hogy aztán kegyetlenül lerántsa róla és megmutassa a felriasztottnak, hogy ime az ő éneke nélkül is kelőben már a nap. Látod, kiált ujjongó kárörömmel, többet ér egy szerető szív, mint egy hazug dicsőség! Chanteclert egy percze örület környezi; de csakhamar visszanyeri erélyét és felharsan éneke, melylyel ezután az alvókat fogja ébresztetni. Indul haza a lövéskor odavetődött Patouval. Az ő hivatása, úgymond, most még világosabban áll előtte, mint a napfény, melyet lát. «De hiszen, veti ellen a fácán, ép oly kevésse éledhet újra hited, mint ez a dalnok!» (A fülemile). És... abban a perczen új fülemile-ének csendül fel, a fácán megdöbbenésére, Chantecler boldog elragadtatására. Egy hang szól: «Az erdő nem maradhat fülemile nélkül!» Chantecler felkiált: «Miként nem hit nélkül a lélek, ha meg is ölték benne!» — De a nap nélküled is felkelt? erőlködik fácán. — Tegnap éneke hatásának maradványa! (E *sophistikus* érvelésében maga sem hihet.) Ujjongva röpülnek át a színen a baglyok. Azért teszik, szól Chantecler, mert nem kellett hangomtól félniök énekelni fogok! De ime eredetiben vitájuk folytatása, melynek hangja romantikusba transponált corneillei pathos:

F. Comment reprend-on courage

Quand on doute de l'œuvre ?

Ch. On se met à l'ouvrage.

F. (avec une colère obstinée)

Mais si tu ne fais pas se lever le matin ?

Ch. C'est que je suis le coq d'un soleil plus lointain . . .

(Ime, Chantecler is mint egy *princesse lointaine* rajongó lovagja! Mellőzöm a tiráda többi túlságos preciositéval szellemeskedő sorait. Csak a végét adom:)

Mais si je chante exact, sonore, si sonore,
Exact, bien après moi, pendant longtemps encore,
Chaque ferme a son coq qui chante dans sa cour,
Je crois qu'il n'y aura plus de nuit.

F. Quand ?

Ch. Un jour.

A mi e corneillei vagy legalább is hugoi rész után következik, már Dumas fiának vagy éppen Sardounak diapasonjában tartott jelenet, megfelelő idegrohamoktól környezett hősnővel. Fácán dühöng, sír: Menj hát vissza tyúkóladba, vén dajkához, régi maitresseidhez! (Tehát nem rendes polgári, törvényes, nem családi kötelékből szakította őt ki fácán.) Patou vinni akarja Chanteclert és ez visszaszól: Megelégszel szívemben a Hajnal utáni helylyel? — Soha! — Úgy ég veled! — Gyűlöllek! — Imádlak, de hivatásom a fő. (Mily *Polyeucte*-i accordok!) A következő perczen fácán hallja, hogy az orvvadász le készül löni eltávozott kedvesét. Oda akar repülni a puskacső elé, hogy fel fogja a golyót, de a kivetett hálóba röpül bele. Őrjöng, hogy Chantecler elveszett. A felébredt erdő életének zaja közepett, mely egy pastoral-symphoniának motívumaival bájol el, mind hevesebben rimánkodik a Hajnalhoz, mentse meg Chanteclert; inkább lemond mindenről, elfogad mindent, kész lesz fogságban élni Chantecler oldalán. Lövés dördül el. (Hányadszor már e darabban! Ezt a lövést különben mintha ballottuk volna már a *Princesse Georges*ban!) Fácán felsikolt. (Mint Dumas fiának Séverineje.) És . . . felhangzik a távolból a megmenekültnek diadalmos *cocorico*ja. (V. ö. Flambeau énekét a lövés után.) A fácán boldog. De az orvvadász közeledte hallszik. Fácán behunyt szemmel, ziháló mellel, kitárt szárnynyal, összetörten várja . . .

Mindezzel azonban nagyon halvány fogalmat adtunk a mű æsthetikai értékéről. Le is kell tennünk arról, hogy megkísért-

sük itt vázolni, minő ellenállhatlan, teljesen friss, sőt új, eddig nem ismert erőben levő varázs nyilvánul meg itt. Egyfelől Rostand kitünő érzéke a színpadi hatás titkai iránt és egyáltalán a színiköltés minden technikai csínjával-binjával raffináltan rendelkezni tudása. Másfelől csudás isteni adománya, az igazi költészet és mindaz, a mi ennek lényeges járuléka: a képzeletnek ritka üdesége és életadó képessége, leleménye és szeszélyessége, tündöklő színekben dúskálkodó, kápráztatón ragyogó festőisége, a legnagyobb lyrai költőkkel versenyző hangulatossága. E hangulatoknak terjedelmes, változatos scálája pajkos vidámságból játszi enyelgésbe csapong, aztán lágy melancholiával ringat el és szívünkben édes fájdalmat nyilaltat meg, majd és mindenekfelett erőteljes hévvel ráz föl: tiszta, éles levegőbe szárnyaltat fel, honnan megittasult szemünk elé fonséges perspectiva tárul, szívünk gyorsabban ver, mellünk tágul és nemes, nagy dolgokra érezünk hivatást. Mert Rostand, a csiszolgatva készült filigrán csecsebecsék kedvelője, a csipkemunkák e virtuóza, ez a túlzott művészkedésre annyiszor csabítódó raffinált nagy művész, — Rostand, ki nem egyszer viszont másfelől a dúsgazdag tehetségnek önkényeskedő, majdnem pongyolaszerűség látszatát keltő rögtönzéseivel ejt zavarba: Rostand egyszersmind nagy költő. Olyan költő, a ki színműíró társaival szemben ki tud ragadni bennünket a napi prózának apró nyomorúságokkal és kínos emberi szenvedésekkel telített gőzköréből, feledtetni tudja velünk kicsinyes létünknek égető bajait és izgató kérdéseit, fel visz bennünket az eszmény nyugodtabb, tisztultabb körébe és érezteti velünk azt, a mi lényükben fenkölt, nemes és szép, tehát a miért igazán érdemes élni. Csudás isteni adomány ez, ismételjük, valami abból, a mi a nagy zeneszerzőknek jutott, még hatványozottabb arányokban. . . . Valóban végtelenül sajnálhatjuk, hogy a *Chantecler* t nem használhatja librettónak egy nagy operaszerző, mert soha költemény nem volt inkább annak való. Azonban hátha akad majd nagy symphonia-költője Rostandnak, ki erre annál méltóbb volna, mert a francia nyelv zenéjének sem volt még nálánál nagyobb virtuóza.

Egyelőre az bizonyos, hogy ez allegoria nincs színpadi életre hivatva. De a műértők mindig élvezni fogják mint olvasmányt. Utóvégre minden színdarabnak többé-kevésbé az a sorsa, hogy idővel lekerül a színpadról és aztán mint könyv él tovább. Szerencsésnek mondható, ha szépségei folytán élvezettel forgatott könyvnek bizonyul. Óhajtom, hogy ennek bizonyuljon

majd *Chantecler* is, mert megérdemli. De volna végül még egy másik óhajtásom is. Az új mű hatása alatt egész Rostand-divat támadt Párisban: azonkívül, hogy Sarah Bernhardt újból fölvette műsorába a múlt hónapban az *Aiglon*-t, majd most, a nagyhéten a *Samaritaine*-t, mindenütt *Chantecler*-kalappal, bonbonniérel, parfummel találkozni. Ezek már eljutottak hozzánk is, miként eljutnak majd bizonyára a *Chantecler* báli jelmezek, sőt a *chanteclerette*-táncz is merészen természetrajzi figuráival. Vajha legalább azoknak a csenevész és rekedt kakasoknak számát, melyek Chantecler nyomán fel fognak vonulni az európai irodalom *kazán*, ne szaporítaná magyar baromfi is!

Haraszti Gyula.

Zene.

Strauss Richárd Elektrája.

Strauss Richárd *Elektrája* révén egyszer ismét kapcsolatba került a budapesti Operaház a modern zene problémáival. Lehet ugyanis Straussról akármilyen véleményünk: kedvelhetjük vagy elítélhetjük, de azt el kell ismernünk, hogy művészete ephemer sikernél többet akar. Lenyűgözi a jelent és számít is erre a lenyűgözésre, de vannak mégis történelmi kvalitásai. Jelentőségben csak azok a francia zeneszerzők mérhetőek össze Strauss Richárddal, a kik a maguk külön fajiságától determinált úton alapjában ugyanolyan célok felé törekszenek, mint az *Elektra* és a *Salome* sokat ócsárolt, kevésbé magasztalt, de erejével mindenütt imponálni tudó szerzője.

Igaz, hogy ez az erő voltaképen gigászi erőlködés. Colossal akarása valami igen nagynak: Wagner túlszárnyalásának. Tetézi a nehézséget, hogy Strauss egy irányban halad Wagnerrel. A művészetben legnehezebb azt megelőzni, a kit egyenesen nyomon követünk. Összehasonlíthatatlanul kedvezőbb annak a helyzete, a ki más úton kanyarodhatik előre. De Strauss elvégre izig-vérig német poéta, zenéje tiszta germán elemekből alakul, akárcsak a Wagneré: vére köti tehát a bayreuthi iskolához. Nem állhat ki egy zenefejlődési lánczolatból, melynek polyphon érzését Bach adta meg, thematikus logikáját Beethoven, drámai kifejező eszközeit és színeit Wagner. Ilyen multat megtagadni nem lehet. Kellett tehát pontokat keresnie, hol Wagner elvei kiterjeszthetők, finomságai még jobban differentálhatók,

formái nagyobbíthatók, hatásai megsokszorozhatók. Ha mindezt nem egy östehetség cselekszi ösztönszerűen, hanem egy egyszerű akaraterő és tudásbeli készség rendszer alakjában, szinte természetes, hogy ez a rendszer tele lesz mesterkéeltséggel, fonák-sággal és ellentmondással. A nagyításban torzítás lesz, a haladás realitásában észszerűtlen phantasticum, az útmutatásban útvesztő, alkotás és szerkesztés, ihlet és számítás egymás mellett s végelemzésben a modern művészet ragyogó diadalában a művészet bizonyos csődje — elszomorító vereség.

Most már elemezve az *Elektra* zenéjét, mint a Strauss-principium legteljesebb megvalósulását, keressük a haladást: azt, a mi Wagner Richárdon túl van. Először is az orchester-művészet. A hangzás gazdagodása tömeg, erő, finomság, fény, melegség, szín dolgában. Körülbelül ezek a modern zenekar hatásainak alkotó elemei. Vegyük egyenkint. A tömegben Strauss túljár valamennyi elődjén. Hatvan-hetven vonóhangszert kíván, bizonyos fuvókból, például a klarinétokból, egész «családot» alkot, új hangszereket alkalmaz és minden fajtából annyit, hogy egyszerű permutációval is, minden különleges csoportosítás nélkül, számtalan új effectust kell kapnia. Ha ehhez hozzáveszszük Strauss kétségtelen hang-phantasiáját, matematikai kombináló képességét, elképzelhetjük, hogy ezen a ponton csakugyan csodálni való fejlődéssel, újszerűséggel fogunk találkozni. Az *Elektra* zenekara üvölt, sikít, sziszeg, nyöszörög; mikor Klytaemnestráról van szó, csillognak a hangszerekben az ékkövek, berzenge-nek a lázrohamok, lidércztüzekként villognak a látományok; mikor Elektra töpreng, a bosszú tragédiájának vérrel terhes, fojtó, sötét köde szállong az orchester fölött; a gyilkosság balta-csapásai, az áldozatok jajveszéklése, a beteg idegek tompa, erőtlen megrezzenése, majd ismét dionysosi mámor és tombolás — mindez benne van a száz instrumentum megszólalásában. Ez volna tehát a tömeg, szín és hangutánzó finomság momentuma. Itt Strauss elsősége, haladása elvitázhatlan. Másképp állunk a melegséggel és fényvel, a miben nemcsak a combinatív képesség, hanem az inspiratio dönt. Költő legyen, a ki meleg lükte-tést tud adni a zenének, fényt az orchesternek. Wagner, Goldmark, Brahms, Puccini — csak a moderneket említve — mennyivel egyszerűbb eszközökkel, mennyivel különb hatást érnek el!

Strauss gyöngéjéhez jutottunk: gazdag és érdekes költői képzeletének gyarló és fogyatékos a zeneisége. Értvén ezalatt a léleknek azt az alkotó tevékenységét, mely minden gondolatot

dallammá, hangképletté formál, absolut zenévé, mely magáért való, magában önálló, nem utánoz, nem idegen fogalmak nyomában járó másodlagos érték. Már Wagnernek is szemére vetették, hogy zenéje nem egyéb nagyszerű illusztrálásnál, tiszta zenei értékek nélkül. S az egész modern program-zene is voltaképpen ugyanez. Szegénysége, megkötöttsége a képzeletnek. Strauss még kevesebb zenét és még több illusztrációt ad. Folytonos utánzatot, mely zenére átvitt ingerekkel, érzéletekkel, érzésekkel szinte szolgálilag követi a szót, kihegyezi, aláhúzza, magyarázza és nagyítja, óriási méretekre. Zenéjét apró motívum-töredékekből, zeneileg megrögzített idegrezgésekből rakja össze mozaikszerűen. A nagyszerű csak az benne, hogy e mozaikból kyklopsi építmények alakulnak. Paradoxon-szerűen egyesül Strauss Richárd művészetében az aprólékosság a monumentalitással, a finomkodás a szertelenséggel. S ez a szertelenség egyaránt megvan a külsőben, a méretekben, és magában az inventióban, melynek alaphangja az őrjöngő extasis, mely szenvedelmességében, erőszakosságában, emberfölötti bacchantikus kitöréseiben nem ismer határt, halomra dönti a hangzás törvényeit és agyonzaklatja a hallgatót. A zenei kitalálás tematikus szegénységét káprázatos színezés, az orchester-színezést szolgáló egészen sajátos polyphonia és polyrhythmia, és végül az a vakmerő összhangzati rendszer pótolja, mely jóformán Strauss nevéhez fűződik. A nagyközönség szemében ezek a kellemetlen dissonáns hangsorok, kínos harmóniai feszültségek, kakophonaiák a Strauss zenéjének jellemző sajátságai. Ép ezekben nem eredeti Strauss. Itt találkozik a francziákkal, kik ugyancsak a harmóniák segítségével akarják tovább vinni a zenét, új scálákkal, új összhangokkal, új hangrendszerekkel. A diatonikus zene egy időre kimerült és idegrendszerünk is új izgalmakat kíván.

Elkövetkezett tehát a Strauss-zene, a maga metsző disharmoniaiával, phosphorescáló és beteges nyugtalanságával, pathologiái ideghatásaival. A modern culturember zenéje, a ki egy fölfokozott élet lázában egyre szomjazza a hihetetlen sensatiót. Ez az élet is, ez a művészet is nem egyéb nagy dissonantiánál, melynek fel kell oldódnia: el fog jönni újra az egyensúly és nyugalom, a mélos és harmónia, a szépség.

Kern Aurél.

ÉRTESÍTŐ.

Shakespeare drámái hazánkban.

(Bayer József: *Shakespeare drámái hazánkban*. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister támogatásával kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-Bizottsága. I—II. Budapest, 1909. (XVI+476, XII+385 l.)
Ára a két kötetnek 18 K.)

Mintegy 9—10 évvel ezelőtt egy alkalommal lapozgatván a német Shakespeare-Jahrbuch 37-ik, akkor legújabb kötetét, nagy megdöbbenéssel láttam, hogy annak biographiai részében, mely a magyar Shakespeare-irodalmat mintegy 20 évre (tehát körülbelül 1880-ig) visszamenőleg összefoglalta, hazánk — bár a magyar Shakespeare irodalom 20 évi termése volt szembeállítva más nemzetek 1—1 évi Shakespeare irodalmával — a legutolsó helyre jutott. A bibliographia összesen három adatra terjedt. Azt tudta meg belőle a német tudományosság, hogy Magyarországon e 20 év alatt megjelent 1. Shakespeare színműveinek Ráth Mór-féle illusztrált hat kötetes fordítása, 2. (s ez már valóságosan komikus adat!) megjelent az Olcsó Könyvtárban Klapp *Rosenkranz és Guldenstern* című vígjátékának magyar fordítása és 3. volt a *Hét* című hetilap 1900. évi 26. számában egy 20 soros kis entrefilet Shakespeare-ről. Ez volt az egész.

Szégyenpír égett arczomon; de mikor a német tudományosság e balvéleményének eredetét kerestem, bizony magunkra kellett vetnem. Tévedés lett volna azt hinni, hogy az okok a német tudományosság hanyagságában vagy célzatosságában rejlenek. Hogy a philologiai kutatásban legszorgalmasabb tudományosságnak, a németnek, munkásai is olyan roppantul keveset tudnak a mi százados Shakespeare-cultusunkról, szellemi életünknek arról az ágazatáról, mely leginkább mutatja szerencsés érzékünket az értékes világirodalmi kapcsolatok iránt, annak magunk voltunk az okai. Nemesak külföldön tudtak keveset e tárgyról, magunk se tudtunk sokat róla. Nagyjából

tudtuk ugyan mindnyájan, hogy vannak jó Shakespeare-fordításaink, melyek irodalmunk nagyjaitól származnak; tudtuk, hogy Arany János, Petőfi, Vörösmarty, Eötvös József, Jókai s más jeleseink szebbnél szebb gondolatokkal rótták le bámulatukat a világ legnagyobb drámaírója iránt; tudtuk, hogy Gregus Ágost egy csonkán maradt monographiával áldozott a nagy angol költő emlékének: de nem igen tartottuk számon a többit, a mi erre a térre tartozott; szem elől tévesztettük s nem regisztráltuk soha sehol összefoglalón a nagyezámú kisebb könyveket és dolgozatokat, melyeknek mintegy 80—100 év óta szintén elég nagy részük volt Magyarországon Shakespeare ismeretének és dicsőségének terjesztésében. És csak sejtettük a legfontosabbat: Shakespeare irányító, fejlesztő hatását drámairodalmunkra. Ön-kénytelenül, gondtalanul élveztük e nagy értékeket, mint a hogy' a törvényes örökös élvezi a rámaradt nagy vagyont, nem is gondolván a verejtékes munkára, melylyel ősei neki, a késő ivadéknak, a jólétet megszerezték.

Ennek a magunk mulasztásának tudata vitt azután arra a gondolatra, hogy — aprólékoságánál fogva bármily jelentéktelennek látszó dolog is — össze kell gyűjteni a magyar Shakespeare-irodalom bibliographiáját, hogy az érdeklődő honi közönség és idegen tudományosság kezébe hű tükröt adhassunk, mely a torzkép helyébe igaz körvonalakat állít.

Azóta 8 év telt el s ime, hála a tudós Bayer József határtalan lelkességének és végtelen szorgalmának, a pium desiderium valóra vált, ha másképen is, mint a hogy én gondoltam, ránk magyarokra nézve azonban mindenesetre becsesebb formában. Bayer könyve t. i. nem bibliographiai összeállításban, hanem irodalomtörténeti fejtegetések elbeszélő alakjában, tehát az anyagot földolgozva, mutatja be egyelőre saját tudományosságunknak, de egyúttal az egész művelt magyar közönségnek, mint végezte a magyar irodalom több mint egy évszázad óta a Shakespeare-cultus körüli kötelességeit. E nagybecsű munka nem teszi ugyan fölöslegessé a külföldi Shakespeareologia számára áttekintésül s a hazai Shakespeare-tudomány kutatói számára vezetőül szolgál teljes magyar Shakespeare-bibliographiát, de tudományosságunknak egy nagy lézagát pótolja ki s egy régi nagy adósságunkat rója le kamatostul. E nagy munka megjelenése után nemcsak azt tudjuk, mit tettünk mi Shakespeare körül, most már nem pusztá sejtelem az sem, mi volt nekünk Shakespeare nemzeti irodalmunk aranykorának kifejlesztésében.

A legutóbbi napok eseményei a Shakespeare-irodalom terén, a Kisfaludy-Társaság Shakespeare Bizottságának actiója vita anyagává avatták a magyar Shakespeare-cultus dolgát. Voltak, kik nem gondolva arra, hogy más, nagy nemzeteknél is régen az irodalmi műveltség fokmérőjévé lett a legnagyobb angol drámaíró cultusa, nem gondolva arra vagy nem tudva azt, hogy az angol, amerikai és német Shakespeare-Társaságok mellett épen a legújabban alakult meg a germányülölő francziáknál is egy Shakespeare-Társaság, — kérdésessé kívánták tenni a magyar Shakespeare-cultus létjogát. Ezek azonban vagy nem ismerték a magyar Shakespeare-traditiókat vagy nem gondoltak Shakespeare jótékony hatására, melyet drámairodalmunk, színészetünk, műfordításunk, kritikai és æsthetikai irodalmunk s általában egész újabb szellemi életünk föllendülésére gyakorolt. Bayer József könyvének megjelenése bizonyosan el fogja némítani a kételkedőket.

Annál inkább a multak ismeretének híját mutatja ez az érzéketlenség, mert hiszen kisebb kísérletek régebben is történtek arra, hogy a magyar Shakespeare-irodalom és Shakespeare-cultus eredményei vázlatosan összefoglaltassanak. Ilyenek — kisebb hirlapi közlemények formájában — 1864-ben a *Fővárosi Lapokban*, 1868-ban a *Hölgyfutárban* 1—1 névtelen czikk a háromszázados Shakespeare-jubilæum magyar irodalmáról; ilyen Pákh Albert kis közleménye 1868-ban a *Vasárnapi Ujságban*, mely az előbbieknél valamivel szélesebb keretben, de szintén csak töredékesen s tévedésekkel telve adja a magyar Shakespeare-irodalom ismertetését. Sorra következtek azután hasonlóképen töredékes, hiányos, vázlatos dolgozatok 1868-ban Kálniczky Gyulától a *Fővárosi Lapokban*, 1874-ben Kertbeny Gyulától az *Irodalmi Értesítőben*, 1877-ben Deák Farkastól a *Petőfi-Társaság Lapjában*, 1879-ben Gregus Ágosttól az *Egyetemes Philologiai Közönyben* és a *Fővárosi Lapokban*, ugyanazon évben ugyancsak ő tőle a *Shakspere pályája* című könyvében s végül 1889-ben Horváth Dömétől egy külön kis füzetben.

Mindezek az előzmények természetesen ma még inkább eltörpülnek s még inkább fölöslegessé válnak Bayer Józsefnek e kérdésben korszakot alkotó munkája mellett s töredékes voltukkal még inkább kiemelik emennek értékes voltát. Egyúttal igazolják azt is, hogy az ilyen nagyjelentőségű vállalkozás, a magyar Shakespeare-cultus első korszakának zárókövéül szolgáló nagy mű nem is jöhetett volna létre a Kisfaludy-Társaság

keretén kívül, mert hiszen a benne tárgyalt egész száz éves magyar Shakespeare-irodalom legértékesebb alkotásai hagyományyszerűleg mind ezzel az irodalmi intézettel kapcsolatosak. Nem épen véletlen, hogy a Shakespeare-cultus ebben a Társaságban virágozik föl, mely Shakespeare első magyar tanítványának, Kisfaludy Károlynak traditióit ápolja s nem érdektelen, hogy épen ezen Társaság egy nagy alkotásának, a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-fordításának végleges befejezése 1878-ban zárja le az 1777-ben megindult magyar Shakespeare-irodalom első évszázadát.

A Kisfaludy-Társaság körében alakult első Shakespeare-Bizottság nemes hagyományaiból ösztönzést merítő jelenlegi Bizottság nem is kezdhette volna meg érdemesebb dologgal s nagyobb-szerű vállalkozással munkásságát, mint hogy kiadta Bayer József összefoglaló könyvét, mely a kiváló magyar Shakespeare-tudósnak újszólván élete munkáját alkotja.

Bayer József érdeklődését fiatal kora óta állandóan és komolyan foglalkoztatták a magyar játékszín s a magyar dráma-irodalom életének viszontagságai. Ez érdeklődésének s belőle kelt végtelen szorgalmának gyümölcse két hatalmas összefoglaló akadémiai munkája az említett tárgyakról. Ezeknek eredményei azonban a számtalan részletkérdésre kiterjedő egyéb kisebb dolgozatai is e tárgykörből.

Ezen tanulmányai közben korán rá kellett jönnie arra a szoros kapcsolatra, mely Shakespearenek meggyökeredzése s a magyar színészetnek és magyar drámairodalomnak föllendülése között fönnállott. Érdekesnél érdekesebb cikkei, melyek nagyrészt a Kisfaludy-Társaság *Évlapja*iban láttak napvilágot, fejtegetik az említett kapcsolatot s bizonyítják, hogy e tárgynak összefoglaló földolgozásával e régi irodalmi adósság megfizetésére egyedül Bayer tudásának hatalmas tőkéje volt elegendő.

Egy hosszú s becsületes tudós pálya munkájának eredményeként áll tehát előttünk ez a két testes kötetből álló mű, melynek tartalma két természetes főrésztre oszlik. Az I. rész a magyar Shakespeare-honosítás első száz évét beszéli el. Ez a ma már szokatlan szóösszetétel Bajzától származik, majd Egressy Gábor szerzett neki keletet s különös kedvvel használták a XIX. század közepe táján. Azt jelentette, a mit ma ezzel a közkeletű idegen szóval jelölünk: Shakespeare-cultus, vagyis a Shakespeare-i darabok fordításainak elterjedését irodalmunkban s színpadunkon, magának a költőnek élete iránt való érdeklődést, a

költő hatásának szerepét eredeti drámairodalmunk fejlődésében, befolyását kritikai s æsthetikai irodalmunkra. Mindez — most már világosan látjuk Bayer könyvéből — bőségesen foglalkoztatta a magyar szellemet 1777-től 1878-ig s mindennek összefoglalása a magyar irodalmi élet egy nagy áramlatának valósággal érdekfeszítő története.

E Shakespeare-honosítás történetének elbeszélésével azonban nem meríti ki Bayer tárgyára vonatkozó ismereteinek egész tárházát s az olvasó érdeklődése is sokkal inkább föl van keltve, semhogy a shakespearei s a magyar szellem kapcsolata, e nagyjelentőségű frigy iránt valóban érdeklődő épen olyan gyönyörűséggel ne olvasná a mű II., terjedelmesebb részének egyes fejezeteit, melyek egyenkint adják a shakespearei darabok magyar fordításainak, előadásainak s a rájuk vonatkozó kritikai irodalomnak történetét. Ezek a fejezetek tárják föl előttünk igazán adataik bámulatraméltó mennyiségével a magyar Shakespeare-irodalom gazdagságát s kísérik a bizonyító részletek tömegével a shakespearei szellem hatására vonatkozólag a mű I. részében tételszerűen összefoglaltakat. Ezeknek a fejezeteknek olvasásakor kísérhetjük nyomról nyomra, hogyan lesz a dilettánskodó vándorló magyar theátristából művész-előadó, hogyan fejlődik értékes műbirálattá a kezdetleges színi tudósítás, hogyan emelkedik lassan, de következetesen a műkedvelő átdolgozás a műfordítás magaslatára, hogyan szokik hozzá a magyar közönség a legmagasb fokon álló drámai alkotások igazi élvezetéhez. Ha igazán érdekelnek bennünket a magyar dráma, a magyar színészet, a magyar kritika, a magyar műfordítás fejlődésének ügyei, alig győzünk örvendeni a sok érdekfeszítő epizódnak, melyeknek hosszú sorozata vonul el előttünk, látszólag száraz adatok, mélyebben járó olvasóra nézve azonban valóban színes képek áradatában.

A Shakespeare-honosítás történetét előadó általános fejezetből s az egyes darabokkal foglalkozó második részből azonnal kiviláglik a magyar Shakespeare cultus egyik jellemző s neki komoly értéket biztosító vonása, hogy t. i. a magyar Shakespeare-cultusban a vezérszerep a költő legnehezebb, legmélyebb értelmű darabjának, a *Hamlet*-nek jut, mely más népeknél is számos kiváló elmét foglalkoztatott. Ez, a mit már saját bibliographiai gyűjteményem alapján többszörösen igazoltam,* még

* L. *Egyet. Phil. Közl.* XXVI: 800. 1., *Magy. Shak. Tár.* I: 97. 1.

világosabbá válik Bayer részletes fejtegetéséből, midőn műve legterjedelmesebb fejezetében elbeszéli a Hamlet-fordítás szerepét Kazinczynak s az általa megindított irodalmi áramlatnak, továbbá a magyar színészeti mozgalmaknak történetében; midőn ennek oka gyanánt kimutatja (I. 140), hogy tulajdonképen Hamlet a XVIII. század kilenczvenes éveiben: Magyarország; midőn hasonlóképen figyelmünket lekötő módon ismerteti Kazinczyén kívül Vajda Péter s Arany János irodalmunkat sokszorosán tápláló Hamlet-fordításainak érdekes részletekben gazdag történetét.

Bayer úgyszólván százával ontja munkájának ezen II. részében, — leginkább apró megjegyzések alakjában, — az érdekesnél érdekesebb új adatokat, különösen irodalmi nagyjainkra, Vörösmartyra, Aranyra, Petőfire vonatkozólag. Ez adatok, ha néha apróságok is, rendkívül jellemzők s az egyéniségek miatt, a kikről szólnak, értékesek is. Nem egy becses momentumra hívja föl figyelmünket, melyet nélküle talán örökre feledés borított volna. Hálásak vagyunk Bayernek, hogy Vörösmarty Lear-fordítása történetének kapcsán biztosabb világításba helyezi előttünk Vörösmarty utolsó napjainak s e napokban kifejtett munkásságának képét (I. 311—314.). Örömmel látjuk, mennyire kiemeli Vörösmarty magas értékelését Shakespeare drámáiról, mint teszi ezt úgyszólván műve mottójául s tartja oda pajzsul a Shakespeare-cultus támadóinak ellenébe (I. 2.). Hasonlóképen gyarapítja nemzeti életünk egyik nagyjáról való kegyeletes ismereteinket, mikor Arany Jánosnak a magyar Shakespeare-fordításokról szóló eddig kiadatlan bírálataira hívja föl a figyelmet s Arany lelkiismeretességénél fogva különösen rokonszenves egyénisége megismeréséhez szolgáltat új adalékokat (I. 270.). Általában, ha Kazinczy szerepe a magyar Shakespeare-irodalom körül már régebben tisztázva volt is (persze Bayer József tollából) s e tekintetben ezúttal csak újabb jó összefoglalást kapunk is, — a nagy triáznak, Petőfinek, Vörösmartynak és Aranynak szerepét szerzőnk ezúttal először állítja elénk teljes világításban. Köszönet illeti Bayert azért is, hogy fölhivta figyelmünket egy Arany-ereklyénkre, a *Szent-iván-éji álomnak* Aranytól magától származó kéziratára, mely — bár jobb s kegyeletesebb sorsot érdemelne — sajnos, maig is sűgőkönyv gyanánt hányódik vetődik a Nemzeti Színház sugójának kezén (II. 101—104.)

A részletek közül azonban különösen ki kell emelnünk, mint újabb irodalmunk történetének egyik valóságosan élettjeljes fejezetét, a Kisfaludy-Társaság gondozta Shakespeare-fordítás

létrejöttének rajzát, melyben valóban szerető gonddal s nemes kegyelettel áldoz a tudós kutató az érdemeknek, miket Arany János a vállalat szellemi vezetésével, Tomori Anasztáz a vállalat anyagi részének gondozásával szereztek.

A részletek kísérei gyanánt lépnek föl, minden egyes fejezet végén az illető darab előadásairól és előadóiról szóló lehetőleg teljes és pontos lajstromok, továbbá a függelékben közölt becses kimutatások Shakespeare drámáinak időrendjéről hazánkban, a budapesti Nemzeti Színház Shakespeare-előadásairól stb. Mindezek az avatatlanra s a Shakespeare-cultust hidegen, érdektelenül nézőre talán azt a benyomást teszik, hogy ez már csak a fanatikus Shakespeare-rajongó túlzása; a ki azonban a magyar Shakespeare-ügyet szereti — s mindenkinek, ki e mű elolvasása után tisztában van e szellemi áramlat nemzeti fontosságáról, meg kell szeretnie — meg fogja érteni, hogy ez igazán szerető gonddal, de nem kevesebb szorgalommal és fáradsággal készült kimutatások mennyire ékesen szólnak a magyar Shakespeare-cultus jelentősége mellett s mily értékes következtetéseket engednek levonni. A kimutatások rengeteg anyagot ölelnek föl s mindenféle gyűjtő munkának alaptermészeténél fogva bizonyára hiányosak itt-ott, 1—2 téves adat is akad bennük, azonban a maguk egészében való gazdagságukkal mindamellert föltétlenül megmutatják a magyar Shakespeare-cultus irányzatát.

Épen tárgyának e sokféleképen való kidolgozásával lesz Bayer József műve nagyszabású tudományos alkotássá, mely mint a magyar szellemi művelődés érdekes adatainak valóságos kincsesháza gazdag anyagával valóságos ámulatot kelt. Nem tudjuk, mit csodáljunk inkább benne, a magyar Shakespeare-irodalom gazdagságát-e, vagy azt a szédítő szorgalmas munkát, melyet gyűjtőjének és földolgozójának ki kellett fejtenie. Nincs az a kis vonatkozása Shakespearenek a magyar világhoz, mely ne szerepelne Bayer könyvében, nincs az a kis megjegyzés Shakespeare-ről régebbi irodalmunknak legelrejtettebb folyóiratában sem, mely elkerülte volna figyelmét; e mellett föl vannak dolgozva a legújabb időkig menőleg az újabb kutatások is (különben e kutatásokat is nagyrészt maga Bayer irányította s eredményeiket többnyire ő mutatta be különböző folyóiratokban) s rendkívül sok a teljesen új, eddig sehol sem ismertett anyag. Mindezek fölhasználásával Bayer műve a fölületes olvasó előtt pusztá mozaiknak látszhatnék; a ki azonban időt szentel az adatok tömegéből felénk lengő szellem megértésére, megérzi, hogy Bayer

munkájában a mozaiknak értékes, antik fajtáját kapjuk, olyan mozaikot, mely a sok könyvecskéből művészi hatást gyakorló plastikus egészet alkot.

Joggal fölmerülhet e könyvvel szemben, melyhez hasonló kimerítő munkával sem a német, sem a francia irodalom nem dicsekedhetik, az a kérdés, hogy miként lehetett ezt ilyen szépen megcsinálni, hogy' lehetett ilyen gazdag anyagot összehordani, a mi még ama gazdagabb irodalmi nemzedéknél sem volt lehetséges. Bizonyos — s az igazság kedvéért ezt meg kell mondanunk — hogy ebben nemcsak szerzőnk végtelen szorgalmának van érdeme, hanem a XIX. századi magyar irodalmi élet sajátos alakulásának is, mely nagyobb concentrációjában nagyobb intensivitást mutat föl, mint ama szétszórtabban fejledező irodalmaké, különösen a németé.

Bayer könyvének e jellemző sajátosságain kívül azonban a tárgy érdemére vonatkozólag főképen azok az eredmények érdekelhetnek bennünket, melyek e nagy munka nyomán közkinccsé válandók lesznek s melyekben e terjedelmes irodalomtörténeti monographia jelentősége meghatározódik. Miközben szerzőnk irodalmunk és művelődésünk, drámánk és színészetünk 100 esztendőre terjedő küzdelmeinek képét rajzolja s figyelő szemmel járja be a magyar szellem haladásának egy nevezetes útját, sok érdekes új tételt állapít meg ez irodalmi áramlat természetét illetőleg s számos eddig csak sejtett tételt tesz bizonyossá. E tételek nagyjából a következők:

A magyar Shakespeare-cultus sorsa egy a XIX. századi magyar művelődés s főkép a magyar irodalom és színészet sorával, vagyis a magyar Shakespeare-honosítás története egyúttal története a magyar drámai irodalom és színészet, a kritika és műfordítás, a közizlés és ítélőképesség egész fejlődésének is. Shakespeare meghonosítása táplálta a magyar színészetet, irányította a magyar drámai irodalom fejlődését s így igazolást nyernek azok az eddig inkább csak hozzávetőleg kimondott tételek, melyeket Kisfaludy Károly, Katona, Vörösmarty, Szigligeti drámaírói fejlődésének tárgyalásánál említeni szoktunk. A Shakespeare-honosítás alkalmat, anyagot, ösztönzést adott kritikai s æsthetikai fejtegetésekre a dráma elméletét, a színészi alkotást illetőleg s nagyban hozzájárult a műfordítás irányelveinek tisztázásához a magyar irodalomban. E munkában kivétel nélkül mind részt vettek újkori művelődésünk legkiválóbb szellemei, teljesebb számban, mint bármely más nemzet jelesei. Bár a magyar

Shakespeare-honosításnak a XIX. századi 30-as évekig terjedő első korszakában Shakespeare nem az irodalmon át jut érvényre s nem az irodalom képesíti a színpadra, hanem a színészet készíti elő a színészt és a közönséget, azért később, a 30-as évektől kezdve, a szerepek megcserélése folytán annál inkább az irodalom az, mely a Shakespeare-cultust ápolja s ez őrzi meg az egész ügy tisztaságát annyira, hogy a német színpaddal ellentétben magyar színpadon sohasem szerepel Shakespeare-parodia. Ebben a tisztaságában egy nagy elv; az irodalmi ízlés elve érvényesülvén, a magyar Shakespeare-honosítás egyszerre több érdeket szolgált: a színészet magyarosító és pallérozó czélzatait, a hazai drámai irodalomét s általában culturánkét, mert kapcsolatba hozta hazánkat nyugat civilisatiójának legegységesebb költői lángelméjével. A magyar Shakespeare-cultus német nyomokon indult meg a színészet révén három vidéki városból, de később a magyar irodalmi élet centralis áramlatává lett. Ezen törekvések folyományaként Shakespeare az első classikusa az egyetemes irodalomnak, ki a magyar színpadon át közönségünkkel érintkezésbe jut, egyúttal vele kezdődik a magyar verses műfordítás tulajdonképeni története nálunk. A Nemzeti Színházban vele kezdődik az újkor, az előleges tanulmányokon alapuló művészi alkotás kora. A magyar Shakespeare-előadásokkal kezdődik nálunk a tulajdonképeni színi kritika és a Kisfaludy-Társaság kebelében a tulajdonképeni fordítási birálat. Shakespeare az egyetemes irodalom első classikusa, kit teljes fordításban birunk. Ő egyesítette a XIX. század 50-es éveiben szétzúlló íróvilágunkat első ízben közös munkára. A teljes magyar Shakespeare nemcsak műfordítókat nevelt irodalmunknak, hanem azonfelül értékes olvasmányt nyújtott a magyar közönségnek s megtanulásra méltó fordításokat színészeinknek. Nem érdektelen tétele végül Bayer könyvének, mely az Akadémiának, a Kisfaludy-Társaságnak és a Nemzeti Színháznak, mint művelődési életünk intézőinek értékét ez ügyben új oldalról világítja meg.

Ime azon tételek összefoglalása, melyek szerzőnk művéből kiviláglanak s melyek egymagukban is igazolják könyve nagy apparatusának létjogát.

Ha tisztán a hazai tudományosság szempontjából tekintjük Bayer könyvének jelentőségét, nem hallgathatjuk el, hogy munkáját nemcsak hézagpótlónak, hanem egyúttal valóban pótolhatatlannak is tartjuk. A magyar Shakespeare-kutatók ezentúl aligha lehetnek el majd nélküle. S nem lehet el nélküle a ma-

gyar irodalom annyiban sem, mert példáját adja annak, minő összefoglalásokat kell óhajtánunk más téren is, ha lassankint meg akarjuk ismerni mindazokat a forrásokat, melyekből a magyar művelődés, ez a lehető legbonyolultabb szellemi szövevény, létrejött.

Bayer nagyszabású munkája értékének megállapításánál azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a szempontot sem, melyből a magyar Shakespeare-irodalom registrálását — mint említettem — első sorban szükségesnek tartottam. Bár a magyar nyelvnek az európai tudományosságra nézve elszigetelt voltánál fogva igen nehéz dolog, egyelőre mégis Bayer József kitünő könyvére háramlík az a feladat is, hogy a tájékozatlan külföld előtt föltüntesse a magyar Shakespeare-cultus igazi állapotát. Ilyen módon járul a mű nemzeti jelentőségéhez annak egyetemes jelentősége is.

Greguss Ágost 1866-ban a teljes magyar Shakespeare-fordítás létrejöttét irodalmi becsület-kérdésének jelentette ki. A fejtegetéseim elején említett okoknál fogva még inkább irodalmunk becsületkérdése volt mindeddig annak kimutatása, hogy nemzetünk nem volt utolsó a Shakespeare-cultus körüli nemzetközi köteletség teljesítésében. Ime, Bayer József könyvének főtételeként élénk állítja s félreismerhetlenül bebizonyítja azt a tényt, hogy a Shakespeare-cultus terén Európa germán népei után hazánkat illeti az elsőség, dicsősége, főleg azon következetesség révén, melylyel irodalmi és színpadi divatoktól függetlenül, a XVIII. század óta napjainkig benne láttuk a drámaírást és előadó művészetet legtökéletesebb mintáinak utólérhetetlen megteremtőjét. Ennek a bizonyosságnak el kell jutnia első sorban a német tudományosság színe elé, hogy azután nemzetközi tudattá váljék.

Fölmerülhet az a kérdés, meg fog-e úgy felelni ennek a feladatnak Bayer könyve, mint a mily kiváló szolgálatot tesz a magyar tudománynak. Maga ez a két kötet, a külföldre nézve megközelíthetetlen idegen nyelvénél fogva aligha vállalkozhatik e feladatra. Hallottunk azonban indítványt, mely úgy látszik arra czélt, hogy e nagy mű idegen nyelvre fordíttassék. Ugy vélem, hogy ez a gondolat — már csak Bayer művének ropant terjedelménél s főleg sok tekintetben specialis magyar érdekeinél fogva is — alig volna kivihető. De még ha létrejöhetne is, a mű német fordítása, a tárgyalt anyag tisztán magyar nyelvű voltánál s különösen csoportosításánál fogva aligha adhatna az

idegen olvasónak oly tiszta képet a magyar Shakespeare-cultusról, mint a minővel nekünk szolgál. E tekintetben tehát meg kell majd elégednünk Bayer könyvének, főképen arányainál fogva alkalmas, de azért bő kivonatos ismertetésével, melyet a *Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft* megbízásából e sorok írója lesz szerencsés a német tudományosság elé terjeszteni, továbbá a Kisfaludy-Társaság által kiadandó teljes magyar Shakespeare-bibliographiával, mely — részben Bayer könyve adatainak fölhasználásával — kiegészítés alatt állván, áttekinthető képet fog adni a nemzetközi tudomány számára a magyar Shakespeare-cultusnak legalább a terjedelméről.

Épen azért, ha hallhatunk is itt-ott hangokat, melyek értéktelennek tartják tudós szerzőnk törekvéseit, eljárását, szorgalmát s lelkeségét, ha esetleg néhány értelmetlen, felületes ember a magyar szellemi élet ezen hatalmas áramlatának bemutatását nem méltányolja is kellőképen, úgy vélem, ez igazán csak tévedés lehet, mely semmiképen sem a tudományos közvélemény szava.

Ellenkezőleg úgy véljük, azoknak az idegeneknek van igazuk, kik — miként egy angol Shakespeare-tudós közöttünk nemrégiben tartott fölolvasásában — örömeiket s meglepetésüket fejezik ki azon, hogy Magyarországon annyira kifejlődött a Shakespeare-cultus. Ezeknek van igazuk, mert ime most Bayer műve fényesen igazolta ez idegenek egyik elődjének, Francis Thimm jeles angol Shakespeareologusnak azt a fölkiáltását, melyet 1887-ben — akkoriban még csak sejtelemszerűen — tett közzé a British Museum hivatalos közlönyében s melyet 10 évvel ezelőtt magam is kissé komikus túlzásnak tartottam: «Mint a hogy a régi puritánok a bibliával kezökben harcoltak nemzeti vallásukért, úgy harcolt a magyar Shakespearerel kezében a nemzeti nyelvért és szabadságért ama tudattal: Shakespeare nálunk!»

E fölkiáltás igazolásában látom én Bayer József művének nagyságát és jelességét.

Gyulai Ágost.

Alfred de Vigny.

(Masson: *Alfred de Vigny*. (Académie française. — Prix d'éloquence). 1906. Essai accompagné d'une note bibliographique et de lettres inédites. Paris, Libraire Bloud et Cie, 1908. 93 l.)

A francia romantika úttörőjének műveit és egyéniségét eddig senki behatóan nem méltatta. Masson megjegyzi, hogy könyvet kellene erről írni, de csak jellemrajzot fog nyújtani a költő műveiből, naplójából, leveleiből vett idézetek alapján. Fölfogása jogosult és a kijelölt kereten belül kell vizsgálnunk, vajon jutalmazott értekezésével mélyebben belevilágított-e Chatterton költőjének lelkébe.*

«Életem folyása eddig külsőleg nagyon egyszerű volt és látzólag mozdulatlan, de telve heves és sötét hányattatással, melyet örökösen elrejtett a békés külsőn», 1847. ezzel kezdte önéletrajzát (*Journal* 215. l.). Életének legapróbb eseményeit is eléggé ismerjük, miután levelei lassanként mind nyilvánosságra jutnak. Lelki fejlődése, jelleme homályban van és a zárkózott költő maga is ezt akarta. Végrendeleetének függelékével kiadói kezét megkötötte és ma is Delagrave hiányos kiadása a végleges (*Oeuvres complètes*, 1904—1906. 8 k.). Töredékek folyóiratokban jelentek meg szétszórva, melyekből lassanként ássák ki buzgó kutatók (Marsan: *La Muse Française*. I. 1907, II. 1909). Naplójának csak 1847. terjedő részét adták ki; a többit örököse, a Ratisbonne-család megsemmisíti-e, még az irodalomtörténet titka.** Leveleinek sem végleges, sem teljes kiadása nincs, Masson maga is öt kiadatlan levelet közölhet. Spoelberch de Lovenjoul-nál volt egy sor (a Beaumont-családhoz (?) intézett) levél másolata, Charpentier hagyatékából 38 levelet adtak el, 1907 január 30. (*Catalogue d'une précieuse série de lettres autographes*. Paris, 1907, no 97. 13. l.), ezek sorsa bizonytalan.

* Az *Egyet. Philologiai Közlöny* XXXIV. (1910.) 127., 128. l. elhamarkodott ismertetést közöl. Alig van bíráló megjegyzése, mely helyén volna. A stoicismus és pessimismus jelszavak emlegetése, az életrajzi adatok hiányának vagy *Le cor*, a középiskolai tankönyvek kedvelt szemelvénye mellőzésének kifogásolása és ehhez hasonló megjegyzések felületességre vallanak. Chénier hatására nem Brandes, hanem már Sainte-Beuve utalt, a kiből Brandes adatait merítette.

** Dupuy: *La jeunesse et la famille d'Alfred de Vigny, d'après ses «Mémoires» inédits*. RDM 1910 márcz. 15.

Műve fogyatékos kiadása és naplótöredéke alapján ítelték meg eddig a költő egyéniségét, eszmekörét. Ezekre azonban inkább illik, mint bármi másra, hogy a szavak néha a gondolatok és érzelmek kifejezésére, azonban többnyire azok elrejtésére szolgálnak. A megöregedett költő lelki szenvedéseinek hatása alatt az utókor előtt mint a világról lemondó, az életet megvető böles akart megjelenni és elrejtette az érző embert. Más arczot mutat, ha leveleit és a végleges kiadásból kihagyott költeményeket vesszük számba. Lelkében örökös ellentét élt, folytonos harc dúlt és ez magyarázza életének hullámzását.

•Lelkem és sorsom örökké ellenmondásban lesznek (*Journal* 128), ebből az önvallomásból indul ki Masson a költő életének jellemzésénél. Elénk állítja a királypárti katonát és demokratikus képviselőjelöltet, a tevékenységre utalt és érzékenysége által megbénított embert, az anyagi gondok alatt görnyedő és függetlenségről álmódó költőt, a házasság igájába beletörődő és szenvedélyes szerelem után vágyódó férjet, az érzékek felett uralkodó ész és a betegségben sínylődő meggyötört testet. De nem mutat rá, hogy az ellentétek forrása a költő lelkéből fakadt. Az életviszonyok neki eléggé kedveztek, de nem ragadta meg, sőt elutasította a boldogulás módját. Szívén rágódott a féreg, de esze mindig kívül kereste a bajt. Érzelmek és gondolatai ütköztek össze, ez bénította meg akarateréjét. Lassanként vett rajta erőt a baj és különbséget kell tennünk arra nézve, életének mely szakában mily álláspontot foglalt el. Masson egységes képbe olvasztja a különböző években nyilvánított szavakat és elkövetett tetteket, a mi a valótól sokszor elütő árnyalatot ad.

Eszméinek fejtegetésénél ebbe a hibába azért nem esik, mert az érett költő gondolatvilágát jellemzi és az bizonyos fokig egységes volt. Világfelfogásában gyakran előtör az érzelem-folyamat és az irányítja a költő gondolkodását. A becsületézésre és a szájalomra alapítja. Saint-Simon hatása alatt világboldogító utopistikus elméletet eszel ki, melyet a szeretet eszméje tetőz be. Masson új, eredeti világot derít annak a költőnek lelki világára, a kit a pessimismus és a misanthropia megtestesítésének tartanak.

A művészetéről szóló fejezet az előzőkkel fel nem ér. Nem vehetjük szó szerint a paradoxont, hogy a költő legszebb költeményeit meg nem írta, azok csak lelkében éltek. Sully Prudhomme is így nyilatkozott és ez csak a költői alkotásnál érzett erő kifejtésre, a nyelvbéli kifejezéssel való harcra vall. Sajátságos, hogy a legelvontabb eszmék kedvelője, életének egy bizonyos

szakában (1829–1835.) a színpad vásári zajában akarja hangját hallatni. Ebből a tévedéséből gyorsan kiábrándult és a symbolikus költészetre adta magát. Színművei is symbolumok, de sikerüket annak köszönhették, hogy kortársai észre nem vették. A tömeg a színpadon csak akkor élvezi a jelképes beszédet, ha azt nem annak látja. Vigny idején visszavonult és színpadi sikerében nem csalódott.

Ha fiatal bírálóinkat követném, megemlíthetném, mi nincs meg a művészetről szóló fejezetben. Inkább csak arra szorítkozom, mit várunk a művészt jellemző munkától. Költeményeit forrásaival kell egybevetni; az eddigi kísérletek még hiányosak. * Azok szerkezetét, a költő ihletének sajátosságát kell jellemezni. A költői nyelv és verselés kérdése érdekel annál az írónál, a ki új műfajok és irányelvek teremtésével romantikus kortársait megelőzte. Faguet érintette eddig leginkább ezeket a pontokat (*Études littéraires*, 1889, 146—152 l.), de a beható kutatás még a jövő feladata. **

Massont Vigny jelleme és sorsa érdekli, ezért a *Palaczka tengerben* elemzésével és a költő sorsával való egybevetéssel végzi érdekes könyvét. Kétséges marad, vajon «az isteni megvetés vigasztaló gondolatával» (*Journal*, 252) fejezte-e be életét vagy Sokrates módjára azt mondta: «Ne vádoljuk az isteneket, a halhatatlanság felmenti őket.» A költő egyéniségének behatóbb ismerete az utóbbira utal, megbocsátotta istennek a céltalan földi szenvedést, mert vágyainknak halhatatlan célját, a jóság, az igazság és a szépség eszméit oltotta a halandók lelkébe.

K. L.

* Alline H.: *Deux sources inconnues des premiers poèmes bibliques de Vigny*. R. H. L. XIV. (1907) 627 l.

Baldensperger F.: *Thomas Moore and Alfred de Vigny*. M. L. R. 1906 júl.

Estève, E.: *Byron et le romantisme français*. Paris, 1907. 360—406 l. Masson M.: *L'influence d'André Chénier sur Alfred de Vigny*. R. H. L. XVI. (1909.) 1—48. l.

** Lauvrière E.: *Alfred de Vigny*. Paris, 1909. csak az eddigi kutatások eredményeit foglalja össze.

Új magyar könyvek.

Aly Endre: Szeretném, ha szeretnének. Versek. Budapest, 1910. «Nyugat» kiadása. (8-r. 127 l.) 3 K.

Balogh Jenő dr., Edvi Illés Károly dr. és Vargha Ferencz dr. A bűnvádi perrendtartás magyarázata. Második javított és bővített kiadás. Három kötet. Budapest, 1909. Grill K. (8-r. XI., 741.; VII., 600.; IX. 600 l.) 54 K.

Csarada János: A tételes nemzetközi jog rendszere. Második kiadás. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. XVI., 643 l.) 12 K 80 f.

Dávid Eduard: Szocialismus és mezőgazdaság. Fordította Szabados Sándor. Budapest, 1909. Grill K. (8-r. 374, 376 l.) 12 K.

Évlapjai, A Kistaludytársaság. Új folyam. XLIII. kötet. 1908—1909. Budapest, 1909. Franklin-Társulat. (8-r. IV, 266 l.) 4 K.

Harsányi Lajos: Az élet muzsikája. Új versek. Budapest, 1909. Szent István-Társulat. (8-r. 115 l.) 2 K 40 f.

Herczegh Ferencz: A királyné futárja. Regényes történet Innocent és Mühlbeck rajzaival. Budapest, 1909. Singer és Wolfner. (8-r. 180 l.) 4 K.

Ignotus: Feljegyzések. Budapest, 1909. Grill K. (8-r. 251 l.) 4 K.

Jakab Ödön: Őszi virágok. Költemények. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 197 l.) 3 K 50 f.

Jász Géza: Az igaz, a jó és a szép eszméje. Budapest, 1910. Rényi K. (8 r. 50 l.) 1 K.

Kállay Béni: A szerb felkelés története. 1807—1810. Hátrahagyott kézírataiból kiadta Thallóczy Lajos. Két kötet. Budapest, 1909. Akadémia. (8 r. 405; VIII, 415 l.) 12 K.

Kármán Mór pedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban. Két kötet. Budapest, 1909. Eggenberger. (8-r. IV, 456.; 488 l.) 18 K. Tartalma: I. kötet. 1. A pedagógia helye a tudományok sorában. — 2. A pedagógia alapvetése. — 3. A történeti fejlődés útja. — 4. Pszichológiai irányok. — 5. A nevelés feladatai. — 6. Iskolaügyi fejtegetések. — 7. Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez. — 8. Dolgozatok a Fenséges királyi ház egy tagjának nevelése és oktatása tárgyában. — II. kötet. 9. Népoktatásunk szervezése és újabb törvényhozás szüksége. — 10. Adatok középfokú oktatásunk szervezéséhez. — 11. A tanárképzés és az egyetemi oktatás.)

Lányi Bertalan: A Fejérváry-kormány. (19 5. június 18. — 1906. április 8.) Kormányzatpolitikai és alkotmányjogi megvilágításban. Budapest, 1909. Benkő Gy. (8-r. V, 635 l.) 12 K.

Mahler Ede: Ókori Egyiptom. Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 335 l.) 6 K.

Nyári Sándor dr.: Brocky Károly festőművész élete és művei. 1807—1855. Budapest, 1910. Pallas. (8-r. 156 l.) 25 K.

MEGEMLEKEZÉS GR. SZÉCHENYI ISTVÁN RÓL.*

Tisztelt ünneplő Gyülekezet!

A most elmúlt április hó 8-ika ötvenedik évfordulója volt a gr. Széchenyi István halála napjának. Akadémiánk márczius 21-iki összes ülésén elhatározta, hogy e napot gyásznapnak tekinti, melyen koszorút helyez nagy alapítója sírjára és budapesti szobrára s hogy a gyásznapot néhány héttel követő jelen ünnepélyes közülését egészen a Széchenyi dicső emlékének szenteli.

Midőn ez alkalommal kegyeletes érzelmekkel egybegyült tagtársainkat és közönségünket az Akadémia elnöki székéből tisztelettel üdvözlöm, úgy érzem, hogy ezt a félszázados évfordulót — egy végzetszerűen gyászos óra évfordulóját — nem csak a hálás és kegyeletes megemlékezés szavaival kell megünnepelnünk, de hogy beszámolóval is tartozunk a megdicsőült szellemnek, dús anyagi és szellemi hagyatékával való sáfárkodásunkról és fogadalmat is kell tennünk azoknak teljesítésére nézve, a mikkel még talán az ő rendelkezéseivel és óhajtaival szemben tartozásban maradtunk.

A mint az Akadémia gondolata a Széchenyi emberi világnézlete és államférfiúi hitvallása legmélyebb forrásaiból fakadt, úgy megvalósításának, kifejlesztésének, megvédésének gondja pályájának kezdetétől végeig foglalkoztatta szellemét.

A harmincznégy éves huszártiszt és mágnes rögtönzöttnek látszó, a mily meglepő, oly korszakossá lett aján-

* A M. Tud. Akadémia f. évi május hó 1-én tartott, a Széchenyi emlékezetének szentelt ünnepélyes közülésén elmondott elnöki beszéd.

latától az 1825-iki pozsonyi diétán, egész az 1859 augusztusában kelt döblingi levélig, melylyel a Körösi Csoma Sándor sírjának képét ajánlotta föl az Akadémiának: Széchenyi sohasem szünt meg figyelmét intézetünkre is fordítani.

Kevésbé írói és tudósi hajlam, mint inkább annak a szerepnek értékelése, melyet ő a nemzeti kifejlődés nagy munkájában az Akadémiának szánt, vezette rá Széchenyit arra az ösvényre, melyen őt intézetünk megalapítóinak élén látjuk haladni.

Széchenyit íróvá csak nagy politikai és társadalmi céljainak szolgálata tette; műveinek irodalmi becse és hatása oly adomány volt, melylyel az ő csodásan gazdag természeti képessége szinte akaratlanul, szinte véletlenül ajándékozta meg nemzetünk szellemi világát. Könyveivel, hírlapi cikkeivel úttörője, mondhatjuk megalapítója lett a magyar publicistikának; azt a magyar nyelvet, a mely költészetünk számára a nyelvújítási harcz eredményeképen a Vörösmarty műveiben kialakult, Széchenyi segített bevinni az életbe; és nem csak az irodalom nyelvét, az irodalmat magát is az ő példája, hatása tette nálunk igazán társadalmi közszükségletté. Új lendületet, új irányt adott irodalmunknak, még költészetünknek is, mely világosan fölismerhetőleg különösen a *Hitel* megjelenésétől kezdve hagyja el a multba merülő búsongás és a régi dicsőség magasztalásának hangját s áll lelkesülten a nagy nemzeti föladatak és remények szolgálatába. Széchenyi személyes hatása is írónk egész sorára s éppen költőinkre félreismerhetetlen s fontos volt a példa, melyet az irodalmi tevékenység megbecsülésére adott, valamint az az eredményes törekvése, melylyel Pestet, az irodalom középpontját, egyúttal mindinkább az ország fővárosává avatta.

Kétségtelen, hogy az Akadémia létrehozásával első sorban nyelvünk kiművelését, kifejlesztését akarta elérni; ezt ki is fejezte és megmagyarázta első elnöki beszédjében, szemben azokkal, a kik — mint mondá — főleg a természettudományok művelését és megismertetését, s azokkal szemben is, a kik a magyar nyelv terjesztését kívánták az intézet első föladatavá tenni. De már a Széchenyi hozzá-

járulásával keletkezett első terv a nyelv művelése, mint első teendő mellé odasorolta tudományos művek magyar nyelven iratását és kiadását, megjelent munkák bírálatát, nevezetes idegen és classikai munkák fordítását és kiadását, sőt a nemzeti színészet fölkarolását is.

Széchenyi az Akadémiára vonatkozó alapító-levelében kikötötte, hogy «ezen magában álló, maga által kormányozandó, csupán tudományos intézet semmi más intézetekkel soha össze ne köttessék, hanem ártatlan tudományos foglalatosságait királyom és hazám egyesített javára és csak arra, magában, csendesesen folytathassa». A nagy alapító valószínűleg szükségét érezte akkor az Akadémiának ezt a szigorúan tudományos jellegét s teljes elszigetelését a közélettől balvélemények és talán fölmerült gyanukkal szemben hangsúlyozni; de bizonyos, hogy már az intézet főnállásának második évtizedében ő maga némileg túllépte e korlátot, a mennyiben egyik-másik, nagy port fölvert elnöki beszédjében a nyelv és nemzetiség kérdését ugyancsak széles alapon tárgyalta s azokban ugyanazt az éles polémiai hangot használta, melyet a publicistikában meghonosított.

Hogy Széchenyi az Akadémia széleskörű, nagy és magasztos föladatával kezdettől fogva tisztában volt, azt tanúsítják azok a nyilatkozatai, melyekben «zarándoki komolyság»-ra, minden viszálykodás távoltartására, összetartásra, a «hazafiúi szeretet és egyességben» való példaadásra buzdítja az intézet tagjait s még inkább azok, melyekben kijelenti, hogy «a magyar Akadémia, sajátlagos politikai körülményeink között, nemzeti újjászületésünket tekintve egy főtényezőt képezhet, sőt, hogy ilyest képezzen, szoros kötelessége».

Szétágazó teendői, országos gondjai közepett Széchenyi mindig időt talált az Akadémia ügyeivel a legkisebb részletekbe menő figyelemmel és sohasem lankadó kitartással foglalkozni, úgy, hogy joggal elmondhatjuk, intézetünknek nemcsak megalapítása, hanem első kialakulása is sokszorosán magán viseli az ő keze nyomát. Hogy még élete végéiben is a döblingi gyógyintézet önkéntes foglyát mily szerető, féltő gondal foglalkoztatta e kedves alkotása, annak

megható tanubizonysága amaz 1858-iki, az Akadémiában fölolvadásra szánt, de az akkori viszonyok miatt fölolvadásra nem került levél, melyet joggal úgy tekinthetünk, mint Széchenyinek az Akadémiára vonatkozó végrendeletét.

Ez a levél lángoló tiltakozást foglal magában az Akadémiának az absolut kormány szándéka szerinti megrendszabályozása ellen. «A magyar romok közt — úgymond — a nemzetnek eléggé nem bámulható életerején kívül, szep-lőtlen, már majdnem csupán a magyar Akadémia mutat arra, miszerint nemzetünk még kioltva nincs s most ezen utolsó, igazán magyar intézet is ki legyen sarkából for-gatva?» Bizik azonban benne, hogy az ifjú császár végre is át fogja látni, hogy «a mostani államférfiak észficzamlott theoriája és keserű önmystificatiója . . . a közbirodalmat a legproblematikusabb helyzetbe süllyeszti s ha saját veleje tanácsát követendi és egyedül saját szíve sugallata után indul, bizony mondom, Magyarország tekintetében még Corvin dicső korát is homályba állítandja». Az alapszabályok módosításába tehát — ha kell — «vérző szívvel, de lecsépelhetlen kedélylyel» belényugszik, azonban ünnepélyes óvást tesz s alapítványának kamatait attól a pillanattól fogva sem ő, sem örökösei fizetni nem fogják, ha tapasztalni lenne kénytelen, hogy «adománya . . . más vágásba szoríttatnék, mint az, a mi a magyar Akadémia eredeti céljával megegyez és mely nemzet és fejedelem közti törvény által megerősítettén, fel is szenteltetett».

A mi ennyire a szíven feküdt Széchenyinek, annak sértetlen megőrzése, nemes célja felé vezetése és fölvirágoztatása kötelessége minden magyarnak, legszorosabb kötelessége azoknak, kik mint egymást fölvaltó halandók, a maga céljaiban és szervezetében állandó és halhatatlan Akadémiát alkotják.

Két föladatot szab e kötelesség elénk: az egyik alapítónknak intézetünkre vonatkozó szándékából, eszméjéből folyik; a másikat az alapítónk iránti kegyelet sugallja.

Az egyiknek megfelelni annyi, mint rendeltetésünket egyáltalán teljesíteni. Művelni a magyar nyelvet, hogy az az irodalom és tudomány minden ágában a kifejezés lehető

legtökéletesebb eszköze legyen és művelni az irodalom s tudomány minden ágát, hogy azokban nemzetünk szelleme legmagasabb megnyilatkozását találja s bennök és általok méltón állja meg helyét a művelt nemzetek versenyében.

A munka folyik; az Akadémia jelentőségét e munka terén csak az kicsinyelheti, a ki a Széchenyi korát összemérve a miénkkel, kifeledi az összehasonlításból azt a roppant kifejlődést, melyet azóta nyelvünk és irodalmunk fölmutat, és a mely lehetetlenné teszi, hogy az Akadémia a fejlődés, a munka, a versengés és szellemi küzdelem mai óriási mezején az egyedüli és kizárólagos középpont, indító erő és ítélőszék ama szerepét vigye, melyet talán kezdetleges irodalmi viszonyaink idejében vihetett. És kicsinyelheti az, a ki feledi, hogy alig van irodalmi és tudományos társaságunk, mely legalább némi részben, legalább kezdetben nem élvezte volna vagy nem élvezné Akadémiánk gyámolítását s mely vezető szellemeit nem az Akadémia tagjai sorában találná.

A másik föladat szorosabban a Széchenyi személyéhez, az ő emlékéhez, az ő szellemi bagyutékához fűződik.

Az Akadémia méltán különös kötelességének tekintette és tekinti a valódi, a komoly, a hű és tevékeny Széchenyicultus állandó középpontjául — mondhatnám szentélyeül — szolgálni. Ezért ügyrendünkbe is iktattuk a koronkinti Széchenyi-ünnepeket, melyek mindegyikének főtárgya egy-egy olyan előadás, mely az irodalom vagy tudomány valamely ágának fejlődését vagy egyes fontos és közérdekű kérdését tárgyalja és egyszersmind számot ad arról, mit tett az Akadémia e fejlődés előmozdításával azon czélok megvalósítására, melyeket Széchenyi István tűzött eléje.

Ily ünnepeink kapcsán láttak napvilágot következő kiadványaink: *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*, néhai Szász Károly tagtársunktól; *Gróf Széchenyi István és a magyar költészet*, Beöthy Zsolt tagtársunktól; *Gróf Széchenyi István és a magyar magánjog*, Vécsey Tamás tagtársunktól; *Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai*, néhai Lipthay Sándor tagtársunktól; *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája*, Gaál Jenő tagtársunktól.

«Halhatatlan nagy alapítója emlékére» alapította az Akadémia ezelőtt 14 évvel saját palotájában a Széchenyi-múzeumot, mely Széchenyi István munkáit, kéziratait és arcképeit, valamint a reá és nagy kortársaira vonatkozó egyéb ereklyéket tartalmazza, s a Széchenyi-kutatóknak gazdag anyagot nyújt. E múzeum 1905. novemberében, az emlékezetes pozsonyi ülés évfordulóján nyílt meg a nagy közönség számára, mely alkalommal buzgó vezetője, Szily Kálmán tagtársunk és főkönyvtárnokunk beható jelentésben ismertette a gyűjtemény keletkezését és akkori állapotát. E múzeumnak kezdettől fogva és most is legbőkezűbb gazdagítója a nagy atyának hagyományait kegyelettel őrző, méltó fia, tiszteleti és igazgató tagtársunk, gróf Széchenyi Béla.

Azonban a fősúlyt méltán arra helyezvén, hogy az Akadémia által a Széchenyi eszméi tiszta, valódi alakjukban minél szélesebb körben terjedjenek el nemzetünk körében, már 1884-ben hozzáfogtunk úgy régebben kiadott, mint kiadatlan munkáinak könnyen hozzáférhető alakban újból való kiadásához. Így már 1884-ben napvilágot látott Széchenyi naplóinak néhai Zichy Antal tagtársunktól szerkesztett, a nagy közönség használatára szánt kivonata; három évvel később kiadta az Akadémia «Széchenyi beszédeit», később — három kötetben — «Leveleit», majd «Utirajzait» és külön «Leveleit szüleikhez», úgyszintén — két kötetben — «Hirlapi cikkeit». Minde kiadványainkat bold. Zichy Antal társunk szerkesztette nagy szorgalommal és látta el magyarázó jegyzetekkel. Az annak idejében kiadott művek közül a *Hitel*, a *Világ*, a *Stádium*, a *Kelet népe* s a *Politikai programmtöredékek* jelentek meg eddig az Akadémia kiadásában, néhai Gyulai Pálnak egy, Széchenyit mint írójt jellemző tanulmánya s néhai Kautz Gyula és Viszota Gyula bevezető ismertetései kíséretében; úgy hogy eddig 11 kötetben bocsátottuk közre nagy alapítónk saját műveit.

Az a kötelességünk, hogy a Széchenyi tanításának hamisítatlan megőrzése és terjesztése fölött őrkdjünk, kétszeres súlylyal nehezedik ránk szemben azzal az elszomorító jelenséggel, hogy e tanítás igazi tartalma, lényege a poli-

tikai és társadalmi élet hullámszáma közepett a nemzet köztudatában mindinkább elhomályosul.

Báró Kemény Zsigmond Széchenyiről irt örökbeesű tanulmányában leírván a katastropha előtti utolsó találkozását a nagy férfúval, kin akkor már a túlizgatott kedély beteges jelei mutatkoztak, elmondja, hogy Széchenyi egy, saját látományától elborzadó jós lángszavaival ecsetelte a bekövetkezendő szörnyű összeütközést s annak minden dulásait, miközben e fölkiáltásra fakadt: «Ah! az én füstbe ment életem!»

A gondviselés egyszer megmentette nemzetünket attól, hogy a csak Széchenyitől fölismert veszély végromlásává legyen, s a Széchenyi élete és munkája így «füstbe menjen»; egyszer már elmondhatta rólunk koszorús költőnk, épen a mai megemlékezésünk tárgyául szolgáló gyásznapi alkalmából: «. . romjaidra s romjainkra hullván, Adjunk, Igaz, tenéked igazat!» Óvakodjunk az elfeledésétől annak, a minek igazságára oly keserves tapasztalatok tanítottak meg.

Nem mintha a Széchenyi emlegetésében és dicsőítésében volna hiány. Egyes, tanításából jól-rosszúl leszűrt s a közhasználatban eredeti értelmökből meglehetősen kivetkőzött jelszavak szinte szálló igékké váltak; de ha azt tekintjük, hogy ki minden vél ma Széchenyire hivatkozhatni és hogy miféle törekvések és irányzatok vélnek az ő nevének symbolumával harcra mehetni, akkor úgy érezzük néha, mintha vezekelnünk kellene e szent név, e dicső emlék előtt. Vezekelnünk azért, hogy az ígét, melyet nekünk hirdetett, jó részben elfeledtük, úgy, hogy sokan ellenmondástól nem félve ferdíthetik el, formálhatják át céljaikra az ő tanait, használhatják föl politikai és társadalmi rendszerének szövevényes finomságait gyakran az ő egész élete hitvallásával homlokegyenest ellenkező céljaik szolgálatában, mintha nem épen Széchenyi lett volna az, a ki *Blick-jének* jelígejében arra figyelmeztetett bennünket, hogy «rien ne fait tant de mal dans le monde, qu'un mensonge, qui ressemble à la vérité.»

Nem akarok példákra hivatkozva a politikai elvek mérkőzésébe belésszólni; az nem ide tartozik. Valamely politikai

elv az adott viszonyok között lehet helyes vagy helytelen, tekintet nélkül arra, vajon a Széchenyi tanításából származtatható-e? De e helyen, azt hiszem, jogunk van nagy alapítónk szellemi hagyatékának időleges, akár politikai, akár társadalmi célok érdekében való elhomályosítása, vagy éppen elferdítése ellen fölszólalni.

Az uralkodó fogalomzavar mentségeül mindenesetre föl lehet hozni a korviszonyok roppant változását, mely ma még a tárgyilagosan ítélőre nézve is megnehezíti a Széchenyi lelki nagyságának, úgy mint munkássága politikai és társadalmi jelentőségének helyes értékelését és értelmezését. Annyira más a mai nemzedék lelki világa és erkölcsi mértéke, annyira mások körülményeink, érdekeink, szükségleteink és a tisztázásukat váró kérdések, hogy Széchenyinek amúgy is látszólagos ellentmondások miatt bonyolult egyénisége és pályája a jóhiszemű magyarázatot is könnyen viszi tévedésekbe s fonák alkalmazásokba vagy következtetésekbe.

Mondják, hogy vannak napfogyatkozások, melyek ideje alatt a nappali égen kigyúlnak a csillagok, mert a szem nélkülözvén a nap erős fényét, meglátja azoknak gyöngé pislogását. Korszakos, nagy alakok nagy erényeinek letűnése után így szokik hozzá szemünk a kisebbeknek mértékéhez és vél ezekről vonhatni téves következtetést amazokra. Ezért nem látjuk nemzeti törekvéseink ama tragikus fogyatkozását, hogy míg eredményekben még nagyon közel állunk kezdetökhöz, a lendület, meggyőződés és hit erejében és őszinteségében már nagyon távol. Korunk egyáltalán nem érti meg, szinte ösztönszerűen visszautasítja az igazi idealismust, de szívesen megtéveszteti magát a szemforgató hypokrisistól, majd meg valóságos elégtételérzéssel karolja föl a leplezetlen, merész cynismust. Napjainkban egy oly nemes mártirra, ki a nemzet hibáinak föltárásával és ostorozásával föláldozza magát az igazságnak, száz oly élelmes számító esik, a ki hasznot húz abból, hogy nemzeti gyöngé ségeinknek, tévedéseinknek hizelegve, azokat nagyranöveszteti segít. Ma igazabb, mint valaha, a Széchenyi mondása, mely szerint «a magyar haza soha sem volt derék, sőt kitűnő férfiak hiányában. Egy nemében a hazafiaknak

azonban mindig szűkölködött: olyanokéban t. i., kik tartózkodás nélkül a nemzet szemére lobbantják az igazat.» Magának a magyarság erkölcsi megalkotásának nagy és végzetes fogyatkozása az, hogy tudatosan elébe helyezi a kellemes ámitást a kellemetlen igazságnak.

A gyakran jóhiszemű félreértések egy másik forrása — mint érintettem — a Széchenyi egyéniségének és politikai rendszerének szövevényes, fölületes szemléletre ellenmondónak látszó mivoltában keresendő.

Mint katona, távol hazájától, ennek viszonyait kevésbé ismerve, nyelvét fogyatékosan beszélve, ébred egyszerre annak tudatára, hogy hivatása nemzetének újjászületését faji alapon, gyakorlati úton megindítani; határozottan aristokrata érzülettel agitációt indít a nemesi előjogok ellen, megbontja a feudális táborn, előkészíti az alkotmány szabadelvű és demokrata szellemű átalakítását; mikor a reform-mozgalm erősebb hullámokat vet, útjába áll, népszerűsége fölaldozásával vállalkozik a mérséklő és fékező haláltlan és — sikertelen szerepére; mikor aztán egy európai szellemi áramlat váratlanul teljes diadalra viszi a reformtörekvést, egy percze — saját vallomása szerint — átengedi magát a nemzete újjászületése fölötti csöndes örömmek, mert hiszen «maga is járult valamivel hozzá!» De csakhamar fölülkerekednek régebbi balsejtelmei; előbb, mint összes honfitársai, meglátja a fenyegető katastropha veszélyét; képtelen levén azt elhárítani — megőrül; visszatérő eszmélete arra a rettentő önvádra indítja: miért is igyekezett nemzetét békés tétlenségéből fölrazni s ezáltal a romlás útjára vinni; majd ismét egy reménysugár éleszti föl lelkét, de annak pillanatnyi elsötétülése elég, hogy kétségbeesése a halálba üzze.

Az egymást kergető paradoxonok e sorozatát kiszinezik a lelki élet egyes mozzanatainak, a jellem egyes vonásainak látszólagos ellentétei: a politikában az ész kizárólagos uralmát hirdető, népét az «ok népévé» nevelni akaró, az anyagi erők fontosságára utaló utilitárius államférfiú, a kit mégis a honfiúi szív fájdalom esztől foszt meg, míg a mindig a szenvedélyekre hivatkozó érzelempolitikusok teljes épségben őrzik meg lelki egyensúlyukat; a mély és buzgó vallásos-

ságú ember, ki mint fiatal huszártiszt az élet ezer öröme között sem feledkezik meg ájtatosságáról és gyónásáról, aggkorában szinte vallásos rajongásba esik s végül mégis öngyilkossá lesz; az önbizalom, akaraterő, tettvágy és szívósság mintaképe, ki mégis minden órában kiteve látszik nemcsak a csapongó szeszélynek, hanem a csüggedés és kétségbeesés kísértéeseinek is; a merészségig bátor férfi, ki mégis a közdolgokban a félnétségig óvatos és aggodalmaskodó; a biztosan számító, mindig a gyakorlati irányba hajló ész, mely mégis gyakran költői képzelgéstől látszik tovaragadtatni, s végül a lénye minden gyökérszálával hazáján és faján csüngő hazafi, ki mégis a nagy, közös emberi civilisatio legmagasabb nézőpontjairól kérlelhetetlenül korholja honfitársainak hibáit és félszégeit, sőt ezek iránt nem egyszer valódi undort árul el.

Az életpálya és jellem e látszólagos ellenmondásait mind megmagyarázza a Széchenyi hazafiúi érzését jellemző tiszta idealismus és teljes önmegtágadás. «Ki a közönségnek akar használni, legelső kötelessége: magáról egészen elfelejtkezni», mondhatta teljes joggal ő, a ki szerint «csak a gyenge szereti önmagát, az erős egész nemzeteket hordoz szívében.»

Az érzelmek heves küzdelme Széchenyinnél mindig csak addig tartott, míg valamennyi között a legeszményibb, a legnemesebb nem emelkedett uralomra a többi fölött. A mily eszményi volt szerelme későbbi neje, Seilern Crescence grófné iránt, barátsága Wesselényi iránt, oly eszményi volt politikájának egész credo-ja is; kezdve az ifjúkori öntudatos elhatározáson, «életét a hazának és az emberiségnek szentelni», később a népszerűséggel való büszke szakításban, mikor azt meggyőződése és hazája érdeke követelte, végül az önvád marcangolásaiban akkor, mikor a nagy hajótörés menekültjei kifogyhatatlanok voltak egymás vádolásában. Politikájának ez eszményi vonása iránt mely a célzatban, a lelki rügókban rejlik — nem téveszthet meg sem politikai rendszerének gyakorlatisága s az a nagy súly, melyet az ország anyagi érdekeire helyezett, sem az a sokaktól hiúságnak, feltékenységnek, sőt irigységnek minősített türelmetlenség,

a melylyel a mások nézeteivel és törekvéseivel gyakran szembeszállott. Ő annyira azonosította magát a nemzeti fejlődéssel, hogy annak minden követelményét egészen összeolvasztotta a saját egyéniségével, a miből szükségkép következett a subjectivitás, melylyel e kérdéseket tárgyalta. Ő érezte, hogy azon emberek közül való, a kik arra születtek, hogy föláldozzák magukat, s a kik életök tragikumának teljességével fizetnek azért, hogy alakjuk a legtisztább, legnemesebb nagyság fényében tündököljön az utókor előtt.

A mily eszményi volt lelki indítékait tekintve az ő politikája, ép oly gyakorlati volt az a rendszer, melybe azt foglalta. A Széchenyi politikai rendszerét az jellemzi, hogy minden elve magában hordja a saját mérséklőjét; bár mindig magas czélokért küzdött, sohasem szakadt el a gyakorlati élet talajától; mert mindig szeme előtt tartotta összes céljait, sohasem áldozta föl az egyiket a másiknak, sohasem vette egyik alkotásához az építőköveket egy másiknak a romjaiból. Ez magyarázza meg, hogy míg nekiindulásában mindig talált buzgó szövetségeseket, azoktól utóbb rendszeren elszakadni volt kénytelen; a köznapi lelkek és elmék ritkán értik meg azt, miért kelljen egy ponton megállaniok, mikor oly tetszetős az egyenes irányban való továbbhaladás; az alatt járók nem látják az előttük elterülő útnak azokat az akadályait és veszélyeit, a melyeket a magasán szárnyalónak sasszeme megpillant. Ez is egyik magyarázata annak, hogy a Széchenyi czélzatait, aggodalmait, küzdelmeit és sikereit oly sokszor félreértik törekvésének azok az utódai, a kik munkásságának rézleteihez tapadozva, annak egészét áttekinteni nem képesek.

Ezelőtt ötven évvel nemzetünk koszorús költője megjövendölte, hogy a Széchenyi alakjának tiszta fénye nöttön-nöni fog, a mint időben, térben távozik. E jóslat valóra válni csak úgy fog, ha a váltakozó nemzedékek is az ő valódi alakjára fogják tekinteteket függeszteni, s nem érik be hozzájuk elhallatszó hírével. A «legnagyobb magyar» emlékének oltárán jobban áldozik az, a ki egy könyvét veszi kezébe, mint az, a ki a róla hallott dicsőítésekhez új

szóvirágokat füz. Dicsőítsük őt azzal, hogy megismerjük őt, hogy tanulunk tőle és hogy követjük tanítását. Akkor el fogjuk mondhatni, hogy az ötven év előtti gyásznapi nem az ő életének vége, csak az ő nemzetében való örökéletének kezdete volt.

A Széchenyi István emlékének ihlete hassa át Akadémiánk hetvenedik közlését, melyet ezennel megnyitok.

BERZEVICZY ALBERT.

A GENTRY.

Második és utolsó közlemény.*

V.

Ujabb, 1867-el megnyiló alkotmányos létünknek az a bizonytalansága, amely az 1875-iki fusióval ugyan véget ért, nem tűnt el anélkül, hogy pártéletünkben bizonyos ideges ingerlékenységet, mélyreható társadalmi reformok fölvetésétől való félelmet ne hagyott volna hátra.

Ennek tulajdoníthatni az idegenkedést, melylyel a socialis mozgalmak irányában az uralkodó szabadelvűpárt viseltetett s az elhamarkodott ítéletet, melylyel azokat mindjárt reactionariusnak minősítette.

A gentry név alatt támadt agrár mozgalomnak is könnyű volt ily jelleget tulajdonítani s azt a 75 óta nálunk, 1880 óta Németországban megindult antisemita mozgalommal kapcsolatba hozni. Az 1860-iki febr. 18-iki osztrák patens óta ugyanis, melyet az országbirói értekezlet érintetlenül hagyott, az 1867-iki törvény a zsidók polgári és politikai egyenjogúsításáról pedig megerősített, rohamosan szaporodott a zsidó földbirtokosok száma a nemesség rovására. Egyben a zsidóság magyarosodási törekvésében magyar neveket vett föl, melyek között, a más országokban a névváltoztatások ellenében a már bizonyos nevet viselőknél adott fölszólamlási jog hiányában, ősi nemesi nevekkel egyezők is sűrűn találkoztak.

A mily kelleetlenül vette a nemesség az első gazda-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 400. számában.

sági folyamatot s kezdte meg ellene egyleti, hirlapi működését, épp oly kevéssé volt közömbös utóbbi iránt s föltámasztotta rég nem használt nemesi előneveit, czimereit névjegyein.

Ekként az antisemitaság színében is kezdik nem egy oldalról a nemesség, a középbirtokosság, a gentry különböző nevei alá foglalt érdekcsoport mozgalmait föltüntetni.

A *N. Pester Journal* 1883 elején igen élesen támad a — szerinte a gentry, az agrár név alatt lappangó — reactio ellen.

A *Pesti Napló* (1883 január 16) veszi föl a keztyüt s egyenesen a nemesség, nem a gentry, nem az agrárok nevében kiáltja: A nemesség nem capitulál. Az agrár politika nem mágnáspolitiká. Értelme semmi egyéb, mint hogy a nemesség segíthet magán, ha a kormány cserben nem hagyja. A 28 ezer nemesi birtokból még 25,000 a nemesség kezén van. Nem kiváltságot akar, hanem jogvédelmet. Ha a kereskedelem részére lehet külön kereskedelmi jog, miért ne lehetne a földbirtok részére is.

E sajtóbeli csatározások csak visszhangok azonban, melyek a Gazda-körben, a Gazdasági Egyletek congressusán lefolyó szervezkedési törekvésekből törnek elő. A földbirtok bajainak javításán tanakodó e csoportok megmozdulnak a parasztság mellett, a kisbirtok megmentését homestead, birtokminimum útján követelik, az egyre erősödő kivándorlás ellenszeréül, valamint a középbirtok érdekében agrárpolitikát kívánnak, s ennek több fontos problémáját, így a nemesi birtok italmérési jogának megváltását, az örökjog reformját, a középbirtok hitbizományát, a reálhitelt, az uzorát veszik megvitatás alá.

A mozgalom mind tárgyilagosabbá válik s az általános panaszok helyett statisztikai adatokkal, reformtervezetekkel állnak elő a földbirtok bajainak bizonyítására. Ez irányban egyik jelensége a tekintélyes összegű pályadíj, melyet az országos m. gazdasági egyesület 1884 nov. 1-iki lejáratú idővel kitűz a középbirtokosok, haszonbérlők, kisbirtokosok jelzálogi és személyes hitelének szükségletei tekintetében. Ide tartoznak az agrárpolitikai irodalomnak nálunk első, önálló termékei, gr. Andrassy Géának *Otthont mentesítő*

Törvények, gr. Széchenyi Imrének *Amerikai Levelek*, Láng Lajosnak *Minimum és majoratus* czimű iratai.

Ez iratok ugyan főleg a parasztbirtokkal, annak tehermentesítésével, elidegeníthetlenségével, a paraszt-hitbizománnyal foglalkoznak, ámde a középbirtokos osztályt sem hagyják ki megfontolásaik, védelmezésük köréből. És mivel az agrárérdekek szószólói az időtájt főleg nem-liberalis oldalon találkoznak a külföldön is, így Vogelsang (*Die Nothwendigkeit einer neueren Grundentlassung d. Grundbesitzes*. 1880), Rudolf Meyer (*Heimstätten . . . Gesetze*. 1883), kik közül az utóbbi két mágnásunkra különös befolyással volt, a gentry köréből kikerülő agrárpolitikusok iránya is gyanús színben tűnik föl. A publicistika, a pártok napi érdeke szempontjából nézve főleg e mozgalmat, egészben véve elítélő állást foglal el vele szemben, s nem méltatja sem Stein Lőrincznek (*Drei Fragen des Grundbesitzes*.) sem Schäffle Albertnek (*Die Inkorp. d. Hypothekarkredits*.) beható, tudományos munkáit a földbirtok válságáról.

Mágnásmozgalomnak tüntetik föl, mely a nemesi közép-osztály érdekeinek álarcza alatt minden téren a közép-kort akarja visszaállítani, a pénzforgalmat békókba verni, a czéhrendszert visszaállítani. Az uzsora büntetése ez időtájt kerül törvényhozási tárgyalás alá s a kész törvény 1883 május 2-án kihirdettetik. A következő évnek az iparszabadságot szűkebb határok közé szorító törvénye (1884: XVII. t.-cz.) is már előre veti árnyékát.

Nem nyilvánvaló-e, úgy hiszi sajtónk, hogy itt clericalis-feudalis mozgalomról van szó, melyet hozzánk Meyer Rudolf és Vogelsang Károly importáltak, kiknek keresztyén-socialis, az egyéni szabadsággal ellenkező, a corporatiókat, czéheket, a földbirtok kiváltságait visszaállítani kívánó világfölfogása akar magának a magyar középnemesség álarcza alatt utat törni?

E különböző mozgalmak mellett a gentry-törekvés a társas érintkezésben is mindinkább napirendre kerül és szervezett társas formát az Országos Casino megalakulásában ölt. A ma gentry-casino névvel is megjelölt országos casino 1883 januárban keletkezik. A sajtó (*Pesti Napló*)

január 29-én ad róla tudósítást. «A gentry klub, vagy mint a társas kör czimét megállapította, az országos kaszinó ma megalakult. Célja a magyar társadalom művelt osztályainak érintkezési központot nyújtani, bennök a közös érdekek érvényesítésére az összetartás érzetét kifejtteni.»

A casino neve, tagjai minőségének meghatárolása azonban nehézséget okozott; úri clubbnak, úri körnek, magyar körnek is akarták keresztelni, tagjait a középosztálybeliekből venni. A sajtó azonban mindjárt mint gentry-clubbról szól felőle, habár a társulat hivatalosan, a gentry mozgalom kiforratlanságának megfelelően, az országos casino nem jellemző neve alatt lép a világba s egyedül a tagoknak a társadalom összes művelt osztályaiból való vételével jelzi mintegy ösztönszerűen nemcsak a társadalmi réteget, melynek központja, szervezete akar lenni, hanem a gentry igazi létalapját, a nemzet legműveltebb elemeinek vezető hivatását is a közéletben.

Az országos casino szürke neve alatt keletkezett társas kör agrár-gentry jellegét az Országos Gazda-kör számos tagjának belépése 1884-ben erősíti, úgy hogy valamint a Széchenyi István alapította Nemzeti Casino tagjainak zöme révén mágnás casino, az Országos Casino első alkotó elemeinek társadalmi állása következtében az ekkor már fölkapott gentry név alatt került a hétköznapi forgalomba.

A gentrynek az Országos Casinóban elvetett csirája, mint semmiféle csira, maga sem bir valójának igazi képzetével, alakatlan, határozatlan, embryonalis állapotban van. Nem csoda hát, ha mások sem tudják, mi rejlik a gentrység mögött.

Az Országos Casino első alapítói az előkelő régi közép-nemesség neveit viselik. A nélkül, hogy a zászlót a sereggel összetévesztenők, nem hagyhatjuk e társas tömörülés kezdőinek minőségét figyelmen kívül. Mint a francia mondja: csupa «homme de qualité», kikhez utóbb a Beksics által (Timoleon, *Legújabb polit. divat.* 1884. 4. l.) reactionarius filialnak nevezett gazda-kör tagjai csatlakoztak.

Az Országos Casino ily módon sokak szemében expone lesz az országos gentry-mozgalomnak, mely által a

láthatatlan egyházból látható fő alatt egyesült egyházzá válik, de csak a hitnek s nem a cselekedeteknek, a szóra-kozásnak, eszmecserének s nem az acciónak egyháza.

Beksics egyszerre két nagy röpiratban támad a mindinkább testet öltő gentry ellen, az imént említettben s a Censor név alatt közzétett *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk* címűben.

Mindakettőben egynek veszi a gentryt és nemességet; hogy a nemesi renden túl, a művelt osztályok egyesülési törekvése is benne van, nem bírja vagy nem akarja észrevenni.

«A gentryt a megyei restauratiók, a tyukodi és csengeri ólmos botok gőzköréből világosabb, tisztább, nemesebb atmospherába kell emelni.» (*Társ. és nemz.* 22. l.) Midőn így szól, nyilván nemességünkre, nem is középnemességünkre gondol, a mi még világosabb, midőn (id. m. 82—120. l.) statisztikai fölvételekkel kívánja a nemességet megnyugtadni, hogy 60%-a megtartotta vagyonát, vagy más megyében szerzett birtokot vagy éppen terjeszkedett, a 40%-nak pedig a polgárság és értelmi kereset adja alkotó elemeit, melyek között a zsidóság legfőlebb 10%-al szerepel. Ez a polgári elem szoritja hátrább a gentryt, értsd a nemességet.

Mily érzelmeket, mily küzdelmeket rejt magában a mozgalom, mi sem bizonyítja jobban, mint Beksics számításai (id. m. 120—124. l.) a zsidóság térfoglalása felől. Az akkori uralkodó szabadelvű párt vezérirójának belebocsátkozása a birtokosok vallási állapotának vizsgálatába, legjobban mutatja az antisemitismusnak a hamu alatt izzó parázsát; két évvel vagyunk Tisza-Eszlár után.

Beksics a gentryben tisztán nemesi törekvéseket látva, a polgársággal való egyesülését, egy nagy középosztályba olvadásukat kívánja.

Csak a társadalom belső szerkezetének teljes nem ismerése publicistáinknál, a kik nagyrészt egyedül a közjogi, alkotmányi, személyes, pártpolitikai problémákkal foglalkoznak, adhatja Beksics tollára e szavakat: «Nem kell tehát egy társadalmi osztály sem, kizárólagosan. Egy nagy új középosztályba olvadvá, vagy legalább abban érintkezve s az által összekötve kell valamennyi.»

Beksics nem beszélne oly nyugodtan, ha meggondolja, hogy gondolatának ellentmond a közép mellett a felső és alsó osztály létezése, hogy az általa annyira kívánt nagy középosztály, a bourgeoisie, a társadalomnak leginkább ostromlott osztálya, hogy olyan nagy középosztályt sehol nem ismer a világ, mert az mindenütt magában tagolt, hogy a socialista irányzat minden osztálykülönbséget ostromol.

Beksics másik röpirata (Timoleon: *Legújabb polit. divat.*) a gentryt az arisztokratia, azaz a mágnásság és főpapság szövetségeseként ostromolja. A rókavadász mágnás vörös kabátja s a főpap lilaszegélyű reverendája tetszik a gentrynek, egy részét megméltelyezte a feudális és clericalis áradat.

Az epébe mártott, szenvedélyes irat megfejtése az 1884 január 14-iki szavazásban rejlik, midőn a főrendek másodszer vetik vissza a keresztyének és zsidók közötti házasságokat megengedő javaslatot.

Berzeviczy az első irodalmunkban, a ki a gentry természetének tisztázásához fog. Négy vezércikkben foglalkozik vele. (*Nemzet*, 1884 szept. 28., 29. és okt. 1., 2-i számai. Újra kiadva, Berzeviczy: *Beszédek és tanulmányok*, II. köt. 233—261. l. 1905.).

Helyesen mutat rá, mily eltérő értelemben használjuk mi a gentry szót, mint azok, a kiktől kölcsönöztük, az angolok. Szerinte «míg ugyanis nálunk rendszerint szigorúan megkülönböztetve csak a köznemességet értjük alatta, angol értelemben ez a szó annyit jelent, mint az egész művelt középosztály, melyben benne foglaltatnak a nagyobb földbirtokosok, a tudomány emberei, a jogászok, a nagykereskedők, papok, katonatisztek, stb. születésre való tekintet nélkül.»

Ez eltérés köztünk s az angolok közt kétségtelen, de nem állapítja meg a teljes valóságot, midőn egyrészt az angol gentryben a születési elvet teljesen hiányzóknak állítja, másrészt midőn mindazokra alkalmazza a születési gög motívumát, a kik a művelt felső osztályúakat, közös érdekeik és közös kötelezettségeik alapján, melyekkel a nem-

zetnek tartoznak, akár nemesek, akár nemtelenek, a gentry zászló alatt tömöríteni kívánták.

Mert voltak ilyenek is, voltak, a kik belátták a tárgyilagosságot, birtok- és megélhetési viszonyokat, melyek a nemesség s a honoratiorok összetartását szükségessé tették. Berzeviczy ezekkel nem, csak a gentrynek «nagyobb részével» foglalkozik, mely szerinte — s azt hiszem, nem alaptalanul mondja — «a nem-nemes osztályokat ma, midőn politikában és társadalomban tért foglalni kezdenek, kevésbé jó szemmel nézi, mint akkor, midőn még csak az alkotmány sáncaiba való fölvételükről volt szó».

Bántja az antisemitizmusnak tagadhatatlan elterjedése a középnemességben, méltatlannak találja arra, hogy fertálymágnás hajlamokat mutat, hogy a mágnásság satellitája kíván lenni, hogy nemcsak a 48 előtti, de még a hatvanas évekhez viszonyítva is mennyire retrograd irányt vett minden tekintetben.

«A gentry ugyanis . . . divatos és tág körökben népszerű shiboleth-té lett . . . mint signatura szokott szerepelni, avégből, hogy általa népszerűvé és jóhangzásúvá tétessenek oly politikai eszmék és tervek, a melyeket a maguk valóságában fölismerve, a magyar közvélemény ma is visszautasítana.»

Midőn Berzeviczy ekként a régi nemes hevével száll síkra a nemesség téves velleitásei ellen, téved, ha egyben az alakulandó új középosztálytól azt kívánja, hogy az demokratikus, mindenkifölött liberalis legyen. A csekélyszámú középosztály, de főleg annak az a felsőbb rétege, mely p. o. Angliában a gentryt alkotja, nem lehet mindenáron demokratikus, de liberalis sem. Hisz Angliában szorosán összetartozik a főnemességgel, melynek nemelsősziülött fiai a gentryvel együtt élnek, hasonló foglalkozást űznek s egybehazasodnak. Mindig lesz annak aristokratikus niséusa, a míg az alsó osztály számerejével le nem szavazza, a közélethből ki nem üldözi. Vezetni fog akarni, abban részes lenni szellemi erejénél fogva. Liberalis pedig ahhoz képest lesz, a mint az egyéni szabadságnak a nemzetre s önmagára kisebb vagy nagyobb szükségét, üdvös vagy kárhozatos voltát látja.

Nagylelkűen mondja Berzeviczy, hogy a nemes ember mai nap más valami által nem emelkedhetik embertársa fölé, mint személyes tulajdonai, munkái, tettei által.

A társadalmi etikának e helyes elve nem kívánja azonban, hogy a nemesség s a társadalmi magasabb hivatásban vele osztozkodó honoratiorok testületi szervezkedés, birtokpolitikai, örökjogi törvényhozás útján ne keressék öröklött vagy újon szerzett erkölcsi tőkájüknek külső biztosítékait.

Csak a pártpolitikai érzékenység magyarázhatja a gyanakvást, mely a földbirtokos nemesség, a parasztság érdekeinek védelmére célzó törekvéseket ez időtájt kíséri.

A tárgyilagos helyzet középbirtokosságunk, parasztságunk súlyos gazdasági bajait mutatja. Ezeknél csak az a tátongó úr, mely a volt földesúr s a parasztság közt a robot megszűnése után támadt, az a közöny, az a megfeledkezés, melyet birtokosságunk a parasztság irányában tanusított, a nagyobb baj, a nagyobb socialis veszedelem.

Beksics, Berzeviczy, Láng egyaránt elismerik a közép-nemességnek nagy politikai értékét, de hibájuk, mint liberalis æránké általában, abban állott, hogy e nagy bajok orvosságául mást, mint az önsegély, az önmérséklet, a takarékoság, a szorgalom erkölcsi elveit nem tudta ajánlani s azokkal a társadalmi szervezkedési törekvésekkel, azokkal a törvényhozási rendszabályokkal, melyek ez elvek gyakorlativá válását támogatnák, nemcsak nem törődött, hanem azokat mindjárt meg is gyanusította.

VI.

Nem lehetne gentry-mozgalmunk határozatlanságára jobb jellemzést találni, mint a melyet róla a Jókainak tulajdonított röpke mondás adott: A kinek birtoka van, az nemes ember, a kinek nincs, az gentry, — valamint az, a melyet róla Rákosi Jenőtől kaptam.

Mitsem említve Jókainak e mondásáról, Rákosi Jenőt kérdeztem, mint emlékszik ő e mozgalom keletkezésére, céljaira.

«A gentry első föllépése, emlékezetem szerint, így ír Rákosi, az Istóczy-féle antisemitismus idejére esik. Többet a dologról nem tudok. A dolog úgy áll, hogy mikor pénz nélkül elmaradtunk, kezdtük előszedni egyéb értékeinket. Előkerült a 48-ban eldobott y, majd czímer a névjegyre és a régi nemes ember helyébe — minthogy földbirtokost is már igen sok esetben nem mondhattunk — a dzscentri. (Ezt is y-nal kellene írni.)»

E két jelesünknek lényegben egyező megítélése azonban csak a mozgalomnak szomorú oldalát, téves irányát, mondhatnám komikumát veszi észre, a benne rejlő socialis, még pedig új társadalmunk szerkezetébe is illő socialis kísérletezést vagy nem méltatja, vagy komolyanak nem tartja.

A gentry név alá rejtőző fertály- és bugamagnásság, a nemesség helyett a gentry névvel takaródzás — vagy az okból, mert nemességet antiliberalis zamata miatt mondani nem mernek, vagy mert azt a sok kis nemes, szegény nemes miatt keveslik, — a nem-nemes elemnek az a szenvedélyes kiutasítása a gentry köréből, a minőben azt Margitay Dezső, Revisor álnév alatt írt *A gentry marad!* című röpirata (Budapest, 1885) részesíti, valóban a komikumnak pompás esetei.

Ily komikuma a gentrynek egyébként eredeti hazájában is van annak következtében, hogy a gentry jogilag nem oly zárt rend, mint teszem az ügyvédi rend, de nem is olyan osztály, melynek vagyoni alapja, birtoka más társadalmi osztályokétól oly világosan elkülönülne, mint a kis parasztbirtoké, vagy melynek szellemi, erkölcsi birtokállományát, műveltségét oly módon lehetne körülírni, mint a hogy az angol az Oxfordman-t, az egyetemi ember szellemi szintjét a művelt olvasóival, a «general readerével» szembe állítja.

A szabad verseny elvének uralmán nyugvó angol társadalom, ez elv egyoldalú hatásának ellensúlyozására, ma is erősen rendi keretek közt éli életét. A rendi szerkezetű társadalmak szertartásos hierarchiáját, fokozatosságát, a méltósági és tiszteleti megkülönböztetéseket, melyeket e fokozatokhoz az étiquette kapcsol, a chinai mandarin szer-

kezetre emlékeztető pedanssággal tartja nyilván minden valamelyes műveltségű angol a. Levelező útján, vagy Burkenak és Doddnak *Peeroge, Baronetage, Knightage, Landed Gentry* című almanachjai útján, melyek íróasztalának nélkülözhetetlen eszközei, hogy mindenkit az illő levélczimben vagy megszólításban részesíthessem, mert alig van angol, a ki ezeket könyv nélkül teljes biztossággal, egyszerre tudná.

Egy ilyen Levelező (*Companion to the writing-desk.*, London Robert Hardwicke. 192. Piccadilly) például, midőn a gentryhez tartozók neveinek függelékéről, az esquire-ről szól, egy jól ismert humoristát említ, a ki az esquire mai fogalmát egyenértékűnek mondta egy igen régi, de hajdan egészen világos, törvényes kitételrel, mely szerint esquire olyasvalaki, a kinek megélhetési eszközei nem láthatók (one who has no visible means of livelihood).

Ha az angol gentrység körének ily határozatlansága, annál fogva, mert Freeman szerint egészen a közérzésen alapszik, ily élczeknek szolgálhat alkalmul, nem csodálkozhatunk, ha a mi alakulni akaró gentrynknek is bizonytalanok a határai és vannak komikus oldalai. A mily határozatlan gondolkodásunkban a gentry köre, ép oly bizonytalan a középosztályé, mint erről Münstermann Győző irata *A középosztály önvédelme*, Kolozsvár, 1904.) tanuskodik, mely a hivatalnok-világban látja a középosztályt. Gondolkodásunk e bizonytalansága onnét van, mert bár mai törvényeink, irodalmunk névről sem ismerik többé a rendeket, tulajdonkép még ma is erősen a rendi világ eszmekörében élünk.

S mégis mind e komikum, mind e határozatlanság, mind e tökéletlenkedés alatt a nemzetnek valódi szükséglete kiáltott kielégítés után.

A megyei birtokosság, a középosztály, a jómódú vidéki urak, a mely nevek alá foglalták főkép a birtokos nemesiséget, komolyan érdeklí a nemzet jövőjén gondolkozó elemeket.

«Közérzés a lefolyt századokra nézve, hogy államiságunk-hajóját a megyei intézmény és a birtok s örökösödési rendszer tartották fenn. Emez volt mintegy a humus, a melyben az előbbi gyökereivel szétterjedt,» — írja Zsögöd

1887-ben (*Magánjogi tanulmányok*, II. köt. 311. l.) s az akkori örökösödési törvényjavaslat kénytelen e közérzéssel számolni, előbbi kosmopolita irányával szakítani, s a közép-nemes családok fentartására kedvező iránynak, az utóörökösödési rendszer tervezett meghonosítása által, engedményt tenni, sőt ahhoz bármily félegesen közeledni.

Zsögöd jogi dialektikája egész erejével s történetbölcséleti áttekintéssel kél a családfentartó magyar örökjognak a megyei birtokosság szempontjából is védelmére. Ez örökjogot annál értékesebbnek tartja, mert az közönséges, minden osztályra érvényes jog, míg a javaslat tervezte utóörökös rendelkezés csak a vagyonos osztályok által használható kiváltság.

Az a «visszahatás, melyet conservatívnak vagy reactionariusnak és általában sokféleképen nevezünk, mondja Zsögöd 1887-ben, mely . . . kamatmegszorításokban, de azután különösen az úgynevezett agrárius és egyéb mozgalmakban is nyilvánult», hozta ki a bizonytalan félénk, gentry-mozgalmat a törvényelőkészítés világos mezejére, épen Zsögödnek éles kritikája útján, melyeket az a kormányjavaslat fölött gyakorolt. Nem nevezte gentrynek a mozgalmat, hisz nemcsak az idegen jogintézmények, hanem az idegen nevek átvétele ellen is állandóan harczolt, de a mit véd, az a gentry.

Ezt védi Tisza István is a *Budapesti Szemlében* (1887 50. köt. 209. l.) a liberalis hitében megzavart szerkesztő, Gyulai Pál óvása mellett, (223. l.), bár gentrynek szintén nem, sőt világosan nemességnek nevezi.

«A nemesség, — mondja Tisza Pólya Jakabnak *Agrárpolitikai tanulmányok* című művéhez kapcsolódó terjedelmes (177—224. l.) és tartalmas essay-jében, — nem egyedüli tényezője már közéletünknek . . . De azon nemesség, melynek helyes politikai érzéke, szívós erélye s hazafiúi aldotzatkésztsége tartá meg e nemzetet annyi veszélyek között, . . . a nemesség volna ma is arra hivatva, hogy a közéletünkbe bevont új elemeknek természetes vezéreit szolgáltassa.»

«E nemességet — ha vagyoni állapota biztosítva leend — családi hagyományai, a közügyekben való jártas-

sága, valamint vagyoni állásának függetlensége s azon körülmény, hogy rendelkezik a közügyeknek szentelhető szabad idővel, a politikai szereplésre kiválóan alkalmassá teszi s a nép között maig is megőrzött befolyása segítségével a közügynek kiszámíthatlan hasznára lehet.»

Midőn Tisza itt a nemességről szól, nyilván a gentryt is érti, hisz a nemességet csak mint a társadalom más osztályainak helyi vezetőit, nem ezektől elkülönítetten gondolja. E nemességet a nemzet életére oly fontosnak tekinti, hogy a liberális jelszavak terrorismusával bátran szemben szállva, nem fél, ha a szabadelvűtlenség népszerűtlen nevével illetik is és középbirtokosságunk részére egyenesen az elsősülöttségi hitbizomány létesítését követeli.

Mivel a végrendelezési szabadságnak, az utóörökösödésnek Angliában divó rendszerét, melyet Pólya Jakabnak bíráló alá vett munkája oly részletesen tárgyal, hagyományainknál fogva, melyek az egyenlő osztályokhoz szoktattak, meghonosíthatónak nem véli, inkább az elsősülöttségi örökösödési rendnek, a hitbizományi intézménynek királyi kegyelem helyett mindenki részére való nyitva tartását kíváná, a ki a törvényes kellékeknek eleget bír tenni, nevezetesen legalább 6—800 frtnyi földadót fizet.

Vajon alkalmas eszköz volt-e a Tisza István javasolta hitbizomány, a Zsögöd bírálta kormányjavaslat, avagy arra elégséges-e a Zsögöd védte magyar ági öröklés? — az külön tárgyalást igényel. De hogy mindannyi a gentry léte, szüksége körül forog, nyilvánvaló.

Kétségtelen ugyan, hogy a gentry létezése Angliában a végrendelezési szabadságon vagy végrendelet hiányában, ingatlanokra vonatkozólag, az elsősülöttségi öröklésen nyugszik. Az elsőnél fogva az atya egész vagyonát egy gyermekének hagyhatja a többiek kizárásával, örökösének utóörököst rendelhet, igaz nem végtelenbe, mert utóörökösül csak a végrendelezéskor már élő személyek, tehát a legkedvezőbb esetben dédunokák s ezeknek oly leszármazói nevezhetők, a kik a már élők után 21 éven belül születnek. A végrendelezési szabadság, mely minden angolt egyformán megillet, s melyhez semmiféle királyi vagy más

állami hatósági engedély nem kívántatik, lényegében nem egyéb, mint korlátolt hitbizománylétesítési jog, melylyel üzletemberek, vállalatulajdonosok is élnek, hogy nagyberendezésű üzletük fennállását hosszabb időre biztosítsák.

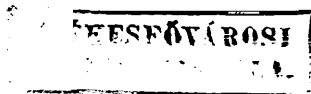
Hasonló módon hat a végrendelet hiányában beálló törvényes örökösödés, mely ingatlanokban az elsőszülöttség elve, tehát a mi hitbizományaink szokásos módja szerint történik.

A korlátolt angol hitbizományi rendszer (entail) uralma alatt áll az angol földbirtok háromnegyed része; szokásban van az nemcsak a nagy- és közép-, hanem a kisbirtokon is. Ezen alapszik az angol felsőbb osztályok parlamenti fölénye, ez által lehetséges a gentrynek az önkormányzat teljesítése s a vele járó hatalom.

Ámde az is bizonyos, hogy e rendszer az angol nép sok százados életének gyümölcse, épp úgy, mint a mi ági örökösödésünk a miénknek. Egy nemzet jogi rendjének megvan a maga pszichológiája és logikája, mely rend a társadalomnak új szükségleteivel, az állami élet új követelményeivel szemben is külön érték, külön erő, melyet azokhoz tetszés szerint idomítani, átformálni büntetlenül, a nemzet kára nélkül nem lehet.

Ennélfogva azt a kérdést, jogunk sok százados hagyományai mellett, a nemzet új középosztályának, a gentrynek fentartására mily birtok és örökösödési rendszer a megfelelő, az illetékes jogászok hatáskörébe utalva, annak a nevezetes sociálpolitikai jelenségnek megállapítására szorítokunk, hogy a 80-as évek első felében még reactionariusnak kikiáltott gentry-mozgalom a szabadelvű tábornak egy akkor, igaz, még fiatal katonájában, Tisza Istvánban is határozott védőre talál.

A mit 1883-ban (*Pesti Napló* május 19.) gr. Széchenyi Imre gyanusítások közepett védelmez: a középbirtokos osztályt, melyen a nemzet századokon át nyugodott, s ennek fentartására a végrendelezési szabadság tágítását, a hitbizomány-alapítás lehetővé tételét, annak még határozottabban áll a pártjára Tisza István. El akarja oszlatni a tévhitet, hogy a hitbizomány célja a családi fény érdeké-

ben állana. A nemzet érdekében áll az, hogy erős közép-osztálya legyen, mely az önkormányzat terheinek viselését megbírná s erre való a hitbizomány.

A mint gr. Széchenyi Imre az angol kereskedelem felsőbbségét a francia fölött abból is magyarázza, hogy egy angol czég a végrendekezési szabadság által nemzedékeken át fennállhat, a francia ellenben minden emberöltön át feloszlik az egyenlő osztály következtében, azonképen idézi elő az angol elsőszülöttségi jog Tisza István szerint az angol társadalom különböző rétegei között az egészséges vérkeringést az által, hogy a másodszülött fiukat más pályákra kényszeríti.

A szabadelvűpart vezérének, Tisza Kálmánnak fiát, Tisza Istvánt csodálkozva látják a nemesség érdekében a hitbizomány mellett sikra szállni, de nem dobálják meg többé Meyer Rudolf és Vogelsang Károlytól tanult junker-eszmék vádjával, nem tulajdonítanak neki, mint gr. Széchenyi Imrének, gr. Andrassy Gézának, titkos mágnási czélokot, melyeknek burkolására csak czégérnek használják a közép- és kis-birtok védelmeit.

A közép-birtok, a közép-osztály, a gentry jövője így terelődik a törekvések, az óhajok, az irányok megfoghatatlan világából, a statisztikai becslések bizonytalan kódéből a jogi rendezésnek világos mezejére és itt igen helyesen az osztályképződésnek egyik főtényezője, az örökjog az, mely a jövő szempontjából vizsgálat alá kerül.

Igaz, e vizsgálat gyakorlati eredmény nélkül végződik, a nemzet azt hiszi, közjogi, egyházpolitikai szükségletei előbbre valók, mint 48 utáni társadalmának, mágnási és középrendjének, iparosságának, parasztságának, ipari és földműves munkásságának életét rendezni. A szabadelvű, demokratikus haladás a *laissez faire* üres jelszavaival elintézhetni véli az újkor nagy problémáját, a socialis viszonyok rendezését, mely pedig épp ott a legégetőbb, épp ott kíván legsürgősebben állami szabályozást, socialis politikát, a hol a korlátok, az intézmények ledőltek, melyek az előbbi időkben a socialis csoportok közti viszonyt rendezték s a hol az egyéneket magukra hagyó szabad verseny foly-

tán a vagyonszülte osztályoknak harcza egymás ellen természetesen kitör.

Közös ügyek vagy personal unio Ausztriával, hivatalnokok kormányi kinevezése vagy választása, egyházi vagy polgári házasság: ezek töltik ki a nemzet életét 25 év óta. Annak, a miből a nemzet erejét meríti: társadalmának productiv munkája gazdasági és szellemi téren s e munka szervezetei, ú. m. a társadalmi foglalkozások, rendek s ezek különböző vagyoni erejű osztályai, röviden a socialpolitika, a nemzet törvényhozását, kormányát, országoló hatalmát hidegen hagyja.

A való élet bajai azonban előtörnek a társadalomból, az iparos és földműves munkásság, a földbirtokosság köréből, s a gentry mozgalom, mely nem bír a törvényhozás csarnokáig eljutni, agrártörekvések alakjában érezteti mégis hatását, melyek a gentry körén túlmenve, először a kisbirtokosság megmentését tűzik ki czélul a szövetkezetek útján.

Gr. Károlyi Sándor 1886-ban alapítja meg a pestmegyei kisemberek szövetkezetét, mely azóta hatalmas, országos hálózattal vette körül a hazai parasztságot.

E szövetkezeti szervezkedés mellett a földbirtok érdekeinek védelmére, az orsz. m. gazdasági egyesületből kiindulva, külön agrár sajtóban, agrár egyesületek, társulatokban, a törvényhozásban a 80-as évekénél sokkal erősebb élet mulatkozik, mely azonban a nagy-, a közép- és kisbirtok érdekeit egyaránt felölelve, a gentryt még mindig a maga kiforratlanságában mutatja.

A mily alaktalan a gentry, mint politikai és társadalmi cselekvésre képes csoport, mint intézményesen megszilárdult társadalmi osztály, épp oly határozott jelenséggé válik a társas érintkezésben, a szórakozás- és mulatságban.

Mivel azonban a társadalom az emberi munkának, a szellemi és anyagi javak külön csoportjai szerint, rendek, osztályok szerinti végzése, e különböző rendű és osztályú munkálódók- és birtokosoknak merő szórakozás és mulatás czéljából való érintkezése, a casinózás, a bálozás, a sport, egymagukban, a munka- és birtokcsoportoknak világos kiala-

kulása és tudatos együttműködése nélkül, minden socialpolitikai jelentőségnek hijával van.

A társas szórakozás és mulatás az egyenlő birtokúak vagy foglalkozásúak közt erősíti a kapcsokat, melyek az egy hivatásúakat, egyforma módúakat más társadalmi csoportok iránti kötelezettségeik és érdekeik tekintetében egybekötik, de a kapcsokat megteremteni nem bírják.

A mindennapi társaséletben vagy a költészet világának színpadán oly sűrűn szereplő gentry nem socialpolitikai tényező, mert immár hosszú élete ellenére is merő vágyakozás, ösztön, egy társadalmi csoport szeretetének s a más csoportok iránti ellenszenvének ösztöne, ezen túl még a csoport létérdekeinek és társadalmi hivatásának értelmi fontolgatása; de e vágyakodás, ösztön és fontolgatás akaratrá sűrődni nem bírnak. A gentry érzelem, fogalom is, de nem actio.

VII.

Nevezetes nap a magyar gentry történetében 1907 november 14-ike, a melyről az 1908 juniusában elhalt gróf Pálffy János végrendelete kelt.

Kiváló jogászunk, dr. Králik Lajos, a kinek hitbizományi ügyekben nagy gyakorlata volt, *Hitbizományi jogunkról, Pálffy János gróf végrendelete* című, 1909-ben Budapesten megjelent, 70 negyedrért oldalú munkálatban ismertette e halhatatlan alkotást és mélyreható reflexiókkal kísérte.

Halhatatlan, mert oly közczélokot állandósít nagy alapítványokkal, melyek a nemzet legmagasb szellemi szükségleteinek kielégítését biztosítják.

Már a Szépművészeti Muzaeumnak hagyott nagyszerű képgyűjtemény, a királyfai, bajmóczi várkastélyokban műtárgyak és festményekből alkotott muzeumok ily nemzeti jelentőségű alkotások.

A mi által e nagy alapítványokat tetézte s egyben a magyar gentry létfeltételeit erősítette, az három más alapítványa a magyar középosztály érdekében.

Az egyik a vöröskői várban középiskolai tanárok részére alapított üdülőhely 3 1/2 millió koronára becsült birtokkal.

A másik 1.743,000 korona értékű, a magyar közeposztály gyermekei részére alakítandó ösztöndíjalapítvány, melyből ezek közép- és felső-iskolai tanulmányaik folytatására 700 és 1000 koronás ösztöndíjakban részesüljenek.

A harmadik 5.600,000 koronás alapítvány, melynek jövedelmeiből kiváló tehetségű ifjak a hazai főiskolák elvégzése után évi 4—6000 korona segélyt kapnak, hogy külföldi híres iskolát, mestert, műhelyeket, gyárakat tanulmányozhassanak.

Szándékát, célját ez alapítványokkal következőleg fejezte ki a végrendelező. «Úgy voltam és vagyok mindenkoron meggyőződve, hogy a magyar államnak, mint ilyennek, föltétlenül szüksége van arra, miszerint a törzsét képező magyar középosztály fentartassék és mindinkább gyarapítva erősíttessék.» Ez osztály megbecsülésének bizonyítéka az a mellékes rendelkezés is, hogy a hitbizományi gondnokot a régi magyar középosztályból kell venni.

Gr. Pálffy Jánosnak ez alapítványai által lép ki először határozottan a magyar gentry az érzés, az értelmi tervezés kódéből az actio világába, élő valamivé válik, mert az alapítványi cél: a középosztály fentartása és erősítése, megnyeri az alapítvány jövedelmeiben eszközeit, az alapítvány gondozóiban cselekvő személyeit.

Mindenesetre csekély még az élet, melyet ez alapítványok a gentrybe öntenek, de mégis mennyivel több, mint az irodalmi tervezgetés, a társaséleti, casinói szervezkedés.

Gr. Pálffy János megtette, a mit egy ember tehet egy egész osztályért. S a mit tett, emberileg véve annál szebb, mert nem is a maga osztályáért tette. Gr. Pálffy János rendelkezései, alapítványai világosan mutatják socialpolitikai éleslátását általában, de azon irányban is helyes fölfogását, mennyire mehet egyes embernek, ha még oly dynasta is, socialpolitikai hatása.

A társadalom valamely osztályának, rendjének létezése, közületi érvényesülése épp oly mértékben függ az anyagi,

mint a szellemi javaktól, melyeknek birtokában van. Utóbbiakhoz a nevelés által jut s velök az anyagiakat is meg- vagy visszaszerezheti.

Az angol gentrynek nagy politikai és társadalmi súlya a közéletben attól a neveléstől is függ, melyet régi, híres közép- és fő-iskoláin nyer és pedig, majd azt mondhatni, kizárólag nyer. Mert az angol társadalomnak a gentryn alul álló rétegei csak gyéren jutnak el e magasabb neveléshez.

Az Anglia sorsát intéző elemek erkölcsi és szellemi nevelése főiskoláin nyugszik, melyeket Wellington élte alkonyán újra meglátogatva, tette híres kijelentését: «Itt nyertük meg a waterlooi ütközetet».

Ugyanez a gondolat vezette az angol viláგuralom legmodernebb képviselőjét, Dél-Afrika gyémántkirályát, Rhodes Cecil-t, kitől Rhodesia, a részvénytársasági alapon szervekedett gyarmat a nevét nyerte s a kit Afrika Napoleonjának is hittak, midőn az angol egyetemeken nagyszámú ösztöndíjat alapított a célból, hogy a világbirodalom legtávolabb részeiből jöhessenek tanulók angol egyetemekre s ott az anyaország szellemével elteljenek.

Gróf Pálffy János a magyar gentrynek ily Rhodes Cecil-je.

Ugyanő azzal a végrendeletével, mely a gentry hálijára érdemesíti, a magyar mágnásságnak is nevezetes útmutatója lett, midőn a mágnásság létjoga és létföltételei tekintetében hitbizományi rendelkezéseket tesz, melyek sokat ostromolt hitbizományi intézményünk tekintetében gyökeres újításokat létesítenek.

Králik figyelmét gr. Pálffy János végrendeletének hitbizományi jogunkra vonatkozó ez újításai kötik le különösen. Nem híve a mai hitbizományi intézménynek, kijelenti azonban, hogy a szabad forgalomért ma már nem lelkesedik annyira, mint 30 évvel ezelőtt. «Mert sajnos, nem csinálunk a szabadság alapján elegendő törvényt; nem üldözzük a léhaságot; nem pártoljuk a szorgalmas embert úgy, a mint kellene.»

Gr. Pálffy János azonban hitbizományi jogunkat át

akarja alakítani s erre nézve oly új, a külföldön sem található tervei vannak, melyekkel Králik nézete szerint annak is foglalkoznia kell, a ki az intézménynek nem barátja, s melyek elfogadásával az intézmény tán fenttartható.

A nemes gróf azon föltevésből indul ki, hogy csak az alapíthasson hitbizományt, a ki a hazának nagy, állandó, áldásos szolgálatokat tesz. Szakit továbbá a mai gyakorlattal, mely a vagyont csak egy családtagnak hagyja és a többit a jó sorsra bizza. Gr. Pálffy János a Pálffy-család minden tagjának nyújt, bár különböző jövedelmet, apanage, hozomány, nevelési járadék alakjában.

Azt gondolhatta, mi haszna van annak, ha egy Pálffy grófnak milliányi évi jövedelme van. Jobb, ha ebben negyvenen osztoznak, nevelődnek. Ebből idők folyamán előállhat újra egy hatalmas nagy Pálffy. A hitbizomány ne legyen egy ember szertelen kiváltsága, hanem pepineria, melyből nagy emberek kerülhetnek ki.

Králikot, mint a magyar középosztály tagját, ezen főrendelkezések mellett, gr. Pálffy Jánosnak egyéb rendelkezései is, mint a tartaléktöke alakításának megkövetelése, a birtokállomány nagyobb felének erdőbe helyezése, a legnagyobb elismerésre hangolják, mely végül abba a hálátelt nyilatkozatba tömörül: gr. Pálffy János «volt az, ki a haza oltárára ezer éves fennállása alatt a legnagyobb áldozatot tette le».

Králik megragadó jellemzése, melyet gr. Pálffy János végrendeletéről, az abban tett alapítványok, jogi felfogások fontosságáról adott, serkentett jelen socialpolitikai visszatekintés- és elmélkedésre. Teljesen osztozva Králiknak gr. Pálffy János iránti elismerésében, végrendeletének fontosságát más irányban is szeretnők erősebben kiemelni s tárgyunkkal kapcsolatba hozni.

E végrendelet ugyanis nemcsak a birtokos középosztálynak vagy, más alakulási törekvései szerint, a széleskörű gentrynek socialpolitikai létjogosultságát, hivatását és létfeltételeit veti föl. Hallgatag, lappangva e végrendeleti intézkedések a mágnásságéit is érintik, a minthogy Králik is ennek közéleti szereplését teszi a végrendelet megbeszélése alkalmával megjegyzéseinek tárgyává.

Mintha érezte volna a mágnás dynasta, hogy saját rendjének léte mint kapcsolódik a gentryéhez; hogy közhivatásának betöltéséhez miképen szorul mindegyik bizonyos fokig egyforma eszközökre; hogy a mint a társadalmi osztályok, karok közt általában nem szabad áthághatatlan válaszfaloknak lenni, a mágnásság is csak addig maradhat fenn, a meddig a hozzá legközelebb álló társadalmi réteggel össze van kapcsolva; főként pedig, ha a nemzet állami és társadalmi rendjében valami nélkülözhetetlen, csak általa teljesíthető munkát végez, ha valami külön hivatást tölt be.

Már-már feledésbe megy ugyanis a socialista törekvések, a legalsóbb rendnek tervezett politikai egyenjogúsítása idejében, hogy a mágnásság a nemzet érdekében fenn tartott rend, csakúgy mint az orvosi, az ügyvédi rend.

A mágnásságot mai nap egynek veszik latifundium bírásával s az emberek részéről a rendesnél nagyobb megkülönböztetéssel, megbecsüléssel.

A mágnásság külön hivatása elhomályosul a közönségnél, de magánál a mágnási rendnél is. Egyszerű vagyoni és tiszteleti kiváltságnak, társaséleti előkelőségnek, véletlen szerencsének tekintik, mely érdemetleneket ruház föl hatalommal, jóléttel, tisztelettel.

A mi könnyen megtéveszt, az a mágnásság megszerzésének módjában rejlik, A mágnási rendbe, hivatásba az illető belészületik, az ügyvédibe, az orvosiba kimutatott képességek alapján bevétetik.

Szinte komikusnak látszik mágnási hivatásról beszélni. A mágnási intézmény ratiója szerint azonban, melyen léte nyugszik, nagyon is van az. A fölszines ítélő nem veszi észre, hogy a születés véletlene által való elnyerését a törvényhozói hivatásnak, a született főrendnek előnyösbitését a közhivataloknál, nem kevésbé számításból fogadják el a nemzetek, mint az orvosokét karbeliek képesítése alapján. A főrendiek vélelmezett, mert másként meg nem határozható képességek alapján bocsáttatnak hivatásuk gyakorlatára. E vélelem egy hagyományosan közügyekkel foglalkozó renchez tartozásra egy ily rendtől való származásra vagy vagyonra

támaszkodik. Ha e vélelem beválik, oly képességeket, oly szolgálatokat biztosít a nemzetnek, a minöket ez sem testületi, sem általános választástól, sem királyi kinevezéstől nem várhat.

Igen, de ha be nem válik s a mágnásság se buzgóságot, se fáradságot, se hozzáértést, se éleslátást, se függetlenséget, se áldozatkészséget nem hoz a haza oltárára?

Biz ez megtörténhetik, csakúgy, mint a hogy' az orvosi, az ügyvédi, hivatalnoki rendbe nem képesek is bejutnak, a képesek pedig kizáratnak s az egész rend hivatásának szükséges színvonala alatt marad.

Králik hitbizományos urainkról mondja (27. l.), hogy kétségen kívül van valami idealis céljuk, *raison d'être*-jük a törvényhozásban, a kormányban, a hadseregben. E cél biztosítására őket törvénnyel egy testületbe kellene egyesíteni, hogy a hozzátartozók fölött a fegyelmi hatalom egy nemét gyakorolják, mert ma nem látjuk életüket közcéljuknak megfelelően berendezve.

Nem kell egyéb, mint a hitbizományosok körét kiszélesíteni a valóságos főrendekig s azok idealis *raison d'être*-jét, célját ezeknél is megtaláljuk. Velök szemben is azt a követelést támaszthatni, hogy tagjaik mágnási hivatása betöltéséről, ha nem is Králik javaslata szerint, de valamiképp gondoskodjanak.

Nemzetünk rászorul mágnássága szolgálatára s ez csak e szolgálata által tarthatja fenn továbbra is főuraságát, főrendiségét, elsőségét a nemzetnek állami és társadalmi életében, veheti továbbra is igénybe a közrendüektől azt a nagyobb megtiszteltetést, melyet tőlük megkövetel.

A mágnásság hivatása betöltéséhez ifjú nemzedékének képzése, nevelése, még pedig közintézeti nevelése, azután a közszolgálat alsó fokain való kiképzése, együtt szolgálása a nem főrendüekkel elkerülhetlen. E nélkül társadalmunk mai átalakulási folyamában, ideig-óráig az állami és társadalmi élet asztaldisze lehet csak, de nemzete éhe, szomja csillapításához nem járulhat, vezető állását fenn nem tarthatja.

Disce regi prius, quam regere, ez a régi bölcs mon-

dás, tanulj előbb vezettni, hogy aztán vezethess, sugallta gr. Pálffy végrendeletét, midőn nemzetsége valamennyi tagjainak neveléséről gondoskodott és a midőn a magyar középosztály részére is 12 millió körül járó nevelési alapítványt tett.

De ez egynemű rendelkezései által azt a szoros kapcsolatot is kifejezni látszik, melynek a mágnásságot és a középosztály legfelsőbb rétegét, a gentryt egybe kell fűznie kötelességeinek rokonsága, műveltségének hasonlósága, érdekeinek sokbani közössége által. A gentry léte, közéleti működése a mágnásságon is mulik, a mint viszont a mágnásság csak úgy működhetik a nemzet javára, ha a gentryvel karöltve működik. Az aristokratia gyűlöletessé válik, ha néhány száz családra van korlátozva, ha ellenben a nemzetnek összes magasb értékű elemeivel, a gentryvel együtt működik, hatalmát, befolyását természetesnek találják.

A mágnásságnak nem szabad elszakadni a gentrytől, nem szabad lenézni, kicsinyleni a rendjén kívül állókat s a gentrynek nem szabad kapaszkodni a mágnásság után, a hogy' mindez a jelenben előfordul. Ez elszigeteli az elsőt, nevetségessé teszi az utóbbit.

Lehet-e ezt várni főrendünknek mai biztosított közjogi állása, egészben fényes vagyoni viszonyai s a gentrynek vagyoni pusztulása, társadalmi, politikai szerepének bizonytalansága mellett? Természetesen kérdés, melyre ki merne feleletet adni?

Az a régi úr, mely egy Széchenyi István s a köznemesség között tátongott, még ma sincs áthidalva. A gentry egy részének kapaszkodása a mágnássággal való együttélés után sem szűnt meg s nem egyszer furcsán nyilatkozik. Nem tudom, van-e még nyoma Erdélyben a 25 évvel ezelőtt teljes erőben levő szokásnak, hogy a gentrynek oly leányait, kiknek nagyanyja báróné volt, comtesse-eknek hívta a világ. Mily ellenkező az angol szokás, ott már a vicomte-ok és bárók leányait sem illeti meg a lady czim, csak miss-ek azok, egyedüli megkülönböztetésük nem főrendüek leányaitól, hogy nevük elé a honourable czim tétetik, p. o. Honourable miss Sophia Bercy, ha az illető bárónak

vagy vicomtenak a lánya, ha nem ez, egyszerűen miss Sophia Bercy.

A gentry egy része ekként erőltetvén a mágnássággal való összeköttetést, oly elemeket tart vissza a gentryhez csatlakozástól, melyek annak erejét nevelnék. Hasonló nehézséget szül a gentrynek a nemességre szorítása, atyafiságos viszonyként tekintése, a minék egyik symptomája a társaséleti tegezés. Ez ugyan a mi társas érintkezésünk nehézségeinek radicalis megoldására kitalált segítő eszköz is, mely a czímgazdagságunkból származó társaséleti absurdításokkal akar rövidesen végezni, de alapjában a gentrynek a nemesi atyafiságos viszonynyal való azonosításából származik.

A gentry kialakulásának nehézsége tehát egyrészt a mágnássághoz való viszonyában rejlik. De ugyanily nehézség van a polgársággal szemben.

A gentry vagyoni viszonyai nem jók. A földbirtok tehermentesítése, az örökjog rendezése, a vagyonos polgárság legjobb elemeinek fölvétele által a maga körébe, javulhatnának.

A birtokpolitikai, örökösödési törvények még soká fognak magukra várni, a polgári elemből való nagyobb erősödésnek pedig útját állja az, hogy annak épen az a része, mely vagyonánál, műveltségénél fogva erre a legalkalmasabb volna: a gazdag zsidóság faji különbsége, vallása, modora, életfelfogása, társadalmi állásának, érdemeinek új keletű volta miatt záratik ki a gentryből, melynek keretét, alapját az Aristoteles kivánta régi vagyon, a régi jelesség alkotja.

A magyar gentry akkor lenne teljes, ha az országos és a lipótvárosi kaszinók megszűnnének társadalmi csoportok lenni s geographiai fogalmakká válnának. A két fővárosi casino symbolummá lett s mint ilyenekkel jelezzük a mögöttük levő irányokat. E symbolumok egyben azért is jellemzők, hogy a gentry, mely Angliában a vidéken él és hat, nálunk a főváros útján keresi kialakulása eszközeit. A sok támadás, gyanúsítás, mely a gentryt éri, benne a feudális uralom föltámadását látja, jó részben elmaradt volna, ha társadalmunknak imént említett két csoportja nem állana ily ellenlábasként egymással szembe. ~

Lesz-e köztük kiegyenlítés? Nemzetünkre ép oly fontos, mint a szász és a normann elem egybeolvadása az angollá. Mik a kiegyenlítés eszközei? Az idő, mely néhány nemzedéken át a magyar és keresztyén eszmének egyre nagyobb terjedését fogja magával hozni s a zsidóságot hozzánk áthasonítani. Ha erre nem számíthatunk, ha a zsidóság színe, java a nemzetközi s keresztyénellenes iránynak állandóan oda adja magát s így akar vezetni, mint a hogy egyrésze utóbb tényleg ily útra lépett, ez esetben, nem lehetvén egy nemzetnek két vezető osztálya, a legvészesebb visszavonásnak és harcznak nézünk eléje, mely a magyar szellem, a keresztyén szellem uralmaért fog folyni.

A zsidóságot, hisszük, józansága fogja a harctól, a vezérszerep igénylésétől visszatartani s be fogja érni azzal a hivatással, mely igen nagy: a magyar nemzetnek azokat a tulajdonságokat, erényeket megadni, melyeknek hijjával van.

A Králik munkája által ébresztett gondolataink végére érve, abban foglalhatjuk össze azok eredményét, hogy a gentry-mozgalom helyes, természetes, bármily távol álljunk is célja megvalósulásától, ennek vagyoni és törvényhozási eszközeitől, azoknak a kötelességeknek tudata- és elvállalásától, melyek lényegét teszik és bármily tévelygések jelöljék is eddigi útját.

A gentry a lovagi intézménynek modern alakja, mely a keresztyén világ legszebb alkotásai közé tartozik. A magyar gentry is a lovagias eszmeörből, a nemesség ideális hagyományáiból nőtt ki s ez eszmeör, ez ideális hagyományokat, a régi kiváltságok nélkül, a magyarság életcélja szolgálatába akarja állítani, a magyar szellem fenntartására, erősítésére akarja hasznosítani, a mely szellemnek leglelke, megalakulásánál, történelmi viszontagságainál fogva, keresztyén.

A magyar nemzet európai jelzője a lovagias magyar nemzet; ennek a jelzőnek akar fenntartója lenni az újkor változott körülményei között a gentry-mozgalom. Magvában, lényegében, ha a látszat néha más is, nem hidalgóság ez, hanem gentlemanség. A kik e név alatt indultak útra a

magyar társadalom azon rétegének actioképessé tételére, mely a főnemességgel együtt századokon át e haza sorsát intézte, sejtelmével vagy tudatával birtak törekvéseiknek.

Tudták, érezték, hogy a gentlemanség, mint Kunz Jenő oly szépen kifejti (*A munka*, 1901. Budapest. 352. l.) a munkán alapszik, azon a munkán, melyet kiki önmagán s önmagáért s azon, melyet másokkal együtt közczélokra végez. «A ki mindkét irányban szorgalmatos munkát végez, az előbb-utóbb megszerzi magának a «művelt», a szó igazi értelmében «az úri embernek», a «gentlemannak» legnagyobb prædicatumát, melyre a culturnépeknél még a királyok is aspirálnak. A *Times* elősorolva a walesi herczeg összes jó tulajdonságait, ilyképen összezezi azokat: «Egy szóval ő tetőtől-talpig angol gentleman.» A «művelt», az igazi «úri ember», a gentleman abban különbözik attól, a ki csak éles eszű vagy tanult, — és lenne bár a legprofundusabb tudós, — hogy kedélye is ki van művelve, hogy fogékony az erkölcsi szép és nemes iránt; ismeretei, szellemi culturája folytán pedig különbözik a tudatlan, jóindulatú embertől, a merően «jó embertől»: mindkét tekintetben pedig különbözik az «úrtól» a köznép értelmében: a merően gazdagtól és hatalmastól.»

A mit itt Kunz Jenő a bölcselemi abstractio rövidségével a gentlemanség értelmére nézve világossá tesz, azt a nagy francia positivista, Taine Hypolit körülményes, részletes jellemzéssel akarja elérni.

Angol útjáról adott jegyzeteiben (*Notes sur l'Angleterre*, I. kiad. 1871-ben, VIII. kiad. 1883-ban, 194 lap) a gentleman szó, a mint mondja, oly fontos szó, erősen foglalkoztatja; mindenkép igyekezik jól megérteni.

Gentleman-e valaki? ez az első, a döntő kérdés, melyet az emberre nézve fölvetnek s azt akarják vele mondani, a felsőbb osztályhoz tartozik-e a kérdéses egyén vagy nem? — De min ismerszik meg, hogy valaki a felsőbb osztályhoz tartozik? — Francziában nincs a gentlemanra szó, mert hiányzik a tárgy, melyet vele jelölni akarnak, hisz e három szótag, a hogy az angolok értik, az angol társadalom történelmét foglalja össze. A nemesek, a lova-

gok Angliában együtt maradtak a néppel, soraik nyitva maradtak a tehetségek előtt, magukhoz kapcsolták a nem nemesek, a rotüre színe-javát s az állam, a község uralkodó, vezető, vagy legalább is befolyásos személyei maradtak. E végből alkalmazkodtak korukhoz és szerepükhöz; administratorok, pártfogók, reformerek, a közügyek jó intézői, szorgalmas, képes, tanult emberek; a nemzet legtisztábban látó, legfüggetlenebb, leghasznosabb polgárai.

E modell után, e mintára formálódott a gentleman fogalma, mely magában egyesíti az angol felsőbb osztály jellemző vonásait, először is a legjobban szembe ötlőket, minők: független vagyoni helyzet, a háztartásnak, a hogy a francia mondja, train-je, fénye, bizonyos külső magaviselet, fényűző, jó módot mutató szokások. Gyakran, így a köznép, főleg a cselédség szemében, e külsőségek elegendők. Tegyük hozzá, műveltebb lelküekre, a fensőbb nevelést, világlátottságot, tanultságot, jó modort, társaséleti rutint. De az igazi ismerőre a gentleman lényege a szív.

Végül így fejezi be Taine a gentleman képét. «Az angol előtt az igazi gentleman valóban nemes ember, a ki parancsolásra jogosult, feddhetetlen, önzetlen, a ki képes magát az általa vezetettekért kitenni, sőt feláldozni; nemcsak a becsület, de a lelkiismeret embere, a kiben a nemes ösztönök helyes megfontolás erősíti, a ki ugyan természete ösztönzése szerint, de még inkább elve szerint cselekszik. Ez eszményi arczképben a csapat elején álló jeles vezetőre ismerni; tegyük hozzá az angol sajátosságokat, az önuralmat, a zavarhatatlan hidegvért, a kitartást a balszerencsében, a komoly természetet, a méltóságteljes modort, az affectálás és kérkedés kerülését s készen lesz az a fensőbb model, mely után törekednek vagy mely előtt meghajolnak. Egy regényíró színpadra vitte *John Halifax, gentleman* név alatt; szegény elhagyott gyermek története ez, a ki végre vidékének tisztelt vezére lesz. Egyetlen szó megadja a könyv jellegét. Midőn John, sok viszontagság után, jómódba jut, házat vesz, kocsit tart, fia fölkiált: Elvégre gentlemen-ek vagyunk! — Gyermekem! mindig azok voltunk.»

Ki ne kívánná társadalmunk egy ilyen csoportjának, rendjének létrejöttét, megizmosodását, melyben a legmagasabb erkölcsi követelmények cultusa él közhasznú szolgálatok alakjában s melynek tagjai a magán- és társasélet részére is a legjobb emberi mintát szolgáltatják? E vágy teljesülése azonban nemcsak időt, nemcsak törvényhozási rendszabályokat kíván, hanem mindazoknak személyenkint nagy értelmi és erkölcsi erőfeszítését, a kik hazánkban gentryt akarnak.

CONCHA Győző.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKEZETE.*

Kemény Zsigmond Széchenyiről írt remekművében hőse politikai pályájának rajzát annak a ténynek megállapításával kezdi, hogy Széchenyi hazaszeretetének volt egy különös vonása, melyet specifikus magyarságnak nevezhetünk. Széchenyi ugyanis minden politikai kérdést a magyarság fentartásának szempontjából ítélte meg, s «tétovázás nélkül feláldozta a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretet érdekeinek.»

Valóban az a sajátságos érzés, a melyet Kemény specifikus magyarságnak nevez, igen kiemelkedő jellemvonása Széchenyinek. Már korán kifejlődött benne. A nemzeti sajátságok iránt Európa-szerte ébredő lelkesedés a világhódító ellen vívott háborúk idején fokozta az ifjú Széchenyi lelkében az öröklött fajszeretetet. Az irodalom is a nemzeti sajátságok jelentőségét hirdette. Széchenyi kijegyzi magának Mme de Staëlnak Németországról írt munkájából e gondolatot: «A nemzetek igazi ereje természetes sajátságukban rejlik, az idegeneknek bárminő utánzása hazafias hibának tekinthető.» Széchenyi önmagában fiatalos hévvel keresi a vonásokat, melyek lelkét Attila lovasaihoz kapcsolják. Külföldi útjaiban élénken érdeklik a nemzeti sajátságok. Midőn első angolországi útjában a gyáripar keletkezését bámulja, azon töprenkedik, vajon illik-e a gép a magyar nemzeti sajátságához? A «nemzetiség egy nemzetnél» — mondja Széchenyi a *Lovakról* írt munkájában — «éppen az, a mi a fognak a zománcz, ha az egyszer megtörik és megromlik, akkor a belső csont is bizonyára utána pusztul». Reá is erősen hatnak később a szent-szövetség ellen vívott szabadságharcok, az alkotmányos küzdelmek a restauratio

* Felolvasta szerző a M. T. Akadémia nagygyűlésén.

és a júliusi királyság korában, de bármennyire lelkesedik az európai szabadságért és az alkotmányosságért, a napoleoni korszak nemzetiségi iránya az ifjúkori benyomások frissességével uralkodik lelkén. Különbözik ebben a korabeli magyar politika legtöbb vezetőjétől, a kik fiatalabbak, mint ő s a kiknek lelkére még ifjúságukban az európai szabadelvűség irányai hevesebben hatottak.

Széchenyi inkább koczkáztatja szabadelvűsége hírét, semhogy viszonyainkhoz nem illő irányoknak nem a kellő időben való érvényesítésével a magyar faj sajátjaiban való fentartásának érdekeit veszélyeztesse. Előrejutunk — írja 1833-iki *Hírljelentésében* — «ha mi magunk nem gázoljuk össze azon szent tüzet, mely minden nemzet sajátjában él». Egy 1844-iki beszédében mondja: «Nemzetiség nélkül nekem, megvallom, minden más progressió nem kell.» Midőn 1845-ben a Tiszavölgy rendezése végett útnak indul, hogy a magyar alföldet «gazdag nép tanyájává» varázsolja, Nagy-Kállón azt mondja neki Kállay Ödön: «Én elébe teszem a szabadságot a nemzetiségnek». Széchenyi erre így vág vissza: «Ha szabadságot akar és feláldozza a magyarságot, ugyan mily nemzetiség alapján reméli elérhetni azt? Szláv vagy német?»

Kállayt e kérdés elnémitotta. «Egyenesen émelygős előttem oly typus nélküli kevert lét, melyben minden nemzeti zománcz ketté tört» — mondja Széchenyi a *Politikai programmtörvényekben*. De bármilyen egyoldalúnak látszik is Széchenyi a nemzetiségnek ily felfogásában, tulajdonkép egyetemesebb szempontból indult ki, mint az idegeneket türelmetlenül követő haladók. Az ő történetphilosophiája szerint: «egy nemzet oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasbra emelkedhetik, véghivatása, a tökéletesülés felé.» Széchenyi szerint tehát a nemzetiséghez való ragaszkodás Isten parancsa, az emberiség fejlődésének szükséges föltétele. Körülbelül oly gondolatkörben mozog, mint akkor tájt Pfizer Pál, a kiváló német publicista, ki hazájának francziáskodó szabadelvűivel szemben így formulázta alap-tételét: «A nemzetiség első föltétele a humanitásnak, vala-

mint a test feltétele a léleknek.» Széchenyi e rajongó fajszeretete bizonyára hatással volt Kossuth Lajos képzetére, midőn az 1840 nov. 19-iki pestmegyei gyűlésen a legnagyobb magyar czímét adományozta későbbi ellenfelének.

És valóban nincs is a magyar történetben államférfiú, ki annyira magyar, s mégis oly egyetemes érzésű lett volna, mint Széchenyi. De a legnagyobb magyar czímének más tartalma is van.

A nemzeti sajtóságok minél tisztább fentartása tulajdonkép romantikus eszme, mely könnyen átcsap a középkori viszonyok idealisáló felfogásába. De Széchenyi csak képzetében és érzésében romantikus, a történet felfogásában rationalista s az életet első kiábrándulása óta önmaga ellen fordított daczból minél gyakorlatibb szemmel akarja nézni. A középkort lenézte, mint Bentham és Voltaire, korának technikai és gazdasági haladása szinte szédítően hatott elméjére. Minő század! mennyire halad! — kiált föl lelkesedve, midőn Franciaországban utazik. Mintha Hutten Ulrikkal mondaná: gyönyörűség e korban élni. De annál szomorúbb, hogy az ő nemzete nem vesz részt a haladásban; sőt az a benyomása van, hogy a magyar minden keresztyén nép mögött elmaradt. Nem a nemzet szegénysége aggasztja, szegény nemzet is lehet szabad és dicső. De nyomasztóan hat reá az erkölesi sülyedés képe, mely benyomásaiból kialakul. Nincs sehol nyoma a társadalmi solidaritás érzetének, csupa rosszakarat, irigység, szörnyű elbizakodottság. A főrendekben semmi nemzeti érzés, a nemesség nyers, a polgárság gyöngye, a jobbágy tehetetlen gyűlölettel hordja az igát. Hogyan fejlődhetnék itt közszellem? Minő nemzeti sajtóságok érdemesek itt a fentartásra? Ezek a benyomások és kérdések szinte kétségbeejtették az ifjú Széchenyit. Már közel volt a lemondáshoz; a legjobb ily társadalomban visszavonulni, otthon keresni a boldogságot, s csekély körben jót művelni. De az általános haladás törvényébe vetett hite kizaklatta a lemondás fásultságából. Lehetséges-e, hogy az általános haladás törvénye csak az ő nemzetét ne érintené? Keresnie kell az újjászületésre reményt nyújtó életszíkrot a nemzeti

szervezetben. És különösen az ősi nyelv fenmaradásában, a nemzeti irodalom fejlődésében vélte megtalálni azt a szellemi jelenséget, mely, mint remélni szerette és akarta, nem a kihaló élet utolsó fellobbanása, hanem az ifjúság biztató jele. És ekkor, harminczadik életéve körül, nagy elszánás vesz erőt lelkén. Oly nagy és merész gondolatra határozta magát, a minőhöz hasonlót Szent István ideje óta magyar államférfiú nem forgatott elméjében. Elhatározta, hogy magasabb körbe emeli a nemzet egész életét, megnemesítvén faji sajátosságait. Így a magyar lassanként a nagy európai nemzetek sorába fog emelkedni és ázsiai eredetiségét megőrző culturájával az emberiség erkölcsi kincseit fogja gyarapítani. Szóval a legnagyobb nemzetek egyikévé akarta nevelni a magyart. A nemzetnevelés szavával jellemezhetjük a legjobban Széchenyi tervét. E szóval először báró Eötvös jellemezte azt és ha azóta következetesen ragaszkodunk e jellemzéshez, megkímélhetjük volna Széchenyi emlékét több félreértéstől. Ilyen félreértés az a vád, hogy reformjából az erkölcsi tényezők kimaradtak (Beöthy Ákos.). Pedig ellenkezően. Széchenyi reformja kiindulásában s céljában erkölcsi tényezők körül forog. Ő maga írja (1831 nyarán) naplójában, «erkölcsi reformatio élén állok Magyarországon.» Növelni akarom azoknak az embereknek számát, a kik polgári erényekkel ékesek, a valódi erkölcsi függetlenség magvát akarom elhinteni — írja ugyancsak naplójában. Rendesen nagyítani szoktuk az értéket, melyet Széchenyi a gazdasági reformoknak tulajdonít. A nemzeti vagyonosodás neki csak eszköze volt a nagyobb célnak. 1834-ben írja Baritz Györgynek: «A pénzt csak annyiban becsülöm, a mennyiben erkölcsi hasznot lehet végkép azzal elérni.» Az *Adó és két garas* című hirlapi cikkében, azon a helyen, hol a szájhazafi és a tényhazafi közt megállapítja a különbséget, így kiált fel: «Jó fő, de kivált becsületes, őszinte, valósággal a hazát s nem saját magát bálványozó kebel nélkül, és sok ily fő és sok ily kebel nélkül bizony mit sem ér a két garas, de még Perunak minden aranya sem.» Ne vegyük e nyilatkozatokat szóvirágoknak, ne tegyük Széchenyi egész munkásságát ellentétbe azzal a gondolattal, hogy mindennél többre

becsülte az erkölcsi értéket. Eléggé ismeretes, hogy Széchenyi vállalatának, alkotásainak mindig kettős, sőt több czélja volt. A híd, a gőzhajó nem csupán a közlekedés emelését jelenti, a casinóban nem csupán a társas életet akarja csiszolni. Midőn a lóversenyért fáradozik, azt írja egy 1829-iki levelében: «A mi pipaszárrágóink megbokrosodnának, ha csak sejtenék is, hogy nem a lovat, hanem őket akarom idomítani.» Az ilyen Hamlet-féle lélektani kelepczék felállításában különös öröme telt Széchenyinek. A gazdagságot sem a gazdagságért becsüli, hanem, mint a *Stadiumban* mondja: «A gazdagság szoros kapcsolatban van ezekkel: henyesség megszűnése, industria, jobb nevelés, külföldi tapasztalás, ember nagyobb becse.» Tehát a végső cél az ember értékének fejlesztése. Ép ily tévedés az is, hogy Széchenyi a rideg ész embere, ki a közértelmiség gyarapításától vár mindent. A tévedés onnan származik, hogy Széchenyi szavainak értelmét igen gyakran ép oly rosszul fogták fel, mint tetteit és modorát. Széchenyi ugyanis, a midőn a szív politikáját ostromozza, gúnyból a szó köznapi értelmében emlegeti a szívet. Azt akarja mondani, hogy a mit az emberek, kivált nálunk, a szív politikájának neveznek, az rendszeren csak a hiúság hevülete, a könnyen fellobbanó érzékenység, mely könyörületes minden kis alkalomból, de kegyetlenül érzéketlen a nagy érdekek iránt és önösségében fanatismusra hajló. Másrészt ha Széchenyi a közértelmesség nagy jelentőségéről beszél, ha ezt hirdeti oly «jelnek, melynél fogva a bölcs a nemzeteket mázsálja» (*Hitel*), mindig csak az erkölcsi érzéstől áthevített értelmességet gondolja. Mert az ő philosophiája szerint azonosak e fogalmak: «erény és bölcsesség, becsületesség és jó számítás, hasznos és igazságos.» (*Néhány szó a lóverseny körül.*) De ha mégis ki kellett választania e szorosan összetartozó fogalmak közül egyet, a moralnak adja az elsőséget. «A közmoralitás több vagy kevesebb léte, nagyobb vagy kisebb súlya határozza el a nemzetek boldogságát», mondja a *Stadiumban*. Széchenyi ezt a közmoralitást, a «zarándoki kötelességtudást» a családi körben és az állam iránt akarta minél szélesebb körben terjeszteni hazájában.

Ha így fogjuk fel politikai rendszerét, ha nem csupán az intézmények reformátorát, a gazdasági iniciativa föllendítőjét látjuk benne, hanem a nemzetnevelőt, a ki a legnemesebb emberi és polgári erények meggyökereztetését tűzi ki élete feladataul, igen üresnek fogunk találni sok eszmét, mely különböző irányokból kiindulva, mind oda céloz, hogy kibébitse Széchenyi felfogását a politikai szabadságról. Pedig Széchenyi ép oly nagyra becsülte a politikai szabadságot, mint korának jelentékeny írói és szónokai, de a szabadság lényegének felfogásában felülmulta őket. Már 1815-iki angliai útjában ismerni akarja az angol alkotmányt csakúgy, mint a gépeket és a lótenyésztést. Arról van meggyőződve már 1820 elején, hogy Magyarországot csak az elvesztett szabadság visszaszerzése hozhatja új életre és valamivel később sajnálatát fejezi ki azon, hogy az ország nem becsüli eléggé szabadságát és alkotmányát, mintha honfitársai született rabszolgák volnának, kik a legfőbb földi jóra, a szabadságra nem is érdemesek. De már a megyék alkotmányos ellenállása idején megváltozott ebbeli nézete. Azonban 1826 elején úgy látja, hogy a mi nemzetünk még éretlen a képviseleti rendszerre. Úgy veszi észre az 1825/7-iki országgyűlésen, hogy a royalisták rendjelt áhitanak, az ellenzék pedig tapsokat. Felháborodással jegyzi fel naplójában azt a hírt 1826 júniusában, hogy az alsó ház tagjai 30, a főrendek pedig 12 folyamodványt nyújtottak be a császárhoz kamarási kulcsért s más kitüntetésért esedezve. A két párt között folyvást gyűjtött ilyen erkölcsi statisztikát, a mint mondotta, s ennek a munkálatnak némileg eredményét vonja le az 1847-iki november 26-iki országgyűlési beszédének e szavaiban: «Sok marczona, ha Bécsbe megy, azt hinnék róla, hogy megessi a németet, pedig instantia van zsebében, itt a rothadás jele».

Széchenyi elméletben az angol parlamentarismus hive, de nem akar azokhoz az «óriási Reformátorokhoz» tartozni, kikről már a *Stadiumban* mondja, hogy «rögtön a legcivilisáltabb nemzetek kaptájára akarják vonni az egész emberiséget s a töröknek és a bolgárnak, szintúgy, valamint az angolnak és amerikainak sajtószabadságot, juryt, kamarákat,

s ministeri responsabilitást kívánnak adni.» A szabadság igazi biztosítéka szerinte nem a másutt kifejlődött tökéletes formák utánzásában rejlik. Az ő meggyőződése szerint az oly nemzet, mely nagy számú erényes polgárt foglal magában, szabaddá lesz, ha még oly súlyos rabbillincset aggatnak is rá. Ellenben jól tudta, hogy a parlamentaris kormányforma ott, a hol a polgárok erkölcsi autonómiájában nincs gyökere, anarchiává fajul, melyet csak a párttöredékek zsarnoksága mérsékel. Ezért, bár emlegette a nyilvánosság előtt lelkének egyik legforróbb vágyát, a parlamenti kormányformának meghonosítását az országban, nem tekintette azt kora sürgős szükségletének. Ezt az intézményt nem alapkönek, hanem a nagy erkölcsi reform koronájának tervezte. Egyelőre megelégedett a régi magyar alkotmány mérsékelt, de határozott védelmével és mint maga mondotta tréfásan, középen maradt Madarászék és Metternich közt. Ne higyük tehát, hogy a politikai szabadság tekintetében Széchenyi magyar kortársai közül bárkinek is tanítására szorult volna; az ő reformtervében minden értékes meg volt, a mit az egyes árnyalatok a reformkorszak folyamában követeltek, csak-hogy Széchenyi nem szakított ki egyes részeket a dolgok igazi kapcsolatából és nagyon jól tudta, hogy mit jelent a nemzet életében egy korán vagy későn felvetett gondolat.

De méltán kérdehetjük, hogy mi jogosította fel Széchenyit oly szertelen vállalkozásra, mint a minő egy nemzet erkölcsi átalakítása? Mikép gondolhatta azt, hogy mint egyszerű főrend, bár jelentékeny, de nem mindenható társadalmi befolyásával, hivatalos hatáskörre sem támaszkodva, ily szinte lehetetlennek látszó feladatot megvalósíthat a maga erejével? Széchenyi maga is érezte helyzete gyengeségét a vállalat roppant súlyával szemben. 1827-ben írja *Naplójában*: «Mennél jobban ismerem földieimet, annál jobban elrémit óriási feladatom, fejedelemre volna szükségem, kinek lelkében elhínteném az igazi philosophia magvát.» II. József történetét olvasva, azt mondja, hogy «e fejedelem gyöngé, felületes gondolkodó volt, de nemes akaratú, vajon családjában mikor akad párja? Azt szeretném megérni és annak udvarában szeretnék befolyáshoz jutni.» De önma-

gára lévén hagyatva, bizalmat merített történetphilosophiájából, mely arra tanította, hogy nagy emberek alkotják a nagy birodalmakat s ők a népek orvosai. Voltaire s mások is azt tanították, hogy a nemzetek nevelhetők s hogy a nemzetek felsőbbbsége vezetőik felsőbbbségének a következése. Az ily eszmékben erősen bizott, de művészi phantasiájának alkotó ösztöne még jobban ingerelte a tette, mint a philosophia. A nemzetalakítás nagy munkája közben a művész teremtő gyönyörét érezte; maga is használja a hasonlatot, hogy nem bánja a kőnek durvaságát és formátlanságát, csak ne legyen szétmálló, még szobor lesz belőle. A reform módszerének különösségében is megtaláljuk a művész impressiókra hajló eljárását, a csüggedést, a hirtelen neki hevülést, a sorrend szeszélyességét. Széchenyi azt mondja a *Kelet Népeben*, hogy «minden tettem egy előre kiszámított messzeható tervemnek szüleménye.» Úgy értjük nyilatkozatát, hogy a reformmű egyszerre alakult ki phantasiájában, mint egy alkotandó szobor képe körvonaláiban. De a kidolgozás közben előre ki nem gondolt részletek merültek fel s a sorrend is változott a benyomások szerint, mindamelllett a művész biztosan haladt előre munkájában, a lelkében élő kép vezette s noha szeszélyesnek látszó úton járt, mégis egységes, harmonikus művet teremtett. Egy nagy nemzeti nevelés tervében talán czélszerűbb eszközöket és sorrendet is képzelhetünk, mint a minők: lóverseny, akadémia, casino, lánczhid és így tovább. De ha a tervet közelebről vizsgáljuk, úgy látjuk, hogy az eszközök subjectiv színük mellett is a legmélyebb számítással vannak kigondolva. Széchenyi a nevelés munkáját az aristokratiára alapítja. «Én egyenesen megvallom — írja a *Stadiumban* — hogy testestől-lelkestől az aristokratiai principiumnak pártolója vagyok, de nem ám a szónak elfacsart értelmében. Aristokratáskodni semmi egyebet nem jelent, mint a legjobbak kormányát, hol t. i. egyedül az ész, igazság s erény Isteni parancsolnak.» Első gondja volt, hogy az aristokratákat a magyar közélet tevékeny tagjaivá avassa. A kicsinynek látszó eszközök erősen hatottak, mert mint Széchenyi a szerb fejedelem titkárának írja: «Az emberek, sajnos, kicsinyek,

azért nagy dolgokhoz kicsinyesen kell fognunk, hogy meg ne akadjunk.» A magyar államférfiak közül Széchenyi volt az első és legnagyobb a politikai imponderabilia jelentőségének felfogásában, annak a nagy hatásnak kiszámításában, melyet kis körülmények pszichológiai mellékizökel események vagy a társadalom alakulásában előidézhetnek. Talán elfogultnak látszik az aristokratikus elvnek ez a kidomborítása, de hol találhatott volna Széchenyi társadalmi osztályt, mely műveltsége, hagyományai, tekintélye miatt alkalmasabb lett volna az átalakítandó nemzet vezetésére? Széchenyi szerint politikai tekintetben is ők születtek a vezetésre, mert a legalkalmasabbak arra, hogy egyforma szilárdsággal ellenálljanak az autokrata vagy a népszarnokságának. Azonban méltókká is kell lenniök a vezetők tisztére. «Elaljasodott oligarchia az, — mondja Széchenyi a *Stadiumban*, — mely azt hiszi, minden és mindenki neki van lekötelezve, ő pedig semminek és senkinek.» A nemzet jövőjének biztosítását leginkább a tehetséges, magyar szellemű és munkás aristokratiától várta. Boldog volt, midőn olvashatta Jósika *Abafjját* és Teleki László *Kegyenczét*. «Hámagnás ilyet tud írni», mondja a *Kegyenczről*, «a nemzet élve marad». Ellenben elszomorodott, ha rosszat hallott egy mágnásról; némelyeknek «oligarchikus sardanapali» életmódján nagyon fel volt háborodva. Az ifjú aristosok példája — mert a régi nemzedéktől már keveset várt — jótékonyan hatott volna Széchenyi számítása szerint a köznemességre, melynek szokásaival, életfelfogásával a nagy nemzetnevelő igen elégtelen volt. Wesselényiről haragosan jegyzi meg 1833-ban naplójában, hogy a bárdolatlan köznemességgel tart, velök s nem reájuk akar hatni. A lelkökben meg-nemesített kiváltságosak tábora aztán vonzaná a lakosok többi osztályát, még a nem magyart is. A jobbágnak adott jogok s terheinek könnyítése a százados gyűlölséget lohasztaná. A hitel szabályozása, a birtok, az ipar, a forgalom szabadsága, a közteherviselés, a közlekedés gyarapítása, a vállalkozás és társulás szellemének ébresztése, a főváros szépítése, a magyar nyelv törvényesítése, a nemzeti tudomány és irodalom vezetésének központosítása az aka-

démiában, a független közvélemény megalakítása, a napi sajtó minél gondosabb vezetése közös idealokat adnának az új társadalomnak, tevékenységre, rendtartásra ösztönöznek, látkörét szélesbítenék, Verbőczy népéből újkori értelemben vett nemzetet teremtenének, mely méltó lesz a legszebb és legszabadabb kormányformára, a valódi parlamentarismusra.

De e jó részt intézményes reformok elfogadtatására hosszú s nyugalmas idő kell, még hosszabb s nyugalmasabb idő kell ahhoz, hogy a megvalósított reformok hatása a nemzeti szervezet minden tagjába új életet áraszson. A fő érdek tehát az, hogy e nyugalom biztossítsassék. Széchenyi kezdettől fogva «szelid reformatiót», vértelen és könnytelen forradalmat hirdetett. A vihartól kezdettől fogva féltette gyöngéd ültetvényeit. Ép azért izgatása közben is óvatos, bár inkább csak a negyvenes évek folyamán hirdeti a modor és taktika nagy jelentőségét, már azelőtt is érezteti eljárásával, hogy mennyi érdeket kell kimélnünk, ha nyugodt haladást kívánunk. Kiméletlen és bántó csak ott volt, a hol a nagyon meggyökerezett balvéleményt, s a tökéletes közönbösséget kellett ostromolnia vagy a javíthatatlant irtania, de máskülönben inkább leleményesen rábeszélő, semmint egyenesen támadó. A modor és taktika lényege a politikában — Széchenyi tanítása szerint — abból áll, hogy ismernünk kell erőnk mértékét, a viszonyokat, melyek közé szoritva vagyunk s hogy jól kell vigyáznunk minden lépésünkre, nehogy oly ellenhatást keltssünk, mely a féltett ügyet eltemeti. A kiváltságosak csöknyösségre ingerlése volt az egyik ellenhatás, melytől a magánjogi reformokat féltette, de még erősebb ellenhatástól tartott, ha Ausztriához való viszonyunkat vizsgálta, vagy a negyvenes években a nemzetiségi kérdés bonyololmainak veszélyét nézte. Már 1826-ban írja naplójában, hogy «mennél többet gondolkozom Ausztriához való viszonyunkról, annál erősebben győződöm meg arról, hogy a mi részünkről minden erőszakosság csak ártalmas lehet.» Szerencsétlenségnek mondja még a *Hitel* megjelenése előtt, hogy «el vagyunk fogulva abban a balvéleményben, mintha hazaszeretetet és

hűség a király iránt sohasem volnának egyesíthetők.» A negyvenes években azután mind nyugtalanabbul figyelmetti a nemzetet heterogen összeköttetésünkre Ausztriával, «melynél fogva lehető legnagyobb érdekünk azt parancsolja, csak Istenért semmiben se ragadni el a gyeplőt» (*Kelet Népe*). A *Politikai programmtörödelék*ekben kimondja: «Ott fekszik a magyar ellenzék hazafiak megbocsáthatatlan bűne, hogy nem akarja magát philosophiai felfogással azon eldönthetetlen ténybe belegondolni, hogy Magyarország egyedül e kapcsolatban (az Ausztriával való vegyes házasságban) találhat szerencsét vagy sehol». Ezt a kapcsolatot, mely jogilag a *pragmatica sanctión* alapul. Széchenyi hazánk «inalterabilis viszonyának» tekintette, melyet felbontani nem lehet, de ha lehetne sem kívánatos. Mert szerinte, ha eszünkön járunk és hivatásunkat felismerjük, e kapcsolat alapján «Ausztria nagyhatalmi állása előnyeinek természetes örökösei mi leszünk.» Mivel e kapcsolatot a történet szükségképi fejleményének nézte s mivel ily nagy értéket tulajdonított neki, nem kellene más, Széchenyitől igen távol eső okokból magyarázni azt, hogy a modor és taktika szükségét oly élénken hangoztatta az Ausztriához való viszony érintésében. Ép így féltette nemzetnevelő munkájának sikerét a nemzetiségi kérdés taktikátlan kezelésétől. «A magyar szó még nem magyar érzés» — ez igazságra figyelmetti a nemzetet 1842-iki emlékezetes akadémiái beszédében. A grammatika erőltetésétől tehát ne várjunk sikert, csakis erkölcsi felsőbbségünk lehet jótékony hatással a nemzetiségekre. «Mert erkölcsi felsőbbség mindig s mindenütt győzött erőszakon, még China félénk népe is magába olvastá győzőjét, a tatárt.» «Erkölcsi felsőbbség» e szavakkal újra visszatértünk Széchenyi reformjának alapeszméjére. És ha végig gondoljuk, mily mélyen s merészen fogta fel a magyar államférfiú feladatát, mennyi eredetiséggel és hatással választotta ki a célra vezető eszközöket, hogy a politikai szabadság felfogásában mennyire felülmulta nagy kortársait, hogy a modor és taktika szavakat először használja politikai irodalmunkban s hogy e szavaknak a hozzájuk fűzött súlyos igazságokkal minő messzeható jelentőséget

tudott adni, újra vissza kell emlékeznünk a Kossuth Lajostól osztott czimre, mert valóban mindezekben Széchenyi volt korának s talán a régibb századoknak is legnagyobb magyarja.

Annak kell őt neveznünk még más okokból is. Nem volt magyar államférfiú, ki jobban undorodott volna a nemzet hizelgő udvaronczeitól és nem volt, a ki bátrabban s rendszeresebben ostromolta volna a nemzeti hibákat, mint Széchenyi. Ő maga is meg volt elégedve ebbeli munkásságával és azt hitte, hogy egészen töretlen úton járt. «E tekintetben tán én voltam az első, ki soha nem csepegtetém a hizelgés mérgét legkisebb mértékben is honfitársaim kebleibe», írja a *Programmtöredékekben*. Nem volt az első, mert több kiváló magyar író a hitvitázók korától Széchenyi koráig bátran bírálgatta a nemzet hibáit, az államférfiak közül is többen, mint Zrinyi a költő vagy II. Rákóczi Ferencz kellemtelen igazságokat mondtak a nemzetnek. De közülök senki sem fogta fel e kötelességet oly magas szempontból és senki sem teljesítette azt oly következetesen egy hosszú pályán végig, mint Széchenyi. Már a *Lovakról* szóló munkájában feltűnt az olvasóknak Széchenyinek ez iránya és szemére is hányták, hogy nem illik hazáját nevetségessé tenni. Széchenyit a szemrehányás nem riasztotta vissza. sőt a *Hitelben* mintha válaszolna bírálójának e kifakadással: «Én legyek nemzetem elsőségei s díszei hirdetője, tárogatósiposa? Soha! Ily szennyet, ily salakot hozni hazámra nem vágyom.» A *Stadiumban* találjuk azután magyarázatát annak, hogy miért szégyen a nemzet elsősége hirdetőjének lennünk. Az önismeret — fejtegeti könyvének bevezetésében — az egyedüli út a tökéletesedés felé s mivel ez isten parancsa, kötelességének ismerte Széchenyi, a mióta gondolkodni tud, a maga és honosi számára önismereti tükrököt készíteni. A magyarnak eddigi szörnyű elmaradottsága is csak onnan magyarázható, hogy kevesen szolgáltak neki ily ön- és körülmény-ismereti tükörrel — Széchenyinek majd minden könyvében, cikkében s beszédében találunk ilyen tükördarabokat. Valódi lexikonát gyűjti össze a hazai hibáknak az árnyékos fák irtásától, a por és sár iránt érzett kegyelettől, a megyei pénztár gyakori eltüné-

seig, az apró modortalanságoktól az irigységig, melyet fő nemzeti jellemvonásnak mond. Nem felejtí el a prókátorságot, mert szerinte nálunk még a levegő is impregnálva van prókatori fogásokkal és Ármány a jogászságba sülyesztésre kárhóztatta hazánkat. Különös szerencsétlenségnek tartja azt, hogy a magyar nem engedi magát vezetetni, a férfias engedelmesség erényét nem ismeri, vagy nagyon alázatos, vagy ujjhuzás és daczban nyilvánul hiúsága és nagyon is hamar sérthető önszeretete. A magyar nemes hazája — úgymond — sziget, ő is sziget, jó kikötő egyikben sincs. Teljes joggal mondja Széchenyi önmagáról a *Stadiumban*, hogy «kiméletlenebb felfedéssel, keményebb ítélettel, mélyebb vágásokkal, úgy hiszem, senki sem illette, sem bírálta, sem kinozta a magyart, mint én rokon vére.» És ezt nem kárörömből tette, hanem azért, hogy kiitassa nemzetével az önismeret keserű italával telt serleget a legutolsó cseppig, mert «mindaddig ámitás nélküli, gyökeres és epochalis fordulatot soha sem fog tenni vérünk a nemzeti élet felé.» A nemzetnevelés legszükségesebb eszközének tartotta a nemzeti önismeret fejlesztését. Mert szerinte csak azok a nemzetek igazán nagyok, kik oly szívesen túrik az igaz szót, mint a nagy fejedelmek. Ezért mutatja Széchenyi oly gyakran nemzetének az önismereti tükröt; ellenben a népgyengékkel kaczerkódot, a nemzetöknek hizelgő parasitákat oly felséges haraggal sujtja, mint Dante a közönbös lelkű geniusokat, kik nem voltak hivek Istenhez és nem is lázadtak fel ellene, kiket a mennyország kítaszított s kiket a pokol sem túr meg kárhóztottjai körében.

Történetünkben senki sem érte el Széchenyit az előrelátás csodás erejében. E tekintetben más nemzetek történetében is kevés hozzá fogható államférfiút találunk.

Az irodalmi harc, melyet Széchenyi 1841-től 1847-ig Kossuth Lajossal vívott, sokat foglalkoztatta az újabb írókat. Kisebbíteni próbálták Széchenyi érdemét, azt mondván, hogy mást jósolt, mint a mi megtörtént, vagy különböző okokból átsiklani igyekeztek az emlékezetes polémián. Abból a nyugtalan érzésből indultak ki, hogy Széchenyi és Kossuth polemiája olyan párviadal, melyben a legyőzött félre a tör-

ténet ítélőszéke a halált mondja ki. De nem így kell néz-nünk ezt a harczot. Széchenyi, ki szenvedélyének forrataga közben is látta a dolgok mind a két felét, 1847 nyarán, mikor Kossuth képviselővé választásáról volt szó, ezt írta naplójába: «Vajon a Kossuth neve olyan-e, a melyhez Magyarország átka vagy áldása fog tapadni? Ép oly kevésbé, mint a Széchenyié. A végén találkozni fogunk és egyesülünk a történetben.» Széchenyi mintha lelkének rendkívüli tapintatával előre érezte volna Kossuth későbbi jelentőségét. Valóban az a tény, hogy a *Kelet Népe*vel megindított polemia Széchenyi fájdalmas diadalával végződött, nem rontja le Kossuth történeti nagyságát, csak másutt kell keresnünk azt, nem abban az időszakban, a mikor Széchenyivel szemben állott. Ekkor Széchenyi aggodalmai jogosak voltak és ő volt az, ki messzebb látott. Midőn Kossuth 1841-ben a *Kelet Népe*re válaszolva legkiválóbb kortársainak helyeslésével azt írja, hogy «a nemzet soha sem volt nyugodtabb, soha kormányával bizalmasabb lábon, mindent inkább látok, mint veszélyt, hazám egén fellegetborulatot észre nem veszek», Széchenyi nemcsak a felleget, hanem a vihart s az utána következő pusztulást is látta. Az újabban hozzáférhetővé vált források csak megerősítik Kemény Zsigmondnak azt a tételét, hogy Széchenyi teljes szabadsággal állapította meg jóslataiban a mozzanatok, melyek a forradalomba sodorták a nemzetet. És senki sem birta megdönteni Keménynek azt a másik állítását, hogy Széchenyinek a «külhatások miatt felfogatott jóslatai szintúgy emelik államférfíui híret, mint azon jövendölések, melyek szentírási pontossággal elkövetkezének.» Tegyük hozzá, hogy bár többen emlegettek akkor várható forradalmat s gróf Dessewffy Aurél nagyon közel jutott Széchenyi felfogásához, mégis kortársai közül egyedül Széchenyi ismerte fel az 1841-iki fordulat nagy jelentőségét. Ily előre látáson s az ebből következő' összeütközésen egyszerűen átsiklanunk nem szabad. Ha ezt tesszük, ha mellékesnek tüntetjük fel Széchenyi összeütközését Kossuthal, felreértjük a nemzetnevelő munkájának természetét s olyan apához hasonlítjuk, a kit gyermeke csak serdülő koráig érdekel,

és a ki nem bánja, ha neveltje ép a legválságosabb korban bárminő befolyás alá kerül. Ha mellékesnek tüntetjük föl Széchenyi küzdelmét Kossuthtal, kitépjük a magyar politika és irodalom történetéből azokat a lapokat, melyekből egy lángész halálra sebzett szívének aggodalmai a próféták látomásáig fokozott szenvedélyével szólnak hozzánk.

Bizonyára nem elég Széchenyi előrelátását pusztán böles, számító eszének tulajdonítanunk. Mert akkor alig érthetnők meg, hogy nagytehetségű kortársai miért maradtak oly érzéketlenek az ő látomásai iránt. Széchenyi előrelátását magyarázva, azt is számba kell vennünk, hogy az ő lelki élete bonyolultabb volt, mint szerencsésebb s egyszerűbb alkotású kortársaié. Széchenyi sok forradalmat győzött le lelkében s jól ismerte az indulatok gyors terjedésének veszélyét. Midőn figyelmezteti arra kortársait, hogy «az indulat és vakhév harapózó s olyan, mint a tűz», mintha elégikus hangon belső tapasztalatokról beszélne. Azonkívül Széchenyi szinte félelmetes emberismeretet szerzett önismereti harczaiban. A ki önmagát folyton figyeli s önmagával szemben áll, mint idegennel, sokféle ellentétes indulattal bizalmas érintkezésbe jutván, hamar felismeri azokat más emberekben, néha mellékesnek látszó jelről is. S végül még egyet kell tekintetbe vennünk. A jövő megítélése azon fordul meg, hogy a jelen körülmények, vagyis a jövőre ható okok minő tömegét fogja át tekintetünk. Mennél mélyebben szeretünk foglalkozni egy kérdés vagy személy sorsával, a jövőjére nézve jelentős körülményeknek annál nagyobb számát vesszük észre. Széchenyi lelkének minden gyökérszállával a nagy nevelési munkához volt kapcsolva, ne csodáljuk tehát, hogy az anyai szeretet ösztönével előre látta a veszélyt, mely nevelő munkáját fenyegeti.

És mintha nem lett volna elég mind e dicsőség, Széchenyi még életének tragikumával is gazdagította történetünk fenségét. Tragédiája szoros kapcsolatban van közéleti szerepével, de másrészt arra is kell gondolnunk, hogy Széchenyit lelki világának alkata bárminő körülmények közt is fájdalmas nyugtalanságra kárhoztatta volna. Igen is izgatott phantasiája folytonosan zavarta heves, mély érzései árját. Szerette volna

költeményekbe önteni belső háborgását. «Óh ha írni tudnék, kiált fel naplójában huszonhét éves korában, ha úgy tudnék írni, mint Alfieri. Bennem van a tehetség, istenemre, jól érzem.» De elmondhatta volna Hamlettel, hogy «nem megy nekem ez a verselés». A költői ér politikai munkáiban minduntalan felbukkan. Nehézkesség, fásultság váltakozik ott a legmagasabb lendülettel. Verseibe nem szedett ódák töredékeivel találkozunk a szövevényes körmondatok tagjai közt. Merész szóalkotások, találó fordulatok, a satira és humor villanatai fokozzák könyveinek hatását. Széchenyi ugyan nem vetekedhetik gróf Dessewffy Aurél kristálytisztaságával s szép-arányságával, de szabálytalansága érdekesebb, gazdasági s politikai értekezéseiben mindig van valami visszafojtott és záraiból kitörni készülő költőiség. A mit Széchenyi költeményekben meg nem írt, azt kifejezte életével, mely a legszebb tragédiák egyike. A mint hogy naplójában is oly monológokat, oly villámként örvényekbe világító szavakat találunk, a minőket csak nagy tragikusok szoktak kitalálni.

E befelé világító s ott duló költői phantasia zilálja szét ifjú korát. Vallásos érzésének égető hevessége még fokozza zaklatottságát. Ismerni akarja erejét s hivatását az életben, de nyugvó pontra nem talál. Kegyetlenül bírálja, kínozza magát; oly hibák, melyeket mások könnyen felejtenek, vérző és soha sem csillapítható büntudattá alakulnak lelkében. A téboly sejtelme, a rémes visiók s az öngyilkosság gondolata már korán nyugtalanítják. Esze és vallásos érzése elűzi a kisértéseket, végre sok ingadozás után, sok szenvedélyt legyőzve felismeri hivatását férfikora küszöbén.

Most e hivatásba kapcsolja szívét, phantasiáját, s ezen gyötrő küzdelmek árán uralkodó akaratát. De nem bírja önmagát teljesen elfelejteni munkájában. Phantasiájának el nem foglalt feleslege férfikorában is békétlenné teszi, gonosz álmokkal, látomásokkal háborgatja, kételyekkel gyötri s néha sivár csüggedésbe taszítja. A munkában rejlő legcsekélyebb tárgyi akadály még élénkíti ezt a belső forrongást. Újra meg újra kell kovácsolnia akaratát. A külvilág előtt azonban büszke felsőbbiséggel, metsző sarkas-

mussal takargatja lelki harcát. Sikerei nem boldogítják, úgy gondolja, hogy az igazi boldogságot csak a vágy, remény és képzelet országában találhatni fel. Óh Isten, adj új szívet és szilárd szellemet, így imádkozik kételyei ostroma alatt. De nem Hamlet, mint egyik bírálója mondja, hanem az akarat hőse, a ki mindazt legyőzi, a mi benne Hamletből való és következetes cselekvésével felülmulja az egyszerűbb és simább szerkezetű akaraterőt. E harcokban történetphilosophiai rendszere segíti, mely a perfectibilitáson alapul s mely magába foglalva a nemzetek életkorára vonatkozó régi metaphorákat, arra az eredményre jut, hogy a magyar nemzet fiatal s jövője kétségtelen. E rendszer alapján mondotta ki ismert jóslatát a *Hitel* végén, e rendszerben, mely vallásos hitével is össze volt szöve, oly rendületlenül bízott, mint Macbeth a dunsinani erdő mozdulatlanságában. Polémiáiban minden legkisebb támadásra válaszol, de ha e rendszert bántják, elnémul, mert úgy érzi, hogy ha itt is rést ütnek lelkén, minden veszve van.

Azonban az erdő néha mozdulni látszott. A choleralázadás alkalmával azt beszélte Széchenyinek egy aulikus ismerőse, hogy a parasztok előtt felolvasták a *Hitelt*, s mikor a könyv elveit magokba szívták, hozzáfogtak az égetéshez és gyilkoláshoz. «Ó pokoli gonoszság» — kiáltott fel ekkor Széchenyi — «egy kis adomával szép csendesén siromat ásod meg.» Már ekkor érezte, hogy lelke nem birná el ezt a vádat. A ki annyira óhajtotta a békés átalakulást, a ki élete munkájának egész sikerét, nemzetének jövőjét ehhez a békéhez kötötte, hogyan élhetné túl a gondolatot, hogy ő okozta a fülfordulást?

Az 1839-iki nyugtalan országgyűlés alatt azt mondja magának, hogy a mozgalmat ő kezdte, de a rendet másnak kell csinálnia. Ez a gondolat annyira kétségbeejti, hogy majdnem öngyilkossá lesz Széchenyinek minden ellene intézett támadáskor az volt az első benyomása, hogy ellenfelének van igaza. Már pedig az 1841-iki polemia alkalmából gróf Dessewffy Aurél kifejtette, hogy Kossuth izgatása csak természetes folytatása a Széchenyiének. Metternich is azt jegyezte meg Széchenyi előtt, hogy nem tanácsos Magyar-

országban fátylokkal járni-kelni. Inkey Sándor 1847-ben szemébe mondotta Széchenyinek, hogy mégis a gróf mindennek az oka. Széchenyi nyugodt pillanataiban jól megfelelt e vádakra. «Én csak azt mondtam» — így válaszolt — «csináljatok világot, ők nyomban meggyújtották a házat, én erre azt kiáltom, megálljatok szerencsétlenek, ők azt felelik: hiszen te parancsoltad, Apostata.» — De ritkán voltak ily nyugodt percei. A teljesen alaptalan vád bűntudattá lett és agyidegeit marczangolta. A márcziusi napokban utolsót lobbant hazafias reménye. «Bátrabbak, merészebbek» — írja ekkor — «kikkel magasb láthatatlan hatalmak látszatnak szoros szövetségben lenni, oly alapra fektetik hazánk jövődjét, melyet velem együtt mi haugyá munkások tán soha, vagy csak generációk után lettünk volna képesek megalakítani». — Inti ekkor a magyarságot, hogy tanuljon engedelmeskedni, különben a part szélén szenvedünk hajótörést. És mikor a hajótörés kikerülhetetlennek látszott, sötétség borult lelkére. Következett a döblingi éjszaka és a rémes ébredés. Mikor Széchenyi eszmélete visszatért, némelyek úgy látták, hogy nincs különbség a 48 előtti és az ötvenes évekbeli Széchenyi közt. És talán még némi javulást is voltak hajlandók abban látni, hogy Széchenyi csak méltánylással szólt mindazokról, a kiket hajdan támadott. Nem vették észre, hogy ép e méltánylat a legmeghatóbb kifejezése az önvádnak, mely Széchenyi lelkén urrá lett. Méltányolt azért, hogy önmagát sújtsa. Az önkínzó bűntudathoz titokzatos módon, valószínű mint önmagára szabott büntetés, az a másik gondolat kapcsolódott, hogy nem szabad elhagynia többé a döblingi házat. A régi Széchenyihez leginkább abban volt ekkor hasonló, hogy idegrendszerének állapota a hazai állapotok jobb vagy rosszabb fordulatával volt a legszorosabb kapcsolatban. «Ha a systema közeli bukásáról kecsegtető híreket kapott» — írja Kecskeméthy Aurél — «idegrendszere föl volt villanyozva, nem csak lelke derült s mint virágkehely a nap sugaraira megnyílt, de még teste is erősebbnek látszott.» Minden szépnek és dicsőnek tünt fel előtte, a mi magyar, a mióta a systema hóhérjai oly drága vért ontot-

tak. Ő legalább bosszút állott rajtuk, a hogy tőle telt, mikor mint Lear király a pusztaságban, könnyekig kaczagtató törvényszéke elé állította a bűnösöket. Annyira óhajtotta a magyar közélet felélesztését, hogy élete utolsó hónapjaiban a reformált 47-es alap helyreállítása érdekében irt és alkudozott. De a rendőri brutalitás, mely valószínűvé tette, hogy el kell hagynia önmagára szabott büntetése helyét, továbbá Forinyák temetése, mely az új véres összeütközés jelének látszott, oly erővel támasztották fel Széchenyi lelkében a régi önvádat, hogy kimerült idegrendszere többé nem birt ellenállni a kegyetlen bűnhődés gondolatának.

Lehet-e megrendítőbb tragédiát képzelnünk, mint a Széchenyiét, ki lelkiismeretére veszi azokat a hibákat, melyektől másokat óvott s a ki nem bírja elviselni a csapást, melynek megelőzése végett feláldozta népszerűségét és megfeszítette minden erejét?

Széchenyi mondja a *Stadiumban*: «Czélom nem egyéb, mint lelkemből kivenni végre azon fájdalmas tövist, melyet honom nyomorult álláspontja döfe oda, s mely mind addig — s érzem még siromon túl is — fogja azt keserű kinnal epesztetni, míg a Magyar nem emeli királyát és magát hozzáálló dicsőségre.» Úgy kell lenni, hiszen Széchenyi mondotta. Bizonyára sírján túl is vérzik lelkében a tövis és vérzeni fog mindaddig, a míg meg nem értjük tanítását; a míg meg nem értjük, hogy ez országban minden általános elméletnél általánosabb érdekű a magyar faj fejlesztésének politikája, a míg vezetőink nem a nemzet nevelésének nagy céljához illően cselekszenek és beszélnek, a míg a politikai szabadságot csupán a formákban keressük, a míg bonyolult viszonyaink közt fel nem fogjuk a taktika és modor életbevágó jelentőségét, a míg nem tartjuk legszentebb kötelességünknek a nemzetnek önismeretre vezetését, a míg nem ragaszkodunk a közügyekhez azzal a gyöngéd szeretettel, mely az előrelátás legmélyebb forrása s a míg Széchenyi mártýr-véréből ki nem forr az eszméibe vetett mindent ledöntő hit, mely a szebb jövőnek egyetlen záloga.

MIKSZÁTH.

A hatvanadik évét meghaladott Mikszáthot ünnepelni készül a magyar értelmiség. Az ünneplés oly egyetemesnek és bensőségesnek indult, a minőben csak kiváló, sőt nagy íróknak lehet részök. Mikszáth régóta kedvelt írója a közönségnek, de az ünneplés érzelmi összhangjában nem a népszerűség hangulata a vezérszólam, hanem inkább az az érzés, mely mind világosabb eszméletté tisztul, hogy Mikszáthban a nemzetnek elsőrangú íróval van dolga, mind hazai, mind egyetemes szempontból tekintve.

A kortársak értékelését az írókra nézve gyakran megváltoztatja az idő, még az olyan értékelést is, mely a felületes népszerűségnél mélyebb és melegebb rokonszenven jelentkezik és mintegy a belső megérés, az intuitio csalhatatlanságát követeli magának. Az utókor gyakran lefokoz olyan írókat, kiket koruk bálványozott. Ha azonban a «vox populi» gyakran csalóka, de nem mindig az, sőt az első és legtermészetesebb következtetés az, hogy ott keressük a kiválóságot, a hol a kiválasztás már megtörtént.

Mikszáth értékelésére van egy meglehetősen biztos külső kritériumunk is. És ez az, hogy a mióta Mikszáth — nem túlságos fiatalon — megtalálta mint író önmagát s egyszerűs mind a szellemi viszonyosságot a közönséggel, az azóta lefolyt három évtized alatt az irodalmi ízlés nagy forrongáson ment ugyan át és az európai szépirodalomban divatok jöttek és múltak, minálunk is változások, eltolódások voltak érezhetők s újabb, nem közönséges tehetségek tűntek fel, hogy csak Herczeget, Gárdonyit, Rákosi Viktort, Molnár Ferenczet említem: de Mikszáth egyénisége állandóan lebilincseli az olvasót, daczol a divattal, sőt jelentő-

sége mindjobban emelkedik a köztudatban, még pedig a kritikailag iskolázott elmék előtt is. Egy népszerű írói pálya értékelésének ez egyre mélyülő irányzata már magában is ellene mond annak, mintha a népszerűség nem járna helyes nyomon. Az ilyen író jelentősége nem saison-csecsebecse, hanem valódi ékszer.

De kell lenni belső támaszpontoknak is a megítéléshez, melyeket részint szépirodalmunk fejlődésének iránya, részint az író géniusának elemzése nyújt.

Mikszáth pályája egyenesen a Jókaié mellé kapcsolódik bele a magyar szépirodalom fejlődésébe. Minden különbség mellett is sok analogia van nemcsak pályájukban, hanem egyéniségükben is, s e mellett szoros faji egyezés és okozati kapcsolat van közöttük.

Mikor Mikszáth feltűnt, a magyar szépirodalomban versenytárs nélkül uralkodott Jókai. Úgyszólván képviselte a magyar szépirodalmat. Nem mintha minden szükséglet kielégített volna, — hiszen volt is nyomatékos ellenzéke szépirodalomban és kritikában, s voltak, a kik realistikusabb lélektant és milieu-rajzot kívántak a regényírótól; de mindenesetre aránytalanul több szükségletet kielégített, mint bármely más regényírónk, nemcsak termékenységgel és tárgyainak változatosságával, hanem érzelmvilágának rendkívüli gazdagságával, elbeszélő művészetének tüneményes varázsával és nyelvének színekben pompázó, rithmusos, magyaros folyamatával. Egyoldalúságait, szertelenségeit, gyakori szeszélyességeit, modorosságát és pongyolaságát feledtették genialis tulajdonai és kifogyhatatlan optimismusa, mely melegen tartotta a szíveket. Nem volt húr a XIX. század romantikus magyarjának lelkében, melyet ő ne érintett volna. A küzdő, alkotó és vértanúskodó magyarságnak páthosát és humorát, vágyait és csalódásait, reményeit és emlékeit, diadalérzetét és fájdalmát mind belevonta költészetébe; összpontosította a maga lelkében a magyar lélek e századbeli lelki élményeit s költőileg megformálva szétárasztotta százezrek lelkébe. Közös lelket segített teremteni s bevonta azt zománczczal. Emelődést és tisztulást, lelkese-
dést és szeretetet, meghatottságot és derüt vittek szét betűi,

melyeknek hasonlíthatatlan tömege egészben véve egy nagy lelki kincs volt a nemzet számára.

Azt az uralkodó állást, melyet Jókai pár évtizeden át elfoglalt, utána fenntartani már nem lehetett. Az életviszonyok és az irodalmi szükségletek természetszerű bonyolódása és tagozódása az elbeszélő művészet megoszlását is magával hozta. A képzelet romantikus csapongását viszont elejtette a kor. Az egyéniségek is mások, s azt, a mi Jókai volt, egy író nem folytathatta.

De minden írónk közt Mikszáth az, a ki legtöbb viszonylatban felváltotta Jókait. Ismét egy bűvész, a kinek keze nyomán minden költészetté válik; egy kifogyhatatlan energia-forrás, melyből hangulat, humor, szellem árad, erőltetés nélkül, könnyedén; magyar szellem, magyar humor, az elbeszélés magyaros művészetével, zamatos és dallamos magyar prózában; ismét egy író, a ki az eredetiség őseréjét érezteti, s a kinek a levegőjében báj és derű, szeretet és sugár van, s még a romantika sincs belőle teljesen száműzve, a ki folytatja a nemzeti eszméket, emlékeket, azoknak költői alakítását, megszerzi nekünk a magyar szellem souverain hatalmának érzetét.

Viszont azonban Mikszáth nem egy második Jókai, hanem egyenesen csak Mikszáth. Más race, más milieu, más kor neveltje és mindenekelőtt más egyéniség.

A magyarság egy sajátos ágából, a palóczságból származott, mely a maga hegyvidékén, szűkös életviszonyai közt is jókedvű nép, eredeti észjárással, az alföldi magyarságénál izgékonnyabb kedélyvel, mysticismusra és babonára hajlóbb képzelettel. Mikszáth genuin magyar költészete, mely szintén a népszellemben gyökerez, a magyarságnak más változatát képviseli az irodalomban, mint eddigi szépirodalmunk többi jelessége. Az a magyar faj pedig és az a vidék, s épen a nógrádmegyei is, adott az irodalomnak nem egy jelentékeny író, de a palócz népszellemet egyik sem értékesítette irodalmilag annyi természetességgel és művészi érzéssel, mint Mikszáth. Az ő magyarsága, képzetvilága, érzülete egészen helyi alapú, sokkal inkább, mint pl. a Jókaié, a kinek szelleme korán a kis és nagy alföld magyar-

ságának szelleméből táplálkozott és ezzel korán szélesebb, országosabb alapot nyert. Mikszáth a helyi elemeket nem titkolja, nem mossa el, közérvényre tudja emelni — ez már a genrenek egy kriteriuma — s költészetének bizonyos ősjelleget ad az, hogy mintegy a tövéig láttatja magát; ezzel fokozza illúzióinak és magyarságának hitelét. Mikszáth azok közé a szépirodalmi írók közé tartozik, a kik legszemélyesebb módon írnak. Legtöbbet merit emlékeiből és benyomásaiból, gyakran egyéni álláspontról, első személyben szól, mindezt művészi eljárásként alkalmazza, s mindebben szülő népének szelleme is kifejezést talál.

Kisnemesi származása miatt Mikszáth zsenge korától fogva közelebb állt a néphez, mint Nógrád másik költő fia, Madách, a kinek költészetén nem tűnik szembe a helyi népszellem hatása. A családban meg voltak a föltételek arra, hogy költői tehetségének csiráit örökölje s illetőleg zsenge korában fejlessze. Voltak a családnak jókedélyű, elmés, érzelmesen hangolt, jó elbeszélő tagjai, a kik közvetítették is vele a vidék hagyományait, érdekes emlékeket és élményeket, phantastikus meséket és legendákat, babonás eseteket, regényes történeteket, tréfás kalandokat, ideális anekdotákat a maguk vagy ismerőseik életéből. De valamennyire a nép fölött is érezhette magát, korán érdekeltsege ébredhetett a nemesi származás tudatában ez osztály hagyományos szelleme és országos szerepe iránt, ha nem volt is első környezete a tanultság olyan fokán, mint a Jókaié.

A tót nyelvhatár, a hol született és gyermekéveit töltötte, szintén nem maradt befolyás nélkül szellemére, bár magyarságát csak annál tudatosabbá tette, s a mellett a néprajzi és népszellembeli eltérésekre korán felhívta figyelmét.

Sorsánál fogva eléggé a természet ölen is élt, mely itt az Ipoly medenczéjére nyíló völgyben, Balassagyarmattól nem messze, a magasabb hegyek közelében, eléggé változatos; a tájkép ugyan egészben véve kisebb korában aligha érdekelte, de a selyemfűvü rét, a csevegő patak, a titokzatos erdő korán olyan barátai voltak, melyekkel hangulatot cserélt; a bérczeket koronázó várromok pedig a mondai hagyomány iránt ébresztették érdeklődését. Természetesség,

megelevenítő képzelet, sejtelmes képzelődés, jellemző esetek és emberek iránti érdeklődés szellemének írói tevékenységeiül mutatkoznak.

Nevelkedése is állandóan a palócz nyelvterületen vagy vegyesajkú szomszédságában folyt: Rimaszombatban, Selmeczbányán diákoskodott. E helyeken érték először országos irodalmi hatások és támadtak irodalmi becsvágai. Tompa és Petőfi eleven emlékei szóltak hozzá, s mohó kedvvel olvasta Jókai regényeit. Pesti jogászokodása után szülőföldére tért vissza s otthon kezdett megyei szolgálatot, míg aztán, már huszonhét éves korában, végleg a fővárosba költözött, írói pályára. Elég ideje volt megüledni lelkében szülőhelyi szemléleteinek és hangulatainak. Ifjúkori benyomásai a magyarság szempontjából nem nyugodtak olyan széles alapokon, mint Jókainál, a ki a Kis- és Nagy-Alföld magyar népének életét és szellemét kora ifjúságában néhány jellemző központban látta. Mikszáth a magyar nép alföldi részét személyesen akkor ismeri meg, mikor 1879 és 1880-ban pár évet Szegeden tölt. Ekkor már volt 30 éves. De bármily fogékonysággal figyelte is meg az odavaló népet, legmélyebben a palócszágot érti meg és szereti s annak a szelleme áll hozzá legközelebb.

Jókait jóval fiatalabb korában megkapta a nemzeti élet lendülete. A múlttal is előbb szövődtek érdekszálai, kora országos mozgalmainak tüzpontjába hamar belekerült, de az irodalmi élet sodrába is, s olyan korban fejlődött, mely tele nagy érzésekkel és eszményekkel, a várakozás izgalmaival évtizedek munkájának a gyümöleseit készült megérlelni és leszakítani. A nemzeti élet hatalmas pathosa sugallta, majd tragikus gyásza is, de e mellett jutott hely fiatal lelkében a szenvedőleges ellenállás humorának is, rugalmas kedélye a katastropha után sem vesztette el vidámságát és optimismusát s költészete a szomorú napokban életkedvet és erélyt sugárzott szét a szívekben.

Mikszáth is örökölt sokat e hangulatokból, de egy részből már közvetve. A nemzet nagyszerű erőkifejtésének emléke, a nemzeti gyász és visszahatás keserősége, az alkotmány helyreállításának izgalmai benne voltak a levegőben,

melyet növendék korában belehelt, s lerakodtak lelke tartalmának alapvető benyomásai, ösztönei, érzései közé. De mégis nagy a különbség. A romanticismus levegője időközben világszerte helyet adott a realisabb, sőt a materialisabb felfogásnak. A kor láthatárán, mint Kemény Zsigmond írja, több lett a világosság, mint a meleg. Megingott a hit az igazságokban, úgymint az erkölcsi, politikai és társadalmi igazságokban. Minket is sokból kiábrándított nemzeti viszonytagyunk és középosztályunk züllése. Az ideálok nagyrészt elröppentek, következett a száraz való, a próza; az alkotmány visszaállítása után a hétköznapiok jöttek. A doctrinák és elvek üdvözítő mámorából kijózanodtak az elmék.

Mikszáth személyesen is józanabbul hangolt lélek; phantasiája eleven, friss, de sohasem alkotott tündérvárakat; a korhangulat hatása alatt is realisabb. Pathos alig van benne; az epikus kor lendülete és hite megcsappant, a satira tért nyert. Nem istenit, inkább megfigyel, mint idealisál, s ha igen, akkor sem a tökéletesség és fenség, hanem inkább az érdekesség, kedvesség, jellemzetesség irányában eszményit. Jókai tartaléktalanul lelkesít és elragad; Mikszáth óvatos a lelkesedésben, mert nem lelkesít, de kedves és szeretetreméltó, de szellemével és humorával szolgálata-
 todra áll, hogy elbűvöljön, meghasson, megnevettessen. A régibb, romantikus érzésvilágból megtartotta az érzelmes-
 séget, félretette a rajongást. Szereti a magyar népet és alakjait, s változatos típusokban rajzolja hibáival együtt. Van meleg szíve; de az ideálokról lemond, inkább leszakasztja az óra virágát s téged is hasonlóra int. Egy félig kiábrándult idealista, a ki azonban se Diogenes, se athéni Timon nem lett, hanem inkább Epikur.

Egészben véve Mikszáth pályája és tevékenysége hasonló életkörülményekben is folyt, mint a Jókaié, ha részletekben nem is. Először ugyan megyei szolgálatot kezdett, tisztviselői pályára lépett; de csakhamar hírlapírónak és írónak ment a fővárosba. Átment a művészelvek megpróbáltatásain és válságain, miközben pár évre újra kiszorult a vidékre, híre lassacskán tett szert, már 34 éves volt, mikor országos hírét megalapította, s attól fogva a fővárosban él,

újságírók, írók és politikusok körében. Nagyjában afféle lelki milieu vette körül, mint Jókait: a magyar középosztály és az országos közélet légköre. Ezek a körök voltak életeleme, sugallták költészetét s látták el motívumokkal. Képviselői pályája rá nézve nem a politikai becsvágy kérdése, hanem írói szükséglet, mert ebben a környezetben van alkalma a nemzeti társadalom legtöbb köréből nyerni indítékokat. Reá nézve ez annyival is fontosabb, mert nem gubózza be magát egy ábrándvilágba, hogy a valóságos életet csak mintegy annak az elhelyezésére használja fel közegül, hanem folyton friss szemléleteket vesz föl, önkéntelen megfigyeléseket tesz, s részint nyers motívumokat gyűjt az életből, részint kész motívumokat az élő társalgásból és mások egyenes közléséből. Az országos közélet reá nézve egy hatáshálózat központja, melyen át mindenfelől ingerek futnak össze hozzá, egy alanyi háttér, mely szellemének indítást és anyagot szolgáltat, másrészt azonban hálás tárgyi területe is humoros portyázásainak.

Természetesen a magyar közlélekben és az irodalom talajában akkor már benne volt az a réteg is, a melyet Jókainak és nagy kortársainak szelleme terített a régi fölé s ez is meghatározólag folyt be Mikszáth fejlődésére. Tehetségének congeniális oldalaival kész alapra támaszkodhatott.

Hozzájárult mindehhez autodidaktikus írói fejlődése, melynél fogva jogi szakműveltségén kívül mindazon ismereteket, melyekre a szépirodalmi írónak szüksége van, magától szerezte meg. Aesthetikai és ethikai meggyőződése s világnézete nem rendszeres tanulmányokból, hanem észleleteiből és alkalmi olvasmányaiából szűrődtek le. Ritka erős meglátóképessége, intuitiója sok oly igazságra rávezette, melyeket rendszeres philosophiai iskolázás is csak eredeti szellemekből csal ki s nem egyszer meg kell csodálnunk művészileg megfogalmazott mély reflexióit. Ez a «meglátás» nála oly könnyű és gondtalan tevékenység, hogy nem is látszik erőműveletnek. Mindenesetre még mélyebbre is tudna látni, ha kissé megfeszítené figyelmét. De nem szereti a nagy erőfeszítéseket. Világnézetének önműveltségi alapja s bizonyos kedélyes kényelmi hajlam nem kedvezett annak,

hogy az emberiség és a kor nagy problémáival foglalkozzék, szemköre is elsősorban a hazai viszonyokra s a jelenre és a közelmultra vonatkozik.

A hirlapírói működés egyébként inkább kárára volt, mint hasznára. Legalább pályája elején egy egész évtizedet elrabolt szépirodalmi fejlődéséből. A sietős napi munka, a riport, a köteles cikk elzavarja az ihlet csöndjét, melyben a szabad alkotások fogannak. A gyors munka felületes kidolgozásra, a szabott terjedelem a compositio önkényes módosítására csábít. Másfelől azonban megadja a tollnak a biztonságot és könnyűséget s az étellel való foglalkozás fejleszti a valószerűség iránti érzéket. Tény azonban, hogy tehetsége nem könnyen forrott ki. Legelőször, 1869 óta, versekkel lépett föl, talán még rimaszombati és selmeczi emlékeinek folytatásakép Tompa és Petőfi babéraiért áhítotva. Pár év mulva novellákba kezd, melyek azonban eleinte inkább népjavitó czéllal készültek, bár a tendentia mellett van bennök művészi elem is. Első novellagyűjteménye, az 1874-ben kiadott *Elbeszélések* két kötete, inkább csak az írói körök, a szerkesztők figyelmét kezdi reá vonni, mint a közönségét. Actúális röpiratai, humoros, satirikus tárczái a szegedi időből inkább elmés journalistikai, mint szépirodalmi termékek; de a jó megfigyelések, találó ötletek és az eleven toll már mutatják a satira leendő mesterét.

Mikor azonban szépirodalmi országos hírért 1881-ben megalapítja a *Tót atyafiakkal* és *A jó palóczokkal* s e gyűjtemények elsőrendű elbeszélőt nyilatkoztattak meg a közönségnek: inkább az újszerű vonások tűntek fel benne, mint a családi hasonlatosság a magyar szépirodalomnak Jókai-féle irányával. Ime, ez az író nem a mesét nézi, az egész compositiót, hanem a detailt; az alakokat, a kikről részletes rajzot ad, lelki képöket festi meg, s hozzájuk a milieut, melynek szintén lelke van, az emberi társaságnak is, a természetnek is; a személyt lelkiéletével és környezetestől állítja elének, egy-egy jellemző actban. Az alakok pedig mintha nem is képzeletiek volnának, hanem portraite-k a tót népből és a palócz falukból. *Lapaj*, a híres dudás és *Olej*, a juhász, az első két cabinet-darab a remeklések

sorozatában. A milieu: a tót nép, de a palócz is, újszerű volt, de nem válik ethnographiává, hanem a személyek rajzának természetes kiegészítő részévé, a közeg eleven rajza az, melyben és melylyel alakjai élnek és lélekeznek. S nemcsak a milieu volt újdonság, hanem a megfigyelés finomsága, a színek harmatos üdesége s az érzelmes és humoros elemnek meleg költőisége, a bizalmas hang és a szabad levegőben teljes világítással dolgozás. A rajz általában modern műforma volt akkoriban nálunk, a hol az angol és amerikai sketchek hatása alatt Beöthy Zsolt hozta divatba; az ő *Zsebrák* című kitűnő rajza egyenesen ösztönző hatással is volt Mikszáthra, a ki aztán a maga alakjait ebben a modorban trébelte, s a magyar rajzot egy sereg mesterművel megteremtette.

Mások voltak ezek, mint a Jókai novellái, melyek a képzeletben voltak először megalkotva s így elhelyezve valahová. Itt a való élet látszik költői világításba felemelve. Az elbeszélő művészet teljes otthoniassága és közvetlensége emlékeztet Jókaira; rokonszenv, mosoly, szeretet van benne tárgyai és közönsége iránt. De új elem is van ebben is. Még intimebb a hang. Az alakokról úgy beszél, mintha mi is személyes ismerőseik volnánk. A színek frissek, szinte rikitóan élesek; izgatják reczehártyánkat; a személyeket és dolgokat egészen közelből látjuk. A képeknek levegője van és friss illata, mint a virágzó rétnék. A fűszalakat szabad szemmel megkülönböztetheted; a vér melege szinte süti arcodat. Nem csinál hosszú bevezetéseket, mintha a helyzetet rég ismernéd. A mesék eroticuma forró, egészséges, éreztetése kissé érzéki. Egy-egy idyll, egy-egy genre-kép, egy-egy népballada prózában, kis compositiókban, erős, zárt egységgel. Valószerűbb, egyénibb, realistikusabb világnak tűnik ez fel, melyben erős helyi színek fokozzák az illúsiót.

E két kötet úgy mutatta be Mikszáthot, mint specialitások íróját; de ez nem volt baj, legalább úgy tetszett, hogy élet van a művekben és az eszmei, a költői tartalom nem veszett belé a helyi, néprajzi érdekességek fejtegetésébe. Mindig az általános, költői érdek uralkodik. A tizenöt palócz-történet mintegy egy bokrot alkot; egy környék élete

szólal meg alakjaiban, a kik egymásnak is, a szerzőnek is, a közönségnek is mintegy a társaságába tartoznak, közös emlékeik, élményeik vannak. Közülök több állandó alakká lesz, a ki későbbi novellákban is előbukkan, mint régi ismerős. Ez az epikai hitelnek új és hálás változata. Az emberek lelki világa, hite, szerelme, babonája, versengése, becsvágya és szenvedése egyenként is, együttesen is be van mutatva; a tömeglélek is, az egyéni lélek is, és mind finom érezetű rajzokban. Alaphang bennük az érzelmesség, a szerző finom humorával bevonva, mely a naivságot csodálatosan megközelíti. Talán érzelmesebb a hang, mint minő pl. az alföldi református magyar érzésvilága; de a palócz kedély kevésbé mereven fegyelmezett is. A mi nagyítás, mélyítés van a rajzban, az művészi. Új tárgy, új lelkivilág, új írói lélek, új meglátás, új művészet.

A közönségnek nagyobb compositiókhoz szokott része is a legszebb reményekkel várta annak az írónak a fejlődését, a ki ilyen sikerült «tanulmányok»-kal mutatta be hivatását.

Ezzel meg volt alapítva közte és a közönség közt az a szellemi kölcsönhatás, a mely megadja a biztosság érzetét s felbátorítja egyéniségének szabad kifejtésére. Már a mennyiben külső körülmények ezt a szabad erő kifejtést engedik.

Mikszáthnál még ezután is hosszabb ideig csak félig volt meg erre a szabadság. Csak félig-meddig lehetett költő, felerészben hírlapírónak kellett maradnia. Igaz, hogy itt afféle feladat hárult rá, hogy az actualitásokból, a riportból valami szépirodalomfélét alakítson, a mit ő sok szellemmel és humorral meg is tett. *A tisztelt Házból* című állandó rovatban a hírlapi tudósítást anekdotikus pointe-ok, ötletek, ellesett vonások, satirikus vázlatok, humoros torzítások sorozatává stilizálta. A való élethez nyúlt itt is anyagért és modellekért, azzal a különbséggel, hogy a napi eseményeket és az országosan ismert személyeket figyelte meg és mutatta be, nem érzelmes, hanem humoros vagy éppen satirai világitásban. Gúnyját is mindig bonhomióval mérsekeltte és szeretetreméltóvá tette. Ez volt tehetségének má-

sik köre: az actualis politikai «karczolat», mely gyakran hevenyészett munkára kényszerítette s költői erejének jó-részt lekötötte, de másfelől e könnyűjáratú műfajban is temérdek találó megfigyelés, jellemvonás és szellemesség aranszemeit szórta szét, a mint erről *A tisztelt Ház és Országgyűlési karczolatok* című gyűjteményei tanúskodnak. A ki a szabadelvű korszak alakjait és napi hangulatait ismerni akarja, sehol színesebb, elevenebb adalékokat nem talál hozzá, mint e sebtiben odavetett anekdoták- és vázlatokban, habár le kell is belőle számítani az író egyéni hangulatát és torzításait. S tevékenysége ez irányának lett később betetőző eredménye két művészi szempontból is nagyértékű alkotás: *Az új Zrínyiász* és *Az én kortársaim* cz. gyűjtemény.

Mint szépirodalmi írónak voltak termékenyebb és pusztább időszakai s erre a hullámzásra külső körülmények is hatással voltak. Gyakran azért nem írhatott, mert mást kellett írnia; olykor pedig csak azért írt, mert kellett írnia s azért a termésben is nagy egyenetlenségek vannak, bár szellemével és művészi technikájával mindig a színvonalon felül tudja magát tartani s minden írásában megjelenik maga is, a mi többé-kevésbé biztosítja a sikert. Ezt a megjegyzést nem hibáztatásból tesszük, hanem csak magyarázatul. Olyan írónál, a kinek a művei közt egy egész sereg elsőrangú alkotás van, nem igazság az elnagyoltabb munkákat is belefoglalni az általános ítéletbe. Mert nem azt kell nézni: mit nem írt az író, hanem hogy mit írt s mi sikerült neki.

Mikszáth termékenységre is első íróink közé tartozik. Több mint félszáz kötete van forgalomban, nem említve a tőle szerkesztett Almanach-köteteket, mesegyűjteményeket, népszerű vállalatokba írt füzeteket.

De Mikszáth szépirodalmi pályáján állandó fejlődést is látunk, részint tárgyaiban, részint compositióiban, részint alkotásainak æsthetikai jellemében, részint az ő felfogásában a maga írói feladatairól.

Ő kezdetben specialitásokat keresett fel. Mind afféle különleges tárgykörei voltak. A tótok és palócok után a

szegedvidéki parasztnép, majd ismét a kismemesség (*Az apró gentry és a nép, Nemzetes uraimék*), a megye urai (*A tekintetes vármegye*), majd a nép mellett a négylovas, de már vedlő nemesi osztály (*Urak és parasztok*), meg a politikusok. Később mind több-többrendbeli alakot összehoz egy-egy compositióba és az életnek többoldalú rajzát adja.

Ezzel együtt a compositio is összetettebbé vált. Kezdetben inkább rajzokat adott, csak rajzokat; a novellák is inkább rajzzá hegyeződnek ki. A rajzhoz később is van kedve s nagyobb műveiben is értékesíti ebbeli művészetét. De már a *Frivol aktától* kezdve (1882) a novella is megjelenik nála, az a novella, mely nem egy-egy alak jellemrajzáért van, hanem a mese kedvéért; a melyben nem a jellem az érdekes, hanem az eset különös. Nagy kedve van az efféle különös esetek feldolgozásához és számos novellája voltaképp anekdota-vázon épül fel s anekdotaszerűleg is van bonyolítva, megoldva, kihegyezve. Ez tipikus vonása. Már ebben az anekdota-alapú novella-componálásban és előadásmódban egészen Jókainak a párja, a mit nem méltánylaskép említünk, hanem mint sajátosságot. Igaz, hogy kellemesebben és művészebben anekdotázni, mint ők, alig lehet. De az anekdota mint állandó novella-csira nem a legfelsőbb művészi fokozat, s ők aránylag igen sokszor választanak efféle tárgyakat. Igazságtalanok lennének azonban, ha azt mondanók, hogy mindig. S azt is meg kell mondani, hogy olykor az adoma-féle alapvázat eleven és megkapó lélekrajzzal szélesíti ki rajzzá vagy novellává, kárpótulásul azért, hogy máskor a lélektani meseszövést anekdotázással és szellemességekkel üti el.

A *Nemzetes uraiméktől* (1884) kezdve regényszerű compositiókat is alkotott. Ez első regényében fő a rajz, a későbbiekben a mese, kivéven a *Besztercze ostromát*, melyben a rajz-jelleg ismét előtérbe lép. De a többi regényben is rendszerint egy hős vagy egy pár főszemély körül forog a mese, melynek megvan az eleje és vége; nem ad olyan regényeket, a melyekben nagy személyzet, főszemélyek nélkül, ábrázolná az élet egy szelvényét. Megvallom, ebben inkább látok compositio-érzékét, mint elmaradottságot a

modern regényírástól. Mert lehet azért gazdag világképet adni, ha van is a regényben főszemély s ha van is befejezett cselekvény. Mikszáthnál inkább abban szokott a nagyobb elbeszélések szerkezete hibázni, hogy bonyodalmuk néha nem egységes, hanem egymásután következő bonyodalmak sorozatából áll a mese, miközben helyenként mintegy holt pontra jut, a mikor kielégítetlen érdek nincs az olvasóban. De hogy központ nélküli tableauakat fessen és tengely nélküli meséket adjon, illetőleg mesétlen elbeszéléseket írjon, attól egészséges műérzék tartja vissza.

De Mikszáthnak életfelfogása is, művészi felfogása is mélyült. Hatott rá az élet, világnézete kialakult, megszilárdult s humora tömörebbé vált. Megfigyelései, észleletei gazdagodtak s a reflexiók nagy tömege szűrődött le lelkében, a melyeket gyors associatio és eleven emlékezeti mechanizmus dolgozások közben nagy könnyúséggel emelt mindig a tudat előterébe. Főleg mióta (1887) képviselő lett, új körei nyíltak meg előtte a megfigyeléseknek és az életirányoknak.

Épen az ő fejlődése idején kezdtek nálunk erősebben hatni a francia, angol és orosz naturalista regény képviselői. Semmi sem bizonyítja inkább Mikszáth eredetiségét, mint az, hogy nem vetette magát az utánzás áramlatába, noha bizonyos rokonszenvet érzett ez irány egyes vívmányaival szemben. Tetszett neki Dosztojevskiben, Maupassantban, hogy embereik úgy beszélnek és cselekszenek, a hogy az emberek tényleg beszélni és cselekedni szoktak. Szívesen éreztette ő is, hogy az ember nemcsak elvont pszichikai lény, hanem lényének testi oldala is van. De irtózott attól az egyoldalúságtól, hogy az emberi társaságot úgy ábrázolja, mint csupa ivari ösztönöktől mozgatott mechanizmusok nyüzsgő tömegét. Egy csöpp naturalismust szívesen vegyített a szerelem tüneteinek rajzába, ebben tán könnyűvérű is volt néha, de sohasem cynikus. Épúgy idegenkedett attól az egyoldalúságtól, hogy az emberi nyomor festésében kéjelegjen. Ehhez a problémához akár kényelemszeretetből, akár, vagy még inkább, izlésbeli oknál fogva nem vonzódott. Egész lelki világa derüesebb, harmonikusabb, hogysen a physikai nyomor és a physikailag is vissza-

taszító jelenetek festésében kedvét találja. Ezt tisztán csak mint sajátosságot említem.

Ő a nagy realisták közül legjobban vonzódott Dickenshez, a mint a *Copperfield Dávid* meleg intérier-jében mutatkozik. De különben Dickenst sem utánozta, csak megerősítette vele magát a saját költői temperamentumának érvényesítésében. Történeti tanulmányai során is akadt olyan íróra, a kinek művészetét megbámulta: Macaulayra. Megbámulta azt a művészetét, melylyel a jellemeket felépíti s a történeti jeleneteket a történelmi hűség sérelme nélkül szinte szépirodalmi elevenséggel rekonstruálja. Macaulay is hatott rá, természetesen ezt a hatást is a maga módja szerint appercipálta. Macaulay mindig történetíró maradt, mikor szépirodalmi eszközökkel dolgozott is, Mikszáth pedig akkor is novellairó maradt, mikor történelmi tanulmányt írt *A Jókai Mór élete és korában* a hős is él, a kor is él, noha a munkát nem lehet adatbeli teljesség szempontjából forrásműnek tekinteni, de viszont az is igaz, hogy az író, mondhatnám: költő, a maga intuíójával akárhányszor sokkal levegősebb és valóságosabb perspektívában láttatja hősét, vagy korának egy-egy darabját, mint a minőt irodalomtörténetíróknál találunk.

Felfogását a szépirodalom modern irányáról ő 1892-ben következőleg fejezi ki: «A múzsa is kivénült dáma már, a ki a világot uralta egykor, most mindössze egy apró pipere-üzletet tart; hajdan költőket inspirált, ma. a csinált virágok korszakában, legfőlebb a toilettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt azelőtt; szép szobalányát, a *Phantasiát*, elbocsátotta szolgálatából s a helyett egy *szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.*»

Nem mondja meg, sajnálja-e vagy javallja ezt a változást, mert a sajnálkozó hang lehet irónikus is. De úgy lát-szik, ő mégis kész volt haladni a korról s mentül több megfigyelessel dolgozni. Annál könnyebbnek tarthatta ezt, mert hiszen elejétől fogva kitűnt épen az eredeti megfigyelésekben.

A tény azonban az, hogy az ő Múzsája a *Phantasiát* nem bocsátotta el szolgálatából, mikor a *Megfigyelést* mel-

léje fogadta, sőt a mindenest közvetlenül a szobalány alá rendelte. Az ő megfigyelése mindig a hangulataitól izgatott phantasia számára dolgozik, annak szerzi be az anyagot.

Nála a megfigyelés nem az értelmi munkásság számára történik, hogy adalékaiból inductiv módon egy reális összkép alakuljon ki, a mely aztán a socialis psychologia vagy morál kérdéseire akarjon felelni. Mikszáth kitünő megfigyelő, de megfigyelései mindjárt szemléletekül helyezkednek el tudatvilágában s onnan a phantasia hívására kerülnek elő, mintegy deductiv módszer szerint. Ő mindig bizonyos hangulattal, mindig aköltő, vagy legalább az anekdotázó szemével nézi a világot és nyert szemléletei mindig hangulati billentyűjőknél fogva pattannak a tudat előterébe. Ez is megkülönbözteti a naturalistáktól, a kikenél a megfigyelések annyiszor sorakoznak száraz lajstromokká.

Bizonyynyal Mikszáth sokkal inkább megfigyelő, mint Jókai volt; szeret is, akar is megfigyelni; a valóságból folyton vesz fel új és új benyomásokat, de csak adalékokul csak azért, hogy annál valóságosabbé, érdekesebbé tegye gyakran költött történeteit. De minden divat és minden elméleti törekvés és gyakorlati valóságörüsködés mellett is ő voltakép épen úgy mesemondó, mint Jókai és pedig szintén nagy mesemondó.

S vallhat ő elméletileg bármit és csatlakozhatik elvben bármely irányhoz, az, a mi az ő ereje és sajátysága, minden elvi álláspont mellett is érvényesül költészetében. Ez is csak fejlődött nála.

Az érzelmesség, a melylyel első rajzait megtöltötte, utóbb nem maradt nála uralkodó hang; főkép családi tárgyú apróságaira szorítkozik később s ott természetesebbé is válik. Annál jobban fejlődik azonban humora s mélyül, tisztul szeretete tárgyai iránt és szeretetreméltósága, a mely annyi lapját avatja a legkedvesebb, legbájosabb olvasnivalókká. Fejlődik mindez *A lohinaí fü*, *A beszélő köntös*, *A kis primás* aranyporral csillámló meséiben s novellás köteteinek: a *Club és folyosó* (1887), *Tavaszi rügyek*, *Pipacsok a búzában*, *Pernye* című gyűjteményeknek novelláiban, a melyek közül sok valóságos gyöngye a magyar

novellairóadalomnak. Ilyenek során jut el azokhoz a műveihez, melyekben tehetsége tetőződik.

Legteljesebb és legjobb életrajzának írója, Várdai Béla körülbelül 1892-től számítja Mikszáth teljes virágzásának korát. Ezt a megállapítást bizvást elfogadhatjuk.

Ebből az időből valók egy sereg, a régiéknél nem kevésbé kedves novellagyűjteményen kívül — melyek darabjai közül *Az eladó birtok*, *Kisértet Lublón*, *A piros harangok*, *A gavallérok*, *Ne okoskodj Pista*, *Egy választás Magyarországon*, *A demokraták*, *A szelístyei asszonyok*, *A fekete kakas*, *Krúdy Kálmán csínytevései*, *Az öregek* címűeket csak példakép említem — legjobb regényei is: ezek közt mindenekelőtt a világhírré jutott *Szent Péter esernyője* (1895) a maga érdekes meséjével és bájos részleteivel, a *Besztercze ostroma* (1895), egy középkori módon élő korunkbeli mágnás Don Quijoteszerű története; s ennek ellenlábasa *Az új Zrínyiász*, ez a travestiás módszerrel pazar szellemességgel megrajzolt satirikus kép, mely Mikszáth összes satirái közt a legkimagaslóbb, mindenestre kevésbé malitiosus, mint *A gavallérok*. Ez időből való továbbá a *Prakovszky, a siket kovács* című nagyobb novella, Mikszáth egyik legösszhangosabb, legköltőibb alkotása, *A csehek Krizsnócson* című betétjével, ezzel a rococo-finomsággal dolgozott prózai haláltánczczal (1897); *Akli Miklós története* (1903), *A vén gazember* (1906), *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, Mikszáth legterjedelmesebb regénye, 3 kötetben (1908) és *A fekete város* című történeti regény (1909), továbbá a *Jókai Mór élete és kora* (2 köt. 1907).

Általában véve helyes az a megállapítás, hogy Mikszáth novellái és rajzai compositio tekintetében sikerültebbek, mint regényei. Rendkívül világos szemléletei vannak, de nem sokszerűen összetettek. Regényei vázául is többnyire egyszerű novellacsírákat vesz föl, melyeket nemcsak bonyolításával, hanem még inkább a részletek széles megrajzolásával, anekdotikus episodokkal, kitérésekkel növel nagyra. De nem lehet elégtételt nem szolgáltatni Mikszáthnak, mikor regényei meseszövések tekintetében is jó ha-

tást tesznek, s mikor egy-egy nagyobb keretben szellemének és költészetének, inventiójának és kedélyének úgyszólván minden oldalát elénk tárja, mint az a *Szent Péter esernyőjében* történik, bevilágítva a föltétlen szeretetreméltóságnak minden hangot egy alaphanghoz összhangoló derűjével.

Egyik legújabb regényében, a *Nosztly fiú* végén, Mikszáth új æsthetikai vallomást tesz a regény modern fejlődésének irányáról. Azt mondja, hogy az erdők elpusztításával elvesztek a bennök lakozó nagy állatok, bölények, medvék; épúgy elpusztította a cultura előnyomulása a babona, a mysticismus sötét rengetegeit, tehát szükségkép el kellett tűnniök e kiirtott homályokból a meséknek. A phantasia szivesebben táplálkozik a sejtésből, mint a tudásból. A nagy mesemondók eltűntek tehát a föld színéről és vissza se fognak térni többé. Dumas, Victor Hugo és Jókai után bezáródik a kapu és nem valószínű, hogy még valamikor megcsikorduljon sarkaiban. Az elbeszélő és a színi irodalom most már a hétköznapi életből meríti tárgyait; de még nem egészen; még mindig sok nyüggözi a conventionalis chablonokból. Kétségtelen, hogy az elbeszélés a meséből keletkezett; a mese lassanként beoltatott megfigyelésekkel és a közönséges hétköznapi viszonyok és élmények fájáról lenyesett galyakkal; a tündérek helyébe vérből és húsból való emberek állítottak be. De ha a meséből lett a regény, bizonyos, hogy fejlődése még nincs befejezve; még most is sok benne a mesterkéltség s a cselekvény symmetrikus felépítésében, az összefutó szálak elrendezésében a csiszoltság erősen érzik. Az elbeszélő irodalom még mindig megy előre. De hova? Mikszáth úgy gondolja, hogy a hirlapírói report felé. «Itt fogja valahol megtalálni a tőkélyt. De persze ép úgy nemesítse meg a reportot ezután, mint a hogy nemesítette ezelőtt a mesét.» «A report az egyetlen, mely a maga természetességében folyik. Legközvetlenebb rajzolata a valóságnak s azonfelül szabad és független a szabályoktól. A reporter közli velünk a nyers eseményt, felvonultatja az abban résztvett fő és mellekalakokat a nélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani,

mint a mit az események megértése kíván. A reporter elmondván az eseményt, ép azon módon, mint a ki szötte, maga a Végzet, szélnek ereszti az abban szereplő személyzetet, holott az elbeszélő írónak (eddig legalább) kötelessége volt ezeket az adatokat mindvégig összetartani és munkája folyamán vagy végén róluk az olvasónak számot adni, hogy mi lett belőlük azontúl.»

Mikszáth a *Nosztly fiú* című regényét úgy tekinti, mint kísérletet ebben az irányban. «Úgy képzelem a dolgot, mint rendszerint szokott történni a társaságokban, hogy szó van valamiről, mire egyik is, másik is előhoz egy esetet vagy egy példát, mely bizonyít vagy megvilágít; mondjuk, hogy a «kicsikart» házasságok némely fajtája van szőnyegen s a disputa folyamán az én igazaim mellett fölhoznám a *Nosztly fiú* esetét Tóth Marival s mikor a történet bizonyító magvát elmondottam, mintha ezzel be is fejezném, nem törődve a személyek további sorsával. Ép a hogy a vonat beérvén végállomására, megáll és nem megy tovább, habár maguk az utasok még be nem végezték az útjokat.»

Magának Mikszáthnak is megvannak azonban a kétélyei: «Hátha csak a patkót vertem föl megfordítva a pegazusra, s a lábnyomokat tekintve, magamat is megtéveszt a hátra való menés, mely előre való menésnek látszik?» Valóban a *Nosztly fiú* csak abban felel meg a riport-ideálnak, hogy a görbe úton járók felsülése, a csattanós végjelenet után leereszti a függőnyt. Úgy tudjuk, eddig is úgy volt minden jó szindarabban és regényben; hogy a személyek további sorsáról is beszámoljon a regényíró, az csak Jósika korában és Jókai első regényei idején volt szokásos. És csakugyan megváltoztatná az a *Nosztly fiú*ban a regényírás módszerét, ha esetleg tovább is folytatná az író egy-két lappal vagy fejezettel is? Ezen fordulna meg az egész nagy reform kérdése? Hozzájárul ehhez, hogy épen a kicsikart házasságok thesis szempontjából a regény, a mint van, csonkának tűnik fel; mert azt sem tudjuk, mit mond hozzá az elszakításhoz a menyasszony s lemond-e csakugyan a folytatásról? De nem felel meg a regény a megnemesedett riport eszményének abban, hogy az előzmé-

nyeket jó részletesen megadja, a Tóth Mari atyjának, anyjának egész származásával, fiatalkori és amerikai előéletével, a Nosztyak genealogiájával. Ez nem riport-compositio. S azért mégse rosszabb. Ha pedig az író a riportszerűséget nem az elkeretelés módjára érti, hanem az események mentül valószínűbb, tényzerűbb előadására, s hogy a cselekvény szálainak összehozásában ne legyenek kiszámítottnak látszó meglepetések: a regény ennek az elvnek sem tesz eleget, mert vannak benne túlzások és olyan véletlenek, mint az, hogy a hozományvadász Noszty-fiúnak épen olyan három emberrel van a regényben dolga különböző viszonylatokban, a kik ifjúkori barátai voltak egymásnak.

Nem, Mikszáth sokkal erősebb egyéniség, hogysém æsthetikai divatdogmák után induljon, s ha indul, sajátosságaiából kibontakozzék. Jogosultak az ő kételyei, s ha nem szakítja is ki hőseit a kicsinyes napi életből, de szeret róluk mesélni, s mindenesetre a legkitűnőbb elmesélők egyike. Csodalényeket nem teremt többé, de a ritka és különleges alakokat szívesen szerepelteti. Teljesen realista bizonynyal nem lesz.

Ezt már törekedtem is magyarázni költői szemléletének sajátosságaival. De a realismushoz realistikusabb psychologia is kellene. Nála a lelki élet kivált a hosszabb compositiókban gyakran nem magából, mintegy belső magból, saját törvényei szerint fejlődik, hanem az író akarata szerint. Akárhányszor nehéz lélektani helyzetbe jut egyik vagy másik alakja, szinte lessük, hogyan bontakozik ki onnan, a mikor az író egy fordulattal («hanem iszen...») kivágja. Egy-egy jelenet tartama alatt ugyanaz a személy mintha négy-öt darabból volna összetéve, annyiféleképp viselkedik. Ez a sajátossága is az ő erős subjectivismusából foly, ő szeret uralkodni a tárgyon, nem igen tűri magán tárgyának az uralmát, nincs türelme huzamosabban magán viselni személyeinek lelki jelmezét, inkább sokszor a maga elméségeit is velök mondatja el. Összetettebb, bonyolultabb lelkiéletet ritkábban rajzol. Női characterek tekintetében pedig nincs nagy választéka; anyákat, matronákat, naiv fiatal leányokat, kivált szerelmük ébredése közben remekül fest, de a

nagyvilág nőinek érzelmi életét kisebb sikerrel ábrázolja és elemzi. Általán a szenvedélyek feltüntetésében nem nagyon változatos, a szerelem se gazdag változatban, se nagy mélységgel nem tárul elénk meséiben, a mi regényeinek hatását csökkenti is.

De Mikszáthtól nem is kell kivánni olyat, a mi nem az ő természete, s ne követeljük tőle, hogy telivér realista legyen, még ha ő mondja is. Ő nem complex lelkiélet feltüntetésére érez kedvet, inkább a tipikus vonások, vagy a különös egyéni vonások iránt van érzéke. E tekintetben pedig egyike leggazdagabb íróinknak, a ki műveiben a jellemzetes alakoknak egész képtárát állította össze. Psychologiai tekintetben is igen nagy értéket jelentenek megfigyelései és minden torzítás mellett is nagy művészi igazsággal kifejezett jellemvonásai, lelki mozzanatai. Egyoldalúság lenne el nem ismerni és nagy nyomatékkal ki nem emelni azt a hatalmas psychikai tőkét, mely műveiben föl van halmozva, részint az ábrázolt személyek rajzában, részint pedig abban, a mit Mikszáth a néplélekből és a maga lelkéből műveibe öntött. Művei psychikai tartalmának koronája épen az ő psychéje, mely minden művében jelen van s a hang varázsát megadja.

E lélek alapelemei, ha mintegy lepárolva tekintjük a történeti ráhatások, a helyzete és sorsa hatása alatt kialakult vonásokból: rendkívül erős szemlélet, egyaránt nagy felvevő és megtartó képességgel; folyton tevékeny és játékos képzelet, mely a szemléleteket roppant könnyűséggel tudja kiegészíteni, részletekkel kibővíteni, összekapcsolni; öserejű, átható, igen világos, egyébként inkább intuitív, mint systematikus, tehát nem tudós, hanem költői értelem, különös hajlammal meglepő vonatkozások és kapcsolatok fölfedezésére, játszi, szeszélyes, elmés reflexiókra állandóan hangolt kedély, melynek alapszínezete a derű, alapérzelme a szeretet, a meleg ragaszkodás minden kedvelt személyhez, dologhoz, emlékhez, mely egy-két csöpp gúnnyal keresztezve adja az ő szeretettől, derütől áthatott humorát; egyéniségében jellemző a sympathia, a bonhomia, a szeretetreméltóság; egyáltalán mindig pihent és eredeti szellem, melyhez azon-

ban kevés akaraterő csatlakozik. Energiája humorában és művészi alkotásaiban használódik fel. De mint alkotó művész is kevésbé az energia, mint a szemlélkezés embere. Új ösztönöket, törekvéseket nem tolmácsol művészetével, inkább azt tünteti fel, a mi volt, vagy legaktuálisabb műveiben, például parlamenti képeiben is, azt, a mi van. Szépirodalmi alakjai közt is sok a fogyatékos vagy a megrokkant energiájú, mint azt legrikítóbb példában Buttler gróf, a *Különös házasság* hőse mutatja. Egyáltalán Mikszáth költészetében az érzelem, a humor, a satira, a szellem, az emlék, a báj és kedvesség uralkodik, nem a lelkesedés, az akarat vagy a szenvedély hatalma, az előre törekvés, a jövő ösztöne. De nagy kincs az úgyis, egy írótól mindent kívánni nem lehet.

Környezete és sorsa ezt a lelket egyénibb módon is differenciálták s ezek a vonások ép úgy beletartoznak egyéniségébe, mint az eredetiek. Voltakép egy nyilvános egyéniséget nem is lehet feltüntetni magában, a közlélek és milieu minden hatásától elvonatkozva, melyeken az egyéni lélek sugarai megtörnek s melyek az ő színeinek kibontakozását okozták. Az egyéniségből az, a mi eleve adva van, inkább a lelki élet különféle funkcióinak mennyiségi viszonyain alapul, a melyeket a testi, szervezeti dispositiók még sajátosan színezni segítenek, de a szellemi kép vonásait az élet fogja kicsalni, módosítani vagy torzítani.

Mikszáth egyéniségéhez is szorosan hozzátartozik az ő palócz eredete, mely az ő egyénisége kereteit a palócz népszellemmel is megtöltötte, kisenemesi származása, a magyar társadalom azon osztályai, melyekben fejlődött és élt, a kor politikai levegője, az irodalmi hagyomány és az irodalmi áramlatok, melyeket örökölt vagy érezett, valamint legszemélyesebb életviszonyai is. Mindezek az ő lelke alaptényezőivel összehatva teszik őt azzá a Mikszáthtá, a ki: azzá az őshumorú, mosolygó, melegszívű, világos fejű, könnyelmű és bátor, gyökeresen magyar, pajzán szellemű, kissé gúnyos, de mindig szeretetreméltó és varázslatosan művészi magyar elbeszélővé, a kiben a maga humorán kívül a magyar fajnak, egy egész kor középosztályának a

humora is oly elsőrangúlag szólal meg, hogy neki is, a magyar szellemnek is díszet szerez korunk egyetemes irodalmában.

Akadtt már hang, mely humorát kétségbevonta, hibáztatva azt, hogy Mikszáth humorát magyar humornak nevezgetik, holott az csak magyar naivság, hiszen a humor az emberi szellem legfelsőbbrendű revelatiója, a mihez széles philosophiai látókör és mély emberismeret szükséges; Mikszáth humora inkább a családi mesemondó mosolya.

Az irodalmi ítéletben semmi sem tájékoztat kevésbé, mint a dogmák. Ilyen dogma például az olyan kijelentés, hogy a humor az emberi szellem csúcspontjának a hangulatát képviseli, s ott nincs humor, a hol az író nem áll a korszellem előrehaladó irányainak a legélén. Humor és humoristák közt lehetnek és vannak változatok és fokozatok. Egy tágas síkon minden növény közvetlenül érintkezik a levegővel, kapja a napsugarat, a világosságot s néz fel a kék égre, nem csak a legszélső, vagy a legnyúlánkabb példányok. Az emberi lét mysteriuma is ott tükröződik minden életkörben, minden érzelemben és törekvésben, s a ki ezt művészileg fel tudja tüntetni, az mind eredetit hozott létre. A humor anyagául is minden életkör szolgálhat, nem csupán az emberiség egyetemének az élete; szempontnak is van más egyetemes szempont is, nem csupán a korkérdések egyetemes szempontja. A honnan az emberi természet fény- és árnyoldalai egyaránt szembetűnnek és «sub specie æternitatis» meleg szívvel megvilágíthatók, ott igaz humor teremhet. Mikszáth lelke pedig korántsem az az egyrétegű lélek, a melyet csak naivnak nevezhetnénk. A mi benne naivság, az egy egyszerűbb lelkiéletnek szeretettel megőrzött residuuma a lelkiélet fejlettebb korában, de naivsága művészileg eszméletes és föléje kerül a humor zománcza. Ez a humor pedig a legelső magyar fejek egyikének a szabad és eredeti intuitióiból és egy sympathiával telített szívből veszi táplálékát, s hímes képzelet, elfogulatlan szellem áll szolgálatában.

Ez egy másfajta humor, mint a másoké, ez a Mikszáthé. Hiányzik ugyan belőle a philosophiai látókör egyetemes

áttekintése, az emberiség nagy gondolatfolyamatának rhythmusa s nem mindenoldalú; de a maga területén souverain hatalmú. Olyan humor, mely nem dolgozik raffinált eszközökkel, de ha kedve tartja, a naivság mezét veszi magára, a mely összetett, bonyolult társadalom-erkölcsi, vagy szellemi jelenségeket is játszi könnyűséggel reducál egyszerű formákra. Ez az utóbbi vonás nem gyöngéjét, hanem erejét mutatja szellemének.

Talán inkább óhajthatnók, hogy humorának a szeretetreméltóságon kívül több positiv tartalma is lenne, több lenne benne mintegy az erkölcsi fajsúly. Szó sincs róla, Mikszáth tiszta lelkű író, de nem az erős meggyőződések embere, s humora szellemünk positiv szükségleteit gyakran kielégítetlenül hagyja.

Azonban ez is csak egyoldalúság és nem másítja meg azt a tényt, hogy a Mikszáth mézédés, zamatos és kristályos humora, úgy, a mint van, elsőrangú æsthetikai csemege, a mi csak korunk szellemi asztalára kerül.

Ez bizonynyal egyéni különlegesség, de megvan a faji eleme is, a mint azt szerényebb és fényesebb elmék humorának a hasonlatossága mutatja: Mikesé, Gvadányié, Kisfaludy Károlyé s követőié, a Deák Ferenczé és a Jókaié. A magyar ész egyenessége és tiszta látása, a magyar kedély családias melegsége, nemzeti érzés és ízlés közös jegyei mindnyájuk humorának.

A magyar közlélek szempontjából érthető meg az a kérdés, miért maradt meg olyan genialis író félig-meddig a mesemondás, az epikus regény mellett. A magyar léleknek ez az epikai tartalma, szemlélettömege, humoros készlete még további feldolgozásra várt. A magyar lélek mesélő kedve, mely a XIX. század folyamán pótolni törekedett az elveszett naiv epost, még Jókaival sem játszotta ki magát teljesen, még kellett Mikszáth is, ki egyúttal a nemzeti lélek reservoirjában felgyülemlett és az újabb alkotmányos korszak élményeitől is gyarapított humoros hangulatát is megszólaltassa, kifejtve a magyar nyelv fordulatosságát és gazdagságát, az előadásnak a Jókaiénál egyenletesebb művészetével.

Ő, mint Beöthy mondja, költészetünk lazulásának és tétovázásának korában, a mult század utolsó negyedében, tehetségének erejével és érzésének hűségével első sorban szerzett érdemeket a megelőző idők nagy költői hagyományainak megőrzésében s egyszersmind az idők fejlődéséhez kapcsolásában. Ezenkívül is gyarapította a közleket, nem annyira közvetlen, impulsiv erővel, eszmei befektetésekkel, mert az ő költészete inkább emlékeké, benyomásoké, mint vágyaké és törekvésé, hanem a közlélek szépirodalmi napi forgalmának lebonyolítása mellett tartalékalapjának nagyszabású növelésével. Ő a maga érzelmi világával, humorával, szellemével a nagy egész lelkébe derűt, életkedvet, rugékonyságot, lappangó energiát áraszt szét, alapjául új hatalmas erő kifejtéseknek. A magyar nemzeti lelket is elbeszélő művészetének magyar tárgyaival, érzületével és ízlésformáival nemcsak kifejezi, hanem egyúttal erősíti és tovább építi.

Az elbeszélő művészet fejlődése, részben más irányokban, tovább is tart, de bizonynyal maradnak pontok, melyekben a fejlődés teljességét ő képviseli. Az pedig, a mivel a közleket gyarapította, minden levonás után is, bizonynyal «örökös birtok».

NÉGYESY LÁSZLÓ.

E cikkben :

221. l. felülről 19. sorban : eszmélet, emlékezet, érzület költői alakítása olvasandó,
 222. l.   "   4. sorban : genrenek h. *geniének*,
 222. l.   "   21.   "   ideális h. *érdekes*,
 223. l.   "   2.   "   írói h. *ősi*.

KEMÉNY ÉS BALZAC.

— Második és utolsó közlemény.* —

II.

Balzac hatása a részletekben.

(Gyakorlati szempontok.)

Oly nagyobb egyezésre, melynél a jellemfejlesztés a maga részleteivel és a kísérő körülmények hasonlatosságával kétségtelenné teszi, hogy az illető esetben Keménynek Balzac egy bizonyos műve lebegett szeme előtt, csak egyre sikerült rájönnöm. A *Férj és nő*t értem, melynek megírásánál Kemény a regény kidolgozásában, de főképp problémájának fölállításában és megoldásában határozottan Balzac hatását mutatja.

Az alábbi összevetések Kemény egyetlen társadalmi regényének forrására s ahhoz való viszonyára is világot fognak vetni, nemkülönben arra is, hogy a mese megalkotásához és kidolgozásához mi szolgáltathatta neki az eszmét.

Vessünk tehát előbb rövid pillantást magára a *Férj és nő*re.

(I. rész.) Az előkelő származására büszke Kolostory Albert báró hiúságának rendkívül hizeleg, hogy a fiatal Strahlenheim Adél grófkisasszony gyengéd vonzalmat mutat iránta, hogy könyv nélkül tanulja be nagyhatású beszédeit, melyekben ő oly sajátosan tudja egybeolvasztani aristokrata gondolkodását a demokratizmussal, liberális el-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 400. számában.

veit a clericalismussal. Egy szép napon azonban arra ébred, hogy Adél kisasszony jegyet váltott egy idegennel. Bár soha eszébe sem jutott a nősülésre gondolni, hiúságát ez annyira sérti, hogy hosszabb európai útra indul. A tengeren lovagi szolgálatot tesz egy bájos nőnek, ki a hajón a vihar alatt elájult; a kalandnak azonban rövidesen vége szakad, mert Kolostory útjának célpontjához, Rómába érkezik, a nő pedig már előzőleg kiszállt. Sűrűn küldözgeti költői lendületű leveleit cynikus gondolkodású bátyjának, Tamásnak, melyekben többször találkozunk Norbert bankár egyszerű, de kedves és művelt leányának, Eliznek nevével is, a ki Albert báró tetszését nagyon megnyerte. Hazulról azonban hiúságát mélyen sértő hír érkezik: Adél fölbontva jegyességét, újból jegyet váltott, nem mással, mint Albert báró parlagias, önző bátyjával. Ez bosszút kíván. Mivel érzi, hogy Adél még nem hidegülhetett el iránta, rögtön tudatja bátyjával, hogy ő is megnősül s már el is jegyezte Norbert leányát, Elizt. Albert bosszúja sikerül, a haza küldött hír nem téveszti el hatását; bátyja és Adél jegyessége csakugyan fölbomlik. (A regényben, melynek főcselekvénye tulajdonkép most kezdődik, e két alak ezután nem is játszik fontosabb szerepet.) Albert siet megkérni a fölvilágosult, de teljesen realis gondolkodású atyától, Norberttől, gyöngéd szívű leánya kezét. Biztos a siker felől, mert a szende Eliz melancholikus arcán és méla kék szemeiben fölfedezte az iránta érzett végtelen szerelmet. Az atyának, úgy látszik, nem igen tetszik ez a házasság. Ismeri a bajt, mely egy mésalliance megkötéséből leányára háramolhatik. Meggyőződése, hogy leánya csak saját társadalmi osztályából választott férjjel lehet boldog, s épen ezért részére már előzőleg ki is szemelte könyvelőjét, a becsületes Ackermannnt. De, hogy leányát, a ki neki eddig soha a legcsekélyebb szomorúságot sem okozta. boldoggá tegye, másrészt pedig egy rokonának, Poliodórának rábeszélésére, végre is enged. Utóbbinak Kolostory szintén nagyon megtetszett.

II. rész. Eliz végtelen boldognak érzi magát. Szerelme és páratlan gyöngédsége Alberttel is feledteti eddig átélt kalandjait, s hogy boldogságukból mi se hiányozzék, az ég

egy gyermekkel ajándékozta meg őket. Közben Norbert az ifjú párt egy szép magyarországi birtokkal (Virányossal) lepi meg, mely csinos lakával még az élénk képzelődésű s a romantikus felé vonzó Albertnek is teljes kárpótlást nyújt azon lovagvárakért, melyeket építeni szándékozott. Boldogság honol körükben. Eliz romlatlan lelke egész meggyőződésével hiszi, hogy ez mindvégig így fog tartani, hisz Albert szerelmében boldogsága zálogát bírja.

De Albert képzeletét nagyon megragadta a szomszéd Szt. Ágota asszonyának, Iduna grófnének élettörténete, családjának ősi, kalandos származása, a mire egy kirándulása alkalmával jött rá. Pesten régi ismerősei és barátai előkelő körébe is visszakerül. Mikor visszajön Virányosra, ott találja az érdekes, kaczer grófnét is, udvarlótól körülvéve. Előkelő származásának varázsa, eleganciája, szellemes társalgása, nem tévesztik el hatásukat Albertre, a ki önkénytelenül is összehasonlítja a szende, egyszerű Elizzel, a minek természetesen az lesz az eredménye, hogy a grófnéval szemben Eliz lassan-lassan háttérbe szorul. Albert mind sűrűbben kezd Idunához járogatni s feleségét kezdi elhanyagolni. Időközben kiderül, hogy a grófné volt az a nő, a kívül Kolostornak a hajón az említett kalandja volt. Albertnek sem kell több, egészen belébolondul Idunába.

Neje szomorúan tapasztalja férje gyakori s eddig szokatlan távollétét; végre is biztos tudomására jut hűtlenségének. Terényi, a ház «barátja», a ki azt reméli, hogy a zavarosban halászhat, nagy figyelmet mutat Eliz iránt. De udvarlásának hiábavalóságát nemsokára be kell látnia. Elizhez a hűtlenségnek árnyéka sem férhet. Bár erősen szenved férje hűtlensége miatt, gyöngéd szerelme nem vezeti semmiféle elhatározó lépésre; ő először is saját magában keresi a hibát, mely tőle férjét elidegenítette. Nem panaszkodik tehát, nem tesz szemrehányásokat, csak figyelmét kettőzteti meg Albert legcsekélyebb szeszélyei iránt is; de mindhiába! Végre is (leveleiben) Poliodórához fordul s kéri, hogy mutasson neki módot férje visszahódítására. Poliodóra azonban nem tud mást ajánlani, mint hogy váljék el férjétől, pedig ettől Eliz irtózik. Mihez fogjon tehát? Egyetlen

reménye marad. Hátha a nők kaczer fogásaival tudná Albertet visszahódítani? Ruhájára, külsejére tehát rendkívüli gondot fordít. De már ez sem használ. A közben hozzájuk érkező Norbert szomorúan tapasztalja Albert elhidegülését s leánya szenvedését. Tetre van szükség. Idunát akarja tehát rábírní arra, hogy Albertről lemondjon, de viszonyuk előrehaladottsága miatt már ez sem lehetséges. Nem marad tehát más hátra, mint a válás. Azonban ez elé is óriási akadályok gördülnek. Albertnek a Kolostoryak ősi vallását kell elhagynia s ennek is csak akkor van foganatja, ha Eliz oly vallomást tesz, hogy atyja erőltette a házasságra; már pedig ez hálátlanság lenne szerető szülője iránt, ki érette elveit s meggyőződését képes volt föláldozni; Eliz tehát nem tudja magát rászánni a nyilatkozat tételére. A válás ügye így semmikép sem akar előre haladni, pedig Iduna részéről egyre érkeznek a sürgetések. Kolostory mind komorabbá és mogorvábbá válik; látszik, hogy egész lényét egy eszme teljesen lefoglalja.

Boldogságának csak neje csökönységé álljon útjába? Hogyan lehetne elhárítani ez akadályt? Ezek az eszmék merülnek fel lelkében. Csak egy megoldást lát: feleségét eltenni láb alól. A kísértés egyre erősebb lesz. Már ott látjuk, kezében tör, neje hálószobája előtt. Erkölcsi ereje azonban még ez egyszer diadalt arat, de érezzük, hogy következő alkalommal nem lesz elég erős, hogy a kísértésnek ellenálljon. Ekkor történik, hogy Poliodóra, a ki szintén hozzájuk érkezett, egy napilapból Praslin herczegné botrányos történetét olvassa fel. A herczegné, kit férje megcsalt, sokáig szenvedett férje oldalán, míg ez őt, hogy útjából eltegye, egy éjjel meggyilkolta. Kolostory, ki tanuja volt e történet felolvasásának, borzadva retten vissza attól az örvénytől, melybe zuhanni készült. A történet oly rendkívüli egyezést mutat saját sorsával, hogy kétségbeesetten ismer rá a belépő Elizben arra a Praslinnóra, a kit most ő akart meggyilkolni! Neje halvány arca némán is vádat emel ellene. S ő még arra mert gondolni, hogy az ártatlanság eme megtestesülését eltegye láb alól! Erkölcsi sülyedésének tudata kétszeres erővel marcangolja lelkét. Kínos

helyzetéből menekülnie nem lehet, véget vet tehát életének.

A tartalom elmondásánál elhagytuk a felesleges részeket, hogy a tulajdonképeni cselekvény annál kevésbé mosódjék el. De mint láthattuk, a regény még így is több felesleges részletet tartalmaz, melyek nem állanak szoros kapcsolatban a fejlődés menetével. Így a szerkezet egysége szempontjából bátran elhagyhatnók a bevezetés gyanánt szolgáló I. résznek több mint felét: a Kolostoryak őseiről szóló részt,* Strahlenheim Adél és Kolostory Tamás egész történetét s Idunának életrajzát is jóval rövidebbre lehetne vonni. Mert a regény sokkal szélesebb alapokon indul meg, mint azt a cselekvény továbbfejlesztése megkívánná, hogy azután hirtelen, szinte elhamarkodottan fejeződjék be. Szerkezetén bizonyos alaktalanság látszik.

Elhagyva tehát a felesleges és mellékes részleteket, a mese vázлата a következőképen fog előttünk kialakulni: Egy családjára büszke, hiú aristokrata mésalliancera lép egy polgár embernek gyengéd, bájos leányával, a kinek szívét teljesen meghódította. A gyakorlati gondolkozású atya nem szívesen egyezik bele a házasságba, de leánya boldogságának érdeke s rokonának rábeszélése végre is diadalt aratnak elvei felett. Az asszony boldogságából mi sem hiányzik hosszú ideig. De élénk képzelődésű férje egy előkelő, kaczér nő hálójába kerül. Feleségét elhanyagolja, bár ez minden eszközt megragad férje visszahódítására, a mi azon-

* Ez a rész általában azt a gondolatot kelti bennem, hogy Kemény csak utólag, a regény befejezte után írta s illesztette eléje bevezetés gyanánt. Annál is inkább, mivel a *Családi Lapok* 1852. évf.-ban egy elbeszélést találtam, melyben szerzője (Mayer István) egy Keszőkeő (vagyis Keselyőkő) nevű váromhoz fűződő történetet mond el. Kemény regényében a várnak szintén Keselykő a neve s szintén Magyarország északnyugati részén fekszik. Bár a cikket csak mintegy másfél hónappal Kemény regényének megjelenése előtt (jul. 31.) tették közzé, a mi sok következtetésnek bevágja útját, mégis feltűnő, hogy benne egy öreg plébános a vár ifjú urát a romladoszó falakra mutatva így inti: «Sic transit gloria mundi!», mikor az öreg Kolostory is ugyanettől a látványtól indítatva mormolgatja: «Vana est gloria mundi.»

ban nem sikerül. Az asszony némán szenved. A férj, mivel minden áron egyesülni akar kedvesével, már annyira jut, hogy feleségét erőszakos úton akarja eltenni láb alól. Azonban bűnének tudatára ébred, s nem látva más menekülést, véget vet életének.

A történetben, bár harmonikus egészet mutat, mégis két részt különböztethetünk meg: a mese tulajdonképeni törzsét (addig, a míg a házasság felek közt az egyensúly véglegesen megbomlik) s a katasztrófát, mely, mint láttuk, a férj halálával végződik. Mi szükségünk van e két rész látószólag önkényes elválasztására?

Az alábbiakban azonnal megkapjuk rá a feleletet.

* * *

Említettük, hogy Kemény a *Férj és nő* problémájának felállításában és kidolgozásában Balzac egyik regényének hatása alatt állott. Ez a regény a *La maison du chat qui pelote* címet viseli. Alap gondolata teljesen azonos a *Férj és nő*-ével. De lássuk magának Balzac meséjének rövid vázát, hadd beszéljenek maguk a tények.

Egy bourgeois atya kedves, érzékeny szívű leánya belésszeret egy élénk képzelődésű, hiú aristokratába. A realis gondolkodású atya, bár nem nagy örömmel, de leánya boldogsága érdekében s részben egyik rokona rábeszélésére beleegyezik a mésalliance megkötésébe. Mintegy másfél évi boldog házasság után a férjet egy előkelő asszony elhódítja nejétől. A férj feleségével egyre kevesebbet törődik, hiába igyekszik a nő mindenben kedvét keresni, hogy régi szerelmét újból felkeltse. Sikertelen kísérletei után a gyöngéd asszony szerencsétlen szerelme fölött érzett bűjének adja magát.

Nem ugyanarra a problémára ismerünk-e e rövid vázlatból is? Nem ugyanazok-e a föltételek, melyekből e mese cselekvénye kiindul? Azt hiszem, felesleges is e kérdésekre válaszolnunk.

Ez egyúttal annak is magyarázatául szolgál, hogy miért volt szükséges Kemény regényében két részt különböztetnünk meg. Mint látjuk, Balzacnál csak az alap gondolata

tot s a regény meséjének törzsét találjuk meg; a regény megoldását tehát, — melyre alább fogunk rátérni, — más helyen kell keresnünk. Előbb azonban vessük össze pontosabban is Balzac regényét Kemény *Férj és nő*-jével, hátha több egyező részletre sikerül ráakadnunk.

Lássuk tehát részletesebben is a regény tartalmát.

M. Guillaume (Norbert*) a «labdázó macskához» címzett rőföskereskedés (innen a regény elnevezése) tulajdonosának két leánya van: Virginie és Augustine. Az atya és anya, két igazi Balzac-féle korlátolt bourgeois, leányai nevelésénél csak azt tartja szeme előtt, hogy annak idején derék, házias feleségeivé váljanak valami tisztességes polgárnak, egy rőfösnek vagy hasonlónak. Virginie, az idősebb, tényleg öröklí is anyja természetét s szerelemre is gyullad az üzlet első segédje, Joseph Lebas iránt. Augustine, a fiatalabb (Eliz) azonban egészen elüt tőle. Kicsiny termetű (mignonne), bájos, szemérmes, egész lényén szűzies tisztaság ömlik el, kék szemében bizonyos melancholia honol. Mindketten egyszerűen, de tisztán öltöznek, szüleiknek soha a legcsekélyebb panaszra sem szolgáltatnak okot. De időnkint Augustine lelke ki-kivágyik a korlátolt, közönséges hétköznapiságból, homályos érzetei támadnak arról, hogy van egy más légkör is, melyben az érzelmekhez nagyobb értéket fűznek, mint a tárgyakhoz.

Egy előkelő családból származó — s mint később kitétszik — meglehetősen hiú festő, Théodore de Sommervieux (Kolostory), szerelemre gyulad iránta; Augustine viszonozza érzelmeit.

Guillaume idősebbik leányát segédjének, a becsületos Lebasnak (Ackermann) szánta, a ki azonban Augustinebe szeretett bele; az atya, a ki ezt megtudja, nagyon meg van lepetve, de végre is hajlandónak mutatkozik arra, hogy fiatalabbik leányát adja hozzá. Azonban napfényre kerül Augustinenek Sommervieux, Virginienek pedig Lebas iránt

* Az összehasonlítás könnyebbé tétele céljából zárjelben a *Férj és nő* megfelelő személyeit is odaillesztem (különösen akkor, mikor hasonló szerepet játszanak).

érezett szerelme. Sommervieux mint kérő lép fel. Az atya eleinte ellenzi az egybekelést, mert elve az, hogy egy nő csak saját társadalmi osztályához tartozó férjjel köthet boldog házasságot s nincsen inyére az efféle fölfelé törekvés. De végre is enged, egyrészt rokona Mme Roguin (Poliodóra) rábeszélésének, a ki már azelőtt is részrehajlást mutatott Augustine hajlama iránt s a kinek tetszését Sommervieux szintén nagy mértékben megnyerte, másrészt pedig azért, mivel a vén rőfös hiuságát is legyezgeti, hogy egy ilyen előkelő vő fog családjához tartozni. (Hiszen igazi Balzac-féle bourgeois!)

Augustine végtelen boldognak érzi magát. «Mivel nem sejtette azokat a heves összeütközéseket, melyek egy szerető nő és egy élénk képzelő tehetségű (figyeljünk e vonásra, ez Kolostorynak is egyik legjellemzőbb tulajdonsága!) férfi egyesüléséből származnak, azt hitte, hogy hivatva van ennek boldogítására, a nélkül, hogy maguk között bármi össze nem illőt vett volna észre.»

Megtörténik az esküvő, egy időben a Virginie és Lebasével s a fiatal házások elvonulnak.

Boldogságuk egén jó darabig a legcsekélyebb felhő sem mutatkozik. Augustine tisztán a boldogság érzetének engedi át magát, mely még szépségének emelésére is hatással van. Nem is gondol a jövőre, nem vegyíti a boldogságba azt az ezer kis fogást, az apró visszautasításokat, az ügyes szeszélyeket, a melylyel az asszonyok a férfiakat állandóan lebilincselik, mert azt gondolja, hogy a teljes odaadás, alkalmazkodás és átengedés ezután is le fogja lánczolni férje szerelmét, melynek kiapadhatatlan voltáról meg van győződve. Az ég egy gyermekkel is megáldja őket. Az asszonynak nagyon hizeleg, mikor látja, hogy férjét hogyan ünneplik s tőle mennyire irigylik. A férj azonban lassankint újból felveszi régi szokásait, társaságba jár, pajtásait is látogatja s különösen szívesen és sűrűn fordul meg Cariglianó herczegné (Iduna grófné) házában. Úgy veszi észre, hogy felesége nem mindig érti őt meg annyira, mint azt szerette volna s hiuságát is sérti, hogy neje egyszerűségében elegancia és szellem tekintetében nem tudja kiállani a

versenyt a többi nővel. Kevesebb tapintatot kezd tehát mutatni felesége iránt s gyakrabban járogat a kaczer Cariglianó herczegnéhez; házias neje egyre ellenszenvesebb lesz neki. Végre egy este Augustine egy «barátnője» révén megtudja a szomorú valót, hogy férje szerelmes a herczegnébe. Rendkívül lesujtólag hat reá a hír, de belenyugszik. A megnyugvás szomorú melancholiája árad szét arcán. A ház «barátai» persze nem mulasztják el az alkalmat, hogy neki udvaroljanak (l. Terényi), de ő továbbra is magába zárkózott és erényes marad. Férjét sokkal inkább szereti, hogysen őt büne alól fel ne oldaná s hogy ne saját magát ítélne el. Csak most ismeri fel mult boldogságát egész nagyságában. Minden eszközt megragad tehát, hogy férjét visszahódítsa. Igyekszik költői lelkébe is jobban behatolni, még figyelmesebb lesz legcsekélyebb szeszélyei iránt is. De minden hiába! Néma szenvedését tovább már nem bírja ki, elhatározza tehát, hogy tanácsért övéihez fordul. Nővére, ki Lebas-val azóta boldogan él (már amilyen boldogságról Balzac bourgeois-inál szó lehet), nem sok részvétet mutat iránta, mert hiúságában férjével együtt sértve érezte magát a fiatal pár aristokratikus magatartása miatt, szülei pedig korlátoltságukban nem tudnak felülemelkedni az élet kicsinyes banalitásain. Végre is a válást ajánlják neki, de Augustine sokkal inkább szereti férjét, hogysen erre képes lenne. Inkább szerencsétlen akar lenni, de férje oldala mellett marad. Ismét csak magára van tehát utalva.

Még csak egy menedéke marad. Hátha elsajátítva az asszonyok kaczer fogásait, vissza tudná hódítani férjét? Rögtön elhatározza, hogy fölkeresi Caglianó herczegnét, hogy tanácsát kérje a hódítás művészetére nézve. Tényleg úgy is tesz. Meglepetve látja és hallja azt az ezer apróságot, melyről eddig fogalma sem volt, mert a herczegnő Augustine öszinteségétől és naivságától elragadtatva, mindent feltár előtte, hogy az eszközöket megadja férje visszahódítására. Ez azonban nem sikerül. Augustine tovább is magában szenved, míg csak boldogtalan szerelme a sirba nem viszi.

A regény, mint első pillanatra szemünkbe ötlük, különösen kifejlésében különbözik a *Férj és nő*-től.

A személyek éppen mintha szerepet cserélnének. Keménynél, mint ismeretes, Kolostory főbe lövi magát, mert nem egyesülhet kedvesével, Iduna grófnéval s neje, Eliz, marad életben, itt pedig a férj, úgy látszik tovább éli világát s felesége fizeti meg életével az egy-két éves boldogságot. De vannak más eltérő részletei is. Balzacnál olvasás közben (legalább eleinte) sympathiánk a férj oldalán van, a kit felesége tökéletlen műveltsége révén nem tud teljesen megérteni. Keménynél éppen ellenkezőleg, Eliz pártján van teljes mértékben rokonszenvünk s így még inkább váddal illetjük Kolostoryt könnyelműsége miatt. A mésalliance megkötésének indoka is más. Sommervieux tényleg rendkívül szereti Augustinet, a mikor elveszi, míg Kolostoryt első sorban sértett hiúsága (hogy t. i. Strahlenheim Adél férjhez megy) viszi arra a lépésre, hogy Eliz kezét megkérje. (Igaz, hogy később maga is annyira boldognak érzi magát vele, mintha szerette volna.)

Szinte felesleges említenünk, hogy Kemény regényében emellett számos személylyel találkozunk, a kik többé vagy kevésbé az előtérben állanak; hogy Balzac művében csak futólagosan, szinte vázaltszerűen rajzolja a szereplő személyeket és jellemük fejlődését; hogy Balzacnál Guillaume és Mme Roguin jellemei nem azonosak a Norbert és Poliodóráéval; végül, hogy Guillaumenak két leánya van, holott Norbertnak csak egy s hogy e leányok távolról sem részesültek oly nevelésben mint Eliz s így más világfelfogásuknak is kell lenniök.

Mindez igaz is. De hisz mi sem állítottuk azt, hogy Kemény a Balzac regényét egyszerűen lemásolta s néhány részlettel kibővítette. Mert mi lenne más Kemény regénye, ha a kettő mindezekben a részletekben szintén megegyeznék? Mi csak azt állítottuk, hogy Keménynek jellemfejlesztése s a kísérő körülmények egyezése határozottan arra vallanak, hogy a problema felállításában és megoldásában Balzac műve lebegett szeme előtt.

Mert az tagadhatatlan és első pillanatra is szembeötlő, hogy Eliz rendkívül hasonlít Augustinehoz. Már külsejük is (l. előbb) egyezést mutat s főjellemvonásaik is tel-

jesen azonosak. Mindkettőben megtaláljuk az érzékeny szívet, a melancholiát, az egyszerűséget, a végtelen szerelmet férjük iránt, mely akkor sem csökken, mikor a hűtlenség rájuk bizonyul. A nőnek arra a típusára ismerünk bennük, melylyel Balzacnál oly gyakran találkozunk: arra a gyöngéden, de teljes odaadással szerető nőre, a ki kedveséből (férjéből) oly ideált alkotott magának, a melyet semmiféle emberi bűn nem tud leszállítani arról a magaslatról, a melyre szíve helyezte; a ki megcsalatra, elhagyva, kigúnyolva is élete végéig szeretni fogja kedvesét. Hiába süllyed Hulot báró (*Cousine Bette*) folytonos hűtlenségében az undok kéjelgés legalsóbb fokáig, Mme Hulot őt utolsó lehelletéig szereti; hiába tudja meg Eugénie Grandet, hogy jegyese közönséges, önző, erkölcstelen lény, mégis szíve mélyén mindig meg fogjuk találni képét s épp így van ez annyi más alakjával is: Esther Gobseck (*Splendeurs et misères des courtisanes*) mindig szeretni fogja Lucien de Rubemprét, Mme de Soulanges (*La paix du ménage*) férjét stb. stb.

Eliz is, Augustine is végtelen boldognak érzik magukat házasságuk után is jó darabig, de mindketten naiv, életismeret híján levő asszony létükre elmulasztják, hogy férjükkel kaczerkoddjanak; egyszerűségükben még a veszélynek sincsenek tudatában, mely őket fenyegeti. Annál keservesebb tehát kiábrándulásuk. De ez nem fog valami activ, elhatározó lépéshez vezetni, nem fog hozzá a megtorlás vagy a bosszú érzete vegyülni. Sokkal inkább szeretik férjüket, mintsem a hibát ne saját maguknak tulajdonítsák s a szívük és eszük közt támadt küzdelemben ne a szívnek juttatnák okvetlenül a diadalt, bár eszük önkénytelenül is vádat emel az ideál ellen; ők még csak arra sem fognak gondolni, hogy férjüknek valami módon jelezzék, hogy tudomásuk van hűtlenségükről Mert ez már gyengédtelen lenne az ő szemükben; természetüknek alapvonása pedig a tűrés és szenvedés.

A boldogtalanságtól túláradó kebelnek szüksége van arra, hogy egy másik szív részvételével és tanácsával támogassa őt nehéz szerepében, a panasz nélküli szenvedésben.

Ezért fordul Augustine nővérehez és szüleihez, ezért Eliz leveleiben Poliodórához. De míg az előbbi részvétlenség vagy korlátoltsággal találkozunk, addig Poliodóra egészen meg tudja érteni Elizt, mert lelkük egyaránt finom és érzékeny, nemesen gondolkodó és emelkedett. Már pedig csak ily lelki egyenlőség mellett számíthat a nő szenvedésének méltányolására, a mint azt Balzac regényében ki is fejezi.

E gyöngéden érző nőknek nincs más fegyverük a visszahódításra, mint a megkettőzött figyelem, melylyel férjüknek legesekélyebb gondolatát is ellesik. De az elhidegülés ily fokán ez már nem segíthet; egy más asszony bűvös hatalma alá került férjet így visszahódítani nem lehet. Érezzük, hogy ha csak hatalmasan megrázó külső események nem fognak közbejönni, az asszonymak bánatába előbb-utóbb bele kell halnia, a mint ez Balzacnál történik s a mint ennek Keménynél is történnie kell, minden tragikai kifejlődés ellenére is, föltéve, hogy Poliodóra és Norbert egészséges gondolkodásának hatása alatt Elizben utóbb az anyaság érzete felül nem kerekedik.

Balzacnál a többi alakok meglehetősen a háttérben maradnak. Sommervieuxnek, a férjnek csak három jellemvonása domborodik ki: az, hogy aristokrata, az, hogy költői hajlamú, élénk képzeletű ember, s hogy e mellett meglehetősen hiú is. Ez utóbbi tulajdonságát is csak a regény végén látjuk, a mikor Cariglianó hercegné által hiúságában sértve, a bosszúállás gondolata támad fel lelkében. Az említett három tulajdonságban megegyezik Kolostory jellemével, a kiben szintén ezek az uralkodó vonások. Hiszen mindkét író ezekből fejleszti ki a meghasonlás egész történetét; a főök mindkettőnél ugyanaz, hogy tudniillik az aristokrata férj élénk phantasiáját, melynek táplálékra van szüksége, a polgári családból származó feleség a maga egyszerűségével nem tudja lekötöni. Nekik lélektanilag szükségképen vonzódnok kell a két előkelő, kaczér nőhöz; Carigliano hercegné- és Iduna grófnéhoz, mert azok viselkedésükkel le tudják foglalni képzeletüket, s ugyanakkor hiúságuknak és tetszelgésüknek is táplálékot nyújtanak, egyrészt az előkelő világ külsőségeivel, a melynek légkörét

oly nehezen nélkülözik, másrészt, mert a két férfinak annyi udvarló elé helyezésével egyuttal azok becsülését és bámulatát önmaguk iránt is fokozzák. Iduna grófné tényleg így is viselkedik, mint Keménynél látható, míg Balzacnál inkább csak jelezve van e viselkedés a hercegné által Augustine-nek adott tanácsokban.

Tehát nem csak a jellemeik, hanem a társadalmi feltételek is egyezést mutatnak.

Vonjuk le végül Balzac művéből mindazt, a mi az író egyénisége folytán annak oly sajátosan Balzac-i ízt ad. Miben is nyilvánkozik ez meg a *La maison du chat qui pelote*-ban? A felelet rá igen egyszerű: azoknak a végletekig korlátolt alakoknak (első sorban M. és Mme Guillaume, enyhébb alakban Lebas és Virginie) szerepeltetésében. Ez Balzacnak művészeti theoriájából, a regénynek általa alkotott fogalmából folyik, hogy tudniillik a regénynek az élet minden alakját, jelenségét és nyilvánulását szabad, sőt kell visszaadnia. Kemény ezt az elvet különösen a gyakorlatban nem tette egészen magáévá. Neki az ily korlátolt, ostoba emberek rajzolása iránt, úgy látszik, nem volt hajlandósága, a mit abból következtethetünk, hogy egyetlen művében sem találkozunk efféle személyekkel. S ez nagyon érthető is, mert az ily jellemeik egyszerűségüknél fogva nem nyújtanak érdekesebb lélektani problémát. Balzacnak megfeleltek, mert nála a jellemeik általában rendkívül egyszerűek, de Keményt az összetettebb egyéniségek érdekelték. Nagyon természetes tehát, hogy még, ha céljainak megfeleltek volna is a regény ezen jellemei, — a mi pedig nem áll, mint alább látni fogjuk — akkor sem tartotta volna meg azokat ilyen alakban, mert írói egyéniségére nem lettek volna nagyobb vonzó erővel. Nála csak az atyában (Norbertben) találunk egyező jellemvonásokra, a mennyiben neki is az az elve, hogy leányát saját osztályához tartozó, becsületos polgáremberhez adja nőül s ő is ép úgy kiszemelte már e célra könyvelőjét Ackermannt, mint Guillaume első segédjét, Lebast; de mint ott az atya Mme Roguin, úgy itt Norbert Poliodóra rábeszéléseinek végre is enged.

Keménynek azonban célja sem lehetett a Balzac alak-

jaihoz hasonló korlátolt bourgeoiskat rajzolni, mert ez magával hozta volna egyuttal leányuk elhanyagolt nevelését is. Mert, ha a műveltség sem hidalja át azt az úrt, mely a társadalmi helyzet különbségéből támad, akkor a probléma elveszti finomságát és érdekessége nagy részét, mivel a házastársak között kezdettől fogva különbség áll fenn; míg ellenkező esetben ez a különbség a férj és nő között a szellemi egyenlőség folytán látszólag elenyészik, s így az egyensúlynak megbontása érdekesség szempontjából rendkívül sokat nyer.

Ezért volt tehát szüksége Keménynek egy minden tekintetben felvilágosult polgárra (mint Norbert), a ki leánya nevelésére rendkívüli gondot fordít. Mert így a leány s későbbi feleség érzékeny és gyengéd szíve s műveltsége indokolva van, a házastársak közt keletkező meghasonlás pedig egy sereg finom lélektani árnyalat megfigyelésére ad alkalmat, a mit ellenkező esetben csak tökéletlenül lehet megvalósítani. Mikor e finom lélektani árnyalatokat említtem, főként a férj lelki fejlődésére célzok, a mely nem állhat elő az esetben, ha nincs meg a szellemi egyenlőség a házastársak között (mint például Balzacnál), mert a férj lelkiismeretét egyszerűen elhallgattatja azzal, hogy neje nem érti meg; míg ha ez egyenlőség fennáll, a férjben okvetlenül harcznak kell kifejlődnie egyrészt hitvesi kötelessége és keletkező szenvedélye, másrészt múlt boldogságának emléke, a hitvesét joggal megillető becsülés és kimélet s egy még boldogabb jövő után való vágyódás egyre erősödő érzelmei között. S ennek a lelki harcznak az ábrázolása adja meg az írónak az alkalmat arra, hogy lélektani ismeretét és elemzési képességét bemutassa, s ez a lelki harcz teszi szükségessé egyuttal a férj jellemének jobban előtérbe állítását és megvilágítását, nem úgy, mint ezt például Balzacnál látjuk. A férj ezen erősebb megvilágítása részben annak is okát adja, hogy miért kell Kemény regényében a csábító nőnek oly tekintélyes szerepet játszania, holott Balzacnál ezt nem így tapasztaltuk. Keménynél a férj sokkal inkább az előtérben áll s így Iduna grófné alakját is éles megvilágításba kellett helyezni.

Ime, hogyan kapcsolódnak egymásba a két regény különbözőnek látszó elemei.

Keménynél még egy érdekes jellemvonásra találunk. Ő Elizben meglehetősen kidomborította gyermekei iránt érzett szeretetét. Erre a jellemző és nagyszerű tulajdonságra nem figyelmeztethette őt Balzac műve, mert ott ez nemcsak, hogy nincs kiaknázva, hanem egészen figyelmen kívül is van hagyva. Volt e tehát valami, a mi figyelmét erre felhívhatta?

Talán az alábbiakban erre a kérdésre is meg fogjuk találni a feleletet.

Hogy Balzac a felsorolt finomságokat nem vette észre, vagy hogy nem fordított rájuk kellő figyelmet, azt gyors, sokszor elhamarkodott munkájával könnyen megmagyarázhatjuk, s hogy viszont Kemény éles figyelmét nem kerülték el, azt is nagyon jól megérteti velünk az a körülmény, hogy Kemény megfontolva dolgozott, regényeit, mielőtt megírásukhoz hozzáfogott, a legutolsó részletekig alaposan átgondolta.

Érdekes, hogy a szerkezet megalkotására Balzac sem helyezett semmi súlyt. Nála is ugyanazon aránytalanság uralkodik, nála is ép úgy szélesebb alapokon indul meg a regény cselekvénye s nála is ugyanolyan hirtelen nyeri befejezését a regény meséje, mint Keménynél.

A mese törzsének hasonlatossága — azt hiszem — eléggé szembeötlő volt, a regény kifejlődését azonban, mint láttuk, nem lehet tisztán a Balzac regényéből megmagyarázni. Már pedig mi a regény egész történetének kialakulására is kíváncsiak vagyunk. Nem elégedhetünk meg tehát az eddig elmondottakkal, hanem kutatnunk kell az után is, honnan származhatott a regény tragikus befejezésének eszméje.

Legegyszerűbb lesz, ha magát a regényt vesszük vizsgálat alá.

* * *

Említettük, hogy Poliodóra egy napilapból Praslin hercegné történetét olvassa fel, a mely oly hasonlónak tűnik

fel Kolostory előtt saját élete történetével, hogy vissza-
retten attól a bűntől, a melyet elkövetni készült s mivel
más megoldást nem lát, fegyverrel vet véget életének. Így
Praslin hercegné története, mint külső esemény, hatással
van a regény kifejlődésére.

De a műben azt olvashattuk, hogy Kolostory és neje-
nek története feltűnő egyezést mutat Praslin herceg és
feleségének történetével; később pedig azt láthattuk, hogy
Poliodóra egy nagyobb francia lapban ráakad a szerencsét-
len hercegné naplójára és leveleire, melyekből szívének
nemessége és gyöngédsége tűnik ki. Nem támadhat-e ben-
nünk önkénytelenül is az a gondolat, hogy miután Keményt
az eset érdekelte, mert ha Poliodóra francia lapokban utána
néz a történetnek, akkor ez azt jelenti, hogy Keménynek
is utána kellett néznie, tehát, mondom, hogy miután Ke-
ményt az eset érdekelte, az esetleg hatással lehetett reá a
regény megírásánál is?

Ennek elbirálásához első sorban Praslin hercegné tör-
ténetének ismeretére van szükségünk.

A botrányos eset tényleg megtörtént s annak idején
egész Európában nagy port vert fel.

A felsőbb arisztokratia két tagja, Choiseul-Praslin her-
ceg és Sebastiani gróf táborszernagy leánya, házasságot
kötöttek egymással. A teljes rangbeli egyenlőséghez teljes
szellemi egyenlőség is járult s így a férj és nő huzamosabb
ideig boldogan éltek egymással; házasságukból több gyer-
mek is származott. Idő multával azonban — nem tudni, mi
okból — a házastársak között az egyensúly megbomlott.
Ennek legvalóbbszinű oka az, hogy a herceg gyermekei
nevelőnőivel viszonyt szőtt, a mi a különben is gyengéd és
érzékeny szívű hercegnét mélyen sértette s női méltóságá-
ban is megalázta. A herceg azonban ezzel nem sokat törő-
dött. Praslinné tehát, miután hiába kérte férjét leveleiben
régii szerelmük felújítására, úgy látszik, lassan beletörődött
helyzetébe s gyermekeiben keresett és talált vigasztalást. Ez
azonban mélyen bántotta a férj hiúságát. A herceg egyre
kereste az alkalmat, hogy nejébe beléköthessen, durva
bánásmódot vett fel vele szemben s mikor angyali jóságú

felesége ezt is némán tűrte, gyermekeit vétette el tőle azon indokolással, hogy megrontja őket. Viszonya a nevelőnővel, Desportes* kisasszonynyal egyre botrányosabb színezetet vett fel. Az állapot végre is tarthatatlanná vált. Az asszony, ki ennyi brutalitás után teljesen kiábrándult férjéből, már régebben válni akart tőle. Csak magának a királyi párnak rábeszélésére állott el szándékától, hogy a válópörrel kapcsolatos botrányt, a mely az egész arisztokrátiára rossz fényt vetett volna, elkerüljék. A házastársak közt tehát engesztelhetetlen gyűlölet uralkodott. A nevelőnőt ugyan eltávolították a házból, de a férj ezután is folytatta botrányos viszonyát.

Úgy látszik, tényleg egyesülni akart vele, legalább egy hozzá írt levelében azon reményének ad kifejezést, hogy nem sokára teljes boldogságot nyújthat neki. E szerint csak feleségének élete állott boldogságának útjában. A herceg, kinek arcza egyre komorabb és mogorvább szint öltött, képtelen volt bármi komolyabb munkára s egyedül tépelődéseinek élt. Praslinnét szomorú sejtelmek környékezték, melyek be is teljesültek. 1847 augusztus 15-én a herceg éjnek idején behatolt alvó feleségének hálószobájába s öt törszúrásokkal megölte. A rémitő tettnek csakhamar híre futott s a herceget elfogták; ő azonban börtönében megmérgezte magát. Ezzel szakadt vége a világra szóló, botrányos történetnek.

A tragikai fejlődés irányának feltűnő hasonlósága alapján, bátran kimondhatjuk, hogy Kemény a *Férj és nő* megoldásának eszméjét ebből a történetből merítette. Mert elhagyva felesleges részleteit, a történet a következőképpen zsugorodik össze.

Egy férj és neje között, egy másik nő szerepe folytán, az egyetértés megbomlik. A nő nem tudja férjében a régi szerelmet ismét felébreszteni, együtt pedig tovább nem élhetnek. Válasuk elé szintén különféle akadályok gördül-

* A lapok az ügy tárgyalása alkalmával eleinte De Lucy (így Keménynél) és Deluzynak nevezték, tényleg azonban, mint később kiderült, Desportesnek hívták.

nek. A férj, mivel tervei keresztülvitelében egyedül neje élete akadályozza, végre is erőszakkal teszi félre útjából feleségét. Később azonban bűne súlya alatt maga is kioltja életét.

A katastropha hasonló feltételekből és hasonló irányban fejlődik, mint Keménynél láttuk. Nála csak egész kis módosítást szenvedett azzal, hogy a férj előbb ébred bűne tudátára s vet véget életének, mint a büntettet elkövette volna.

Most végre annak magyarázatát is tisztán látjuk, hogy miért volt szükséges a *Férj és nő* meséjében két részt különböztetnünk meg. Mert, mint e fejtegetésekkel talán sikerült bebizonyítanunk, Kemény az első részhez, melyet a mese törzsének neveztünk, az eszmét Balzac regényéből merítette, a másik rész, a megoldás megírásában pedig a Praslin pár története lebegett szemei előtt. S ez a történet érdekes módon kétszer is hatással volt a *Férj és nő* kialakulására. Először, mikor mint külső esemény (Poliódóra felolvasása) a regény megoldásában a fenn említett módosítást idézi elő; másodszor pedig, mikor Keményt arra készítette, hogy katastrópháját úgy fejlessze, mint a hercegi pár történeténél látta.

Tagadhatatlan tény, hogy a Balzac-féle regény meséjének s a Praslin hercegné történetének egybeolvasztása megadja nekünk a *Férj és nő* meséjét. De micsoda alapon tehetjük mi ezt? Van-e bizonyítékunk arra, hogy Kemény tényleg e két történetet forrasztotta össze egy egészszé?

Igenis van!

Feltevésünk helyes voltát kétségtelenné teszik azok a változtatások, melyeknek Kemény a két történetet alávetette. Mert mindkettőnek módosítólag kellett hatnia egymásra, hogy belőlük harmonikus egészet lehessen alkotni. Praslin hercegné történetének a regényben nagy változtatásokon kellett keresztülmennie, hogy katastrópháját a mese bonyodalmára alkalmazni lehessen. Ha tehát sikerül igazolnunk, hogy a rajta eszközölt változtatások a Balzac regényéből megmagyarázhatók, akkor — úgy gondolom — sikerült egyuttal megczáfolnunk az utolsó ellenvetéseket is, melyeket feltevésünk ellen fel lehetett hozni.

Mint észrevehettük, a legfőbb módosítás, a melyen a hercegné története keresztülment, az, hogy Kemény nem oly házasfelek közt hinti el a félreértés magvát, a kik egyenlő társadalmi rangúak, hanem egy aristokrata és egy polgárnő között, a kik mésallianceot kötöttek, vagyis itt Balzac regényének megfelelően módosított. Költői szempont lebegett szeme előtt, a mikor ezt a változtatást eszközölte. Mert ez sokkal élesebbé teszi a házastársak meghasonlását — a mint már fennebb fejtegettük s a nőnek bálványozó szerelmét is érthetőbbé teszi, mivel belévegyíti a hála érzetét is férje iránt, ki őt polgári helyzetéből magához, az előkelő légkörbe felemelte.

A következő esetben viszont a jó izlés kívánta meg, hogy ismét szorosan a Balzac-féle történet irányában változtassa Praslinné történetét. Lealázó lett volna ugyanis a nőre nézve s a férfi szerelmének is sokat ártott volna, ha ez bájos felesége iránt valami alantasabb személy, például egy nevelőnő miatt lesz hűtelen, mint Praslin herceg. A lélektan is megkívánta, hogy a házias, polgári családból származó asszonyt egy előkelő, vagyis a férj társadalmi osztályához tartozó, nagyvilági hölgy szorítsa háttérbe, valami Carigliano hercegné (Iduna grófné), a ki az elegancia és a női kacérság minden fogásának felhasználásával hódítja el a férfit. Ez egyuttal lehetővé teszi azt is, hogy az írónak egyik alakjában sem kell durvább jellemet alkotnia. Eliznek magának is éreznie kell azt a vonzó erőt, melyet a csábító nő szelleme és légköre férjére gyakorol, főleg pedig Kolostory mentve van attól, hogy benne az erkölcsi alap hiányát lássuk, mert így hűtlenségének nem az erkölcs-telenség, hanem a gyengeség lesz a szülőoka, nem úgy, mint Praslin hercegnél, ki gyermekei nevelőnőit több ízben is elcsábította.

Végül a harmadik ily nagyobb módosítás, melyet Kemény a hercegné történetén végzett, az, hogy a férj és nő jellemét módosította. Ezt szintén Balzac regénye alapján magyarázhatjuk meg. Praslin herceg durva, sokszor brutális magaviseletet tanusított nevével szemben. Ez a regényben bántólag hatott volna æsthetikai érzékünkre; el kellett

tehát hagynia. A nő jellemébe viszont több szerelmet vitt belé. Mert a valóságban, mint említettük, Praslinné férjéből már egészen kiábrándult, sőt el is akart tőle válni, csak a királyi pár rábeszelésére és a botrány elkerülése végett maradt meg tovább is mellette. Ha így alkotta volna meg a feleség alakját, az rokonszenvünket kevésbé nyerte volna meg, mint abban az alakban, a melyben Elizt tényleg látjuk s a melyben a nőt Balzacnál is találjuk, a némán szenvedő, sorsát megadással tűrő asszony alakjában, a ki férjét még annak hűtlensége után is rajongással szereti.

Viszont Praslin hercegné története hathatott Keményre, a mikor regényének első részében, melynek eszméjét, mint említettük, Balzacból merítette, Eliz alakjában az anyaság érzetét jobban kidomborította, a mit Balzac, mint fennebb láttuk, egészen elmulasztott. Mert Praslinné férje hűtlenségéért gyermekeiben keresett vigasztalást s Keménynél Eliz is hasonlóképp cselekszik. Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy e motivumra a hercegné története hívhatta fel figyelmét.

Ép így a házasfelek közt fennálló szellemi egyenlőség eszméje is minden valószínűség szerint a Praslin hercegné történetéből ered, bár fontosságának felismerése mindenestre Kemény érdeme marad.

Ezek szerint a Praslin pár története és Balzac regényének meséje, mikor azokat Kemény a *Férj és nő*-ben egyesítette, kölcsönösen hatottak egymásra.

Akár azt vesszük fel tehát, hogy Kemény a mű megírásához az impulsust Balzac meséjétől kapta s hozzá a hercegné története járult módosítólag, akár pedig azt, a mit valószínűnek is lehet tartani, hogy Keménynek a *Férj és nő* megírásához az eszmét Praslin hercegné története adta s ezen Balzac meséje alapján eszközölte különböző változtatásait, egyaránt nyugodt lelkiismerettel beszélhetünk Balzac hatásáról.

Dolgozatunknak célja pedig első sorban e kérdés eldöntése volt s csak ennek érdekében vetettük fel a *Férj és nő* forrásának és ehhez való viszonyának kérdését.

Kemény történeti regényeinek forrásaikkal való egybe-

vetése igazolja kiváló szépérzékét s fogalmat ad arról az ügyességről, melylyel alakjait, például Elemért a *Zord ülő*-ben, a történet szálaival össze tudta fűzni. Egybevetéseink sem igazolnak mást, mint Keménynek lángeszét, melylyel a kapott anyagot fel tudta dolgozni s azon kiváló érzékét, melylyel a különböző történetek szépségeit s finomságait megérezte s azoknak költőileg és lélektanilag értéke-
sebb részeit ki tudta domborítani.

* * *

Ne essünk azonban egyoldalúságba! Ha Kemény és Balzac művészete közt vannak föltűnő egyezések, vannak közöttük rendkívül jellemző különbségek is. Épen ezért, ha Kemény tárgyalásánál jogosan beszélhetünk is Balzac hatásáról, ennek nagyságát nem szabad túlbecsülnünk. Kemény eredetiségét és önállóságát pedig teljesen felesleges még csak hangsúlyoznunk is. A két író — mint láttuk — egészen más jellemeket állít szemünk elé. Balzac alakjaiban általában csak egy nagyobb szenvedélyt szokott festeni, például a fukarságot, kéjtelgést, atyai szeretetet stb., míg Kemény alakjait több jellemvonásból szövi össze s ezzel sokkal közelebb áll a való élethez. Épen ezért Kemény alakjai inkább egyének, míg Balzac rajzaiban rendszeren általánosít, a typus felé közeledik, mint azt maga is nem egy művében kiemeli.

Balzacnak még nagy alakjai is, mint például Goriot, Eugénie Grandet, Urs. Mironët, a két Birotteau, Pons stb. legtöbbször passiv jellemek, a kik még saját sorsuk irányítására sem folynak be; Kemény alakjait ellenben valami benső ösztön folyton a tetre, a küzdelemre ösztökéli; az ő alakjai inkább activ jellemek.

Balzac művészetének legerősebb oldala a kicsinyes és közönséges, hétköznapi és korlátolt emberek festése, míg Keménynek a nemes és nagyszerű, emelkedett és széles látkörű, egy szóval a magasztos, a fenséges lelkek a legkiválóbb alkotásai. Művészetük pessimista hatását is különböző úton érik el: Balzac inkább a bűn diadalát, Ke-

mény inkább az erény bukását festi. Míg Balzac a külső rajzára is nagy súlyt helyez, addig Keményt főképp a lelki élet érdekli; viszont ő kiváló érzéket mutat a tragikum iránt, a mi Balzacból szinte teljesen hiányzik.

Általános műveltség és alapos szaktanulmányok, tudás és lelkiismeretesség tekintetében hozzá sem foghatók egymáshoz. Kemény művei, egymáshoz viszonyítva, érték tekintetében körülbelül ugyanazon a fokon állanak; nem szükséges elbírálásuknál megkülönböztetéseket tenni, bármelyiket bátran elővehetjük, míg Balzac munkái közül előbb az összeférczelt, összetákolt regényeket külön kell választanunk, nehogy túlszigorúan ítéljünk művészetéről.

Különböznek egymástól abban is, hogy Kemény főképpen a történeti regényt műveli, míg Balzac néhány ifjúkori tapogatózás után véglegesen társadalmi regények írására adja magát. S végül, bár mindketten átmeneti úton vannak irodalmukban a romanticismusból a realizmusba, még sem állanak a regény fejlődésében ugyanazon a fokon. Kemény közelebb áll a romanticismushoz, mint Balzac, helyesebben mondva Balzac inkább realista, mint Kemény. Mindketten erősen romantikusok pályájuk kezdetén: Balzac rémregényeket ír, Keményben csak erősen romantikus elemek találhatók,* de a változás, a melyen keresztül mennek, sem lesz egyforma: bár mindkettő műveiben később is találni romantikus elemeket, Balzac a realizmus egész mezején áthatolva, már a naturalismus csiráit is magában rejti,** míg Kemény, higgadtabb természetének megfelelően, fejlődésében, a realizmus egy bizonyos fokára jutva, megállapodik.

Még egy rendkívül jellemző tulajdonságban is különböznek egymástól: a humor használatában, a mivel Kemény

* Például *Izabella királyné és a remetében* párbaj az égő romok tetején; *Gyulai Pál*ban Andori kivégzése, az elhagyott vár, a muderisek egész karával; a cselszövőnek alakja *Gergely diák*ban; a phantasia korlátlan működése *Athikmet a vén törpében* stb.

** Például Mme Marneffe és Crevel undok betegségének leírásában, hasonló jelenet a *Père Goriot*ban, vagy a kisöprött szemét leírása a *Histoire des Treize*ben stb.

művészetének bírálói (talán csak az egy Péterfy kivételével) közönségesen elfelejtnek foglalkozni. Balzaznál igazi humort hiába keresünk; ő még a szellemesség fokára sem tud föl-emelkedni. Ha alakjait humorosan akarja jellemezni, a mi rendkívül elvétve történik, akkor is inkább a gúny felé hajlik (például Cousin Pons), Keményben ellenben gyakran buzog a jóízű, mély és magyaros humor bő forrása; hogy csak a legkiválóbbat említsem, például Tarnóczyné alakjának rajzában. Mélységével és zamatosságával nem egyszer Arany humorát juttatja eszünkbe, a kire különben éles elméje-, költői kedélye-, mély érzése- s azon zárkózottságával, mondhatnók szemérmességével is emlékeztet, melylyel e tulajdonságait magába rejti. S érdekes, hogy e mellett ő neki is ép úgy, mint Aranynak, epikus létére is kiváló tragikai érzéke van, s ideálja a világ zajától távol eső helyen a nyugalmas munkálkodás. Humorának mindenesetre nincs oly népies alapja s általában kesernyésebb ízű, sőt néha a bizarrságba is téved; de mindkettőnél a szív mélyén fakad s nem egyszer csak «kétségbeesett kacaj», mely jókedvével félrevezet. De a humor így is humor marad. Molière olvasásánál sem lebeg az író beteges, agyongyötört alakja folytonosan szemünk előtt.

* * *

A Kemény és Balzac művészete közt fennálló különbségek föltüntetésével csak azok eltérő vonásait akartuk jobban megvilágítani. Kemény eredetiségét védeni eszünk ágában sincsen, hiszen ezzel mintegy elismernők azt, hogy az önállósága ellen emelt esetleges vádaknak czáfolatra van szükségük.

Nem tudom, sikerült-e az olvasót meggyőznöm arról, hogy Kemény egyrészt akkor, mikor elemző módszerét a történeti regényre alkalmazta, másrészt pedig a részletekben,* különösen a *Férj és nő* megírásánál tényleg Balzac

* E részletekre, melyek több kisebb-nagyobb egyezésből állanak s melyek épen meglehetősen számuknál fogva bizonyító erejűek, e helyen most nem terjeszkedem ki; máskor azonban lesz rá alkalom.

hatása alatt állott. Azonban mindenesetre bizonyos, hogy e hatást nem szabad túlbecsülnünk.

A «magyar Balzac» elnevezés, a két író művészete közt fönnálló számos jellemző különbséget tekintve, nem nyugszik biztos alapon s Kemény és Balzac egymáshoz való viszonyát is ferde világításban tünteti föl; többet is, kevesebbet is mond, mint szükséges lenne s ezzel csak Kemény írói nevét és érdemét kisebbíti.

Ifj. DENGI JÁNOS.

A FELESÉG CSÓKJA.

— Gyalázat!

— Édesem . . . angyalom!

— Gyalázat és tizszer, százszor, ezerszer is azt fogom mondani, hogy gyalázat! De ne tessék azt hinni, drágalátos barátocskám, hogy engem olyan könnyű megcsalni, mint a feleségedet.

— Csak azt tudnám, mire alapítod ezt az agyrémet...?

— Semmire fiacskám. Csak arra, hogy kezdesz kihűlni, mint a földteke . . . Ohó, itt a háttérben valaki motoszkál...! Nem tudtam, kicsoda az utód, de bizonyos voltam benne, hogy jönni fog. És íme, megjelent . . .! Mikor az imént ez a szöszeség mellettünk elhaladt, a köszönésekből tisztába jöttem veled — veled — a helyzettel . . . Ilyen utód...! Ez a nő legyen az én utódom . . .? Szégyeld magadat, különbet választhattál volna . . . Semhogy ezt elismerjem, inkább . . . inkább . . .

— Mit inkább?

A nő felsóhajtott, aztán nevetve odavágta:

— Inkább légy a feleségedé! Érted? Utánam csak a feleséged következhetik. Érted? Visszaadlak a feleségednek. Ez lesz a bosszúm!

Vilmos tiltakozik:

— Ne avatkozzál magánügyeimbe.

Lydia zavartalanul folytatta:

— Jól esnék egy kis szakítás . . .? Engem nyomtalanul eltüntetni a sülyesztöbe, ugy-e? Nem, uracskám . . . ez a kedves vágyacskád nem fog teljesedni. Vagy én, vagy a feleséged, de hogy utánam végigkalandozd az egész nőnemű emberiséget, azt nem fogom túrni. Ennélfogva visszaszár-

maztatlak, a honnan kaptalak, családodnak. Megint család-apa léssz, a mi nem is legutolsó foglalkozás, mikor valaki öt gyermek édes kis papuskája . . .

— Lydia!

— Majd felvilágosítom a te kis bamba feleségedet, a kit szerettél öt gyermek erejéig, s a ki elhitte neked, hogy ezzel a hűséged le van törlesztve! Ostobaság! A mieink vagytok, nyomorultak — a míg szuszogni tudtok. És a szánkat se öt, se tíz gyerekkel nem tömetjük be magunknak . . .

És ott hagyta Vilmost Monaco kellő közepén, a fejedelem palotája előtti téren, a bástya mellett, melyről olyan édes-bájos a kilátás le Monte-Carlóra, a kék öbölre és tovább a kanyargó partvidéken Beaulieu felé. Otthagyta és felkapott egy villamosra, mely Monte-Carlóba vitte.

Vilmos egy darabig utána nézett, aztán a tenger felé fordult.

Teringettét! Ez az asszony belé látott . . . Teremtőm! Hát olyan bűn az, ha valaki három évi viszony után el akar sompolyogni amúgy angolosan mellőle, ama nő mellől, a kinek már semmi — mondjuk — mondani valója nincs. S a kit végiglapozgatott számtalanszor, úgy, hogy már úgyszólván könyv nélkül kitanulta. Hol van az megírva, hogy a viszonyoknak is örökké kell tartani? Hisz akkor ez második házassággá válnék s a szeretőt is csak válóperrel lehetne a nyakunkról lerázni, mint a feleséget, a mi a társadalmi rendnek alapos felforgatását jelentené.

A vonatok alul a parton egymásután vágattak végig Nizza felől Ventimiglia felé és Ventimiglia felől Nizza felé és Vilmos, Rajnai Vilmos még egyre ott őgyelgett a bástyán. Még azt se vette észre, hogy a monacói hadsereg egy tekintélyes része kivonult és felváltotta az őrséget a palota előtt.

Egyszerre aztán magához térve, egyet-kettőt suhintott pálcájával a levegőben és elindult le a völgybe Condamino felé, melynek egyik szállójában ő lakott — az utód. Ide rejtette el a felesége . . . nem, Lydia szeme elől . . .

Budapesten lehetetlen lett volna Lydia őrszeme alatt

ez a szerepsere. Elutazott hát Monte-Carlóba, magával vitte feleségét és öt csemetéjét, hogy Lydia ébredező gyanúját végkép elszundikáltassa. De nem sikerült. Lydia addig köhéscselgette fel az urát éjente, míg az a Rivierára küldte. Alig érkezett meg, a kitalasztalt szerető éles tekintetével fölfedezte a «szöskseséget». E fölfedezés utójátéka a monacói jelenet.

Rajnai Vilmos belátta, hogy legjobb lesz a szöskseséget (egy budapesti független özvegyasszonyt) Monte-Carlóból eltávolítani Mentoneba, Nizzába vagy Cap-Martinba.

Föl akarta szállójában keresni, de épp a kapu előtt a feleségébe botlott, a ki öt csemetéjét ott sétáltatta a verőfényen.

Emmi már messziről nevetett feléje, derűtsége veteledett a verőfényvel, a tenger kékjével.

— A papa! A papa!

Mind az öt apróság kaczagva rohant hozzá és belécsimpaszkodott.

Aztán karonfogta a feleségét és felsétált velök Monte-Carlóba.

Emminek sohase volt pajzánabb kedve.

— Képzeld csak Vilmos... az a Lydia! Az imént találkoztunk és úgy hamarjában, kutyafuttában féltékenynyé akart tenni... Hogy menjek fel utánad Monacóba, mert ott valahol egy szöske nőszemély veszélyezteti a te közbátorságodat.

— És te mit feleltél neki?

— Kikaczagtam. Majd bizony, a kinek öt ilyen orgona-sípja van, annak máson jár az esze, mint a mamájukon!

Őszinte bizalommal ragyogott a szeme, mikor az ő Vilmosára felvetette.

— Különben is, nem ismerem a féltést. A mig az uram szeret, nem hágy el, ha meg már kikoptam a divatból, bele kell törődnöm.

Lydia ugyancsak kikapott a merényletért, hogy az ő derék, jó, kifogástalan férjére egy gyanúárnyékot mert rá vetíteni — habár tréfából is. Ebéd, vacsora alatt, sétaközben minduntalan szurkálgatta Emmike.

— Nézz oda csak Vilmos, milyen helyes egy asszony megy most át az úton. Vili! ezek a lábacskák, ez a boka... Ez már mondja, ugy-e? Ezek a francia nők csakugyan egytől-egyig csábítók. Ha én férfi volnék... hej! Vili, beh sok bajod volna velem!

És aztán kapta Vilmost s együtt futottak egy-egy szép asszony után.

— El se képzelheted, Lydia, hogy' tudok én a nőszépségben gyönyörködni. Az én uram hűtlenkedhetik hatósági engedélylyel.

Lydia ajka pirosabb lett a szokottnál. Talán bizony a sok harapdálástól. Ez az asszony az ő gyanútlanágában még összeboronálja a szöskseséggel! Óh! Ő mindenre képes! Ha az ura elhitei vele, hogy a szöskseség kellemes ismeretség, befogadja. Mert az ő szemében csak egy tekintély van — őt gyermekének papája, kit vakon követ még szeszélyeiben is.

És Lydia maga előtt látta a szeszélyek hosszú sorát. Ő rántotta ki házi-sipkás nyugalmából és rendjéből, ő kapta a kalandos viszony ízére. Inyenczczé tette... csókinyenczczé. Mert a csók ezerféle, annyi, mint a nő. Mind-egyik máskép csókol s a ki belecsókol egy viszonyba, nem szabadul többé. Vágyak élednek és gyűlnek és sodornak mind tovább kerengő tánczban, hosszú során végig a csábító, lelkendező, kínálkozó, élveteg, olvatag ajkaknak. És mindnyájan feléje lehelik: más vagyok, egészen más, mint akárki! Uj vagyok egészen, senki úgy nem csókol, mint én! És ő támoilyogva, tántorogva hull egyik karból a másikba és ajakról-ajakra csókolva vándorol s minél tovább jut, annál tovább kívánczozik — újra, mindig csak újra, másra, mindig csak másra.

És ennek ő az oka! Ő rántotta ki először ezt a családi boldogság tormájába esett férjet a tormából s az most már nem éri be vele, az ő ízével; kíváncsi lett a mások ízére. És tovább fog keringeni viszonyról-viszonyra.

Érzi, mégis csak érzi, hogy még mindig szereti ezt az embert, a ki (most látja) őt sohase szeretette igazán. Neki szerelme volt Vilmos, Vilmosnak Lydia csak viszony.

Lydia az éjjel nem tett egy hűnyást sem. Egész történetük végigvonult lelke előtt, a kezdő szerelem első dagadásától a kifejtett, teljesen megértett, viszonzott szerelem mámorító hymnusáig.

És így szereésen mást utána? Nem, azt ne tegye; menjen vissza a feleségéhez. Azt úgyse fogja sohase úgy szeretni, mint őt szerette — a kedvesét.

Másnap átrándult Cap-Martinba. A szöszkeség már nem volt ott — elutazott Budapestre. Bizonyosan meg volt sértve a szerep miatt, melyet Rajnai vele játszat.

Este Emmi a gyerekekkel a szobában maradt, mert Andorkának a homloka kissé forró volt. Rajnai Lydiával együtt ment a játéktermekbe.

Az ajtóban megállította Lydiát.

— Olyan szép holdas az este, nem sétálnánk egyet idekűnn?

— Akar nekem valamit mondani?

— Akarok...

Fel alá sétáltak a kínálkozó padok és sejtelmes bokrok közt a sétatéren.....

Lydia megszólalt.

— Mit akar mondani?

— Mit keresett Cap-Martinban?

— Hm! Tudja már, hogy ott jártam?

— Tudom, mit keresett ott! Bele ártotta magát az én dalgomba! Ráijesztett arra a nőre és elriasztotta...

Lydia tiltakozik. Magyarázgatja, hogy az a nő bizonyosan ráunt a helyzetre... és magától ugrott meg...

Rajnai nem hisz ártatlanságában. Gyanusítja, hogy benne volt a keze...

Lydia hirtelen meggondolkozik és nem szabadkozik többé. Elvállalja... Úgy van... úgy... igaz..., ő azért járt Cap-Martinban, hogy azzal a nővel beszéljen — kérdőre vonja — elűzze...

Rajnai föl van lázadva ezen az orczátlanságon. A feleségével semmi baja, csak a szeretője nem hagyja nyugton.

Lydia néma marad s a szemrehányások ellen nem védekezik... Egy kukkal sem...

Talán bizony el van határozva valamire? Úgy látszik... A langyos, kéjes éjjel furcsa gondolatokat kelt az emberben — mikor köröskörül minden csak fény, illat és ragyogás... A bosszú elalszik és ébred a szerelem... a kábító, az észvesztő, a mely elfelejtet mindent és izgat... meg lüktet...

Megeshetik ilyenkor, hogy a kit már elhagytál s a ki magát is elhagyottnak érzi, egyszerre megfeledkezik magáról s te csak azon veszed észre magadat, hogy az a nőszemély hirtelen megölel — magához szorít forrón, mintha meg akarna fojtani... Aztán egy csókot érzesz az ajkaidon... egy bizsergő, részegítő csókot... s mire magadhoz térnél, a tünemény nincs sehol...

Ott állsz egyedül, kábultan... egy padra ereszkedel... és ott maradsz üdögélve... annak a csóknak az ízével...

Ilyet még nem érzett Rajnai — így még nem csókolta meg Lydia egyszer sem! Ezt a könyvet ő még nem forgatta végig... van ennek még olyan lapja — melyet még nem olvasott el...

Csütörtökre volt tervezve a hazautazás... Rajnaiék nem utaztak el...

Pénteken Lydia levelet kapott az urától, a ki sürgette a hazajövetelét... Azt felelte: egyelőre nem mehet...

A helyett áttette lakását Nizzába... Mert neki Monte-Carló nagyon zajos...

Rajnai pedig kezdett kirándulgatni Nizzába, a nélkül, hogy Emmi oda magával vitte volna. Még csak el se hitta... Lydia meg ezentúl sohase jött Monte-Carlóba. Szinte azt lehetett hinni, hogy kerüli Emmi...

Hiába kerülte; Emmi jól tudott mindent. Nem volt ő olyan bambácska, a milyennek Lydia gondolta... Csak épen jó volt... Nagyon jó... és elnéző... és megbocsájtó...

Elnézte hát Vilmos kirándulásait Nizzába és nem kérdezte, miért járogat oda mindig egyedül...

Nem is ellenezte, hogy ma megint átmenjen... pedig kiérezte ennek a mai átrándulásnak jelentőségét; hogy ennek az újból feltámadt viszonyoknak egy új korszaka ma

fog kezdődni... Mégse szólt egy szót sem, a minthogy máskor se tette sohasem [szóvá, a mit tudott vagy látott. Holott ő mindent látott és mindent tudott, — látott a szemével, tudott a szívével, hiszen a ki a férjét úgy ismeri és szereti, az ne volna benne bizonyos, hogy mi előtt áll? A megpróbáltatásnak olyan hosszú korszaka előtt, a milyenen ő már egyszer átment — egy panasz-szó nélkül — csak épen sok, sok titkos könnyel, melyeket nem lehetett mindig elfojtani...

— Mikor jössz haza?

— Talán csak az utolsó vonattal... A mai veglione nagyon mulatságosnak ígérkezik...

Emminek egy izma se rándult meg az arczán...

Vilmos bucsuzik.

— Pá puczikám!

Emmi megöleli...

— Vigyázz magadra!

És megcsókolja... nem is hosszan... nem is forrón... még csak melegebben sem, mint máskor... De ennek a csóknak valami ize lehet, különös egy ize, mert Vilmos megáll és a felesége szemébe néz, mintha még egy csókot kérne ebből a fajtából... És kap is egyet-kettőt — a mit vissza is csókol — kétszer-háromszor és csak aztán megy el...

A felesége kikiséri s utána néz az ablakból, a hogy lemegy a pályaudvar felé... Aztán ledől a pamlagra és el-elmélázik... A gyerekek be-befutnak és ránczigálják mamuskát... Andornak panasa van Bibire, — Mukin súlyos sérelem esett, a miért Guszti felelős — Petyi siránkozva keres igazságot az anyai törvényszék színe előtt. — Mind hiába! az anyai törvényszék szünetel... csak egy-egy szóval háritja el magától a kötelességét... «Ugyan gyerekek! Maradjatok veszteg! Ne bántsátok mamát... nem látjátok, hogy fáj a feje...»

— Fáj a feje — mamának fáj a feje — ismétli a gyerekeknek a nevelő és kitessékeli őket a másik szobába...

A mamának nem a feje fájt... Egészen más fájt neki... A szíve! A papa után... A ki lement a pályaudvarra — hogy felüljön a vonatra és elmenjen Nizzába

a nénihez, Lydia nénihez, a ki már nagyon — de nagyon várja...

Ó! Vajon el fog-e a papa menni! Nem fordul-e meg útközben s nem jön-e vissza?...

Vissza kell jönnie! Ha megértett mindent, a mit maminkó abba a csókba belecsókolt — az ő szelid lelkét, az ő néma szerelmét, az ő megbocsátó fájdalmát s az ő visszavágyó, forró, perzselő, sóvár epekedését...

Ilyen csókot a papuska nem találhat annál a néninél Nizzában... Az ő csókjai egészen más természetűek, vérforralók, hevítők, nyugtalanítók. Azok a nénik ilyen piros — tulipiros — égő piros csókokat osztogatnak... A maminkó puszija egészen más — nem piros — inkább kéknek vagy lilaszinnek lehetne mondani, ha a csókokat be tudnánk váltani színnyelvre... Van abban a kék csókban hűség, ragaszkodás, igazság, tisztesség és melegség... de egészen más természetű melegség — a házi tűzhely biztató, fölengesztelő, mérsékelt, de állandó melege...

És ez a csók ott ég az arczon! Nem lehet letörölni. És magával viszi a papuska minden tagjában, mert az a csók, annak az érzése végig csörög minden érében...

Elmehet ő Nizzaig — az a csók ott fog égni az ajkán. És ha apuska le fog szállni Nizzában a vasútról, kellenül fog a szálló felé menni, hol a néni várja, furdalásokat fog útközben érezni, a fülében a maminkó hangja fog csengetni és a szeme előtt az orgonasípok fognak táncolni és egy hang azt fogja untalan susogni — fordulj meg, fordulj meg, — nem illik, hogy a nénit meglátogasd. Eredj a gyerekeidhez, eredj maninkóhoz...

De hát apuskát az ígéret kötelezi — és hogy szavának álljon, elmegy Nizzába, el a nénihez... A néni örömmel várja, felé rohan, megöleli hirtelen és megcsókolja...

De apuska megtorpan... szinte elborzad és önkéntelenül — a nélkül, hogy fogalma volna róla, miért, miért nem — ellöki a nénit magától... És a képihez kap... mintha azt a csókot le akarná törölni...

A néni meg van sértődve és így szól:

— Vilmos! Hát nem kell az én csókom? —

— Bocsáss meg, Lydia...

— Eredj — eredj a feleségedhez, te megértél a hűségre.

És maminkó várja apuskát... nem is vár hiába... mert egyszerre csak belép... s elmondja, hogy Lydia néni holnap elutazik...

Mikor Lydia néni másnap átutazott Monte-Carlón — az egész Rajnai-család ott várta a vasúton.

A gyerekek megéljenezték — maminkó pedig egy bokrétát nyujtott fel a kocsiba...

A vonat megindult... a gyerekek zsebkendőiket lobogtatták utána — Lydia néni meg mélabúsan a bokréta virágainak szirmait tépegette és szórta ki az ablakon.

BERCZIK ÁRPÁD.

A CZENKI SÍRBOLT.

1910 április 8.

Gyászt hirdető nap, átok-verte mult,
Mely ötven év előtt reánk borult.
A nemzet szíve megrendül megint,
Ma is megrendül, hogyha rátekinthet.
A csillagok közé van az felírva,
Bús fényt lövell onnan a czenki sírra,
S gyötört hazánk szemében köny remeg,
Látván, hogy ott Széchenyi szendereg.

Ah! mily idő volt, mily kecsegtető!
Nyiló tavasz, új éltet hirdető;
Érezni kezdtük börtönünkön át
A szabadság rég várt fuvallatát.
S im egyszerre, bár nincs borús előjel,
Ránk sujt az ég egy villámos dőrejjel,
S ő, a leghívebb, ő, a legnagyobb,
Romba dölve bennünket itt hagyott.

Döbbenve álltunk a rémhír felett,
A sír szinte reményünk sirja lett,
Temetkező fél a nemzet maga,
Sötétlő pont az égbolt csillaga.
A költő lantja is gyászfátylat ölte,
Nagy veszteségünk hangot csalt belőle
S azt, a mi a kidőltben isteni,
Dalban kívánta örökíteni.

Napunk volt Ő, sugárit hintve szét
 Fölbresztette alvó nemzetét,
 Utat jelölt, biztos vezér-irányt
 A messze tündöklő nagy czél iránt.
 Próféta-lelkével jövőnkbe látott
 S reményt, vigaszt mikor már nem talált ott,
 Sötét örvény fölött emelt kezét
 S mélységébe önként temetkezett.

Beszél-e most hozzánk ez ötven év,
 Zászlónkra írva a Széchényi név?
 Felé fordul-e most szivünk, eszünk,
 Midőn ma róla így emlékezünk?
 Úgy szeretni a hont, mint ő szerette,
 Bölesen, hiven, lidérczfényt nem követve?
 Biztató választ mindhiába vár;
 Zúg a hullám, borús a láthatár.

Oh! czenki sírbolt, mely elrejtéd őt,
 Törődve állunk zárt ajtód előtt.
 Nyiljék föl a zár; im azért jövénk,
 Hogy visszakérleljük még őt közénk,
 Hogy népe lelkét szüntelen sugallja
 Honszerelme, eltűnt dicső alakja,
 Melynek értéke az elröppenő
 Idővel nem csökken, de egyre nő.

Eltűnt! de nem minden tűnt el vele;
 Fölöttünk leng még őrző szelleme.
 Lengjen s tanítson szirten-gáton át
 Erős hittel követni nyomdokát.
 Csak azt ne, azt ne hagyja ránk örökbe,
 Mi nagy szivét oly rémitőn gyötörte
 S mért rá titokban dülő szenvedést:
 Hazánk jövőjén a kétségbesést.

SZÉCHENYI.*

Nem gyászra gyűltünk, sírod éjjelében
Félszázad óta nyugvó nagy halott;
Jósajku dalnok elzengette régen
Az elmuláson vett diadalod;
Ott tündökölsz most, fenn a magyar égen,
Csüggedt szívünk' onnan vigasztalod.
Áldott fényét hány csillag hinti ránk!
De csak te adsz, sarkesillagunk, irányt.

Bűnünk-e, vagy balvégzetünk okozza,
De hányatunk habok játékaként;
Küzdelmeinknek nincsen vége-hossza,
Meddő tusák! Siker nem int felénk.
Mit oldni kell, saját kezünk bogozza,
Csalódás kísér minden új reményt,
S látjuk, hogy a magával meghasonlott
Magyarra már a romlás bérceze omlott.

Hát nincs remény, hát mindhiába küzdünk?
A szó kimondva: elvégeztetett?
Nincs földi kéz, mely elfordítsa vesztünk?
A béna karban megszibbadt a tett?
Hát nincs erőnk, hogy bűnt lerázva kezdjünk
Egy szebb, egy jobb, egy tisztább életet?
Van. Megsegít, nagy szív, szent honszerelmed,
Ha minden szív egy szívvé forr tebenned.

Van egy, mi legfőbb: biztosítani sorsát
S enyészettől megóvni nemzetünk' . . .
Könnyelműség, vagy elbizott botorság
Vallhatja csak, hogy el nem vesztetünk;

* Felolvasta szerző a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén, 1910 május 1.

A példa mást mond. Hány hatalmas ország,
 Hány büszke nép a semmiségbe tünt,
 S mi, a kiken balsorsnak átka ül,
 Mi vétkezhetnénk büntetetlenül?

Hány semmiség gyújt minket lánggra, s hány nagy,
 Piritó sérelem hagy hidegen :
 Hogy nyelvünk gyakran koldúsnál silányabb,
 Nem jut a templom küszöbére sem,
 Enyészik, mint homokzátonyra hányt hab ;
 Vérünk saját honában idegen,
 S pirul, magyarságában meggyalázva ;
 De szívünket mindez nem hozza lázba.

Nagy Széchenyink ! Ajkad kimondta bátran
 (Az ég beszél így, a mikor dörög):
 Minden fejlődést széles e hazában,
 Mely nem magyar, lelkemből gyűlölök ;
 A kincs se kell, ha nemzetem hazátlan,
 S idegen lesz e véráztatta rög.
 Minvérünkhöz szent tartozás a hűség,
 Alkudni bűn, hátrálni kishitűség.

És kérve-kértél: Bármint forr belül,
 Csititsuk el szívünk kevély daczát ;
 Megállva a királyi szék körül
 Menthetjük csak meg a magyar hazát.
 A sok kajánt, ki kárunkon örül,
 Hivhatjuk-é, kivívni igazát?
 A latrokat, kik rázzák már a koczkát,
 Hogy Árpád drága örökét feloszszák . . .

Te égtél, mint a Hóreb csipkebokra,
 Munkára hitt, de óvott is szavad :
 Népem, ne építs palotát homokra,
 Földindulás jön, boltja rád szakad ;
 A tett előtt hallgass a józan okra,
 Az alapon kezdđ rakni házadat,
 Majd sor kerül a végén a tetőre,
 De a tetőn hogy' kezdenéd, te dőre.

Az ábrándok könnyen veszélybe csálnak,
 A szenvedély se jó tanácsadó.
 Fejjel, bizony, bolondság menni falnak,
 A jó szerencse mindig meg nem ó;
 Ne arra tartsunk, hol nagyobb hatalmak
 Utunk szegik, vagy vár a csaptató,
 S a zöld ággal fedett gonosz verem,
 Mely oroszlánt is elnyel hirtelen.

Nagygyá a hont nem törvénykönyv teremti,
 Lärmás tömeg sem, hanem az egyén.
 Ne légyen itt silány és léha senki,
 Egy kéz se álljon tétlenül, henyén;
 Ha erejét a honfi mind kifejtí,
 Nem lesz a nemzet szolga és szegény.
 A tiszta erkölcs s munka tesz szabaddá,
 De nép ha romlott, szolgaság szakad rá . . .

Óh megbocsáss, te nagy szív, fényes elme,
 Hogy szárnyszegetten vergődik dalom,
 És a helyett, hogy téged ünnepelne,
 Fölsír benne a honfi-fájdalom.
 Hány álmod él, még szebb valóra kelve!
 E virulást mért nem magasztalom?
 Nem ihlet-é eszméid diadalma?
 Lehetne ennél méltóbb tárgy a dalra?

E csarnok is dicső neved' dicséri,
 Szép Budapest neked hódol, neked,
 S a munkazaj, mely zeneként kíséri
 A benne pezsgő ifju életet.
 Dús paloták, pompás hidak pilléri,
 Száz gyárkémény, mely ég felé mered,
 És a dübörgő száz meg száz vonat,
 Mind a te lángeszednek hódolat.

Mit szived érzett, elméd alkotott,
 Örökül új s új nemzedékre száll;
 De engem üldöz kettős jóslatod:
 A nagy jövő s a kisszerű halál.

Fejünk felett két lángírás lobog.
Melyik telik be? . . . Minmagunkon áll:
Követve téged szívünkkel s eszünkkel,
Nagy lesz hazánk, silányul nem veszünk el.

Dicső nevedtől hangzik most az ország;
De a név puszta szó, hangzik s kihal.
Ne nagy neved, lelked szálljon le hozzánk,
Süvöltsön át, mint tisztító vihar;
Tűnjék az önzés, bújjék a botorság,
Köszöntsön fényes virradást a dal:
S az új hajnal hívjon munkára, tette,
Egymást megértő, munkás szeretetre.

VARGHA GYULA.

S Z E M L E.

Björnson.

A 78 éves Björnstjerne Björnson halála hírére, az utolsó évek emlékeinek hatása alatt, egy prédikátor ravatalát látjuk magunk előtt, a ki agg korában is fiatalos tüzzel hirdette individualis, majd socialis humanismusának igéit. Murri Linda érdekében kifejtett agitatója, a lengyelek ügyében a poroszok ellen intézett heves támadások, alaptalan beavatkozása a magyar nemzetiségi kérdés darázs-fészkébe mint publicistát tüntették föl, s szinte elfeledtették benne a költőt. Hozzájárul ehhez közismert arcsképe is, a melyről haragosan bozontos üstöke s a magasan domboruló homlok alól kivillogó szűrő tekintet szintén az agitátorra vall.

Pedig Björnson hírnevét költészetének köszönhette hazájában s Európa-szerte egyaránt, s valószínűleg az utókor is csak költői munkásságát fogja méltányolni.

Költészetét, főleg annak drámai oldalát, nem csak az ő másféle működése szorította háttérbe, hanem főként nagy honfitársa, Ibsen. Ibsen, a nagyobb és gazdagabb művész, ki a kor kételkedő lelkének is inkább megfelelt s többet és jobban tudott ábrázolni, kevesebb szónoklat mellett; darabjaiban gazdagabban, változatosabban van ábrázolva a modern culturélet a maga mély erkölcsi conflictusaival és szenvedéseivel; az ő meghasonlott, kételkedő, lehetetlen czélokért elvakultan küzdő s tönkretjűtő, hamis felfogásra életet alapító vagy az életet s annak realis örömeit büszkén elfutni hagyó embereiben inkább hiszünk, mint Björnson elveket hajszoló alakjaiban. A mellett munkásságának jó része inkább localis, mint Ibsené.

Björnson atya paraszt családból származott s protestáns pap volt. Ifjúságát Björnson (szül. 1832) a Romsdal-fjord fenségesen szép vidékén élte. Hazájának hatalmas természeti sceneriája, mely a norvég írók lelkében oly feltűnően tükröződik, őt is végig kíséri alkotásain s az *Erönkön túl* Klárája az ő lelkének hymnu-

sát zengi: «Van ebben a természetben valami, a mi lelkünkben a szokatlant is életre kelti. A természet körülöttünk minden megszokott mértéknél hatalmasabb.»

Másrészről annak hatása érzik fejlődésén, hogy falun nőtt, s papnak a fia, kinek házában sok hívő fordult meg ügyes-bajos dolgainak eligazítása végett. Ez fejlesztette emberismeretét. Nagyobb diák korában Christiániába kerül; a norvég nemzetiségért való küzdelem sodrába a dán cultura ellenében. Fölismeri a színház óriási jelentőségét a nemzetiség szempontjából s megveti alapját, a köréje sereglő ifjúság segítségével, a norvég színháznak és színészetnek.

Apróbb hírlapírói sikerei között ébredezni kezdett költői hivatásának tudata s 1856-ban megírta első színművét, a *Håborús világot*, s gyönyörű elbeszélését, *Synnøve Solbakkent*. Mindkét műve nagy sikert aratott s megerősítette elhatározásában, hogy életét atyja s családjának akarata ellenére is az irodalomnak szenteli. A következő tíz év alatt keletkeztek szép elbeszélései, melyek közül a *Halászleány*, *A nászinduló*, az *Atya* a legkiválóbbak, s ekkor írta a *Sánta Hulda*, *Sverra király*, *Sigurd első futása*, *Sigurd második futása*, *Sigurd hazatérése* című drámáit.

Mint drámaíró és színbíráló a norvég nemzeti drámáért küzdött, mely magán viselje a többi skandinávoktól, első sorban a dánoktól megkülönböztető bélyeget. Minthogy nemzete dicsőséges jelennel nem dicsekedhetett, színdarabjainak tárgyaért a multba ment vissza. A nyelv formáit, kifejezéseit az islandi sagákból, prózai elbeszélésekből ő maga alkotta meg.

E drámák hőse rendszerint erős-akaratú, hatalmas ember, küzdelemre termett jellem, kiben Björnson a maga harcra vágyó, nagy eszmék után sóvárgó lelkét rajzolja. Azonban első drámái csak nemzete körében keltettek igazi érdeklődést, mert az erősen nemzeti jellegű drámák, ha nincsenek hatalmas megjelenítő erővel rajzolva, mint Ibsen *Trónkövetelői*, nem érdekelnek s nem kötnék le eléggé, mert az idegen nemzet lelkesedése csak tiszteletet kelt lelkünkben, visszhangot alig.

Novellái a parasztek életét tükrözik. Ebben az osztályban látta Björnson Norvégia életerejét, ebben a nemzeti hagyományok letéteményesét a hivatalnoki karral s a kereskedőkből álló polgári osztályllyal szemben; ezért lett később a paraszt-párt vezére. E fölfogáshoz képest egészen más szerepet játszik a parasztság az ő novelláiban, mint az addigi irodalomban. A pa-

raszt nem aljas, buta, gonosz vagy neveltető, hanem ember, a ki fel van ruházva jó és rossz emberi tulajdonságokkal egyaránt, mint Zimmermann s Auerbach elbeszéléseiben is. Lelki életüknek fővonásai bizonyos külső kimértség, mesterien rajzolt szó-fukarság és darabosság. Érzelmek, ha nem valami változatosak is, erősek és mélyek, híven ábrázolják a norvég népnek a természettel vívott évszázados küzdelmeiben szerzett lelki erejét. Björnson a továbbfejlődés csíráit is a parasztságban keresi, azért hősei, mint Arne, elkiváncognak életük korlátai közül, mert jobb jövőt kívánnak; nem az életközöny úzi őket vándorútra, mint pl. Gorkij alakjait. *Halászleány* cz. elbeszélése egy parasztleányka sorsát mondja el, a ki a faji küzdelem-bírásban feláldozza szerelmi boldogságát, csakhogy híres színésznővé küzdhesse fel magát. Ily gazdagok, fejlődésképesek az ő parasztjai.

Költői tehetségére Goethe szavai alkalmazhatók: a legnagyobb mértékben megvan abban az állapotok eleven megérzése s az annak kifejezésére irányuló tehetség. A lelki állapotok rajza, a természeti képek ábrázolása egyaránt mesteri.

Norvég irodalomtörténetírók nem győzik eléggé hangsúlyozni az úgyszólván általa teremtett drámai és elbeszélő nyelvnek nagy nemzeti fontosságát; a mi közönségünknek ez az érdem idegen marad, ámde stylusának komor egyszerűségét, jellemző erőben való gazdagságát az is élvezheti.

1860-tól 1863-ig külföldön élt, a politika zajától távol, nyugodtan dolgozgatva. Főleg Münchenben tartózkodott, de lelke még hazájában maradt, annak történetéből, mondáiból írt drámákat, még teljesen benne élt a norvég nemzetiségi eszme ideáljainak körében.

Életének ebbe az első időszakába élénk lyrai tevékenység is esik. Lyrája nem szerelmi lyra, hanem hazafias: ő a norvég nép-hymnus alkotója.

A külföldön szerzett impressiók, hatások és eszmék csak hazatérte után kezdtek benne lassan ébredezni. Egypár jelentéktelen drámát írt. Ezeknek egyike, a *Fiatal házások*, első kísérlete a modern tárgyú lélektani dráma terén. De csak tárgya volt modern, eszközei a régiek.

Világfelfogásának fővonása e korig az erős vallásosság, abban a szigorú protestáns értelemben, mely az északi országokban évszázadok óta uralkodott, s melyet ő atyjától örökölt; másik uralkodó eleme a nemzeti eszme. A társadalmi, erkölcsi,

bölcselmi eszmék felé Ibsennek 1869-ben előadott drámája irányította figyelmét, az *Ijúság szövetsége*.

Ismét külföldön jár, mohón olvasva, tanulva mindent, a miben az emberiség jövőendő szellemi és erkölcsi életének kútfejét hiszi.

Midőn 1875-ben hazájába visszatért, ismereteiben, világfelfogásában megváltozott, le akar rombolni minden korlátot, mely az emberi tehetségek kifejtését, az élet-örömet gátolja; csak egyben hisz, az emberi élet nagyságában, melynek a munka az alapfeltétele. Csak egyben nem változott: ép oly lankadatlan harczosa új eszméinek, akár azelőtt a régieeknek. Új eszményeiért azonban nem csupán mint politikus és népszónok küzd, hanem eszméit műalkotásokba, drámákba, regényekbe, elbeszélésekbe is öltözteti. Újabb drámái közül a *Szerkesztőben* a lelkiismeretlen hírlapirodalom túlkapásait, a *Csődben* az ipari vállalkozásoknak minden erkölcstelenségre kész szédelgéseit, a *Királyban* a monarchikus elv túlhajtását s az állami vallások hazug morálját támadja; *Magnhild* című elbeszélésében a szerelem nélkül férjhez ment s életét eladó nőnek a szabadsághoz való jogát hirdeti; *Leonarda* című színdarabjában szabadabb, emberibb morált követel a színleges, csak formákban élő helyett; a *Keztyű* egyforma elbírálást sürget a sexualis morál szempontjából férfira és nőre nézve egyaránt.

E drámák, ha eljutottak is a külföldre, kivált Németországba, a jól megszerkesztett *Csőd* kivételével nem arattak nagyobb sikert. Főoka ennek, hogy sokszor a prédikátor lépett előtérbe a művész rovására.

E korbéli alkotásai közül legjobban kimagaslik az *Erönköntül* című darab első része. A csodákba vetett hit tragédiája ez; cselekménye minden izével a tragikus kifejlésre irányul. A benne rejlő, gazdag érzelem és költészet, a hős jellemzése, a különböző hangulati elemek összehangolása méltán helyet biztosítanak e műnek az újabb kor maradandó drámai művei közt. Az átalakítás művészete szerencsésen eltakarja az erős irányzatot, melynek leplezetlensége bántó a művészetben. Költői hatását növeli az eleven természet-megérezés s a színes, tömör és kifejező nyelv. E művében nyilvánul leginkább Björnson drámai energiája. A darab második része a socialis kérdés megoldását az ember-szeretetben, nevelésben és munkásságban keresi. Az első rész az ideális, a második az anyagi életfölgorgás túlságait rajzolja.

Ide sorakoznak a huszadik század első éveiből *Laboremus*

és *Storhove* drámái, melyek az ember célját és az élet értékét a munkában látják.

Dramáival mintegy el akarta söpreni az előítéleteket, elbeszélő műveiben a romok között az új utat akarta megmutatni. Az új nemzedék nevelésének kérdése tolult lelke elé, annál is inkább, mert kedvenc gondolatkörének, az átöröklés kérdésének correctivumát kereste. Nevelési elveit, melyek sarkpontjai az anyai nevelés fontosságának hangsúlyozása s a sexualis felvilágosítás követelése, egy regényben foglalta össze, melynek címe: *Lobogók a város és a kikötő fölött*. Jobban sikerült ennél az *Isten útjain* című regény, mely az ösztönszerű, rajongó, lelkes életöröm magasztalása.

Az agg író telete végéig roppant tevékenység jellemzi; minden szellemi mozgalmat figyelemmel kísért s a mi az ő oly nehezen megvalósítható humanismusával megegyezett, azt fölkarolta s megpróbálta művészi alkotásban kifejezni. Az amerikai viszonyokra hivatkozó új gyermeknevelési rendszernek, a gyermeki lélek jogának Ellen Key műveiben ismertté vált elvei *Daglannet* című drámájának megírására ihletik, melyben az öregeknek, a szülőknek jogát gyermekeikkel, az ifjúsággal szemben teljesen megtagadja.

Utolsó regénye, *Mary*, szintén a modern moralisták eszmekörének egyik kedvelt témáját hirdeti: egy hiszékenységnél fogva magát szabadon átengedő nő lelki tisztaságának kérdését, ki tetterre büszke s ez által megőrzi lelki érintetlenségét. E regényben sok beszéd és pathos közt kevés valódi élet van, ezen regényben nem hiszünk neki. A kis Szonja jut eszünkbe a *Raskolnyikov*-ból, a ki sokkal alsóbbrendű, egyszerűbb, öntudatlanabb teremtés, de az élet valóságában, erkölcsi szenny közepett is, sok szóbeszéd nélkül, tisztán, mocsoktalanul jelenik meg lelkünkben.

Ez az, a mi Björnson életének vége felé sokszor hiányzik költészetében: a művészi megjelenítés; alakjai életében nem tudunk hinni, nem keltenek illusiót; ezért szorul Björnson hátterbe Ibsen mellett. A problema, melyet analysál, kevés művészettel van leplezve műveiben, ezért gyöngé drámáiban az összbenyomás, pedig egyes részletek alkotásában nem egyszer bámulatos művészet nyilatkozik. Ritka műve kivétel ez alól, talán mindössze is csak az *Erönkön túl* első része s az *Isten útjain*, melyekről csak a lelkesedés hangján lehet beszélni. Erkölcsi tanításainak hirdetésében kifejtett lelkes tevékenysége azonban, mely-

lyel egy új humanismust akart diadalra juttatni, bárha az élet nem hagyja is azt ily kereken s követeléseinek túlzásával együtt érvényesülni, elismerésre fog találni a XIX. század erkölcsi fejlődésének történetében.

Farkas Zoltán.

Görögország válsága.

A görögség ősi országából, a világtörténetnek mind a mai napig egyik legmozgalmasabb mezejéről, zavaros, nyugtalanító hírek szállnak immár nyolcz hónap óta szerteszét a világba. A hadsereg — mondták — megszegte esküjét, fölkelt vezetői ellen, a királyfiak ellen, a király ellen; a polgári pártok az első döbbenet hatása alatt szinte megnémultak s a fegyveres erővel szemben tehetetlenül várják, hogy mi lesz; a nép anarchiába sülyedt, a király trónja ingadozik, a királyi család élete külföldi udvarok védelmére szorul; a tengerészek föllázdak és Piraeust bombázzák; egyesek éljenzik a sereget, mások fekete zászlót hordanak körül. Ezeknél is talán súlyosabb: a török kormány izgatott, támadástól tartva készíti legénységét, javítja thessaliai várait, töméntelen iratot vált a nagyhatalmakkal és durván sérti a görög királyságot; egy hajszálon múlik, hogy ki nem tör a háború. A görög sereg körülfogja az athenaei parlamentet és újjászervezését követeli.

Mi igaz ebből? Mi történik odalenn?

Az a betegség, mely ennyi bizonytalan és veszedelmes tünetet mutatott egyszerre, már több mint tíz esztendeje érik lap-pangva s közvetlenül a krétai kérdés szerencsétlen megakadásából ered, valamint 13 évvel ezelőtt is Krétából indult ki a majdnem végzetszerű török-görög háború.

I.

1669 óta, hogy a törökök elvették az ősgörög Krétát Veneziától, az ott lakó görögség megszámlálhatatlan sokszor kelt föl kisebb-nagyobb erővel, hogy szabadságát visszaszerezze, de a hódító hatalom mindig el tudta fojtani a lázadást. Részt vett az 1821-iki görög szabadságharczban; nagy része volt benne, hogy Görögország fölszabadult, de maga tovább is Törökország alatt-

valója maradt. Wellington, Palmerston föltétlenül szükségesnek tartotta, hogy Görögország független legyen, mert semmi se lett volna rosszabb, mint hogy az orosz protectoratus a dunai fejedelemségekhez hasonló új területet nyerjen, azonban nagyon erős görög királyságot sem óhajtottak. Oroszország nagylelkű akart lenni ezúttal Törökország iránt, nem sokat törődött a görög határigazítással. Így történt, hogy a diplomaták 1830.-iki conferentiája Krétát elszakította Görögországtól, vagy mondjuk, nem engedte meg a kívánt egyesülést. Mindazonáltal semmi se gátolhatta meg a kísérlet megújítását. Még 1830-ban ugyan, a mikor szó sem volt különben keresztyéneknek nyújtandó reformokról, a Porta méltányosabb igazgatásra kötelezte magát. Az ígéret mit sem ért. Mikor 1840-ben Mehemed Alinak, az egyiptomi alkirálynak, kormányzása alól fölszabadult, ismét fegyvert fogott — sikertelenül. 1858-ban a rettentő adóztatás kényszerítette a lakosokat fegyverfogásra, mely csak jó ígérettel volt leszerelhető. Csakhogy ugyanazt panaszták 1864-ben és 1866-ban is, megtoldva azzal, hogy az adóteher még súlyosbodott, a régi privilegiumok nem érvényesülnek, utak, hidak még mindig nincsenek, a bíróságok megvesztegethetők, a keresztyén tanú nem számít, hogy az iskolák és kórházak újíttásra szorulnak s a kereskedelemnek háromnál több kikötőre volna szüksége. Abdul Azizt felbőszítette az az alázatos kérvény, melyben mindezt elmondták, kereken elutasította őket, krétai seregeit szaporíttatta, hadvezéreit változtatta: a görögök is készülődtek, vagy 2000 önkéntes kelt át hozzájuk az anyaországból és megindult a csatározás. A fölkelők 1867 elején héttagú kormányt választottak és kérték a nagyhatalmakat, hogy egyesülhessenek Hellasszal.

Mehemet-Emin-Ali pasa igen figyelemreméltó alkotmányjogi tervszellett ment a fölkelők közé, de elutasították. Pedig a hatalmak támogatása nem volt se hideg — se meleg. Maga a görög királyság eddig nagyon tapintatosan viselkedett, az annexiót egyszóval sem említette. Csak a Trikupis külügyministersége változtatott a túlságos félenkségen. Ezért a szultán 1868. végén ultimatumot küldött Athenaebe, hogy a kormány ne engedje meg önkéntesek elhajózását. A mint a görög kormány ez ellen tiltakozott, háború készülődött, melyet csak az 1869. február 18.-iki conferentia akadályozott meg a status quo fenntartásával. Kréta sorsa ismét változatlan maradt, a lázadás elült, mert a görög királyság gyöngé és félenk volt, s mert a hatalmak az orosz

kivételével mind mosolyogtak titokban a törökre. 1887-ben és 1889-ben megint megkísérelték az elszakadást.

A török kormány csak elnyomással tudott felelni a helyett, hogy a hatalmak tanácsára végrehajtott volna bizonyos reformokat és elbocsátott volna néhány vétkes tisztviselőt. 1896-ban meglehetősen nagy szabadságú autonomiát kívántak Kréta részére és azt, hogy európai férfiak bízassanak meg a reform végrehajtásával.* Hasztalan volt. Gyilkolás és fosztogatás dúlt Chania (Canea), Megalokastron (Candia), Rhethymnon (Rethimo) kikötővárosokban s az egész szigeten. Az európai hadihajók legénysége se választhatta el a küzdő feleket. A lelkesedés szikrája hamar átsapott Görögországba. Több népgyűlés egyenesen a krétai szabadságharcz állami támogatását kívánta. Külföldről sok adomány érkezett, sok önkéntes, Garibaldi fia is nagyobb önkéntes csapattal. Kivált az Ethniki Etaeria működött, melynek tagjai közé a hadsereg zömén kívül több miniser is tartozott.

Nem a kormány vezette az országot, hanem az ország a kormányt. Ellenállásról szó se lehetett. 1896. február 8-án György kir. herczeg vezérlete alatt több torpedóhajó ment által, sok önkéntes, és állandóan sok eleséget küldtek. Egy hét mulva Vassos őrnagy a király nevében birtokába vette a szigetet, miután az uniót már előbb kikiáltották.

De a hatalmak még nem gondoskodhattak érdekeik megfelelő védelméről, azért kimondták, hogy a békét meg kell védeni. Oroszország még nem alkudott a Dardanellák ügyében és ázsiai gyarmati politikáját is (Közép-Azsia, Kórea, Khína) folytatnia kellett. Ausztria-Magyarországnak nem volt elég ereje a kitörhető háború esetére. Németország tisztán kereskedelmi érdekeire hallgatott, meg is akarta büntetni a görög kormányt a görög állampapírok birtokosainak bizonyos károsodásáért, hajóhada sem volt elég erős. Franciaországot nagyrészt az orosz szövetség irányította Afrikában folytatott gyarmati politikáján kívül. Angliát azonban régóta aggasztotta Oroszország keleti haladása: a szibériai vasút, Kóreaiban és Khínaiban nagyobbodó befolyása, Perzsiában való mozgolódása, mely már indiai föltétlen uralmát veszélyeztetheti; azért Salisbury nem akarta a krétai kikötők zár alá vettetését (német javaslat), sőt alkotmányt követelt Kréta részére a szultán fenhatósága mellett. A görög

* Schulthess' *Europäischer Geschichtskalender*. Neue Folge. Roloff. — Müller Wilh.: *Polit. Gesch. d. Gegenwart*.

herceg ugyan visszatért erre, de a görög kormány most már nem mondott le jogáról. Egyebet se tett eddig az ország, mint hogy lemondott és megnyugodott; azt is tudta, hogy ajándékot nem kap és hogy a nagyhatalmak mind tovább nyújtják az ő szenvedését a béke javára. A nagyhatalmak jegyzéket küldtek a Portának, melyben kijelentik, hogy Kréta és Hellas egyesülése egyelőre lehetetlen lévén, eltökélt szándékuk, hogy Kréta önkormányzatot nyerjen a szultán fönnsége alatt és azért kérik, távolítsa el onnan katonaságát. Egyik fél sem engedett. 1897. április 8.-án volt az első összeütközés Thessaliában. Két hétig tartott a harc. Görögország Thessalia északi részében elveszít jelentékeny stratégiai állomásokat, azonkívül fizet kárpótlásul négy millió fontot.

Az elhamarkodás okozta óriási csapást fokozta még az a nagy megaláztatás, hogy el kellett fogadnia (1897. július) a nemzetközi pénzügyi ellenőrző bizottság kinevezését, mit Németország javasolt és csak Anglia ellenzett. Az angol, francia, német, osztrák-magyar megbízottakból álló bizottság ellenőrzi a dohány, só, olaj, okmánybélyeg és gyufa jövedelmét, lefoglal belőle törlesztés és kamat czímén 45 millió drachmát, a maradékot visszaadja a görög kormánynak. Hogy ez mit jelent, szükségtelen részletezni.

Kréta helyzete mégis javult. A diplomata belátták a rendezés szükségességét.

A hatalmak a háború után megkérdezték Hellast, hajlandó-e az autonomia vezetését elvállalni, a miről eleve meggyőződhettek. Abdul Hamid, hogy kényelmetlen helyzetében időt nyerhessen, a kormányzóválasztás nehézségeibe kapaszkodott. Mindenik állam saját érdeke és rokonszenve szerint ajánlott jelöltet. Oroszország 1898. január végén általános meglepetésre György görög főherceget ajánlotta. Ez természetesen annyi lett volna, mint a szultán jogát örökre megszüntetni. Konstantinápoly megijedt, kivált, hogy Angol-, Olasz- és Franciaország magáévá tette a javaslatot. Németország a már ismert okok miatt ellenezte, úgyszintén örök fegyverhordozója: Ausztria-Magyarország. Így a szultán érthető ellenállása támaszt nyervén, az orosz javaslatot vissza kellett vonni. Történt azonban, hogy a törökök megfélemlézvén magukról, bizonyos incidens miatt lemeszárolták az iraklioni (Kréta) angol őrseget. Ez természetesen sokkal többet jelentett, mint valamennyi előzmény post hominum memoriam.

A többi hatalom félt, hogy Anglia új provinciát nyer, azért

egyértelemben felszólították a szultánt seregének visszavonására. Ez a kiürítés október 20. és november 4-ike közt megtörtént és ezzel a közigazgatás a krétaiakra s a hatalmak ügyvivőire szállt. November 26.-án Anglia, Franciaország, Olaszország, Oroszország, a négy védőhatalom, memorandumot intézett a görög királyhoz. Ebben arról értesítik, hogy György herceget megválasztották három évre Kréta kormányzójának; a kormányzó köteles valamelyik erődítményen megtúrni a török zászlót; köteles továbbá tüstént belföldi csendőrséget és katonaságot szervezni, a személy- és vagyonbiztonságról, a vallásszabadságról gondoskodni. Csak miután mindezt elvégezték, csak akkor tudatták a szultánnal megállapodásukat és az eredményt. A Porta nem tehetett okosabbat, mint hogy türelmes szívvel belenyugodjék abba, a minek megváltoztatására alig lehetett ereje vagy reménye.

Ez az eljárás, ha a szultánt nézzük, több szempontból is helyteleníthető, egyet azonban kétségkívül látni belőle, hogy mikép vélekedtek a szultán fenhatóságáról.

Amikor a négy tengernagy (decz. 20.) átadta György hercegnek a hatalmat, sem az üdvözlő beszédben, sem az elfogadó nyilatkozatban szó se volt a szultánról. A kormányzósági palota ormára és minden nyilvános épületre fölvtették a krétai lobogót, s attól fogva (1898. december 20.) Kréta de facto görög birtok.

A nemzetgyűlés hamarosan összeült, elkészítette az autonómia tervezetét, mely a diplomácia római megbízottainak némi észrevételei és jóváhagyása után 1899. április hó 17.-én érvényre is jutott.

Igy Kréta autonómiáját a nagyhatalmak egyetértése szentesítette, alkotmánya és egész helyzete nemzetközi oltalom alá került, mit a római conferentia jegyzőkönyve és az érdekelt hatalmak levelezése tanusít. E nemzetközi szentesítésű alkotmány I. cikke: «Kréta a hozzátartozó szigetekkel együtt tökéletes önkormányzatú állam a négy nagyhatalom megszabott föltételei alapján.» Ez a szultán állását határozottan ki nem tünteti, nem is akarták kitüntetni.

Kréta függetlenebb lett, hogy más példákat ne említsek,* függetlenebb, mint Bulgária volt a berlini szerződés (1878. évi július 13.) I. cikke alapján: «La Bulgarie est constituée en

* Bővebben kifejtettem Az *Ujság* 1909. évi június 20-iki számában.

principauté autonome et tributaire sous la souzerainité' S. M. I. le Sultan, elle aura gouvernement Chrétien et une milice nationale.» Bulgária fizetett adót, Kréta egy fillért sem. Továbbá György herceg a szultán megkérdezése nélkül, jóváhagyása, elismerése nélkül, tisztán a hatalmak akaratából lett kormányzóvá. Bulgáriáról pedig azt mondta a berlini szerződés 4. pontja: «Le prince de Bulgarie sera librement élu par la population et confirmé par la Sublime Porte avec l'assentiment des Puissances» . . .

Az alkotmány szerint a kormányzó a sziget feje, ő hoz törvényt a képviselőházzal együtt, ő gyakorolja a végrehajtó hatalmat felelős tanácsosai által, ő képviseli az államot, pénzt veret és rendjeleket oszthat, ő nevezi ki a bírakat, az ő nevében szolgáltatnak igazságot a bírak.

Az egész európai sajtó elismerte, hogy Kréta függése csak névleges. Kréta a béke élvezetében gyarapodni, vagyonosodni kezdett, Hellas is örömmel megnyugodott, benső reformokra gondolt, a pénzügyi helyzet tisztázására, hogy a krétai ügyektől erősen megnövelt államadóssága minél gyorsabban csökkenjen és maga egészben megerősödhessek.

Alig tett egy-két lépést előre, új bajok és új terhek jelentek: a makedoniai, thessaliai, epirusi zavarok.

II.

Makedonia, a nagy nemzeti és politikai érdekek ez ütköző helye, egyike a világ legszebb fekvésű országainak. Nem csoda, ha mindig csábító ingert gyakorolt a népekre, hogy egymáson keresztül be-betörjenek és leigázzák. A mióta Makedonia történetéről beszélni lehet, csak mint Görögország egyik tagjáról lehet róla szólni, mert azzá tette fekvése, lakossága és sorsa. Görög is maradt a görög császárság bukásáig, azontúl is egészen addig, míg a testvéri szeretet s a vallás köntösébe bujt pánszláv politika a XIX. század nemzetiségi gondolatát föl nem korbácsolta és szakító erővé nem tette. Makedonia iskolái a görögség s általában a műveltség erős centrumai voltak. Itt alapították az első görög könyvnyomtató intézetet, az első görög gymnasiumok egyikét. Innen került ki Új-Görögország sok híres fia, jeles politikusa, hőse, tanára. Innen kerültek ki azok a lelkészek és tanítók is, kik a XVII., XVIII. és XIX. században nálunk Magyarországon is működtek. Makedoniából indult ki a nagy görög

szabadságharcz, melynek történetében híres szerepe van a «Makedon legio»-nak.

Makedon görögök alapítványai támogatják az athenaei egyetemet.

Nagy irodalom foglalkozik Makedonia jelenkorával, de jókora része furcsa véleményt keltett Európa politikusainak fejében. Kitűnt, hogy sok a bolgár, sok az oláh, sok a szerb, csak török és görög nincsen, kiknek egyike az ország politikai, másika az ország szellemi ura.

Makedonia neve, a mint tudvalevő, nem fordul elő a vilajetek lajstromában; történeti név, mely maig is diadalmaskodott a politikai fölöstás hivatalos nevein, főkép, mivel az ott élő nép használja. Minthogy ez így van, Makedonia határai a különböző érdek szerint nagyon rugalmasak lettek. A bolgárnak például minden Makedonia Albánia (Iskodra vilajet) és Thrakia (Edirne vilajet) kivételével; beleszámítja Kosszovo vilajetet, hogy annak szláv lakosságát némi szeretettel és némi politikával a magáénak vallva, annál nagyobb tömeget tüntethessen ki a statisztikában, akárhogy tiltakoznak ellene a szerbek a történelem nevében. A görögök nagy része is minél nagyobb területet nevez makedonnak. A nagy tudományú Kiepert térképére hivatkozva e sorokban Monasztir és Szaloniki vilajetek területét nevezzük Makedoniának.

E gazdag terület meglehetősen nyugodt élete a hatvanas évek körül kezdett nyugtalanná lenni. Akkor kezdődött a bolgár propaganda, mely 7—8 évvel ezelőtt volt a legnagyobb. Azt mondják, Makedonia nélkül az ő nemzeti létük jelentéktelen, jövőjük és nagyságuk Makedonia megszerzésétől függ. Elhitették magukkal, hogy Konstantinápolynak és Szalonikinek kell a bolgár birodalom góczpontjainak lennie, máskép nem birnak megélni.

Állították, hogy a Balkánon nincsenek is görögök, csak szlávok és pedig bolgárok. Azt is bizonyították, hogy nem a törökök voltak a szlávok elnyomói, hanem a görögök. Ez bizonyos mértékig dogmává lett köztük, miután el lehetett felejteni azt az időt, mikor a patriarchatus tevékenysége nélkül, a görögség művelő munkája nélkül alighanem elenyésztek volna nemzeti létük szerint; azt az időt, mikor a török leigázta népeket csak a görög éltette szellemileg és anyagilag.

A krimi hadjárat után a «Szláv Társaság» s a «Palaestinai Társaság» jámbor tevékenységével a bolgárok minden bajukért csakhamar a görög papságot okolták, bár az alsó papság egészen

bolgár volt, a püspökök között csak néhány görög. 1861-ben független bolgár egyházat követeltek. Régi egyházi conciliumok szerint csak független állam egyháza lehet független s az egyetemes orthodox egyház egyenjogú tagja. Törvény volt, hogy egy és ugyanazon országon belül egységes maradjon az egyház; önálló püspöki kerületek lehetnek, de nemzetiségi vagy politikai okokból külön egyházi szervezetek nem lehetnek. A patriarcha természetesen már akkor is képeztetett nemzetiségi papokat, mikor nemzeti eszmékről még szó sem volt. Most is azt felelt: legyen Bulgáriában, Észak-Makedoniában és Kelet-Rumelia néhány kerületében négy bolgár nyelvű és igazgatású püspökség; a püspököket a synodus javaslatára a patriarcha nevezi ki; e püspökségek egyikében legyen bolgár seminarium. De a bolgároknak nem egyházi reform kellett, hanem nemzeti egyház, melyet egész Kelet-Rumeliára és Makedonia legnagyobb részére szerettek volna kiterjeszteni. Innen kezdve érdekel a dolog bennünket. A patriarcha kimondta az excommunicatiót, a konstantinápolyi synodus kimondta a schismát, amazok meg hozzáláttak a térítéshez. Elhitették a szegény makedon paraszttal, hogy az orosz czár földet vásárol részére a szultántól, melyért adót sem kell majd fizetnie. Ez neveléses, de igaz. A diplomacia is elvégezte a magáét. Ignatiev, kit a XIX. század legnagyobb hazugjának szoktak mondani, 1870. márczius 10.-én megkapta Abdul Aziztól a bolgár exarchatust elrendelő fermant,* mely szerint az exarcha névleg való függése is csak caerimonialis. A bolgárokat nem elégitette ki a fermán, mert a bolgár tengerpart tiszta görög lakossága és Kelet-Rumélia több kerülete nem tartozik az exarcha alá. A szultán azt is megengedte, hogy Makedonia népét leszavastassák. Hiába panaszkodott az okos Midhat pasa az irtózatosságot agitatatio miatt: hihetetlen erőszak és corruptio segítségével Makedonia északi fele kiszolgáltatott a bolgároknak. Hanem a legsérelmesebb volt a patriarchára s egyúttal a török birodalomra nézve — mondhatni — végzetes az a megadott szabadság, hogy bármely község még a szavazás után is át-pártolhat az exarchatushoz, ha lakóinak kétharmad része kívánja.

Ez az engedelem, humanitás gyanánt határozott provocatio, szabadságot ad a legvadabb pártoskodásra és mindennemű poli-

* (...) Khalil bej: *Les responsabilités*, Konstant. 1877. — A. D. Mordtmann: *Stambul und das moderne Türkenenthum*. (Leipz. 1877.) I., 107. l.

tikai üzelmekre. Most már csak híveket kell szerezni akárhogy: lesz hatalom, lesz templom, vagyon és iskola, lesz Nagy Bulgária.

Ez a makedoniai baj tápláló gyökere. Attól fogva, vagyis az első exarcha választása (1872) óta mind a mai napig folyik a térítés, meg az anyagi haszon harácsolása. «Hinc omne principium, huc refer exitum.» Mert maguk a bolgárok is megmondták, hogy a török nagybirtokosok nyomása, az adóztatás és sokféle zsarolás mind elenyésző a görög papok üzelveihez képest. Nem beszéltek az útépités, adókiivetés, bírói és rendőri hivatal embertelenségéről, mi jórészt abból származott, hogy az újonnan kinevezett tisztviselő évjáradék fizetésére kötelezte magát az iránt, a ki protectora volt és ezért onnan szedett, a honnan tellett. A szegény földművesnek nem maradt többje egész évi jövedelméből 20—22 százaléknál, a mellett a hatóság lanyhasága, nem ritkán bűnössége miatt holmijuk védelmére kénytelenek voltak többen együtt őrt fogadni.

De a bolgárok első sorban a vallás nevében cselekedtek — a vallás ellenére. Kár volna elhallgatni, hogy 10 évvel a schisma kivívása előtt hajlandók voltak a pápához állani, sőt 1861-ben be is iktatták Sekolski kath. püspököt; de meg is szöktették kilencz nap mulva, mert csak az orosz ijedelmére és megnyerésére kellett a catholicismus.

Meggyűlölték a görögök szellemi fölényét, kereskedelmi erejét és ügyességét s összeszorított ököllel kezdtek velük versenyezni.

A megindított mozgalom, részint önkéntes hazafias adományokból, részint jogtalan szerzeményből táplálkozva, egyre tovább működött; az 1866—68.-iki krétai fölkelés alkalmával nem röstelték szolgálatukat följánlani a szultánnak. Ettől kezdve veszedelembbe került a makedon görögség és ép a makedon szlávok lázongása kényszerítette a Portát Kréta lenyűgözésére. Más nemzetiségek is támadtak.

A bolgárosítás talpra állította a szerbeket, kik még nem felejthették el, hogy István Dusán czárjuk 1346-ban elfoglalta Közép-Makedoniát és Dél-Makedoniát is. A mai Kosszovo vilajet száz évig volt az övék, Közép-Makedonia húsz évig.

A románok is nagyobb buzgalomra serkentek, bár 1855-től kezdődő fáradozásuk vajmi kevés testvért tudott szerezni az úgynevezett macedo-oláhok között. Mintegy 15,000 emberért, kiket nem egészen számíthatnak a magukénak, annyit költöttek, hogy csodálatot keltene az adatok közlése.

A macedo-oláhok vagy kuco-oláhok származása bizonytalan, de nyelvük, érzületük, műveltségük, egész törekvésük a XII. század óta tisztára görög.¹ Szomorú tapasztalata a román progagandának, hogy csak azok adták gyermekeiket a román iskolába, a kiket megfizettek, míg a többi szívesen fizet a görög iskolában.

Az albánok elég gondot okoztak és okoznak, kivált az újabb időben, a török hatóságnak. De, a mi most első sorban érdekel bennünket, a görögökkel nem igen ellenségeskedtek, jókora nagy részük az orthodoxia híve; sőt albán-görög egyesület is van Athenaeben, mely a mult összefogó kapcsolatát erősíti az olasz politika ellen.

Egy se volt tevékenyebb Makedonia nemzetiségei közül, mint a bolgár. A kikkel testvérségben vannak, a szerbek iránt sem voltak semmi kímélettel. A hol a szerbek iskolát akarnak alapítani, ott a bolgárok rögtön akadályt támasztanak. Mind e hercze-hurcza pedig és a statisztikák meglepő ellenkezése, a mi magukat a szlávokat illeti, onnan van, hogy a makedon-szlávok tömegében a nemzetiségi öntudat ki sem fejlődött. A makedon szláv népnek nincs határozott nemzeti érzülete, se szerb, se bolgár, noha rokona mindkettőnek. Nyelvük közelebb áll a szerbhez. A bolgár név, melyen rendszeren nevezik őket, ethnikailag nem jelent bolgárt.²

Ez a viszály azonban a szlávok ügye, kik együttesen kétségtelenül többen vannak Makedonia északi felében. De a török birodalomra nézve igazán veszedelmessé és európai fontosságúvá az által lett a mozgalom, hogy mindjobban délre is terjeszkedett, a hol csak szórványos szláv telepek vannak, a hol a túlnyomó görögség életét nyugtalanítja és veszélyezteti. Bizonyosságul legyen szabad közölnöm azt a statisztikát, mely a legtöbb hitelt érdemli. Szerzője a nagyhírű és kiváló jellemű Von der Goltz pasa,³ német tábornok, a ki török szolgálatban volt. Számítása a szalonikii és monasztiri vilajetekre (a valódi Makedoniára) vonatkozik: mohammedán (török, albán, stb.) 730,000, hellén 580,000, bolgár 266,000.

De ép ez adatok megváltoztatása volt a cél.⁴

¹ Ed. Driault: *Histoire de la question d'Orient*.

² Jovan Čvič: a *Delo* cz. szerb folyóiratban (1906 márcz.) *Mak. szlávjai*, fordította a párisi *Hellenisme*.

³ *Balkanwirren und ihre Gründe* (1904).

⁴ Husszein Hilmi pasa, a makedon vilajetek főkörmányzója, 1903-ban a kosszovói vilajetet is belefoglalva a következő statisztikát

Mikor az orosz politika 1876-ban a félszigeti szláv népeket fölbujtotta a török ellen, s a török kormány, főkép a bolgárok megfélemezésére, ide cserkesz katonákat telepített, történt, hogy (1876 májusában) e cserkeszek az akkori angol consul jelentése szerint vagy 12,000 bolgárt megöltek és 60 falut fölgyújtottak. Ez a nagy szerencsétlenség sokat lendített Bulgárián. Akkor támadt föl oly erősen a török ellen Gladstone.*

További következménye a szláv propagandának az orosz-török háború után volt: Ignatiev gróf alkotása, a San Stefano-ban aláírt szerződés.** Ha ez érvényes maradt volna, Bulgária területe a mainál kétszerre nagyobb volna: határai a Duna, a Fekete-tenger s az Aegaei-tenger. Alig egy kis déli szegélyke maradt volna meg Makedoniából, az se a tengerparton. A törökök e szerföltött nyers kizsákmányolását csak Beaconsfieldnek volt bátorsága megtámadni rendkívül nehéz körülmények közt. Salisbury külügyminister a következőt mondja akkor széjjelküldött jegyzékében:

•A szerződésnek a tervezett Bulgáriát illető pontjai nagy és erős szláv hatalmat alapítanak orosz ægis alatt. A tervezett fejedelemség, mely magában foglalná a Fekete-tenger és Aegæi-tenger jelentékeny kikötőit, különös nagy befolyást juttat az orosz hatalomnak azokra a politikai és kereskedelmi viszonyokra, melyek e tengereken találkoznak. Főeredménye a szerződés e részének, hogy az orosz hatalom nagyobbodnék oly területen, oly tengerparton, a hol a helléneknek uralkodó többségük van; e hatalom kiterjesztése nemcsak a hellén nemzet kárára történnék, hanem mindazon államok rovására is, melyek érdeke a Földközi-tengerre irányul. A hellén, albán és szláv provinciáknak Konstantinápolytól való elszakítása nagyon nehezzé, sőt csaknem lehetetlenné tenné azok kormányzását; nemcsak hogy a Portát megfosztja attól a hatalmától, melylyel . . . . . rendelkezik, hanem anarchiába taszítja . . . lakóit. •

A berlini congressus Beaconsfield és Salisbury szavára úgy

jelentette meg valamennyi világlapban (l. Voss. Z. 1903. III.): teljes száma a lakóknak: 3.171,610; muszulmán 1.729,007, hellén 747,932, bolgár 557,734, szerb 167,601, zsidó 48,270, vlach 30,116. V. ö. Neoklis Kazasis: Τὸ Μακεδονικὸν Πρὸβλημα. Ath., 1907. 402. l.

* Felix Bamberg: *Gesch. d. orient. Angelegenheit im Zeitraume d. Pariser und d. Berliner Friedens.* Berlin, 1888. 468. l.

** U. o. l. 592., 597. stb.

állapította meg Bulgária, adófizető fejedelemség, határait, a mint most állanak. Ugyanakkor alkották meg Kelet-Rumelia új provinciát, mely keresztyén kormányzót kapott, autonomiát a közigazgatás tekintetében, egyébként teljes függésben marad.

San Stefano ugyan nem sikerült, de programja lett az előretörő Bulgáriának. Alig hogy önálló állam lett, Makedonia és Thrakia talaja izzóvá kezdett lenni. 1885-ben pedig Battenberg Sándor vakmerő módon egyszeriben magához csatolta orosz tisztek vezetése alatt álló seregével Kelet-Rumeliát. A mellett sikerült meggyőznie Európát orosz-ellenes érzelmeiről azért, hogy elismerjék a hódítást és jóváhagyják a berlini szerződés többszörös megsértését. Törökország nem mert cselekedni, csak nemrég bénította meg a diplomatia. Anglia szándékosan hallgatott. A megsértett orosz háborúra ingerelte Bulgária ellen a szegény szerbet. Azonban a szlivniczai győzelem végleg a bulgárokévá tette Kelet-Rumeliát. Ez a foglalás 200,000 görög szerencsétlensége.

Ignatiev az orosz-török háború 25. évi jubileumán, a Sipkaszoros ünnepén azt mondta: „Én, Ignatiev gróf, élve és holtan azt tanácsolom a bolgároknak, és hagyják ezt apáról-fiúra, hogy a sanstefanoi Bulgáriát alkossák meg. Örökül hagyom a bolgár nemzetre, hogy dolgozzék, harcoljon, küzdjön, viaskodjék és egyetlen egy részt, egy falut, egy embert se engedjen elveszni San Stefano Bulgariájából.*

Sajnálatos, hogy Bulgária a szófiai központi makedon bizottságra bizta a maga politikáját. Oly dolgokat vittek végbe e bizottság fizetett emberei, annyi embertelenséget, hogy róluk szólva nehéz a mérséklet hangját megőrizni. Sztambulov bukása után a makedon comité lassankint külön állam lett, a bolgár kormányok alig tudták megtartani a fölöttük való hatalmat.

Mínthogy iskoláik útján alig tudtak valami eredményt elérni, 1895-től kezdve tüzzel-vassal pusztítják mindazokat, kik nem pénzelik őket vagy az exarchiához nem pártolnak. Leginkább a papot, tanítót s a gazdagokat látogatják. Ők nem nézhetik testvéreik romlását; ha Törökország nem tud rendet csinálni, nekik kell rendezkedniök. Semmit sem akarnak, csak békét és ép azért minden bekövetkező baj ellen védekeznek. Nyugodalmas haladást kívánnak, de ezt a görög nem engedi. Ha kitör belőlük a bosszuság, ez csak annak a jele, hogy nem bírják tovább. Egész Európa előtt világos, nem is lehet máskép: a görög tel-

* Kazazis, 249. l.

hetetlen, a mellett tehetetlen, csak a panhellenismus miatt nincs rend, egész Európa érdeke a görögség megfékezése és észre térítése. A Balkán biztosítéka csak a szlávtság, Makedoniából is ki kell szorítani a görögöt és a szláv hegemoniát előbb-utóbb meg kell teremteni. Nincs más segítség, értse meg a világ: csak autonomia. Ezt írták, ezt mondták és most is mondják, mert a görög nem hagyta nyelvét, vallását, iskoláját, templomát, boltját, házát, földjét és védeni kezdte feleségét, gyermekét, magát. A kik nem védekezettek, Hellasba menekültek az állampénztár terhére.

Két comité is alakult, az egyiknek vezére Szandanszki, a másiké a Belső Makedon Forradalmi Szervezet, melynek feje öt éven át Szarafov Boris volt.* Mindegyik kidolgozta a maga programját, melynek legfőbb pontja Makedonia autonómiája. Hogy ez a szlávtság kezében legyen, toborozni kell a bolgárokat. A ki nem tud bolgárul, az csak épen elfelejtette, (akár ha a tizedik őse se tudott), mert a görögök megrontották, de igazában bolgár eredetű; a ki meg tud beszélni, eo ipso bolgár, akármi a származása és az anyanyelve. A két szervezet nemsokára egymás ellen fordult, egymás ellen küldték ki kisebb-nagyobb bandáikat, vagy versengve dúlták a vidéket vagy egymást jelentették föl a hatóság előtt. A bolgár lapok némelyike szégyenkezve panaszolta, hogy e rablóhadjárat gyalázatára válik országunknak. E komitad-sikat hazunnan szerelték föl fegyverrel, sőt bolgár tiszték is beléptek a szövetkezetbe. Románia 1900. szeptemberében hivatalos iratban panaszokdlik a bolgár comiték ellen.** Még azzal is vádolták őket, hogy összeesküdtek a román és a szerb király ellen. Ez bizonyára mese, de már 1901. májusában Gyurgyevóban elfogtak több bolgárt, kiket a román trónörökös ellen készülő merénylettel gyanúsítottak. Elgondolhatni, mily őszinte lehet az ilyenek politikája, panaszolt keserve és mily erkölcsi alapja lehet az ilyen propagandának. Nem üres vádaskodás az, a mi a tisztekre vonatkozik: 1901. ápr. 1.-én a bolgár hadügyminister megtiltja az activ katonáknak a részvételt. Annál kevésbbé lehet kételkedni a nem activok tevékenységében. 1901. június 16. több bolgár népgyűlés azt kívánja, hogy Makedoniában forradalom legyen. E mozgalmak hősei Radoszlavov és Toncsev volt ministerek (kik később alkotmányszegésért, államérendek megsértéséért vád

* Meggyilkolták Szandanszki emberei.

** A most következő adatokat *Schulthess' Europäischer Geschichtskalender* (Neue F., G. Roloff, München) megfelelő kötetei igazolják.

alá helyeztettek). 1902. nyarán Ibrahim pasa Szerresz szandsákban erős harcot vív a bolgárokkal. 1902. decz. 14.-én a török külügyminister figyelmezteti a török követeket, adják tudtára a hatalmaknak: nem igaz, hogy a makedon vilajetekben álló sereg nem kapta meg zsoldját és azért zsarolni kénytelen. A kívánt újítások mindújabb változtatása a hatalmak hibája. A válik egybehangzó jelentése szerint Bulgáriában fölszerelt bandák rettentik a lakosok nyugalmát, az ő izgatásukra vetemednek makedonia bolgárjai a muzulmánok és görögök ellen és azok ellen a bolgárok ellen, kik a hatóságnak megadják magukat. Ha békét akarnak a hatalmak, forduljanak Bulgáriához. — Ezzel szemben keveset ér a bolgár kormány védekezése (*Pol. Korrespondenz*, 1902. ápr. 16.), mely a diplomatia nyelvében rég elkopott formulákat fűz egybe.

A mióta Lamsdorff gróf, orosz külügyminister (1902) a Balkánon járt, különösen a mióta ismeretes lett a mürzstegi egyezmény 3. pontja, a zűrzavar fokozódott. Az a pont így szólt: «Mihelyt nyugalom lesz az országban, az ottomán kormány ossza föl újra a közigazgatási kerületeket a nemzetiségi csoportokra való figyelemmel.» Ezzel egyszerre vége lett a török ellen hangoztatott kifogásoknak, a nemzetiség lett a jelszó: minél nagyobb területet kell szerezni, hogy a mire a kívánt rendezés elérkezik, a meglévő állapot szentesíttessék. Mindezt igazolja Oroszország és Ausztria-Magyarország 1907 szeptemberében kiadott közös jegyzéke. 1903 volt a legszörnyűbb esztendő.* Alig volt olyan nap, a melyen a konstantinápolyi külügyi hivatal nem jelentett valami összetűzést. 1903. májusában a szultán kérte Oroszország és Ausztria-Magyarország uralkodóit, hogy intsék rendre Bulgáriát. Ebben az évben 150,000 embert mozgósított a török kormány Bulgária ellen. Nem terjeszkedhetem ki azokra a megalázó javaslatokra (helyesebben követelményekre), a melyekkel a békeszerető hatalmak vérig sértették Törökországot. Ime a legfőbb, mely bennünket érdekel: Legyen szabad Oroszország és Ausztria-Magyarország dragománjainak Husszein Hilmi pasával együtt végig járni Makedoniát és megkérdezni a lakosságot, hogy mi a kívánsága, továbbá az újonnan alakítandó, illetve alakított csendőrségbe hadd léphessenek be keresztyének is (1903 okt. 22.). A szultán beleegyezett. Az elpusztult helyeket fölmentette egy évi adó fizetése alól, nagy összeg pénzt adott azonfölül a kor-

* *Blue Book* 1903.

mányzónak a szerencsétlenül jártak támogatására, kinevezett több mint 1000 keresztyén tisztviselőt; a csendőrség újjászervezését norvég, svéd és belga tisztekre bízta. Mindent megtett, mit az akkori viszonyok között megtehetett, souverain jogának, függetlenségének teljes elvetésén kívül. A bolgárok különösen a csendőrség ügyéért lelkesedtek. És mi történt? A comiték egy bolgárt se engedtek belépni, sőt minden belépni akaró keresztyént a keresztyén, illetve a nemzeti ügy árulójának tekintettek. Reformot követelnek, de nem kell nekik reform. Minél többet követelnek, mert abban biznak, hogy a szultán úgy sem adhatja meg mindazt, ha méltósága utolsó foszlányát még meg akarja tartani. Ha nem adja meg csakugyan: akkor íme látni való, mint állanak az ügyek, nekik kell rendet csinálniok maguknak. A mit meg véletlen megád, azt mindenáron megakadályozzák, legalább is gátolják. Ez a veleje a szünetlen bajnak. Így volt régebben is, így van most is.

Mit tett ezalatt a görögség? Imitt-amott védekezett, hívta a hatóságot, hívta a diplomatiát, panaszkodott. Valamennyi athenaei lap állandó rovatot nyitott a makedon harcok és más események lajstromozására. Végre a bolgár comiték teljes nyolcz évi működése után, mely a szerbeket, románokat, albánokat is harciba kergette, mikor már semmi segítség sem gondoskodhatott az élet biztonságáról (1903—1904.), a görögök is szerveztek csapatokat. Krétaiak és görögországiak is növelték számukat. Mondják, hogy görög tiszték is beálltak a védő-bandákba. Igaz, de pénzt, fegyvert, eleséget a görög kormány nem küldött. Egyetlen egy irat se bizonyítja, a török diplomaták nem tudnak róla.*

* Michel Paillarès, kiváló publicista, talán az egyedüli, ki valóban bejárta Makedoniát, *Imbrogljo Macédonien* című művében (394. és 395. l.) a következőt írja: . . . Les grands meneurs de l'insurrection de 1903 avaient confié la direction du bulgarisme, en rentrant à Sofia, à des gens de sac et de corde qui avaient un goût très prononcé pour les pillages et les assassinats rémunérateurs... Ils coupèrent des têtes par centaines... La férocité et la rapacité des comitadjis avaient fini par faire déborder le vase. Les Bulgares eux-mêmes en avaient assez des exigences toujours croissantes et des cruautés jamais inassouvies des brigands, rois de la montagne... Les Grec, eux, ne pressuraient pas les populations. Ils n'extorquaient pas de l'argent des paysans. Ils s'équipaient, ils se nourrissaient à leurs frais; ils payaient le logement dont ils avaient besoin. Les principaux chefs étaient des anciens officiers de l'armée hellénique, appartenant aux meilleures familles d'Athènes. Ils avaient reçu une

Mint hogy ennek következtében (egy bolgár forrás szerint körülbelül 1000 görög csatázott), a többiek sikere igen nagyon megcsökkent, először is Románia kormánya néhány bősztült lap tanácsára kiutasította a görögöket határaiból ezerszámra, kikergette a görög lapszerkesztőket, a mint azt akkor (1905) minden lap megírta, és megszakította Athenaeval való hivatalos érintkezését. A földönfutók ezrei lepték el Athenaeat.

De százezren fölülmulta mindezt a bolgár színjáték, az a megrendítő borzalom, melyhez hasonlót csak a vandálok kelthettek, melyet csak az az eszeveszett vadállati tömeg tudott őrült ujjongással, gyönyörködő hahotával végig cselekedni és végig nézni. 1906. nyarán Anchialos ősi gazdag, szép görög város rommá lett, porrá égett. Hajnaltól késő éjszakáig dúlták, rabolták, gyújtották, perzselték. Fölgyújtották a székesegyházat, kifosztották és lerombolták az iskolákat, egy templomot rágyújtottak a benne levőkre, kik védtelenségükben oda menekültek. 6000 lakos közül legalább 3000 elveszett, legfőlebb 1000 tudott elmenekülni, — oda, hol mindez folytatódott. Csak ez egy város kára 19¹/₂ millió drachma. Pyrgos (Burgas), Sozopolis, Mesimvria, Stenimachos, Várna, Philippopolis, hol a rendőrség szemeláttára gyilkoltak, Ak-Bunar, Tatar-Pazardsik, Ruszesuk és még több hely, Makedoniában Vodena, mind-mind a diadalmas kajánság áldozatai, a bolgár lélek nemes föllobbanásának örök emlékei. A rendőrség tétlen volt, a katonaság másutt volt. A tüntető tömeg az angol követséget éljenezte. Miért volt mindez? Nemcsak Makedoniáért; hallották, hogy a hatalmak Kréta és Hellas egyesítésén dolgoznak. A kormány tudott róla, nem is védekezett. A Porta rosszaságát fejezte ki, mire Petkov miniszterelnök a helyett, hogy vizsgálatot indított volna, azt felelte, hogy ez csak viszonzása mindannak, mit a görögök tettek Makedoniában a bolgárokkal. Törökország ellenben ugyanakkor hivatalosan megállapította, hogy Bulgária szervezte a makedon-görögség pusztítását és csaknem hadüzenetre került a sor. A patriarcha kérő sürgönyére Koburg Ferdinand nem is válaszolt.*

éducation qui les éloignait des moyens sauvages. Jamais un Mélas n'eût permis à un de ses hommes d'éventrer une femme ou de couper en morceaux un vieillard. Les Macédoniens surent vite apprécier ces façons de civilisé»...

* Az egyházi visszaélésre nézve (1906.-ig) bő forrás a konst. patriarchatus hivatalos kiadványa: Ἐπιστολὴ Ἐγγράφα πρὸς τῆς ἐν Μακεδονίᾳ ὀδυνηρᾶς καταστάσεως. 1906.

Ennek a népnek nincsen joga arra, hogy a szabadságról prédikáljon. Ez a nép ne beszéljen immár olyasmit, hogy ő a Kelet culturalis tanyája. A mi jogos szerepe volt, azt is elvesztette. Ha volt is alapja az ő propagandájának, ettől fogva világos mindenki előtt annak erkölcsstelensége és lehetetlensége. A tömeges jogfosztás, a gyilkolás, a vallás szent tárgyainak befertőzése és eltolvajlása elég szemléletesen festi, milyen lenne Makedonia autonomiája. A comiték dolgát nem folytatom. Ha volna valaki, a ki a mondottak igazságában kételkedik, olvassa el a *Vossische Zeitung* 1908. évi folyamában azt a titkos memorandumot, a melyet egy Makedoniában járt hivatalos bolgár megbízott intézett jelentéskép a bolgár kormányhoz. E nagy figyelemre méltó iratból az is kitűnik, mennyit szenvednek a makedon bolgárok ép a bolgár comiték miatt, a kiknek duhaj önkényét kielégíteni a legelső hazafias kötelesség. Kitűnik, hogy a bolgárok sok helyütt a bolgár bandák ellen fegyverkeztek vagy a török hatóságához fordultak.

III.

Talán sokat időztünk e bonyodalmak közt, de meg kellett néznünk, mi foglalkoztatta a görög közvéleményt és politikát. Mert a mi Makedoniában s a szomszédos részekben végbement, a görög nemzet testén ment végbe, az mind a görög nemzet testét érő viszontagság, a görög nemzet vérét növelő vagy apasztó, a görög lelket tápláló vagy gyöngítő — akkor is, ha a hódítás szándéka mélyen alszik.

Hogyne foglalkoztatták volna őket az északon történtek? A Romániából, Bulgáriából és Kelet-Ruméliából menekültek el látása 45.000,000 drachmába került ép azokban az években, mikor a legutóbbi háború veszteségeit távolról sem heverték ki, s csak alig hogy némiképp megindult az ország pénzügyi rendezése. Enyhítő, vizsgáztaló csak Kréta sorsa volt. Az autonomia élvezetében rend és biztonság, emelkedő jólét, virágzó élet telepedett a szigetre; bár másfelől minél kedvezőbb reménnyel biztatott Kréta, annál zordonabb lett Makedonia élete. A védőhatalmak fölfogása a biztosított nyugalom láttára mind bátorítóbb. Midőn 1906. szeptemberében György herczeg visszavonul, a védőhatalmak a görög királyra bizzák a krétai kormányzó választását és szó nélkül el is fogadják jelöltjét, Zaimis Alexandros képviselőt a görög királyság volt ministerelnökét. Mi ez, ha nem az unióra való átmenet?

Görögországi tisztek vezetik és tanítják a krétai katonaságot. Görög állampolgárok töltik be a magasabb birói és közigazgatási állásokat. Görögország legtöbb törvénye érvényes Krétán.

Még csak egy-két lépés volt hátra. 1908. május 22.-én a védők megígérték, hogy legkésőbb 1909. jul. 1.-én visszavonják biztosítékul ott tartott legénységüket.

Két hónappal később (1908. jul. 24.) fölötte meglepő jelentékeny változás érte a keleti kérdés tartalmát: Adul Hamid alkotmányt adott népének, az új-török bizottság véges végig diadalmaskodott. Ekkor, mielőtt még egész Európa fölocsudhatott volna, rohant az erőszak előre: Bulgária kikiáltotta függetlenségét, vele együtt Kelet-Rumélia végleges elszakítását és fejedelme a régi bolgár csárok székvárosában fölvette a czári czímet. A második volt Bosznia-Hercegovina annexiója. Harmadikul Kréta szept. 24.-én kimondta Hellasszal való egyesülését és I. Györgyöt felszólította az annexióra.

Négyszáz esztendő elnyomottsága vált most örömmre, a közös faj és vallás érzetének ünnepévé, a gazdasági érdek kívánt kapcsolatává. Késő volt, az örömbriadal pedig korai.

A védő-hatalmak azt mondták, jól van, meg lesz, csak vigyázzanak a rendre, a muzulmánok szabadságára és várják meg julius elsejét, akkor magától dől el minden. De a török alkotmány kihirdetése, az erős katonai uralom, a meginduló diplomatiái tárgyalások és udvarlások kétségessé tették az idegen csapatok elmenetelét.

A törökségnek elég fájdalma és megaláztatása volt az előbbi két eset megvalósulása és törvényesítése, mely annyira megrontotta újjászületése ünnepét, a harmadik ellen fojtott haragja egész erejével tiltakozott. A nemzeti becsület, az állami méltóság kérdésével szemben se igazságra, se barátságra, se pénzre, se hat millió alattvalójának kérésére vagy nyugtalanságára nem néz semmit, nem hallgat semmit. Nemzeti becsületét, állami méltóságát ugyan a diplomatia ebben az ügyben, de még sokkalta többször más ügyekben, már rég megcsorbította. Azonban Ausztria-Magyarországgal megalkudott, Bulgária mögött pedig jól tudta, kik vannak: csak a kis Görög-országgal szemben merte megvallani nemzeti sérelmét.

A nagyhatalmak visszavonták őrségüket, de csak föltételesen, az annexiót megtiltották, mert — úgymond — nem szabad az új török alkotmányos élet kezdetét megnehezíteni, az autonomiát pedig majd későbbi tárgyalások fogják újból megállapí-

tani. Ez volt az 1909. nyarán folytatott sok jegyzékváltás és tanácskozás eredménye.

Előbb a meglepetés komor moraja futott végig Görögországon, majd a méltatlankodás vihara. Törökország rátért arra az útra, melyre a diplomacia csalfa udvarlása terelte. Ezt nem is lehet rossz néven venni. Ha a diplomacia el tudta felejteni nyílt ígéretét s az általa teremtett állapot megrontását meg tudta engedni, Törökország igazán nem tartozik számot vetni a krétaiak érzületével. Azonban a török diplomaták elhagyva azt az irigylésre méltó okosságukat, mely régebben annyi csöndes sikert tudott kivívni gyalogszerrel, a büszkeség szilaj paripájára szökelltek és nagy fenhéjazva kezdtek beszélni a kis Görögországgal. Jóformán rendre utasították, követelték, hogy szakítson el minden szálát, mely Krétához fűzi, hívja vissza polgárait. Kicsi hűja volt, hogy Törökország meg nem szállta Krétát. Ezt a hatalmak még sem engedték. Ekkor még különb dolgot akart a Porta, azt, hogy Görögországot teszi felelőssé mindazért, a mi Krétán esetleg történik. 1909. aug. 5-én athénai követe útján átadott jegyzékében követeli, hogy Görögország mondjon le a világ színe előtt Krétáról és csöndesítse az egyesülés mozgalmát. Görögország miniszterelnöke, Rhallis, erre az arczpirító durva iratra nem válaszolt, hanem egyenesen a védő-hatalmakhoz fordult, úgy gondolkodván, hogy Kréta állása nem Törökország és Görögország dolga, hanem a védő-hatalmaké és Törökországé.

Ebben maradt. Rhallis fölfogása és cselekedete megfelelt az igazságnak és a nemzeti méltóságnak. De mit nyerhetett már vele a megalázott nemzet? Mi felelhetett volna meg a nemzet várakozásának? Mi csökkenthette az ország végtelen keserűségét és titkon lángoló bosszuját, melynek nincs hova kitörnie? Mi csillapíthatta a kijátszott és guzsba kötött nemzet tehetetlen kínját?

A status quo fönntartandó, az egyensúly megóvandó! Mikor Angliának vagy más hatalmaknak kellett egy és más, mindenki feledte a status quo parancsát; mikor Bulgária, a nemes Bulgária sorra vívta tiszta diadalait, ifjú duzzadó erőről és politikai szükségről beszélt a nyugateurópai civilizatió; a keleti vasut ügye belügygyé zsugorodott. De mikor a borzalmasan kivégzett görög hullák rakásszámra heverték temetetlenül, mikor Kréta népe csapatonkint menekült Hellas földjére, mikor száz becsületes szabadságharcz után is letiporták, akkor a jóllakottak azt kiáltották: status quo! Mert a siker és az érdek minden erő-

szakot gyönyörű színűre fest, de a gyongének soha sincs igaza, soha sincs joga, soha sincs becsülete. A legszegényebbnak kell a legtöbbet áldoznia a nagy európai érdekért, mely őt nem is látja, melynek szinte az az érdeke, hogy az ne is éljen, ha nem akar halottként hallgatni.

Ezek a gondolatok, ezek az érzések forrtak bennük küzdve a mindent elbágyasztó elernyedéssel. De a hadsereg nem tudott beletörödni. A megvetettség súlyát a hadsereg érezte legjobban, az ország semmibevevése miatt ő pirult legjobban. Ha az ország erejét becsméri, őt becsméri legerősebben. Ha az országot hátra szorítják, azért teszik, mivel serege csekély és rosszul szervezett. Előbb megvonták az országtól azokat a föltételeket, melyek erősíthették volna, gátat állítottak természetes fejlődése útjába, aztán lenézik, mert nem erős.

De az általános lankadtság, ellanyhulás, a bágyadt elkeseredés, a csüggedő hadonászás közben maradt még annyi ereje a katonaságnak, hogy fölrazza önmagát és fölragadja a zászlót nem a külső ellenség oszlopai ellen, hanem azok ellen, kiknek tespedő hazafisága csak a szónoklat tevékenységéig tudott emelkedni, kiknek kitűnő érzékük volt mindenkor saját érdekük és pártjuk érdeke iránt, de semmi érzékük az ország érdeke iránt, kiknek csökönös tereferéje, haszontalan szófecsérlése vagy féltékeny ingatagsága legföljebb kormányt buktatni tudott s a haladás útjának építését föltartóztatni. Ha több önzetlenség és több belátás lett volna a polgári pártokban, hogy egymást s az ország egészét jobban megértsék, szilárdabb volna már a hadügy, valóra vált volna már mindamaz egyéb ügy, mi részint a közvéleményben rég megérett, részint a kész javaslatok halmazában hever. Nincs mit tétovázni, — mondták — míg nem lesz késő, véget kell vetni a bizonytalan chaosnak, meg kell ragadni az ország szekereit és kivinni a biztos, sima útra. Az ország pénzét nem szabad eltékozolni, a fölösleges hivatalokat meg kell szüntetni, az úri naplopókat ki kell dobni, biztosabb és igazságosabb közigazgatásról, pontosabb államháztartásról kell gondoskodni, mindenkefelett fő a takarékoság, mert a legeslegeső a hadsereg.

1909. aug. 27-én kitört a forradalom: a szárazföldi és tengeri sereg megalakította politikai szövetségét, kikiáltotta programját s annak kivívására megeskettette tagjait, egyúttal az alkotmány tiszteletét is kijelentette. E program nagyrészt meg-
egyezik a «Hellenismos» társaságéval, mely társaság az 1897.-iki háború után a legelső eszméltető, buzdító szót intézte az ország-

hoz és egész politikája gerinczévé a hadsereg újjászervezését állította. Szeptember havában az ország minden föbb helyén népgyűlés volt, mely a liga kiáltványát és tervezetét elfogadta. Az athenaei népgyűlés komoly idők kezdetét jelentette.

A mozgalom első hatása valamennyi békés komoly ember rémületére bomlasztó tüneteket vont maga után.

A liga első követelménye, melyet a király nagyobb veszedelem megelőzése végett kevés tétovázás után teljesített, hogy a királyi hercegek a szárazföldi, valamint a tengeri hadseregből eltávolítandók, olyasmit mutatott, mintha a dynastia ellen törne a fölkelés. Ez a látszat fölbátorította az örökké elégületleneket, a minők mindenhol és mindenkor akadnak. Csalódásukban, haragjukban, nemzeti fájdalomban a dynastiát kezdték támadni, mert a király a külügyi kérdésekben, mint mondják, gyöngének és hajlékonynak bizonyult, a belügyekben is ingadozott s a rossz vagy bűnös gazdálkodást nem tudta megakadályozni. Nagy politikai okosság kellett a szélsők lecsöndesítésére, a kik különben nem anarchisták, nem is köztársaságiak, csak nem tisztán látó politikusok. A görög nép egészben, el lehet mondani, óvatosan, komolyan, méltóságosan viselkedett. A hercegek azért nem szolgálhatnak a seregben, mert régi megszokás következtében olyan zárt érdekkörök voltak mindegyik körül, melyek túlságos aulikus érzést mutatva és plántálva, a szabad testületi szellemnek ártalmára váltak s az érdem boldogulását gátolták. A kik a dolgot nem ismerték, minduntalan antidynastikus forradalomról beszéltek s a király bejelentett majd visszavont lemondásáról. Igaz, a mozgalom nagyon hasonlított ahhoz, a mely 1843. szeptemberében (a német tisztek elbocsátásán kívül) alkotmányt követelt Ottó királytól, de semmikép se vethető össze azzal, mely Ottót többszörös alkotmányszegés miatt kiűzte (1862 okt.). Akkor is megvoltak már a külügyi helyzetnek azon gyökerei és káros gyümölcsei,* a melyek ma is megvannak, habár távolról sem mutatkoztak oly veszedelmeseknek. Akkor is csaknem a legfontosabb belügygyé kellett lennie a külügynek úgy mint most, mert nem büszke hódítás, nem panhellenismus foglalkoztatja őket, hanem a megélhetésre szükséges erőfeszítés. Volt azonban más baj is, melynek a mai napig való majdnem változatlan megmaradása mindennél nagyobb akadály volt a haladásnak. A még nem rendezett ország különféle bajainak legyőzése, az állandó deficit elhárítása messze elmaradt a pártok

* Hertzberg: *Gesch. Griechenlands*, IV. 495. és 574. l.

elsőségi versengése mögött. A pártok első sorban személyi pártok voltak, egészen máig is azok, nem annyira politikai elvek szerint csoportosulnak, mint inkább a tehetősebb vagy tehetsége-sebb személyek köré. Orosz, angol és francia érületű kormányok váltakoztak a nélkül, hogy a nemzeti politikára nézve lényeges különbség lett volna észrevehető. És e pártok kevesebbet küzdöttek elveik diadaláért, mint épen a hegemoniáért. Teljesen szilárd államok alapját is megingatja az ily czéltalan torzsalkodás, nemhogy azét, mely még le sem rakta egészen alapját. Hozzájárult a többség biztosítására való nepotismus, hatalmas cliquek alakítása, holmi előnyök nyújtása (görögösített török szóval rhusphetia) egyfelül a minister s a képviselők közt, másfelül a képviselők és a választóik közt. Ha nem vesszük is hozzá azt az egy ideig érvényben volt északamerikai szokást, hogy a ministeri változással együtt az egész tisztikar megváltozik, ez a kiterjedt protectio maga is rákfenéje lett az országnak. De sehol többet nem ártott a protectio rendszere, mint a hadseregben. Innen van, hogy a ligának minden kiméletet félre kellett tennie, a komoly rendezés könnyebb biztosítására. A király is belátta a magasabb érdeket és meggyőződén rőla, hogy a forradalmi mozgalom egyébként nem irányul a dynastia ellen, amnestiát adott és szives készséggel, nagy politikai belátással fogadta a reformok szükségességét, miután az egész ország a katonaság mellé állott. A trónörökös távozott egyelőre, a király pedig október 7-ére egybehívta a képviselőket rendkívüli ülés-zakra.

A képviselők kényelmetlen nyomás alatt állottak, a javaslatok előterjesztésének módja vagy előkészítése, sőt a tanácskozás siettetett módja, mely nem annyira tanácskozást, mint sürgős, sőt haladéktalan szavazást kívánt, a parlamentarismus legerősebb sérelme. Katonai dictatura intézkedett, a liga tanácsa volt az állam legfőbb tanácsa, melynek bizalmától függött a kormány állása. De ha a polgári pártok egy évtizeden át szinte semmit se tettek és a helyzet tisztázására nem voltak elég erősek, tekintve a liga többnyire üdvös újításait, szerencsének kell tartani azt a vértelen forradalmat, mely az ország megtisztítását tűzte ki czéljául. •

Theotokis kormánya már 1889-ben tervezett némi pénzügyi haladást. 14,298.455 drachmával több lett a bevétel, de majdnem ugyanannyival több a kiadás is. (Eutaxias pénzügyminister exposéeja, *Hellenismos*, 1909 decz. 10/24.) 1903 ban szaporították

a katonai költséget és több reformra is gondoltak. 1904-ben a trónörökös nagy memorandumot dolgozott ki a hadügy javítására: ennek a tengelye 5 millió drachmára rúgó új adó elrendelése volt és általános takarékoság. Az adóügyi javaslat akkor megbukott, különben a tervezet hozzáértők szerint hibás volt. 1905-ben újabb 10.000 drachmával javult a helyzet, 1906-ban meglehetősen fölösleg mutatkozott. De akkor ismét megújult a makedon-kérdés, s a már ismert események nagyon megterhelték az állampénztárt, legutoljára az 1909-iki ruméliai menekülés, a melyről külön nem is szóltunk. Kölcsönt 1900 óta 103,900.000 drachmát vállalt magára Hellas, ebben vasútra 71,000.000 arany franc, a többi más fedezésre való. Ettől különáll az oda menekültek ellátására szolgáló 45,000.000 drachma.

Mauromichalis kormánya, mely 1909. okt. 7-én mutatkozott be az országgyűlés előtt, szigorú közigazgatást, üdvösséges hadügyi és igazságügyi reformokat ígért. Még a bemutatkozás napján jelentette be Lapathiotis hadügyminister a hadsereg felszerelésére, szervezetére és a vezérkarra vonatkozó három törvényjavaslatát. A következő ülésen Eutaxias előterjesztette a költségvetést, kijelentvén, hogy a kiadásokat csökkenteni akarja, a jövedelmet helyesebben fogja fölhasználni és új jövedelemről is óhajt gondoskodni. Mielőtt a tárgyalásba fogtak volna, módosították a házszabályokat, mert a költségvetés vitája itt is iszonyú ideig szokott tartani. A mi a takarékoságot illeti, legelőször is a parlament háztartásában érvényesítették. A különböző ágakban összevéve 12,587,077 drachma a megtakarított összeg. Hozzá helyesebb adóztatással, mely a szegényebb osztályokon enyhít s a vagyonosabbakra nehezedik, azonkívül a dohány, alkohol, robbanó anyagok és mi egyéb után befolyó adóból 12,080.000 drachmát nyer az állampénztár, minélfogva 24,667.000 drachma a többlet. Az ország egész kiadása 146,041.222 drachma (ebben hadügy 20,065.513, tengerészet külön 11,474.570), bevétele a tervezet szerint 148,561.837 drachma. Gondoskodtak az eddiginél helyesebb számvitelről. Azonnal leszállították az olaj, rizs, cukor és más általános szükségleti cikkek árát. Elhatározták, a mit már régóta kíván az ország, hogy az ipar, kereskedelem, vasút, közmunka, földművelés ügye mind egyik külön ministeriumot kapjon. Rendkívül fontos a tisztviselők biztosítása minden politikai áramlat ellen, különösen — a mi sok törvény ellenére még mindig nincs meg egészen — a bírák elmozdíthatatlansága és teljes függetlenítése.

Láthatni ebből, hogy nem rombolás folyik odalenn, hanem legjobb szándékú építés, mely izgatott gyorsasága ellenére nem megy vaktában. A particularis érdekeknek el kellett hallgatniok a parlament bizottságaiban, hol igazán emberfeletti munka folyt. A körülmények kényszerítő ereje bizonyos tekintetben jótékony hatású volt.

A vallás és oktatás ügyét 5,582.299 drachma szánalmas összeg szolgálja, de ezt is jobban használják föl, mint eddig. Megállapították, mily arányban éri az iskola fenntartásának terhe a községeket és az államot. Újjászervezték a Középiskolai Tanácsot, mely a Népoktatási Tanácssal és külön kinevezendő tagokkal együtt az Országos Közoktatási Tanácsot alkotja. Evvel egy időben a tanárképzés pædagogiai tökéletesítéséről is gondoskodott a képviselőház. Megszabta a katonatisztek, bírák, egyetemi tanárok szolgálati terminusát az életkorra nézve. A becsületes közigazgatás, gyors és szigorú igazságszolgáltatás érdekében kimondták az államtisztviselők megrostálását. E tisztító művelet főkép a külügyi, közoktatási és igazságügyi ministeriumokra vonatkozik. Újjászervezik az egész diplomatiái kart. A királyfiakra vonatkozó 1887. évi, továbbá 1900. évi már említett törvényt megváltoztatták. Kimondták, hogy bankok, pénzügyi társulatok igazgatói vagy tanácsosai nem lehetnek képviselők. Bizonyára meglep bennünket, hogy az egyetemi tanárokat is fölmentik szolgálatuk alól és aztán 15 tagú (egyetemi) bizottság indokolt javaslatára a minister az arravalókat újra kinevezi, a kik pedig koruk vagy egyéb ok miatt nem alkalmasak, azok helyett újakat nevez ki. Ez meglepő, nem is járhat igazságtalanság nélkül, de a megszokott erős protectio itt is nagy nemzeti károk forrása volt. Igen jelentékeny a községi autonomiára vonatkozó törvényjavaslat, mely egyelőre javaslat maradt. De valamennyit (mint az iparra vonatkozókat) nem lehet ismertetnem. Még vita alatt állanak, s innen távolból nem is igen ítélni meg őket.

Új, 150 milliós kölcsönről tárgyal a Nemzeti Bank igazgatója, mely több igen fontos dologra szükséges. Első Thessalia földjének művelése, vízmennyiség lecsapolása, miáltal ritka jó gabonatermő földet nyerhetnének. Ide tartozik az egész thessaliali földműves kérdés. Javítani és nagyobbítani akarják Piræus kikötőjét. Több kereskedelmi és ipari vállalat alapítását tervezik. Új vasúti vonalakat akarnak, hogy közelebről érintkezhessenek Európával: egyet Szalonikiig és egy másikat, melyen át az előbbinél gyorsabban érnék el Budapestet és Bécsset.

De felmerültek kezdettől fogva más, alkotmánymódosító javaslatok is, melyek eldöntésére a nemzetgyűlés összehívása látszott legjobb eszköznek. A liga fejének, Nikolaos Zorbasnak és a Mauromichalist főlváltó Dragumis minisiterelnöknek sokat kellett küzdenie a végre. Ellene szól az 1864-iki alkotmány 107. cikke:*

«Tilos az alkotmány egészének megváltoztatása. Azonban bizonyos nem alapvető pontok módosíthatók, ha e közzétételtől számítva 10 év már elmúlt és kellőképp igazolódott a módosítás szükségessége. A módosítás szükségessége megállapítottnak tekintetik, ha a képviselőház háromnegyed része két egymásután követő cyclusban kívánja a módosítást, megjelölván a megvizsgálendő pontokat. A mint a revisio kimondatott, a képviselőház szétoszlik és új, kétszerannyi képviselőből álló — ad hoc — képviselőház hivatik egybe, mely a kitűzött pontokról határoz.» Ebben az esetben hiányzik a «két egymást követő cyclus». De itt érezhető legjobban a forradalom nyomása, a melynek a vezérei a velük tartó politikusokkal együtt attól tartanak, hogy a kívánt törvények nélkül eddigi munkájuk érvénytelen, esetleg könnyen meg is dönthető. Nem ok nélkül hivatkoznak arra, hogy az alkotmány revisióját sürgető 1903.-iki nagy mozgalom eredménytelen maradt. Legfontosabb pedig, hogy hallani kívánják az ország véleményét, mely szinte egyhangulag óhajtja is a nemzetgyűlés összehívását. Talán ez az első eset, melyben az ország minden politikai factora egyetért. Ez az egyetértés adja meg első sorban a nemzetgyűlés jelentőségét, másfelül az ország nyugalalmát és reményét. A nép akarata nyilatkozott, a nép képviselői nem tehetek mást, mint hogy hozzájáruljanak.

A nemzetgyűlés elé terjesztendő javaslat az alkotmány száz-tíz cikke közül huszonkettőre vonatkozik, ennek is nagyobb része a parlamentre s a követválasztásra, a választhatók életkorára s a választás módjára. Nem mulaszthatom el annak kiemelését, hogy az egyik pont szerint köztisztviselő és szolgálatban álló tiszt ezentúl nem lehet képviselő. Kívánja továbbá a tervezet «államtanács» szervezését, hogy a törvényjavaslatok előkészítésében és szerkesztésében segédkezzék a parlamentnek, egyuttal legfőbb közigazgatási bírósággul szolgáljon. Hogy a költségvetés vitája csak három napig tarthat: aligha fogadja el a nemzet-

* Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος μετὰ εἰσαγωγῆς ἱστορ. καὶ σχολίων κατ' ἄρθρων ὑπὸ Γ. Ν. Φιλαρέτου. Ath., 1889.

gyűlés. Határozni kell a birói eljárásról. Szükséges, hogy a polgári és katonai igazgatás helyesebb szervezése végett legyen szabad idegen állampolgárokat is meghívni, külföldi egyetemeken működő görög tanárokat hazahívni.

Márczius 28.-án volt az országgyűlés utolsó ülése, a nemzetgyűlést megszavazta; 30.-án jelent meg a nemzetgyűlést 1910. szeptember hóra összehívó királyi rendelet, ugyanakkor a katonai liga kiáltványa, melylyel a maga működését befejezettnek nyilvánítja.

Lesz-e annyi erő a katonaságban, hogy hivatása munkájának élve fegyelmezi önmagát és nem háborgatja a nemzetgyűlést, — lesz-e annyi fegyelem a hadsereg vezetőiben, hogy céljukat elérvén, lemondanak a politikáról, — lesz-e bennök annyi erő, hogy az esetleg kitörő elégtelenséget meg tudják fékezni: nem tudni. Azonban hiba volna elfelejteni, hogy a forradalom győzedelmes lett s ha voltak volna fölforgatói céljai, semmi se tarthatta volna azoktól vissza őket. Ez a forrongás csupa nemes szándék hevéből tört ki, nem valami osztályharc erőszakos politikai fordulata, hanem az egész nemzet boldogulását építő energikus törekvés. Válságos pillanatokban sem tévesztette el irányát, a lehetőség szerint korlátozta önmagát és elvégezvén azt, mit magának kellett végeznie, maga kérte és támogatta a nemzetgyűlés egybehívását.

Igen komoly napok voltak akkor is, mikor a krétaiak ki akarták mondani, hogy követeket küldenek a nemzetgyűlésre. Erre nincs joguk. Úgy gondolták, ha Bosznia-Hercegovina nem küldhetett követeket Konstantinápolyba, Kréta ép oly kevésbé, sőt sokkal kevésbé lehet a török parlament tagja; ha Bosznia-Hercegovina occupatio alatt állott, Kréta négy hatalom védelme alatt a legnagyobb autonómiával él. Mahmud Sevket készülődése és a védők fenyegetése eltérítették szándékától. Ugyanakkor Grey lord nemzetközi tengeri zárt ajánlott a királyság ellen.

Kréta szerintünk még soká lesz ily bizonytalanságban, azt azonban aligha akadályozza meg a diplomatia, hogy az anyaországgal való egysége legalább is annyira meglegyen, a mennyire eddig volt.

A «balkáni szövetség» dolgát, melyen Izvolszkij oly szorgalmasan kovácsol, elhagyhatjuk, mivel Hellasra nézve egyelőre nincsen komoly tartalma: V. Mehemed nem akart tárgyalni Koburg Ferdinánddal Makedoniáról. A mióta a török-kormány rendezkedik Makedoniában, Bulgária újból ellenségeskedik s a letett

fegyvert a bandák újból használják. Azt meg kell látni, hogy Kréta ügye kapcsolatos a makedon-ügygyel. Nagyon meg kell ezt gondolniok a török állam vezetőinek, mert a mint be talál vonulni seregük Thessaliába, nyomban ott lesz a bolgárság a gyümölcs betakarítására, ott lesz fajrokonai védelme czímén szépen lefogni a makedon-görögöket: és ezt a szolgálatot sokkal nagyobb lemondással kellene Stambulnak megfizetnie, mint a mennyivel legalább is az eddigi helyzetet fönntartva, saját görög alattvalóit megnyugtathatja.

De ha már az is eredmény, hogy egyelőre minden úgy marad, mint volt, mi haszna volt a lelkesedésnek (ex fulgore fumus), áldozatnak, zavarnak, szenvedésnek? Tisztára igazolódott, hogy senkitől sem várhat Görögország semmit, csak önmagától mindent, hogy nem segít se jog, se igazság, se ígélet, csak az erő, a saját ereje. Hogy erejét gyarapíthassa, meg kellett szabadítania egész államéletét a mételyektől, a mikrobáktól, melyek egészségét eddig pusztították.

Ha sikerül ez a csöndes, vértelen forradalom, Görögország története az elmúlt nyolcz hónapot újjászületése idejének fogja nevezni.

Dercsényi Móricz.

É R T E S Í T Ő.

A műfordításról.

Radó Antal: *A fordítás művészete*. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1909. Franklin-Társulat, 161 l.

Ha valaki, bizonyára Radó Antal volt első sorban hivatva arra, hogy a műfordítás föladatát és eszközeit tárgyalja. Már egy emberöltővel ezelőtt írt egy terjedelmes, kitünő dolgozatot *A magyar műfordítás történetéről* (*Philologiai Közöny* VII. köt. 1883.), mely bő alkalmat szolgáltatott neki a mesterségére vonatkozó számos elméleti kérdésnek fejtegetésére, a gyakorlatban pedig mint műfordító már előbb is, de főleg ép az utolsó évtizedekben sokoldalú, bámulatosan gazdag és értékes munkásságot fejtett ki. Most megjelent szép könyve teljességgel meg is felel a nevéhez fűzött nagy várakozásoknak: gazdag talpraesett megfigyelésekben, okos tanácsokban, tanulságos példákban, és e jelességei mellett igen vonzó, sőt sok helyütt mulatságos olvasmány, melyet nemcsak minden műfordító fog haszonnal olvasni, hanem élvezettel lapozhat át mindenki, a ki irodalmi kérdések iránt érdeklődik. Könyvének gyakorlati jelentőségét nem becsüli túl maga sem. Midőn hangsúlyozza, hogy a műfordításhoz, mely philologiai és költői ért követel (26. l.), tehetség kell, megjegyzi (35. l.), hogy ezt a tehetséget «nem fogja megadhatni ez a mű senkinek sem; de azt, a kinek a természet megadta e tehetséget és az ennek kifejtésére való hajlamot, talán meg fogja óvni sok ballépéstől»; alább (54. l.) pedig a «műfordító munkájának oly finom árnyalataira» céloz, «melyekre nézve még utasításokat sem adhatni».

A szakértő olvasót e becses könyvvel szemben leginkább az a kérdés fogja érdekelni, mily álláspontot foglal el a szerző a fordítás hűsége dolgában? És itt rá kell mutatnom a derék munkának egy gyöngéjére, mely csak szerkezetének vagy kiinduló pontjának egy gyöngéjéből származik és értékét alig

csorbítja. Szerző természetesen az alaki és anyagi hűség híve, hisz folyton hangsúlyozza, pl. 61. l., hogy a fordításból meg akarjuk tudni, «hogy az eredeti valósággal hogyan van megírva». De ezen elvi követelés ellenében azután mindenféle engedményeket tesz, pl. oly fordításnak, mely az ifjúság számára készült (60. l.), vagy melynek philologiai célja van (85. l.), vagy mely a színpad számára készült, melyben a közönség megbotránkoznék bizonyos durvaságokon, melyeken Aristophanes vagy Shakespeare közönsége nem talált megbotránkoztatót (60. l.), de különösen az antik metrumok dolgában, melyek szerinte ma már nem divatosak, melyeket a közönség nem kedvel, nem olvas (a mi szomorú volna, ha igaz volna). Hiába hangoztatja (89. l.), hogy «nyomós ok nélkül nem ajánlatos az eredeti formától való eltérés», mert nagy számmal tud nyomós okokat, melyek az anyag módosítását vagy az eredeti alak megváltoztatását megkövetelik vagy legalább ajánlatossá teszik. Előtte mindig az olvasó-közönség (talán a hölgyek?) élvezete lebeg, különben nem mondaná (75. l.): «Ha választani kell két olyan fordítás közt, melyek egyike nyomról-nyomra híven követi az eredetit, de nehézkes, de költőietlen, a másik azonban szabad ugyan, de könnyen folyó és költői, minden jó ízlésű ember (no no!) az utóbbit fogja választani»; sőt (96. l.): «Minden költőnek szabad arra törekedni, hogy verse minél nagyobb közönségnek szóljon, csak a műfordító lábára tegyünk e tekintetben is békót?» Szép, szép; de hol marad azután az a már idézett bölcs kijelentése (61. l.), hogy «a műfordításból meg akarjuk tudni, hogy az eredeti *valósággal* (ő húzta alá!) hogyan van megírva!»

Ez ellenmondások forrása a szerzőnek homályos vagy nem elég szabatos kiinduló pontjában van: «A ki valamely művészi irodalmi alkotást más nyelvre (akárhogyan?) le tud fordítani, annak munkáját műfordításnak szokták mondani» (3. l.). Szokták-e vagy sem, e meghatározás egyáltalában nem mondható ki-elégítőnek. És itt, további fejtegetések helyett, hivatkozom egy dolgozatomra, melyet egy emberöltővel ezelőtt írtam: *A műfordítás elméletéhez (Kisfuludj-Társaság Évtapjai, 1885)* és melynek álláspontját még ma is elfoglalom. E tanulmányom behatóan tárgyalja a fordítás hűségének kérdését, összefoglaló befejezése pedig így hangzik (158. l.): «Semmi kifogásunk az idegen remek-ek át- és feldolgozása ellen. Lefordíthatja vagy átdolgozhatja bárki a világirodalomnak értékes alkotásait kisebb vagy nagyobb önállósággal... Az ily önállóbb átdolgozások vagy antik reme-

keknél modernizáló átültetések igen értékesek és érdekesek, sőt bizonyos tekintetben élvezetesek és hasznosak is lehetnek. De a ki műfordítást kíván adni, mely hivatva legyen az eredetit a megfelelő idegen nyelvben nem járatos olvasónak egész teljes valójában bemutatni — pedig ez a műfordítónak czélja és kötelessége — az adja az eredeti művet teljes eredetiségében: tartalmával és alakjával, szellemével és styljével».

Más szóval: más a műfordítás és más a bizonyos czélokra, bizonyos közönségnek, bizonyos használatra készült fordítás, melyek jogosultságát sohasem tagadtam. Ezek lehetnek igen ügyesek, igen élvezetesek, igen becsesek: de nem műfordítások, mert nem hű, az eredetit pótló másai az idegen remekeknek. Azt pedig óhajtanunk és sürgetnünk kell, hogy a világirodalomnak minden remeke műfordításban álljon a magyar közönség rendelkezésére, azaz oly fordításban, mely az eredetit egész valójában, tartalmával és alakjával, szellemével és styljével magyar nyelven visszaadja. Hogy ez lehetséges-e, nehéz-e, nem tartozik a dologra; de részemről meg vagyok győződve arról, hogy nyelvünk, bámulatos erejénél és fordulatosságánál fogva, minden nehézség leküzdésére alkalmas. A mi pedig a közönséget illeti, mely állítólag (de meggyőződésem szerint csak állítólag) némely (pl. az antik) formákat nem tud megérteni vagy élvezni: ez akadály csakis a közönség egy bizonyos részének ez idő szerinti hézagos műveltségéből származik, mely meg fog szűnni, ha a közönséget kellő módon tanítjuk és neveljük.

Heinrich Gusztáv.

Finn-ugor nyelvtudomány.

(*Prof. Dr. Josef Szinyei: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Sammlung Göschen. Leipzig. 1910. — Kis 8-rét, 156 lap. Ára kötve 80 Pfennig.*)

A magyarságnak igen sajátos helyzete van Európa nemzetei között. Az első évezred fergetegeitől ide sodortatva mai hazájába, tíz százada él más eredetű, jellemű s nyelvű népek között; kezdettől fogva magáévá teszi a Nyugat minden eszméjét, minden haladását, a szó legszorosabb értelmében nyugativá lesz — és mégis elszigetelten áll, Vörösmarty szavaival élve, mint «elszakadott, testvértelen ága nemének.» De épen ez magyarázza fennmaradását. Ha nem bír, nem akar alkalmazkodni, ha nem sajátítja el Nyugat intézményeit, eszméit: menthetetlenül

összetörük, elvész, nem bír megállani a népek versenyében; ha pedig nem marad meg idegennek, ha leveti nemzeti sajátosságait, főleg ha elhagyja nyelvét: akkor beleolvad a szomszédos nemzetekbe, elenyészik nyomtalanul s csak a történetírás emlékezőnek meg rólunk, pusztá névként, mint más letűnt népekről.

De ha a magyar Európától annyit kapott, annyit elfogadott, méltán kérhetjük, mit adott ő helyébe, mivel járult ő Európa s az emberiség jóvoltához? — Az újkor kezdetéig a *népeknek* nincs történetük, csak a *fejedelmeknek*; a magyar fejedelmek pedig ott vannak mindenütt Európa történetében: a pogányság elfojtásában, a keresztes háborúkban, a pápaság és császárság harcaiban, a renaissance legfényesebb jeleneteiben. Ez utóbbival egyidőben kezdődik a magyarság egészének igazi szolgálata: testével és vérével védi a művelt Nyugatot az iszlám támadásai ellen; Aeneas Sylvius Piccolomini mondása, hogy Magyarország a keresztyénség paizsa, nem volt hiú szóbeszéd. De ez emésztő harcokban a magyarság elvesztette, sok minden egyében kívül, helyét, melyet a szorosabban vett művelődés fejlesztésében elfoglalni hivatva volt. Magyar irodalom, művészet, tudomány a Nyugat számára nem volt. «Vajjon ki adhatna hírt magyar irodalomról és írókról?» kérdi J. F. Reinmann a XVII. század végén. Ezt a helyet újra meg kellett szereznünk, ezt a küzdelmet a toll embereinek kellett megvívniok. A XIX. század költői és tudományos irodalma meg is felelt e feladatának. Íróink és költőink neve már nem exotikus Európa előtt; a realis tudományok nagy képviselői közt nem egy magyar név szerepel. Igaz, egy nagy akadályja van a magyar szellemi élet termékeinek, mely útjokat állja nyugat felé: a nyelv, a mely annyira elüt a vezető indogermánság nyelveitől. Kevés nyugati ember akad, a ki megbirkózzék a magyar nyelv megtanulásának nehézségeivel, hogy behatoljon szellemi életünk kincses bányáiba. A mi feladatunk tehát, hogy a mit szellemünk termel, mi mutassuk be Nyugatnak; legalább biztosak lehetünk a felől, hogy ha egyben-másban nem értenek is meg, nem értenek félre, a mint annyiszor történt, mikor jó- és rosszakaróink vállalták ezt a feladatot. Ez áll különösen a sajátképen magyar szakokra és tárgyakra nézve, mint a magyar föld és népe, történelme, irodalma és nyelve. Kivált az utóbbi az, melyben a tolmácsolás a mi kötelességünk. A magyar s a vele rokon népek nyelvészetében «a vezérseget nekünk kell megragadnunk», mondotta Hunfalvy Pál; s ha akad is idegen rá, annak teljesen a magyar

tudomány emberévé kell válnia, mint nyelvtudományunk atyamesterének: Budenz Józsefnek. A kutatás munkájának itt kell folynia nálunk, nyelvünk határai között; azután közzé tehetjük a leszűrt, biztos eredményeket, mik hozzájárulnak a nemzetközi tudomány gyarapításához. Ez a nyelvészet terén az utóbbi években már több ízben meg is történt s érdekes megfigyelni, mint fordul az európai tudomány egyre gyakrabban, már nem pusztán kíváncsisággal, hanem komoly szándékkal, nyelvészetünk felé.

Ennek a czélnak szolgálatában áll Szinnyei József könyve is, mely bár kicsiny terjedelmű, mégis súlyos és nagyjelentőségű, több hasznot hajt a magyarság jó hírének, mint az annyszor fonákul alkalmazott dobverés és nagyhangú hiresztelés.

Szinnyei könyvecskéjében összefoglalja a magyar s a vele rokon népek, a finn-ugor nyelvtörzs nyelvére vonatkozó tudományos eredményeket, miket a finn-ugor nyelvészet első csirájától kezdve, de főleg a XIX. század második felében egészen máig, a mi és a finn testvérnemzet nyelvtudósainak a legszigorúbb módszerrel folytatott kutatásaiban elért. Nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy ezek az eredmények sem magyar, sem finn nyelven nem jelentek még meg ilyen tömött, minden kétséget eloszlató biztosságú alakban, mint Szinnyei könyvében; valószínűnek is tartom, hogy épen ezért nálunk még nagyobb kelete lesz, mint külföldön, melynek a szerző szánta.

A könyv három részből áll. Az első rész tájékoztató s tulajdonképen a könyv eredményeinek előleges bemutatása. Első fejezetében a finn-ugorság nyelveinek felosztásáról, földrajzi elhelyezéséről, nyelvjárás-viszonyairól és történeti fejlődéséről szól. Az egész nyelvtörzs tizenhatodfél millióra rugó lelket számlál, melyek mind Európában laknak, kivéve az Ob-ugorokat (vogulokat és osztjákokat), a kik nem Európában, hanem északnyugati Szibériában élnek; ezek összesen 23,000-en vannak, tehát az egésznek 0.14 százaléka. A magyarság tizedfél milliója az egésznek 61 százaléka, tehát több a felénél; számban jóval mögötte állnak a finnek (2,600,000), mordvinok (1 millió), észtek (1 millió); a sor végén 5000-rel a vogulok s a kelettengeri finnekhez tartozó, már kihálóban levő lív nyelv (két évtizeddel ezelőtt 2000-en voltak).

A következő fejezet a finn-ugor nyelvek rokonsági viszonyait tárgyalja. E szerint az ősegységből először az ugarság vált ki, melynek egyik ága a magyar, másik ága Szibériában az Ob folyó mentén a vogulokra és osztjákokra oszlott. Azután a permi cso-

port ágazott ki, mely a VIII. és IX. század határán a votják és zürjén nyelvekre különült. További oszlással keletkeztek a cseremis, mordvin és kelettengeri finn nyelvek; a lappok, melyek az utóbbiakhoz állanak legközelebb, anthropologiailag egészen elszigeteltek s valószínű, hogy eredetileg más nyelven beszéltek s mai nyelvüket a finn-ugoroktól vették (úgy, mint az eredetileg török-bolgárok, melyek nyelvileg ma szlávok).

A harmadik fejezet az őshaza kérdését említi. Ez az őshaza némelyek szerint délkeleti Oroszországban, mások szerint ettől északabbra az Ural-hegység közepe táján, a Volgába ömlő Káma mellékein lehetett. Az ázsiai, Altaj-vidéki őshazának föltevése teljesen tarthatatlannak bizonyult.

Az utolsó két fejezet a finn-ugorság és indogermánság ősi érintkezéséről szól, mely az utóbbi években azt a véleményt vetette föl, hátha e két nyelvtörzs ősrokonságát lehetne föltenni; természetesen ez még csak olyan föltevés, mely még igen sok bizonyítékra szorúl, de épen ezért a kutatásnak új teret nyit. — Végül az egykor annyira bizonyosnak vett ural-altaji nyelvtörzsnek egybetartozását is említi, melynek érvei olyannyira megkevesbedtek és meggyengültek, hogy egyrészt a finn-ugorságnak, másrészt a török-tatár, mongol, mandzsu-tunguz (és japán?) nyelvekből álló altaji nyelvtörzsnek rokonságát a komoly tudomány ma szintén csak az elégséges bizonyítékok híjában lévő feltevések közé sorozza. Ezt igen jó lesz megszívlelniök azoknak, a kik kellő nyelvtudományi készültség nélkül még ma is a magyar-török atyafiság délibábjában gyönyörködnek és (kellően nem indokolt) érzelmi indítékok alapján visszautasítják azt, a minek elfogadására tények kényszerítenek.

A könyvnek második és harmadik része a finn-ugor nyelvek hang- és alaktanát foglalja magában; ez a mű tulajdonképeni tartalma, azoknak a hang- és alakbeli egyezéseknek és eltéréseknek kimutatása, melyek a finn-ugor nyelvcsalád tagjainak nyelve között jelentkeznek. Ez a két rész csattanó bizonyítéka annak, hogy a nyelvészet már régen nem az a tudomány, melyben Voltaire szerint a mássalhangzók keveset jelentenek, a magánhangzók meg épen semmit sem, hanem a jelenségek pontos megfigyelésén és összehasonlításán alapuló tudomány, mely a matematikai törvények biztosságával állapítja meg a nyelvnek fejlődését, egybetartozását és különvadását s ily módon világot vet a népeknek abba a korába is, melyről a történelem vagy egyáltalában semmit sem tud, vagy legfeljebb egy-

két teljesen semmitmondó — nem is adattal, hanem csak tartalmatlan névvel rendelkezik.

Az összehasonlító nyelvtudomány világában kibontakozik előttünk a finn-ugor népek őstörténetének képe: mint éltek, még megbontatlan egységben, az Ural lejtőin s a Káma mellékein; mint robbantotta szét ezt az egységet, időszámításunk elejének táján, a talán Kelet-Ázsiából kiinduló népvándorlás első hullámtorlása, mely altaji nyelvű törzseket zúdított az addig zavartalanul élő népcsaládra; hogyan váltak e támadás alatt az addig főleg vadászatból és halászatból élők harcosokká, egyszersmind azonban hogyan ösmerkedtek meg az ősműveltség második fokának állattenyésztésével és földművelésével. Az erőszakosan megbontott egység azonban nem állhatott helyre többé; a népcsalád egyre kisebb törmelékekre törmelődve a szélrózsa minden irányában szerteszóródott: északnak, északnyugatnak, délnyugatnak — csak keletnek nem, mert onnan egyre omlott az áradat, mely az ő egységüket is megsemmisítette. Íme egy népcsaládnak története nyelvének tanúsága szerint; egy aránylag kis nyelvtörzsnak képe, mely szerteszórva Európa keleti felében még ma is él: mely északon és délen magáévá téve a művelődés követeléseit, de megtartva nemzeti sajátosságait, maga is tényezővé vált a művelődésben; a szarmata síkság közepén mint munkás kereskedő és földművelő nép él és virúl; északnyugati Szibériában, az Ob folyam kietlen mellékein pedig őspogányságban és ősfoglalkozásban tengődve a pusztulásnak néz eléje s már csak egy-két énekmondó ajakán él értetlenül és szinte érthetetlenül az őskor halvány emléke.

A finn-ugor nyelvcsalád multjához való kulcs Szinnyei könyve, nemcsak a külföld számára, mely bizonyára örömmel fogadja, hanem magunknak is. Egyszersmind fontos segédeszköze és forrása az általános nyelvtudománynak, mely ezután még gyakrabban fogja meríteni érveit a finn-ugor nyelvészetből is, elvont törvényeinek bizonyítására.

Szinnyei a szó legnemesebb értelmében nemzeti munkát végzett s épen ezzel tett igen nagy szolgálatot a tudomány nemzetközi érdekeinek. Ebben látom e kis könyvnek főjelentőségét.

A BÜNTETŐJOG VÁLSÁGA.

Az európai büntetőjogok, és ezek között a magyar büntető törvénykönyv * is, annak a nagy törvénykezési reformnak eredményei, a mely a XVIII. század végén kezdődött és a mult század folyamán Európa törvényhozásaiban végbement.

Ez az oka annak, hogy fejtegetéseimben, (melyek nagyobb tanulmányomnak csak töredékes vázlatát adják,) szembe kell állítanom a büntető igazságszolgáltatás állapotát és vezérlő gondolatait egyrészt a XVIII. század végén, illetőleg a mult század elején, másrészt napjainkban.

I. A XVIII. század végén a büntető törvénykezésnek egész Európában nagy fogyatkozásai voltak.

Kapcsolatban a rendi alkotmánygyal, a büntetőjog tételei eltérők a vádlottak rendi állása szerint. A kiváltságos osztályokhoz nem tartozókra nézve e jogszabályok kedvezőtlenebbek, a vádlottak egyéniségét, jogait elnyomják, a védelmet vagy nagy mértékben megnehezítik, vagy egészen el is tiltják. Nem határozzák meg sem a bűncselekmények tényálladáki ismérveit, sem a büntetés mértékét, illetőleg tartamát.

Ez tág tért nyitott a bíróságok önkényes ítélkezésére.

* 1878: V. t.-cz. (Btk.) Ezt a törvénykönyvet később a mellék-törvények hosszú sora módosította és kiegészítette. A büntetőjog később említendő új irányainak némely reform-eszméi és új igazságai az 1908. évi XXXVI. t.-cz. útján nyertek érvényt a magyar törvényhozásban. Ez utóbbi törvény «a büntető törvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról» szól és a hazai gyakorlatban «büntető novella» (Bn.) megjelölés alatt ismeretes.

A mint Muyart de Vouglans (*Inst. au Droit. crim.* 32. l.) írja: «Les peines sont arbitraires en ce royaume» (Franciaországban.)

A büntetési rendszer tarthatatlanul kegyetlen. Az esetek többségében a meggyalázó, szigorú büntetéseket alkalmazták. A francia jogban tizenhárom ilyen büntetésnemet ismernek. A kerékbetöréstől lefelé a legenyhébb infamáló büntetés: az örökös rabság.

A bíróságok gyakorlata ép oly szigorú, mint a törvények. A halálbüntetést a legtöbb bűncselekményre rendes büntetésül alkalmazzák. Carpzovius (meghalt 1666-ban) lipcei bíró egymaga 20,000 halálos ítéletet írt alá, hosszú bírói működése alatt.

Jeffrey, II. Jakab király kancellárja Londonban, Laubardemont Richelieu ügynöke Párisban, Hessels, Alba herczeg biztosa, Németalföldön, ma vérengző hiénák színében tűnnek fel, pedig Prins helyesen mondja: (*Science Pénale*, 10. l.) csak olyan bírák voltak, a kik környezetük felfogásának engedelmességek és koruk szigorú büntetőjogát alkalmazták.

Angliában még 1833-ban is felakasztottak egy kilencz éves gyermeket, a ki bottal betört egy ablaktáblát és a szobába bemászva, néhány fillér értékű festéket lopott. Ma a magyar bíró dorgálásra ítélné és szülei vagy pártfogója szigorúbb felügyelete alá helyezné.

A régi büntetési rendszer nemcsak felháborító kegyetlenség volt, hanem oktalan elfecsérlése olyanok munkarejének, a kiket a nemzet gazdasági tevékenysége számára meg lehetett volna menteni és fel lehetett volna használni.

Széles körben alkalmazták a testesonkító és testfenyítő büntetéseket is.

A börtön végrehajtása nemcsak embertelen, hanem tömérdek veszélylyel jár az egészségügyre és a közbiztonságra. A földalatti tömlöczök, a melyekben munka nélkül együvé zárják a vakmerő rablókat és a nem bűnös vizsgálati foglyokat, testi betegségek és lelki ragályok fészkei.

Franciaországban és több más államban a XV. századtól fogva az államfő, illetőleg a kormány utasításától

függő bíróságok működtek. E bíróságok tagjainak függetlenségét semmi sem biztosította. A kormányhatalom önző hatalmi érdekből gyakran illetéktelen befolyást gyakorolt az ítélkezésre, «bíróküldés», illetőleg «kivételes bíróságok» felállítása útján olyan bírák elé utalta az őt érdeklő ügyeket, a kik tetszése szerint ítéltek; a hatályban volt nyomozó rendszert összes járulékos intézményeivel (kínvallatás, titkos eljárás, kötött bizonyítási rendszer, a mely a beismerés kicsikarására vezetett) felhasználták politikai és más hatalmi üldözéseknek alkalmas eszközéül.

II. A visszahatás már a XVIII. század egyes reformíróinak műveiben jelentkezett, de törvényhozási elismerésre csak az Alkotmányozó Nemzetgyűlés (Assemblée constituante) törvényeiben talált.

Már Montesquieu a törvények szelleméről írott híres könyvében kifejtette, hogy az embereket semmi sem érdekelheti annyira, mint a büntető törvénykezés. Igaza volt, mert a törvénykezésnek egyik ága sem tartozik annyira össze az alkotmányjoggal, mint a büntető eljárás, melynek úgyszólván egész lefolyása, lépten-nyomon, az állampolgárok egyéni szabadságának, illetőleg polgári és politikai jogainak kisebb-nagyobb korlátozásával, sőt esetleg elvonásával is járhat.

Ezek a tények, valamint a büntető törvénykezéssel az «ancien régime» korában szerzett tapasztalatok, továbbá a hatalmi üldözéseknek és a politikai bűnpereknek emlékei magyarázzák, hogy a büntetőjog tételeit a mult század folyamán már úgy tekintették, mint a polgárok szabadságának, biztonságának és politikai jogainak védbástyáit, olyan jogszabályokat, «a melyek az állam politikai intézményeinek jelentékeny részét alkotják» (Hélie: *Traité de l'instruction crim.* I. 6.)

Ezért a XVIII. század végén nyilvánult reformtörekvéseknek első mozgató eszméje volt, hogy a vádlottak egyéni jogait fokozottabban kell biztosítani, általában az egyéni szabadságot, valamint az alkotmányjogi szempontokat a bűnperben előtérbe kell tolni.

A mult század törvénykezési reformjainak egyéb vezérlő

gondolatai voltak: a törvény előtti egyenlőségnek és az emberszerető iránynak hangoztatása; az a követelés, hogy a büntetéseket emberiesebbekké és enyhébbekké tegyék, végre a törekvés, hogy az ártatlanul elítélésekkel szemben (melyek akkor oly gyakoriak voltak) biztosítékokat teremtsenek.

A mikor Thomasius, Beccaria, Sonnenfels és mások anynyian a kínvallatás eltörlését, Howard János, Vicomte de Vilain és társaik a «szegény rabok» és a vizsgálati foglyok helyzetének javítását sürgették, akkortájt ez nem érzélgőség volt, hanem a gyakorlati szükség nyilvánulása.

E törekvések valóban nagyban és örvendetesen megváltoztatták a büntető törvénykezés XVIII. századbeli képét.

A birói önkény megszorításával, már az 1789. évi emberi jogok declaratiója (VIII. cikk) kijelenti, hogy senkit sem szabad más alapon büntetni, mint olyan törvény alapján, a melyet cselekménye előtt hoztak, kihirdettek és melyet a bíróság törvényszerűen alkalmazott.

A törvények meghatározták a büntetendő cselekmények szabatos tényálladékát és a büntetés kereteit.

A testcsonkító és testfenyítő büntetéseket, valamint a megszégyenítő erkölcsi büntetéseket, (minő például a szégyenpad,) helyesen mindenütt eltörlötték.

A halálbüntetés alkalmazása a legritkább esetekre szorult.

Az 1776 jul. 4-éről kelt amerikai függetlenségi nyilatkozat mintájára az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1789-ben kijelentette, hogy «a törvény akár oltalmaz, akár büntet, legyen egyenlő mindenki számára».

1791-ben a francia törvényhozás átvette az angol esküdszéket és így, szemben az állami szakbirákkal, részt adott a polgároknak a büntető biráskodás gyakorlásában. A múlt század számos törvénye pedig a polgárok egy részének, különösen a sértetteknek, a vád képviselőjére adott széles hatáskört.

A büntető perben megszüntették a nyomozó eljárást.

Eltörlötték a kínvallatást; törvénybe iktatták a védelem szabadságát s az egyéni jogok biztosítékait. Érvényre jutot-

tak a nyilvánosság és a régi per írásbeliségével szemben a főtárgyaláson a teljes közvetlenség és szóbeliség is.

A bírák és esküdtek lelkiismeretét felszabadították a kötött bizonyítási rendszer bilincseiből.

Ezek a reformok, a melyeket a törvényhozás nemcsak Európában és az Egyesült-Államokban, hanem az angol gyarmatokon, valamint Ázsia és Afrika több államában a múlt század folyamán keresztülvitt, annak idején mind szükségesek is voltak és sok jóra vezettek.

Tízezreket, a kiket a XVIII. század végéig bűbájosság büntette miatt, tehát absurd babona alapján, vagy alaptalan gyanúból, hamis vád következtében, esetleg jelentéktelen bűncselekmények miatt kegyetlen kínzások közt kivégeztek; százezreket, a kik oktalan és barbár sanyargatás közben a tömlőczben pusztultak el, vagy a közös elzárás rontó hatása alatt gonosztevőkké züllöttek, az új jogszabályok megmentettek a nemzet gazdasági és művelődési ereje számára, a termelő munka végzésére.

A múlt század folyamán teljesen átalakultak a börtönügyi viszonyok is. A szabadságvesztés-büntetést ma már a művelt államokban többé nem földalatti üregekben és tömlőczökben, hanem az egészségtan követelményeinek és az emberiségnek megfelelő, nagy gonddal, sok költséggel épített letartóztató intézetekben hajtják végre.

Ezekkel kapcsolatban mindinkább növekedett a bíróságoknak kegyelmes felfogása. A büntetés-kimérés új szabályait a legtöbb bíróság akképen alkalmazta, hogy az ügyek túlnyomó részében a büntetési tételek legkisebb mértékét közelítették meg, vagy szabták ki. Így a magyar gyakorlatban az 1878. évi V. t.-cz.-nek (Btk.) rendkívüli enyhítő körülményekről szóló 92. §-a az eseteknek csaknem felében alkalmaztatott. A mit rendkívülinek gondolt a törvényhozás, az szabálylyá vált a gyakorlatban.

Ekképen történt, hogy míg a múlt század elején számos államban még ezerszámra alkalmazták a halálbüntetést, egy század múlva a bűnügyeknek több mint 70%-ában néhány napi, heti, vagy hónapi szabadságvesztés-büntetést,

esetleg egy-két korona pénzbüntetést, illetőleg ezt helyettesítő néhány napi fogházat vagy elzárást alkalmaznak.

Az átalakulás az egész vonalon néhány évtized alatt nemcsak meglepően nagy, de itt-ott a szélsőségekbe is jutott.

III. Ez a rendkívül nagy átalakulás, összehasonlítva a XVIII. század jogrendjével, egészben nagy és örvendetes előrelépés volt.

Időközben azonban felismertük a mult század büntető törvényhozásának nagy tévedéseit, egyoldalúságát és naiv optimismusát is.

A legnagyobb tévedés volt, hogy a «törvény előtti egyenlőség» helyes elvéből azt a téves következtetést vonták le, hogy az összes büntetéseket «sansculotte-i egyenlősítéssel» mind egyformának tekintették. Időhöz kötött, határozott tartamu szabadságvesztéssel büntették azt is, a kit a nyomor vitt rá, hogy a véletlenül kínálkozó alkalom felhasználásával, éhező vagy beteg családtagjai részére lopjon, és azt is, a ki a bűncselekmény elkövetését keresetforrásul választotta. Egy szóval egyenlősítették az alkalmi büntettest és a hivatásszerű gonosztevőt.

Naiv optimismus volt az a hit, hogy a művelődés emelkedésével és az alsóbb néposztályok helyzetének javításával csak úgy könnyedén csökkenteni lehet majd a bűncselekmények számát, valamint az a reménység is, hogy a magán-elzárásnak, általában a szabadságvesztés-büntetésnek valami csodatevő hatása lesz.

Beccaria * 1762-ben azt írta: «Meg akarjátok előzni a büntetteket? Tegyétek, hogy a műveltség párosuljon a szabadsággal.» A mult század egyik nagy romantikusa, Victor Hugo, így kiált fel: «Népesítsétek be az iskolákat, majd üreseké válnak a börtönök.»

A tapasztalat tényei teljesen szétoszlatták ezt az utópista reménységet. Az utolsó fél században világszerte minden cultur-államban javították a népoktatást; kedvezőbbé tették

* *Büntett és büntetés*, 41. szakasz, Tarnai magyar fordításában 113. l.

az alsóbb néposztályok helyzetét; tömérdek kórházat, szegényházat, menedékházat stb. építettek. Örvendetesen erősödött a köz- és magánjótékonyosság. Szaporodott a népjóléti intézmények száma.

Mindezzel sok jót tettek és helyesen is cselekedtek.

A criminalitás azonban nem szűnt meg, sőt enyhébb alakulataiban nőttön-nőtt és olyan jelenségeket is mutat, a melyek komoly aggodalomra és újabb megfontolásra szolgáltatnak okot.

Kétség nélkül jelentékenyen apadt a súlyosabb, különösen a veszélyes bűncselekmények, például a gyilkosságok és rablások száma. Hazánkban is kipusztult a régi betyárvilág. Egyes államokban azonban (mint például a világ-szerte ismert Franciaországban) a durva, féktelen, rakoncátlan büntetettek garázdálkodásaival szemben a társadalomnak kellett a becsületes emberek védelmére szervezeteiket alkotni.

Ezenfelül aggasztó jelenségei korunk criminalitásának, hogy a fiatakorúak részvétele a bűncselekmények elkövetésében a legtöbb művelt államban az utolsó évtizedekben megháromszorozódott és hogy igen sok helyütt, különösen nagy ipari és gyári központokon, a hivatásszerű büntetősosztályok fejlődtek ki, a melyeknek garázdálkodásai, ismételt bűncselekményei, sőt állandó büntetett életmódja új vezérelvek érvényre jutását, a régítől eltérő jogszabályok megalkotását teszik szükségessé.

A bíróságok túlságba mentek, mikor az esetek túlnyomó nagy többségében a büntetési tételek legkisebb mértékét közelítették meg és alkalmazták. Gyakorlati szakférfiak tudják, hogy ennek sajátos lélektani, sőt ügyviteli okai is vannak. A bírák egy része azt hiszi, annyival inkább fogják őt modernül képzett, emberies bírónak tartani, minél enyhébb büntetési tételeket szokott alkalmazni. Az enyhébb ítéletekben természetesen inkább megnyugszik a vádlottak nagy tömege, az ügyész pedig nem fellebbez, nehogy őt kegyetlen üldöző hatóságnak tekintsék. A bírák pedig arra törekeshnek, hogy ítéletük lehetőleg jogerőre emelkedjék, illetőleg, hogy az elsőfokú ítéletet a felsőbbbíróóságok meg ne

változtassák. Minél több a helybenhagyó másodbirósági határozat, annál kedvezőbb az illető birónak ügyviteli statisztikája és minősítése.

Így történik, hogy magam is tuczatszámra hallottam kihirdetni olyan ítéleteket, a melyekben a bíró a Btk. 92. §-ának alkalmazásával 10 korona fő- és 5 korona mellékpénzbüntetést, ezek behajthatatlansága esetére két napi fogházat szabott ki, s a melyekben a felek megnyugodtak.

A börtönügyi végrehajtás sok helyütt elhanyagolta azt, hogy a szabadságvesztés-büntetést hatályosabbá tegye és az elítélteknek dologkerülő, vagy munkához nem szokott részét kemény és állandó munkára szorítsa.

A rövidtartamú fogházbüntetést az esetek többségében kis bírósági fogházakban hajtják végre, a magyar Btk. 40. §-ának rossz szabálya szerint, közös elzárásban. Együvé zárják a rövid időre elítéltet, minden felügyelet és rendszerint minden számba jöhető munka nélkül, dologtalan csavargókkal és szokásszerű naplopókkal. Nem gondoskodnak az elítéltek megfelelő munkáltatásáról. Ez nagyon nehéz is, első sorban azért, mert a kis bírósági fogházban nem lehet olyan munkanemeket meghonosítani, a melyeket a mezőgazdasággal vagy szabadban foglalkozók, a munkához nem szokottak, illetőleg az ipari munkát nem ismerő elítéltek százai néhány hét vagy hónap alatt sikerrel folytathatnának.

Mínthogy pedig az elítélteket, nem is említve a téli hónapokat, még az enyhébb évszakban sem lehet a szabadban foglalkoztatni (mert a fogháznak arra nincs megfelelő területe): ezeknél fogva az elítéltek egy része nem csinál semmit, más része pedig papirzacskó készítésével vagy pedig olyan pepecselő munkával foglalkozik, a melyet komoly és hathatós büntetésnek nem lehet tekinteni.

Semmi kétség: az alsó néposztályhoz tartozó azon elítéltek számára, a kik a nyomornak már minden szenvedését és bűnét ismerik, a rövid tartamú fogház gyakran kedvezőbb helyzetet teremt, mint a minő a munkások egy részének az életben jut. Bizonyos, hogy a bányamunka nemcsak terhesebb, hanem életveszélyes, míg a fogháznak jól fűtött, jól szellőzött, világos, közös munkatermé-

ben beszélgetés közben papirzacskót ragasztani, nem terhes munka.

A fogház kedvezőbb viszonyainak megismerése után az elítéltek egy része még kevésbé fog tartózkodni attól, hogy rövid idő alatt újabb bűncselekményt kövessen el.

Ezenfelül a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetés arra sem alkalmas, hogy az elítélt egyéniségét munkára és rendszer életmódra átalakítsa, őt társadalmilag használhatóvá tegye. Ellenkezőleg a hivatásszerű büntetettekkel és sokszoros visszaesőkkel közös elzárásban eltöltött hónapok arra vezetnek, hogy az illető elveszti korábbi foglalkozását vagy állását és szabadulása után nem kap, vagy egyelőre nem kap tisztességes munkát, míg új ismeretségeket szerez a közös letartóztatás alatt, csakhogy ezek hivatásszerű büntetettek, a kik örömmel veszik maguk közé azt, a ki hozzájuk csatlakozni hajlandó.

IV. Szemben a mult századbeli jognak általánosításával és szokásos eljárásával, az egész vonalon okvetlenül érvényre kell emelni két nagy és helyes elvet: az osztályozást és az egyéni elbánást. A nem egyenlőkkel szemben nem szabad egyforma jogszabályokat alkalmazni. A felesleges és ártalmas szabadságvesztés-büntetéseket, a mennyire lehet, mellőzni kell. Erre valók: a büntetés feltételes felfüggesztése, a melyet a büntető novella (Bn.) első fejezete 1908 okt. 1-én hozott be a magyar jogba is és a fiatalokúakra nézve elfogadott próbára bocsátás intézménye. (Bn. II. fejezet.)

Képtelen általánosítások a kihágási jogban is vannak. Az 1879: XL. t.-cz. (Kbtk.) 18. szakasza kimondja, hogy az elzárásra ítéltet munkára nem lehet szorítani.

Csakhogy elfeledi: nemcsak azt a becsületes gazdát és tisztességes kézművest ítélhetik el kihágás miatt, a ki a kertjében levő fáról a hernyót le nem szedte, vagy kis gyermekét himlő ellen egy héttel elkésve oltatta be, hanem a kóbor cigányok, a csavargók és dologkerülők százait gyakrabban ítélik el. Az pedig teljesen tarthatatlan, hogy a hivatásszerű, munkakerülő csavargót vagy koldust, a kinek a dologtalanság a legnagyobb élvezete, az állam a tisztessé-

séges polgárok adójából a jól fűtött fogházban élmezze, de munkára ne szabadjon őt kényszeríteni.

Érvényre kell juttatni két más nagy szempontot is.

Az egyik az, hogy minden kezdő büntettnak, a ki csak egy ízben, először jutott a Btk.-vel összeütközésbe, módot kell nyújtani arra, hogy visszatérhessen a becsületes munka útjára. Erre való a kezdő büntettné kiméltése az újabb jogszabályokkal és a patronage-szervezet, a mely az utolsó évektben Magyarországon is örvendetesen kezd fejlődni.

Másrészt azonban, szemben azokkal az elitéltekkel, a kik a társadalom és a hatóságok minden komoly igyekezete ellenére rendes keresetforrásul választják a bűncselekmények véghezvitelét és állandóan durva rakonczátlan-sággal, féktelenséggel támadják a jogrendet, a törvényhozásnak több biztosítékot kell nyújtani a tisztességes társadalom részére, hathatósabb védelmet annál, a melyet a mai törvényhozás ad.

A közveszélyes és hivatásszerű büntettnékre nézve lejárt a régi jelszavak jogosultságának korszaka.

Nem szabad az egyéniség cultusát üzni és nem lehet a hivatásos és közveszélyes gonosztevők alkotmányos és politikai jogainak folytonos hangoztatását ismételni.

Ezek helyét más jelszavak váltják fel: a társadalmi érdekeknek hathatósabb védelme, a munkabíró büntettnékre komoly munkára szorítása, a büntetés végrehajtása terén az elitélteknek czéltudatosan és kellő erélylyel állandó munkára nevelése.

V. Ebben a tanulmányban nem a jogtudósok, hanem az érdeklődő társadalom szélesebb rétegei számára kísérlem meg vázolni azt a válságos időszakot, a melyen a büntető törvénykezésnek évezredes világtörténeti fejlődése korunkban átmegey.

Válságról szólhatunk a következő okokból:

Az utolsó három évtizedben a büntető igazságszolgáltatás alapintézményeinek, sarktételeinek és legfontosabb jogszabályainak megdöntése és megvédése érdekében heves küzdelem folyt le. Ezen 34 év alatt az összes jogtudományok egyik ágában sem léptek fel annyira radicalis új irá-

nyok és nem mutatkoztak az addigi rendszereket alapjukban támadó olyan törekvések, mint éppen a büntetőjog terén.

Nem lehet tagadni, hogy manapság a büntetőjogot művelő elméleti szakférfiak jelentékeny része épen úgy, mint a törvénykezés gyakorlati munkásai közül azok, a kik napi teendő-halmazuk mellett időt szakítanak arra, hogy fárasztó és felelősségteljes munkásságuk feladataival és eredményeivel saját lelkiismeretükben elszámoljanak, egyformán elégtelenek az igazságügyi szervezetnek számos intézményével (elég legyen itt az esküdtbiróság folyton megújuló vitakérdését említenem), valamint a büntetőjog több jelentős tételével is.

A később érintendő ügynevezett «positív iskolák» szélső radicalis irányai egyenes támadásokat intéztek a hatályban levő büntetőjognak alapelvei ellen és követőik közül számosan akadtak, kik a büntető törvénykezésnek teljes felforgatására törekedtek. A legradicalisabbak ugyanis megtámadták a büntetendő cselekmény, az akarat-szabadság és az egyéni felelősség alapfogalmait is; megváltoztatták volna a büntetés jellegét, sőt a született büntetteseknél a büntetés helyét ártalmatlanná tétellel, illetőleg a büntetést pótló más állami rendszabályokkal helyettesítették volna.

Akadtak, a kik az igazság elvének teljes háttérbe szorításával csak a czélszerűség követelményeit hangoztatták s alapot adtak a régi jog védőinek arra a panaszára, hogy az «igazság», a melyet évszázadokon át az emberi törvénykezés legmagasabb, legfenségesebb vezérelvül tekintettek, e radicalis felfogás szerint egészen mellékessé válik; az igazságszolgáltatás helyét pedig az orvostudományi kezelés vagy rendőri önkény, közigazgatási jellegű, teljhatalmú arbitrius intézkedés foglalja majd el.

Még a büntetőjog közvetítő irányainak, (a melyek az ügynevezett «classikai iskola» és a radicalisok álláspontja között állanak), egyes szélsőbb irányú munkásai is a legkritikusabb helyzetbe hozták a büntető törvénykezést. Ezt jellemzően tünteti fel az éleseszű és szellemes van Hamel, amsterdami tanár egyik mondása, melyet az új

és közvetítő irányok számos tagját egyesítő «Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület» hamburgi nagygyűlésén hallottunk. E szerint «csak három fogalmat: a büntetendő cselekmény, a büntetés és a beszámíthatóság fogalmát kellene eltörölni, akkor aztán rendbe jönne minden». Természetesen eme három alapfogalom nélkül valami orvosi kezelés, esetleg állami vagy közigazgatási elbánás lehetséges volna, de a mai értelemben vett büntető törvénykezés megszűnnék.

Még inkább mutatja a büntetőjognak válságos állapotát az a tény, hogy a régi, habár fogyatékosnak bizonyult, gyarlóságokkal telt intézmények és azon alaptételek helyébe, a melyeket az új irányok felforgatni törekedtek, sem a túlzók jogosulatlan s részben már is megczáfolt követelései nem tudtak más jobbat vagy elfogadhatót tenni, sem a közvetítő irányok munkásai nem bírtak ez ideig kielégítő és megnyugtató más intézményeket, illetőleg jogszabályokat ajánlani.

Attól pedig éppen messze vagyunk, hogy a kriminológia művelői ez ideig befejezett rendszert dolgoztak volna ki.

Eljutottunk annyira, hogy a legtöbb államban, a conservatív Angliában épűgy, mint a régi büntetőtörvénykönyvet és a bűnvádi perrendtartást egy század óta jóformán évről-évre apró-cseprő törvényekkel toldozó Franciaországban, továbbá a Német birodalomban, Olaszországban és a büntető törvényhozás szempontjából ezeknél kisebb jelentőségű más államokban a hivatalos körök már kifejezésre juttatták, hogy elégedetlenek a tételes joggal és a részletekben többé-kevésbé, de mégis gyökeresen módosítani akarják az igazságügyi szervezetet, a büntetőjogot és a büntető perjogot.*

* Ezt bizonyítja az új törvénykönyvek és javaslatok ama nagy száma, melyet a legutóbbi években alkottak meg, illetőleg tettek közzé. 1907-ben Japán, 1908-ban Sziám alkotott új Btk.-et, a mult év tavaszán és őszén Schweizban, a Német-birodalomban és Ausztriában tették közzé a Btk.-eknek a haladás szempontjából nagyon érdekes és számos régi tételt cserbenhagyó új tervezeteit.

Az igazságügyi szervezet és a büntető perjog terén nagyon jellemző, hogy a hivatalos törvény-előkészítők 1906-tól kezdve Német-

Ezt a válságos állapotot röviden így jellemezhetném: világszerte tudják, érzik, már évek óta tapasztalták is a büntetőjog, az igazságügyi szervezet, s az eljárás egyes részeinek, első sorban a perorvoslati rendszernek fogyatkozásait, részben tarthatatlanságát is. Épen ellentétben a francia magistraturának azokkal a tagjaival, a kik a XVIII. század második felében az akkor hatályban volt, ma már senkitől nem védhető jogrendszereket és eljárási szabályokat tekintették a leghelyesebb és a gyakorlat tapasztalataival teljesen igazolt törvényhozásnak, ma a legtöbb bíróság egyetért abban, hogy a mi hatályban van, az nem ugyan mindenben, de több irányban és pedig jelentékeny részeiben is, rossznak bizonyult. Nem tudunk azonban megegyezni arra nézve, hogy mit tegyünk a hatályban levő tételes jog helyébe.

Nincs elegendő biztosítékunk a felől, hogy azok az új szabályok, a melyek a régi jogot felváltanák, ki fogják-e állani minden törvénynek igazi tűzpróbáját az évtizedes gyakorlati alkalmazásban?

Mindazok a reform-eszmék, a melyeket az utolsó évtizedekben megvalósítottak, most is csak a kísérletezés szakában vannak és a bíróságok gyakorlata azok alkalmazásában sok ellentmondást, kapkodást, következetlenséget mutat.

A radicalis positivisták legnagyobb túlzásait és jogosulatlan követeléseit visszautasították ugyan, de abból, a mi megmaradt és felhasználhatónak mutatkozik, még alig öntöttek valamit olyan alakba, a mi codificatióra kész és teljesen alkalmas volna.

Jóformán csak egynéhány olyan tétel van, a melyre nézve az új eszmék győzelme kétségtelen. Ilyenek: a rövid

országban és a mult év szeptember havában Ausztriában az esküdt-bíróság ellen nyilatkoztak és annak helyébe az ú. n. «Schöffengericht» intézményét tennék. A népbíróság ezen alakja mellett a szakbírák és a laikusok egy collegiumban, együtt tanácskoznak és határoznak. E szervezeti gyökeres reformon felül a kormányok a bűnvádi perrendtartást mindkét államban számos részletében módosítandónak jelentették ki.

tartamú szabadságvesztés-büntetés hatálytalan, sőt ártalmas voltának felismerése, és a fiatalkorúak büntetőjogára, illetőleg a fiatalkorúak bíróságaira vonatkozólag az új amerikai eszmék diadalmas körútja Európa legtöbb államában, így hazánkban is.

VI. E válságos állapotnak részben még forrongó, átmeneti időszakában is kétségtelen, hogy a büntetőtörvényhozásra és igazságszolgáltatásra régi feladatai mellett, különösen a büntetteknek egyes csoportjaival szemben új teendők várnak, a melyek nem kevésbé lényegesek, mint azok, a melyeket eddig betöltött.

Semmi kétségem sincs arra nézve, hogy a büntetteknek három nagy gyakorlati jelentőségű, nagy számban előjövő csoportjánál: a fiatalkorú büntettek, a korlátolt beszámíthatóságúak, nem rendes elmeállapotúak, és az elfajzottak (degeneráltak, abnormisok), végre a hivatásszerű és közveszélyes gonosztevők tekintetében a törvényhozásoknak fel kell használniok az új irányok némely követelményeit. Ezeknél fogva sarktételeikben le kell rontani a régi rosszat s új alapelvekre fektetve egyelőre csak kísérletképen fel kell építeni az új tételeket.

Az a nagy átalakulás, a mely a büntettek e három csoportjára nézve némely jogokban, (még a legconservativebb angol jogban is) már keresztülment, más jogokban csak a törvényelőkészítés szakában van, nem vezethető vissza egy-két radicalis úttörő, egy-két büntetőjogi iskola, vagy valamelyik tudományos egyesület kezdeményezésére, vagy eszmeáramlatára.

Ezeket elméleti bűvároknál és úttörő új irányoknál hatalmasabb két tényező juttatja diadalra.

Egyrészt a gyakorlati szükség érzete; másrészt az a meggyőződés, hogy a hatályban levő régi rendszer nem megfelelő, hanem azt új intézményekkel kell kiegészíteni, esetleg új alapokon szükséges felépíteni és ha a kísérletképen választott új jogi szabályozás nem bizonyul is mindenben megfelelőnek, majd lassanként részleges változtatásokkal kell egészen elűtő elvekre fektetni.

Nagyon jellemzők e részben a mult év folyamán ha-

tályba lépett angol törvények és a mult évben közzétett* három tervezetnek a közveszélyes büntettesekre vonatkozó jogszabályai, illetőleg azok a fejezetek, a melyek a büntetés helyett és büntetés mellett a társadalom biztonsága érdekében a bíróság által elrendelhető más intézkedéseket szabályoznak.

VII. A büntetőjog tudományának első kimagasló művelője Feuerbach, a ki egyformán nagy volt mint dogmatikus és mint törvényelőkészítő, több mint egy századdal ezelőtt a bajor Btk. tervezetének bírálatát (I. rész, 51. l.) a következő mondattal vezette be: «Az első követelmény, a melyet a büntető törvényhozáshoz fűzünk: az, hogy valamely vezérlő gondolaton nyugodjék, a mit minden egyes rendelkezésében keresztül is vigyen.»

A nagy tudós kétségkívül óriási tévedésben volt.

Sem a büntető törvényhozásnak, sem általában az igazságszolgáltatásnak nem az a feladata, hogy valamely elvet minden áron keresztül hajtson. Senkinek, még az államnak vagy a törvényhozásnak sem szabad egy-egy alapelv kedvéért céltalanul vagy helytelen módon eljárni.

Különösen korunk büntetőjogásza nem lehet olyan egyoldalú, mint a letűnt évtizedek némely dogmatikusai, a kik az élettől elzárkózva, dolgozó szobájuk négy fala közt tépelődtek a halmazat, az okság stb. vagy a büntető perjogból a vádrendszer vagy a legalitás tételei felett és megelégedtek avval, hogy egy-egy új elvet állítottak fel vagy a jogi technikának valamelyik részletét módosították.

Az újabb irányok munkálkodásának legnagyobb jelentőségű eredménye az, hogy a büntetőjogot, mint jogászai dogmatikát, a széles értelemben vett «bűnügyi tudományok» (sciences pénales) váltották fel. Bizonyára mindenkoron meg fog maradni a büntetőjog, mint jogi tudomány is, de azt ki kell egészíteni a természettudományok, különösen az orvostudományok és elmekörtan, továbbá a társadalmi tudó-

* 1909 áprilisban a schweizi Btk. tervezetének harmadik szövegezése, 1909 szeptember havában az osztrák Btk., 1909 novemberben a német birodalmi Btk. tervezete.

mányok kutatásának módszerével és vizsgálódásainak eredményeivel.

Ha pedig ezeket a kutatásokat felhasználjuk, a következő tanulságra jutunk:

Sem a törvényhozásnak, sem a büntető tudományoknak nem az a legfőbb rendeltetése, hogy valamely egységes álláspontot megállapítson és azt merev következetességgel és szörszálhasogatással keresztülhajtja, hanem arra kell törekedniök, hogy a bűncselekmények száma lehetőleg csökkenjen.

VIII. Habár nagyon messze vagyunk is még ettől az elérendő czéltől, mégis az utolsó évtizedekben sok történt arra, hogy a criminalitás problémáját helyesebben fogjuk fel és mélyebben, valamint több oldalról vizsgáljuk.

Ezt legnagyobb részben az új tudományoknak, valamint az alkalmazott új kutatási módszernek köszönhetjük.

A bűnügyi statisztika megismertet bennünket a criminalitás alakulataival és változataival; Lombroso és iskolája a bűncselekményeket előidéző élettani okokat, különösen a büntettes egyéniségét; az elmekörtan művelői a nem rendes vagy épen kóros elmeállapot, illetőleg a degenerált szervezet és a criminalitás közti összefüggést; a büntető sociologusok főleg a környezet befolyását és a társadalmi tényezők hatását vizsgálták; a marxista criminologusok a gazdasági helyzet kizárólagos jelentőségét hangoztatták; mások a physikai okok: alkoholismus, stb. fontosságát tüntették fel.*

E tudományok felhasználásával és új kutatási módszerek alkalmazása útján az utolsó évtizedekben behatóbban tanulmányozták a criminalitást, mint azelőtt évezredekben át.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy az eddiginél alaposabban ismerjük a criminalitást és alakulatait, a büntetendő cselekmények tényezőit, a büntettek különböző csoportjait és életviszonyaikat; a büntetés végrehajtását, annak eredményeit vagy eredménytelenségét és gyakorlati fogyatkozásait,

* Ez iskolák tételeit tüzetesebben vázoltam *Nyomor és büntettek* cz. tanulmányomban. (*Olcsó könyvtár*, 1500—1502 sz.),

végre, hogy új módszereket, illetőleg eszközöket alkalmazunk a bűncselekmények számának lehető csökkentésére.

Fontos annak felismerése, hogy az erre irányuló törekvésben a büntetés — a mint Liszt, a berlini tanár kifejtette — csak egyik jelentős fegyver, de nem az egyedüli és nem is a legfontosabb.

Egészen bizonyos, hogy sem a leggondosabban kieszelt és végrehajtott büntetési rendszerrel, sem a büntetések szigorításával nem lehet elérni azt, hogy a bűncselekmények megszűnjenek. A kik mindent a szigoritástól várnak, azok ne feledjék el, hogy a XVI.—XVIII. században az akkori kegyetlen, durva büntetéseket elrettentő kínzások között, nyilvánosan hajtották végre és ez sem csökkentette az akkori vad és véres büntettek számát.

A bűncselekmények jellege akkor alakult át, a mikor enyhítették a büntetéseket; természetesen nem azért alakult át, mert enyhébb lett a büntetési rendszer, hanem mert jobb és hathatósabb a megelőző rendőrség munkássága és megszűntek azok a tényezők, a melyek a régi rablóbandákat vagy egyéb szokásos büntetéseket keletkezésük előidézték, illetőleg tovább tengődésüket megkönnyítették.

Bizonyos másrészt az is, hogy a rövid tartamú fogház és elzárás többszöri alkalmazásától, még ha 5—12-szer egymásután hajtják is azokat végre, még kevésbé lehet várunk a bűncselekmények számának csökkentését.

A mikor a törvényhozás és a társadalom ennek a végső célznak megközelítésére törekszik, ki kell egészíteni a büntetési rendszert két nagy irányban: egyrészt a megelőzéssel, másrészt a biztonsági intézkedésekkel.

IX. A büntetések helyett jobb, okosabb és olcsóbb, ha a törvényhozás, a közigazgatás, az állam és a társadalom minden hatalmában álló eszközzel megkísérlik megelőzni a bűncselekményeket.

Leghathatósabb, minden államban nélkülözhetetlen módja ennek a jól szervezett, kellően képzett, hivatásának magaslatán álló, megelőző rendőrség működése. Ez azonban az idevágó tennivalóknak csak egy kis részlete.

Ide tartozik mindaz, a mit az állam és társadalom a

sociálpolitikai tevékenység széles mezején avégből tesznek, hogy a bűncselekmények számát apaszszák.

Nem fog tetszeni a materialismus és epikureismus követőinek, de azért kimondom: ide tartozik mindaz, a mi az emberek lelki életét emeli, az önző, élvhajhászó és pénzgyűjtő életmód helyett a tisztességet, erkölcsöt, szigorubb életfelfogást és önfegyelmézést fokozza; a mi az embereket józan életre, szorgalomra és kitartásra, akaraterejük megacélozására és állandó komoly és tisztességes munkára neveli.

Különösen jelentős mindaz, a mi az alsóbb néposztályokat, a melyek tagjai közül a statisztika megállapítása szerint aránylag többen követnek el bűncselekményt, értelmileg, vagyoniilag és testileg erősebbé tenné arra, hogy a bűncselekmény alkalmainak és kísértéseinek ellentálljanak.

Egyik legfontosabb tenni való, a mit minden művelt államban, néhány év óta örvendetesen fokozottabb módon hazánkban is végeznek: a magukra hagyott, saját gondozásukra képtelen, rossz környezetben élő vagy erkölcsi veszélynek kitett gyermekek és fiatalok pártfogásba vétele és munkára nevelése.

A társadalmi és állami gyermekvédelem hazánkban évről-évre szélesebb keretekre terjed ki, az utóbbi jelenleg már több mint 55,000 gyermeket oltalmaz. A fiatalok bíróságai a Bn. 15—16. §-ain alapuló oltalmazó intézkedéseikkel az erkölcsi romlásnak kitett gyermekeket kivehetik a züllött környezetből, javító nevelésüket rendelhetik el, a bűncselekményt elkövetett fiatalok érdekében pedig (Bn. 17—28. §.) egyéniségöknek megfelelő intézkedést tehetnek, különösen szükség esetén évek hosszú sorára terjedő javító nevelést rendelhetnek el vagy fogházbüntetést szabhatnak ki.*

Némely külföldi államban nagyon sokat értek el az alkoholismus ellen folytatott küzdelem terén, minthogy a szeszes italok mértéktelen élvezete rendkívül sok bűncselekményre vezet. Nálunk e téren még a kezdet-kezdetén va-

* Ezekről bővebben *Fiatalok és büntetőjog* cz. munkám, (1909) 181—271 l.

gyunk és a legtöbbet várhatjuk a nép széles rétegeinek kellő felvilágosításától, valamint az alkohol kimérésének megnehezítésétől.

Egyéb hathatós megelőző intézkedésekhez tartoznak még: a munkakerülés, naplopás leküzdésére irányuló intézmények (munkaközvetítés, munkástelepek, ideiglenes foglalkoztató műhelyek); a koldulás és csavargás, rendetlen, dorbézoló életmód elleni küzdelem; a szegény-ügy rendezése, munkás-lakások javítása, munkás-biztosítás, stb.

X. Ha a bűncselekményt nem sikerült megelőzni, akkor az eddigi általánosítás és szokásos elbánás helyett a bűncselekmények tetteseinek és részeseinek megfelelő osztályozása az első teendő.

1. Mindenek előtt külön kell választani a nem rendes elmeállapotúakat, a kiknek száma egyes államokban végzett tüzetes kutatás szerint valóban elijesztően nagy.*

Ide tartoznak: a közveszélyes elmebetegeken felül (a kikre nézve senkisem kételkedik abban, hogy azokat állami intézetekben kell ártalmatlanokká tenni) a korlátolt beszámíthatóságúak, a degenerált, neurasthénias, histeriás, epilepsziás és alkoholista, végre a fejtraumát szenvedett egyének közveszélyes része, kiknek korlátlan szabadsága a jogrendnek állandó veszedelmül jelentkezik.

Ezeket e végből felállítandó külön intézetekben kellene elhelyezni, hol fogvatartásuk sem büntetés, sem megtorlás jellegével ne birjon, hanem a személyes szabadság korlátozása és a gyógyító kezelés lépjen előtérbe.

2. Nem kételkedem abban, hogy a többi büntetettek közül a felnőttek és rendes elmeállapotúak nagy részére nézve a büntetőjognak jelenlegi sarktételei: egyéni felelősség, a beszámítás és az esetek többségében alkalmazott rendes büntetésül a szabadságvesztés-büntetés még hosszú időn át meg fognak maradni; de azért ezeket is az új törvényho-

* Prins *Dégénérescence et Criminalité* cz. munkájában ismerteti az Angliában és az Egyesült-Államokban kiküldött szakértő bizottság adatgyűjtését. Ennek eredménye szerint e két birodalomban öt év alatt 150,000 degeneráltat és ezekből 67,000 közveszélyest irtak össze

zás több csoportra osztja és a különböző csoportokon belül az egyéni elbánásra helyez legnagyobb súlyt.

Különösen kiválasztandók és eltérő alapelvek szerint kezelendők egy részről a kezdő, alkalmi büntettek, másrészt a hivatásszerű, közveszélyes gonosztevők.

A magyar törvényhozás is elfogadta az Egyesült-Államokban három évtized előtt elismert azon igazságot, hogy a kezdő büntettest csekélyebb jellegű első vétség vagy kihágás esetén, ha különösen méltánylást érdemlő ok forog fenn, kiméletben kell részesíteni. Az 1908:XXXVI. t. cz. (Bn.) 1. és 8. §-ai alapján a bíróság az ilyen egyén ellen megállapított egy hónapot meg nem haladó fogház és elzárásbüntetést, valamint a pénzbüntetés végrehajtását, méltánylást érdemlő okból, rendszerint felfüggesztheti és amennyiben az elítélt a próbaidő alatt jó viseletet tanúsított, büntetését elengedik.

3. Közveszélyes gonosztevők. Minden gyakorlati büntetőjogász, de különösen az igazságügyi rendőrség tagjai jól tudják, hogy az utolsó félszázadban, kapcsolatban a városokban és nagyobb ipari központokon elszaporodott proletariátus kifejlődésével, minden cultur-államban a dologtalan büntettes osztályok, illetőleg a munkakerülő naplopók külön csoportjai keletkeztek.

Ezek nagyobb államokban százzámra bűncselekmények elkövetéséből, illetőleg erkölcstelen, tisztességtelen foglalkozásokból tartják fenn magukat és a hozzájuk tartozókat; a büntetteket állandó keresetforrásul választják és azokból bőséges, mindenesetre nagyobb jövedelmet szereznek, mint a minőt tisztességes munkás valaha remélhet.

Ezen hivatásszerű és közveszélyes büntettekkel szemben a közbiztonság és a jogrend korunkban kevésbé védett, mint az az elmúlt évszázadokban volt.

A XVIII. század végéig hatályban volt embertelen büntetőjogok nemcsak elrettentő hatásúak voltak, hanem a halálbüntetéssel, vagy az alkalmazható rendkívül hosszú tartamú börtönnel egyszersmindenkorra, de legalább is évtizedek hosszú sorára megóvták a társadalmat az útonállók garázdálkodásaitól és a vakmerő büntettek újabb bűncselekményeitől.

Például II. József császár büntető törvénykönyve, a mely 1787-től kezdve néhány évig Magyarországon is hatályban volt, mellőzte ugyan a halálbüntetést de annak alapján egyes elítéltekre (még politikai büntetésekre is) 50—60 esztendei börtönbüntetést, vagy gályarabságot szabtak ki. Ez mai felfogásunk szerint tarthatatlan és embertelen megtorlás, de akkortájt annyit jelentett, hogy a büntetettek nagy csoportjait éltük fogytaig ártalmatlanná is tették.

Ezzel szemben az elítéltek 80%-a manapság néhány hónapi, esetleg 1—2 évi szabadságvesztés kiállása után visszatér ugyanazon környezetbe és ugyanolyan életviszonyok közé, a melyekben elítéltetése előtt volt. Legnagyobb részük folytatja addigi rendetlen, büntetett vagy munkakerülő életmódját és rövid idő múlva újból bűncselekményt követ el, sőt gyakran újból el is ítéltetik, pedig a büntetendő cselekmények 30%-át nem fedezik fel, tehát az ilyen hivatás-szerű büntetettek bűncselekményeinek is közel egy harmada felfedezetlenül marad.

Jogi szempontból a közveszélyes gonosztevők közé tartoznak a hivatás-szerű büntetettek, (pl. betörők, zsebtolvajok, csalók, szédelgők, hamis könyöradomány gyűjtők, hamisítók, üzletszerű orgazdák stb.), továbbá a munkabíró, de dologkerülő hivatásos csavargóknak és koldusoknak (pl. a kóbor cigányok) közveszélyes része; végre a gyakorlati anarchisták, a kik minden társadalmi szervezetet erőszakkal szétrombolni óhajtanak.

Elmekörtani tekintetben pedig a közveszélyes elmebetegségek és a korlátolt beszámíthatóságúaknak közveszélyes része, végre a közveszélyes iszákosok tesznek szükségessé külön szabályozást.

A közveszélyesekre nézve épen úgy, mint a fiatalokorúaknál, a büntető bírónak feladata és hatásköre lényegesen megváltoztak. Különösen teljesen csődöt mondtak a rövidtartamú határozott büntetések, a melyeknek semmi hatályuk nincs és a melyek nem nyújtanak kellő védelmet a társadalom részére. Ezek helyett az újabb törvényhozások két reform-eszmét értékesítenek: vagy a büntetés tartamának

rendkívüli emelését, vagy a biztonsági intézkedések egész rendszerét.

Jellemzők egyrészt az 1908 decz. 21-éről kelt, «a bűncselekmények megelőzéséről» szóló angol törvénynek szabályai, másrészt a svájci, osztrák és német Btk.-tervezetben javasolt új szabályok.*

A múlt évben hatályba lépett angol törvény** szerint (10. §.), ha a bíróság valakit büntett miatt elítél és az elítélt a bíróság kérdésére beismeri, illetőleg az esküdttbíróság utólagosan megállapítja, hogy az elítélt szokásszerű gonosztevő, akkor a bíróság, a mennyiben fegyházbüntetést szab ki és abban a nézetben van, hogy tekintettel az elítéltnek bűnös szokásaira és életmódjára, a társadalom védelme érdekében kívánatos, mikép a büntettes évek hosszú sorára fogságban tartassék, akkor külön határozattal elrendelheti, hogy a büntettes a fegyházbüntetés kiállása után a bíróság által meghatározandó időtartamra, és pedig legalább öt és legfeljebb tíz évig fogva tartassék. Ennek a letartóztatásnak neve: «preventive detention.»

Az elítéltet olyan munkára kell szorítani, a mely leginkább alkalmasnak mutatkozik arra, hogy szabadulása után tisztességesen megélhessen és akarja is magát tisztességesen fenntartani (13. §.).

* Az említett tervezetekben felsorolt biztonsági intézkedések a következők: a *schweizi* tervezet szerint, a szokásszerű büntettesek határozatlan tartamú fogvatartása, a munkakerülő és dorbézoló egyéneknek munkára nevelése, a megrögzött iszákosoknak elhelyezése az iszákosok menhelyében, a közveszélyes elmebetegek és korlátolt beszámíthatóságúak gyógyító kezelése (31—33., 16—17. §§.)

Az osztrák tervezet szerint: a közveszélyes visszaesőknek hosszabb fogvatartása, a külföldiek kiutasítása, a közveszélyes elmebetegek, megrögzött iszákosok és korlátolt beszámíthatóságúak hosszabb időre való intézeti elhelyezése (38—40., 36., 37. §§.)

A német tervezet szerint: az üzlet- és szokásszerű büntettesek fogva tartása, a csavargók részére felállítandó dologházak, az iszákosokkal szemben a koresmalátogatási tilalom és határozatlan tartamú elhelyezés az iszákosok menhelyében, a közveszélyes elmebetegek és korlátolt beszámíthatóságúak hosszabb idejű intézeti elhelyezése (89., 42., 43., 65. §§.)

** *Prevention of Crime Act* 8. Edw. 7. Ch. 59.

XI. A fentebbi vázlatból is kitűnik, hogy e reform-eszmék hatása alatt a büntetés régi jellege jelentékenyen megváltozott.

A fiatakorúaknál az a birói intézkedés is, melyet a törvény fogháznak nevez, nem más, mint hosszabb és határozatlan tartamban átalakító nevelés megkísérlése. A korlátolt beszámíthatóságúaknál a régi büntetést a határozatlan tartamban való gyógyító kezelés váltja fel, a közveszélyeseknél pedig a társadalmat biztosító rendszabály, illetőleg a hosszabb, határozatlan tartamban ártalmatlanná tétel.

A gyógyító kezelés nem a bűnösség fokához és a bűncselekmény súlyához képest alkalmazható, hanem addig tart, a míg az illető beteg és ilyen gyógyító kezelésre szorul; tartamát tehát az orvosszakértő vagy orvosszakértői bizottság állapítja meg.

A közveszélyeseknél pedig a különbséget az tünteti fel, hogy míg a büntetést a bíróság a büntetendő cselekményért a bűnösség fokához képest határozatlan tartamban szabja ki, addig a biztonsági fogházban vagy dologházban elhelyezés tartamát a közveszélyesség mértéke határozza meg.

Itt tehát a régi büntetőjog helyett valami közigazgatási, rendőrségi jellegű biztonsági intézkedés lép előtérbe. A fogvatartás mindaddig tart, a míg ezt a tettes egyénisége, a társadalmi védelem érdeke szükségessé teszik.

A bíróság önkényét pedig az zárja ki, hogy külön e végből szervezett felügyelő-hatóság, a melyben a rendőrség, illetőleg közigazgatási hatóság tagjai és a szükséghez képest orvosszakértők is helyet foglalnak, időszakonként felülvizsgálja, hogy tekintettel az illető magaviseletére és a biztonsági fogás eredményére, indokoltnak mutatkozik-e a közveszélyesnek nyilvánított egyént az intézetből feltételesen szabadon bocsátani és ha igen, milyen felügyelet mellett?

Ha tehát a határozatlan tartamú fogházat a bíróság évek hosszú sorára rendelte is el, azt az egyéni érdekek lehető figyelembe vételével rövidíteni, illetőleg hatályon kívül helyezni is lehetne.

Ezen a téren nagy nehézséget okoz az orvosszakértők által megállapított tény, hogy a sokszoros visszaesőknek jelentékeny része, csaknem fele, nem rendes elmeállá-

potú, hanem degenerált egyén. A mennyiben ezekre nézve a gyógykezelés szempontját tekinti a törvényhozás irányadónak, akkor az intézetben való elhelyezés tartamát az orvosszakértőknek kellene meghatározni; a mennyiben pedig a sokszoros visszaesés vétetik alapul, akkor a büntetés jellegével bíró hosszabb letartóztatás szempontja nyomul előtérbe.

XII. Az eddig felsorolt külön választandó csoportokon felül általában az elítélteknek az esetek többségében átalakítható részére nézve is gyökeresen reformálni kell a büntetés végrehajtását.

Szükséges, hogy a hatálytalan rövidtartamú büntetést váltsa fel a határozatlan hosszabb tartamú fogság, összekötve szakadatlan erős munkával, szigorú fegyelemmel, megfelelő felügyelet alatt.

Mintát szolgáltatnak erre nézve az amerikai «reformatory» és az angol Borstal-rendszer,* a melyeket a f. évi október 2—8. napjain Washingtonban tartandó VIII. Nemzetközi Börtönügyi Congressus napirendjére kitűzött kérdések szerint számos szakférfi az eddiginél szélesebb keretekben kívánna alkalmazni.

A határozatlan tartamú büntetések ezen rendszerét egybe kell kapcsolni a feltételes szabadon-bocsátással olyképen, hogy ha az elítélt évek során át szorgalmasan dolgozott, kifogástalanul viselkedett és valamely kenyérkereső foglalkozást már elsajátított, akkor az arra hivatott hatóság kellő felügyelet és állandó vezetés mellett feltételesen szabadlábra helyezheti őt.

XIII. A büntetőjog új irányait nem szabad ugyan a radicalis támadók első heves reménységével tekintenünk, de egyes túlzók merész kifakadásaiért nem volna helyes elítélni sem az új kutatási módszereket, a melyek csakugyan előbbre vitték a bűncselekményekkel szemben folytatott küzdelmet, sem azokat a gyakorlati reformgondolatokat, a melyek a büntetés-végrehajtás és biztonsági intézkedések terén a büntetőjognak kétségtelenül új korszakát jelzik.

* Ezek lényegét ismertetem *Fiatalkorúak és büntetőjog cz. m.* (1909) 226. és köv.

Kockázatos volna jóslásokba bocsátkozni a felől, hogy mi lesz a vége ennek a válságos állapotnak?

Épen most egy évtizede egy tanulmányomban arra a conclusióra jutottam, hogy a büntetőjog átalakulásának forrongó, átmeneti idejét éljük.

Ma is azt hiszem, hogy a büntetőjognak ez a válsága igen lassú, de azért lényeges átalakulásban fog végződni.

Nem következik be a forradalmi teljes felforgatás, de nem is a változatlan meghagyás, sőt nem csupán a részletek toldása-foldozása, hanem gyökeres átalakulás.

Egy-két évtized múlva, a mikor új nemzedék lép helyünkbe, a büntető törvényhozás képe bizonyára lényegesen más lesz, de azért a mai értelemben vett büntető törvénykezés a büntettek egy részére nézve természetesen meg fog maradni.

Abban a reformban, a mely keresztül viendő, nem a ma hevesen küzdő büntetőjogi iskolák egyikének vagy másikának győzelme a jelentős. Fontos csak az, hogy az egész átalakulás előbbre vigye az emberiség ügyét és a jelenleginél jobban megfeleljen a haladás és az igazságszolgáltatás követelményeinek.

Remélnünk lehet, hogy a társadalom odaadó munkájával és a bölcs törvényhozás helyes jogszabályaival csökkenteni lehet a bűncselekmények számát. Ebben az értelemben minden nemes érzésű ember azt a reményt táplálja, hogy munkája által — a mint van Hamel mondta — ő is hozzájárulhat az emberiség viszonyainak javításához.

Vajha századunk történet-írója, a midőn majd erre a fejlődésre visszatekint, a haladásnak egyik tényezője gyanánt megtalálná a tudományt és a büntetőjog elméleti művelőinek sikeres munkásságát is!

BALOGH JENŐ.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA ÉLETEBŐL.

— Száműzetése és hazatérése.¹ —

Kevés pénzzel zsebében jutott el Andrassy Konstantinápolyból Londonba.² Abból az 1800 aranyból, melyet 1849 szeptember havában kapott, még a török fővárosban 600-at adott bizonyos Brownnak,³ hogy elutazását Turinba lehetségessé tegye. Ezenkívül Splényi báró adósságait is törlesztette Konstantinápolyban,⁴ Mindezekeken felül Kossuthnak és a segélyre szoruló magyar emigránsoknak is 700-at bocsátott rendelkezésükre, «mert — mond a gróf — készségesen osztozkodom mindenkivel».⁵ Ezt Párisban is bizonyította, ahonnan, mint látszik, rövid tartózkodás után, költözött át Londonba. A francia főváros akkoriban előkelő magyar emigránsok gyűlhelye volt. Köztük eredeti jelenség vala gróf Teleki László, a magyar forradalmi kormány párisi képviselője. Ez a később oly tragikus véget ért férfiú, éles, élénk szellemével jelentékeny diplomatai

¹ Részlet gróf Andrassy Gyula életrajzából, mely a Magy. Tud. Akadémia megbízásából készült s kiadványai közt fog az ősszel megjelenni.

² Koller bárónak, a londoni osztrák nagykövetnek Andrassyhoz 1850 szept. 5-ikén írott leveléből (Andrassy grófi levéltár) kitűnik, hogy Andrassy, — és ezt előttem élőszóval is megerősítették — ekkoriban már az angol fővárosban tartózkodott.

³ Hogy azonos-e ez a Brown az ugyanilyen nevű konstantinápolyi amerikai ügyvivővel, nem tudható, de nem valószínű.

⁴ Andrassy Kossuthhoz 1849 szept. 3. Közli a *Neues Wiener Tagblatt* 1904 április 3-iki száma, utána a *Pester Lloyd* 1904 április 5-iki száma. Az eredeti a M. N. Muzeum kéziratárában.

⁵ *Ibidem*.

képességeket és igen megnyerő modort egyesített.¹ Honfiktársai körében találkozott Andrássy Klapka tábornokkal, a menekült magyar külügyministerrel, gróf Batthyány Kázmérral, Szemerével, gróf Esterházy Pállal, Almássy Pállal és másokkal is, kik most távol a legyőzött hazától, a modern Babelben siratták annak sorsát. A menekülők közt többen voltak, kik semmi készpénz fölött sem rendelkeztek. Amíg Andrássy hazulról dúsabb segélyt nem kapott, a külső világtól teljesen elzárkózva, két szobában lakott. Körülvéve a szajnai Babel fényes, mozgalmas életétől — ekkor már Napoleon mint regensherczeg tartá a kormány gyeplőt kezei között — Andrássy ép úgy, mint a többi emigrans, szomorúságtól lesújtott szívvel gondolt a hazára. 1849 szeptemberében még úgy nyilatkozott: «Adja Isten, hogy szegény hazánknek legalább jövőjét megmenteni képesek legyünk;»² most már mély fájdalommal kellett bevallania, hogy azt a jövőt az örökre megsemmisülés veszélye fenyegeti. Magyarországgal szemben a megtorlás és bosszú politikája került sorra. A magyar ó-conservatív párt egyik legtehetségesebb tagja, gróf Széchen Antal, még 1848 decemberében úgy nyilatkozott: «Magyarországot föl akarják darabolni. Ezt én meg nem akadályozhatom. De nem is akarok tanúja lenni.»³ Herczeg Windisch-Graetz Alfréd marsal, ki a rendet az ó-conservatívok segélyével akarta helyreállítani, sikerült ugyan az ország szíve ellen irányzott dőfést elhárítani.⁴ De már az ó-conservatívoknak Windisch-Graetz által támogatott tervét magáévá tenni a vezető minister, herczeg Schwarzenberg Félix nem volt hajlandó. Határozottan visszautasította, hogy Magyarország kibékítése céljából, az 1848 előtti régi alkotmány állíttassék vissza.⁵ A kormányrúdhoz jutott osztrák

¹ Gr. Seherr Thosz Arthur: *Erinnerungen aus meinem Leben*, 84. l.

² Andrássy Kossuthhoz, 1849 szept. 3. Id. h.

³ Hübner: *Ein Jahr meines Lebens*, 323. l.

⁴ *G. d. K. Prinz Ludwig Windisch-Graetz's Kindheit und Jugendzeit*, 1839—1850. Wien, 1908. 138 l. Windisch-Graetz Lajos herczeg naplója névtelenül jelent meg. Woinovich Emil tábornoszernagy közreműködésével a naplót az elhunyt herczeg neje W. G. Valéria herczegné és leánya, férjezett Henckel-Donnersmarck grófné, tették közzé.

⁵ Hübner id. m. 324. l.

államférfiak Világos után nem ismertek mérsékletet. Most még kevésbé tettek különbséget «rebellisek» és «hívek»¹ között, mint Világos előtt. Az egész országnak éreznie kellett a győző kezének súlyát. Az ó-conservativokat, kikben a hasonló gondolkozású osztrákok egy erőteljes, életképes kormány törzsét látták² győzelmi mámorukban félretolták. Széchen nagy bosszúságára, ki Ischlbe, a vele egygondolkozású osztályostársai akkori «Kobenzl»-jébe³ húzódott vissza, csakugyan tervbe vették, az utolsó magyar hadsereg leverése után Magyarország földarabolását, vagy inkább beolvasztását Ausztriába; oly eszme, melynek akkoriban Kecskeméthy Aurél egy röpiratban különös propagandát csinált.⁴

Mielőtt azonban a magyar királyságot pusztá földrajzi fogalomná sülyesztették volna, ezerek meg ezerek elrettenésére hozzá fogtak mindazok megbüntetéséhez, kiknek a levert fölkelésben részük volt. Hegyesi Péter, Magyarország generalis procuratora, mindenesetre még 1849 októberének második fele előtt kapott utasítást, hogy nyilatkozzék a magyar forradalom «szerzői»-vel szemben alkalmazandó büntetés mértékéről. Ez a férfiú, ki még egy évvel azelőtt, az akkori udvari kamara keblében alárendelt állást foglalt el, a hatalom új birtokosai előtt nagyon alkalmazkodó eszköznek tűnhetett föl, mert vajmi gyorsan emelkedett a generalis procuratori állás magaslatára.⁵ Hegyesi meg is felelt a beléje helyezett bizalomnak. Drákói modorban, könnyörületességet nem ismerve a legyőzöttekkel szemben, tette meg javaslatait. Példányképül herczeg Windischgraetz különböző rendeleteit és kiáltványait tartotta szem előtt, melyekben Kossuth s az összes bel- és külföldi kor-

¹ U. o.

² Ludw. W. G.'s *Kindheit und Jugendzeit*, 114. l.

³ Hübner: *Ein Jahr meines Lebens* 323. l.

⁴ Kecskeméthy Aurél *Naplója*. XI. l.

⁵ Az 1848-ki «*Staatsschematismus*» szerint Hegyesi, ebben az évben kir. directorialis fiskális volt és pedig a sorban a hatodik. E fiskálisok fölött állott, Eötvös József, mint a kamarai procuratura főnöke és Fluck Ede aligazgató. Hegyesi tehát 7 személyt ugrott át, hogy főnök lehessen.

mányközegek a «vogelfrei» jelzőhöz jutottak. Hatással lehetett rá Haynau vérengzése is, ki Aradon Görgey hadseregének 13 tábornokát hóhérkézzel végeztette ki. Ez a rendszabály híven kifejezte a császári hadsereg bosszúját és gyűlöletét, a mért Görgey az osztrákok katonai tekintélyének teljes lebecsmérlésével, csakis az oroszok előtt akarta a fegyvert letenni. Katonailag talán igazolható, ha a magyar fővezér föltételül kívánta kitűzni, hogy élete e döntő tényénél egyetlen osztrák tiszt se legyenj elen.¹ Politikailag tán hiba volt ahhoz ragaszkodni, hogy az osztrák hadsereget az egész világ előtt ilyen gyalázat érje,² mert ez kimondhatatlan ekeseredést szült a magyarok ellen. A természeténél fogva brutális és kiméletlenségre hajló Haynau altábornagy teljesen ezeknek az érzelmeknek uralma alá került. Talán ez a lelkiállapota magyarázza meg egyrészt azt a részben egészen szükségtelen kegyetlenséget, melylyel a 13 tábornokot kivégeztette. Ilyen légkör vette körül Magyarország generalis procuratorát. Sokkal alázatosabb szolga volt, hogysen ilyen körülmények között, az összes irányadó körökben uralkodó nézetek ellenére, a könyörületesség alkalmazásának szószólója lehetett volna. Hegyesitől nem is lehetett más javaslatot várni, mint a felségárulás vádjának megindítását mindazok ellen, «kik bárminő tevékeny, vezető, hozzájáruló vagy végrehajtó szerepet játszottak», és a kiket mind halálbüntetéssel kell sujtani.³ Hegyesi indítványát Geringer Károly báró, Magyarország polgári biztosa, ugyszintén Emminger, az igazságügyministerium osztályfőnöke is, magukévá tették.⁴ Ezeknek az egybehangzó véleményeknek alapján a ministertanács, Bach belügyminister ajánlatára, egy vegyes bizottság felállítását határozta el. Ennek vált foladatává a magyarországi «átkos merénylet» szerzői-, elősegítői- és főreszeseinek üldözése és megbüntetése végett

¹ Görgey: *Mein Leben und Wirken* II. köt. 402. l.

² L. erre nézve Woinovich érdekes megjegyzéseit az *Oesterr. Rundschau*-ban: *Arthur Görgey* cz. a. XIV. k. 209. l.

³ Báró Geringer Bachhoz, Pest, 1849 nov. 14. A cs. kir. belügymin. iratt. Geringer itt a Hegyesi javaslatának tartalmát közli.

⁴ U. o.

egységes rendszabályokat hozni javaslatba.¹ Kifejezetten is ki volt emelve, hogy a külföldre küldött diplomatai képviselők is a «ribillió» szerzői és legbefolyásosabb előmozdítói közé tartoznak és halálbüntetéssel sújtandók.² Ezzel az Andrássy sorsa is meg volt pecsételve. Az akkori pesti haditörvényszék idézéseinek megjelölésére szolgáló kegyetlen kifejezés szerint: Andrássy is, már 1850 januárius 1-én «hirdetményileg megidézett» («ediktaliter citiert»). Hihetőleg Andrássynak a bíróság elé állztatása érdekében írta neki Koller báró, a londoni császári nagykövet, 1850 szeptember 5-én, hogy föl van hatalmazva a gróf részére ennek szabad hazatérése végett követségi útlevelet kiállítani és hogy ezenfelül még egyéb közlendője is volna.³ Kétségtelen, hogy Andrássy ezt a fölhívást egészen figyelmen kívül hagyta. Hisz az ő részéről tiszta örültség lett volna megjeleneni oly ítélőszék színe előtt, melyről, az aradi példa után, biztosan föltételezhető, hogy őt is akasztófára fogja juttatni. A legjobb esetben is csak a halálbüntetésnek életfogytiglani börtönre és pedig annak is kegyelmi úton leendő átváltoztatására számíthatott. Minthogy Andrássy az idézésnek nem felelt meg, az ily esetekben szokásos módon távollétében indult meg ellene a fölségárulási pör. Bűnéül rótták azt a tanuk útján «bebizonyított tény», hogy mint nemzetőrségi őrnagy a schwechati csatában (1848 okt. 30.) részt vett és a zempléni főispáni tisztséget, 1849 végéig, «forradalmi irányban» látta el. De ebben a hadi törvényszék nyilván tévedett, mert Andrássy még 1849 május 22-én elhagyta Magyarországot. Ép ily hibás, midőn születési helyéül Bécsset jelölik meg, holott Kassán született. E mellett 1850-ben nem 29, hanem csak 27 éves volt.⁴ Oly időben, midőn egész se-

¹ Emminger előadó, 1849 nov. U. o. — Bach Kraus igazságügy-ministerhez, 1849 nov. Kézbesítettett 1849 nov. 19-én.

² Emminger előadó, Bécs, 1849. nov. A cs. és kir. belügymin. iratt.

³ Koller báró Andrássyhoz, Chandos House, 1850 szept. 5. gróf Andrássy levélt. Sajnos, a külügyministerium irattárában sem a Kollerhez intézett utasítás, sem az ennek végrehajtását tudató értesítés nem volt föllelhető.

⁴ A pesti cs. kir. haditörvényszék consignatiója 1848-tól a legújabb időkg hirdetményileg idézett politikai menekültekről. A cs.

reg gyorsan elintézendő fölségárulási pörrel voltak elhalmozva, nem sokat értek rá az említett adatok pontos kiderítésével törödni. A fődolog annak bizonyítása volt, hogy a vádlott az ellenfél táborában előkelő állást foglalt el, a mi a jelen esetben minden kétségen fölül állott. Az említett két vádpont mellett azt is rovására írták Andrássynak, hogy a «rebellis kormánytól» Konstantinápolyba leendő kiküldetését elvállalta, hogy «Szerbián átutaztában — mint az ítélet mondja — az ottani kormányt Ausztria ellen hangozni törekedett, egyáltalában a szerbek és horvátok legigázására a legravaszabb javaslatokat eszelte ki és hogy Konstantinápolyban minden lehetséges eszközt megragadott a rebellisek javára.»¹ E tervek alapján Andrássy az 5-ik hadiczikkely és Windisch-Graetz herczeg 1849. július 1-én kibocsátott proclamatioja értelmében háromféle fölségárulással vádoltatott és a katonai büntetőtörvénykönyv 48. cikkelye valamint a gyalogsági szolg. szab. II. R. 5. fej. 6. §-a alapján, kötélt általi halálra és vagyona elkobzására ítéltetett. Ezt a haditörvényszéki ítéletet in contumaciam 1851 április 15-én — és nem mint állítani szokták, szeptember 22-én — hozták és az szeptember 13-án részesült jóváhagyásban. Szeptember 22-én következett be az ítélet kihirdetése.² Andrássy csak a hirlapokból értesült a személyét illető haditörvényszéki ítéletről. Egy napon, szünet nélkül nevetve lépett be barátja: Seherr-Thosz gróf szobájába, kezében tart-

kir. belügymin. iratt. Az elítéltek egy kinyomatott jegyzéke is Bécsot jelöli meg Andrássy születési helyeként. Az életkor megjelölése 24—28 évek között ingadozik.

¹ U. o. — Dusensy százados hadbíró jelentése a III. hadtestparancsnoksághoz, Pest, 1850 okt. 6. így szól: «Aus dem Gesagten erhellt, dass bei Graf Julius Andrassy die in Serbien und bei der Pforte entwickelte, auf die Vernichtung des österreichischen Staates abzielende diplomatische Thätigkeit sich als der Schwerpunkt seiner Strafbarkeit darstelle.» Cs. és kir. hadilevélt. Különösen súlyos körülményekként emeltetnek ki Andrássy terhére az 1849 június 11. és július 13-ika között kelt levelek. A cs. és kir. hadi levéltárban levő pöriratok nem tartalmazzák a tanuvallomásokat.

² Ezek az adatok a cs. és kir. hadi levéltárban és a magyarországi elítéltek kinyomatott jegyzékében lelhetők föl. — A cs. kir. belügymin. iratt.

ván a hivatalos *Wiener Zeitung* egy példányát. Seherr Thosz gróf abbeli kérdésére, mi nevetni való van az osztrák kormány hivatalos közlönyében, Andrássy e szavakkal adta át a lapszámot: «Itt van halálos ítéletem, oly szépen indokolva, hogy egykoron nem kívánhatok külön föllíratot sírkövemre».¹ Minthogy magán Andrássyn az ítéletet nem hajthatták végre, ahhoz az akkori osztrák haditörvényszékektől követett, ép oly kicsinyes, mint nevetséges bosszúhoz folyamodtak, hogy a kötél általi halálbüntetést az elítélten képletesen, in effigie hajtsák végre.² Akkoron senki sem — és bizonyára legkevésbé Andrássy — gondolhatta, hogy később megérheti azt az időt, midőn nyakát a monarchia két államában létező legmagasabb rendjel fogja díszíteni. Midőn 1878-ban a berlini congressus alkalmával egy idegen diplomata Andrássyn ezt a szép rendjelt megbámulta, Andrássy, bizonyára az 1851-iki évre utalva, azt a megjegyzést tette: «Kétségkívül szép; csakhogy képmásomon egykor egészen más nyakék díszítette nyakamat».³ Ez a jelképes kivégzés semmiesetre sem fáj neki és mikor azt meghallotta, alig volt képes életének ilyenét kioltása fölött egy megelégedett mosolyt elfojtani. Persze másként állt a dolog azzal a lelki fájdalommal, melyet beláthatatlan időre szóló száműzetése okozott. Mindenesetre jobb sorsban részesült, mint azok az emigránsok, kik az idegenben tanítással, kereskedéssel vagy más, különbeni hivatásuktól távol álló foglalkozással voltak kénytelenek, néha nagyon is nyomoruságos mindennapi kenyerüket megkeresni. Édesanyja, özvegy

¹ Gróf Seherr-Thosz Arthur: *Erinnerungen aus meinem Leben* 85. l.

² Ennél a proceduránál lovas csendőrség és egy gyalogsági osztály nyújtotta a szokásos fődözetet. Midőn Andrássyt 1851 szeptember 22-én in effigie fölakasztották, 3 hadbíró olvasta föl a 36 elítélt nevét. Erre a hóhér 36, az elítéltek nevét fehér írással föltüntető fekete táblát erősített az akasztófára. L. erre nézve Vayna Károly: *Hazai régi büntetések*, II. 36. «Mi observáltassék, ha valakinek az neve az akasztófára verettetik vagy az Executio in Effigie tartatik.» Ez a rendelkezés a «Huszár-Rendtartás a XVIII. század elejéről» 4. §-át képezi. (U. o. 33. l.)

³ *Souvenir d'un diplomate du comte Charles de Mouy Revue Des Deux Mondes*. Livraison 15 oktobre 1904, 744. l.

Andrassy Etelka grófné, bőven ellátta őt mindennel és lehetőségessé tette állásához és rangjához mért föllépését. Most már fogatot és hátaslovat is tarthatott. A szellemdús, rendkívül szeretetreméltó gróf, ki az emberekkel való érintkezésben egyénisége egész varázsát ki tudta fejteni, szívesen látott vendége volt a legelőkelőbb párisi köröknek, melyek őt kedvenczeik közé számították. Arra való tekintettel, hogy őt — persze 1851-ben és nem 1848-ban — in effigie kötél által kivégezték, a párisi hölgyek Andrassyt állítólag így nevezték: «Le beau pendu de 1848.»¹ Francia és angol nyelvismerete nem csekély mértékben hozzájárult ahhoz, hogy előtte az összes ajtók megnyiljanak. A grófné ép akkor volt kénytelen jövedelmének kérdése körül a hatóságokkal kemény küzdelmet folytatni, midőn az ő anyagi helyzetét megjavította. A vagyonekobbzás kimondása folytán a gömöri törvényszék megtagadta a grófné haszonélvezetét fia atyai öröksége tekintetében. Mert ezt az állam részére a forradalomban károsultak kártalanítására akarták igénybe venni. A pénzügyigazgatóság elnöke, gróf Almácssy, ki elé az említett ítélet került, ellene mondott annak és a grófné javára nyilatkozott. Ellentétben Almácssyval az összes többi hatóságok, melyeknek véleményét szintén kikérték, abban a nézetben voltak, hogy a fiscus, mint a kártalanítási alap képviselője, az in contumaciam hozott ítéletre való tekintettel, már most jogosítva van gr. Andrassy Gyula összes atyai és anyai örökségének elkülönítését, kiderítését és biztosítását keresztülvinni.² Szorongattatása közepett az özvegy grófné a trónhoz folyamodik. Fölségfolyamodványát a császár katonai irodája véleményezés végett Kempen báró altábornagynak, a legfőbb rendőri hivatal mindenható főnökének adta ki.³ Kempen ebben az ügyben Kopetzky őrnagy-hadbíró véleményét kívánta, mint a ki az ő kijelentése szerint, «teljes bizalmát bírja».⁴

¹ Prziham: *Erinnerungen eines alten Oesterreichers*, 219.

² Kopetzky őrnagy-hadbíró jogi véleménye, 1852 augusztus 21. A cs. kir. belügymin. iratt.

³ Müller ezredes Kempenhez, Bécs, 1852 augusztus 17. Cs. kir. belügymin. iratt.

⁴ Kempen Grünne grófhhoz, Bécs, 1852. aug. 23. U. o.

A legfőbb rendőri hivatalnok ez a félelmetes tekintélye, Almássyval ellentétben, a fiscus oldalára állott. Elrendeltek tehát a száműzött gróf örökrészenek biztosítását.¹ Ez a határozat ugyan nem járt közvetlen kárral Andrássyra nézve. De annál károsabban érezte hatását a jövőre vonatkozólag. Mert azt az egyet elérték a gömöri orsz. törvényszék ítéletével, hogy Andrássy Gyula édesanyja netaláni halálakor semmiféle örökségre sem tarthatott igényt. az apai vagyon a grófné elhunytával közvetlenül a fiscus birtokába került volna. A jelen pillanatban azonban még nem okozhatott gondot a bírói ítélet. Az anya nagylelkűsége továbbra is nagyúri életet biztosított fia számára. Ámde az előkelő salonok nyújtotta szórakozások, a vadászat, lovaglás stb. a grófot nem elégitették ki. Sőt inkább minden gondolata, töprengése a szerencsétlen haza sorsának volt szentelve. Akár hány emigrans, ki az ő gondnélküli életét irigyelte, rossz néven vehette neki, hogy nem vett részt azokban a forradalmi mozgalmakban, melyeket Kossuth Londonból az új rend megdöntése végett Magyarországon irányított. Andrássy sokkal gondolkozóbb fő volt, hogysem legújabb élményei iskolájából tapasztalatokban érett férfuként ne került volna ki. Ő is óhajtotta a kard uralmának megszüntetését, de nem a Kossuth alkalmazta eszközökkel. A legvilágosabban kifejezésre jut ez abban a cikkben, melyet a gróf *Ausztria jelenlegi helyzete és politikája* cím alatt, 1850 november havában az *Eclectic Review* cz. folyóiratban, angol nyelven tett közzé.² Andrássy személyesen ment Párisból Londonba, hogy az angol fővárosban emigransként élő Pulszky Ferencz közvetítésével, meglehetősen terjedelmes dolgozatát az *Edinburgh Review* hasábjain közölje. Csak amikor ez nem sikerült, került a cikk az *Eclectic Review* útján a nyilvánosság elé.³ Mialatt Kossuth a forradalom szítása végett⁴ számos ügynökét Londonból Magyarország legkülön-

¹ Kopetzky jogi véleménye, 1852 aug. 21. U. o.

² Angol címe: *The present position and policy of Austria. Eclectic Review.* XXVIII. k. 1850.

³ Pulszky: *Életem és korom*, II. kiad. II. köt. 22. l.

⁴ Kiadatlan jelentések alapján.

bőzőbb vidékeire küldte ki, Andrássy czikke a Magyarország és Ausztria közti kibékülést hirdette. Ellentétben az egykori kormányzóval, ki mindig csak európai conflagratiókra gondol, hogy ezek föllobbanásával sereg élén törjön be* Magyarországra, Andrássy a kiküszöbölt alkotmányt békés úton óhajtja helyreállítani. És már ekkor teljes mértékben elárulja nagy képességeit, az ügyeket nem korlátolt szempontból, hanem az egész európai politika világitásában szemléli. Jól tudta, hogy Anglia, melyben a szabadság menhelyét látta, csak akkor nyerhető meg a magyar kérdésnek, ha sikerült ezt Európa hatalmas érdekeivel benső összeköttetésbe hozni. Meggyőző erővel eseteli az európai egyensúlyt fenyegető veszélyeket, ha Ausztria a centralismushoz, az absolutismus bölcsőjéhez ragaszkodik. Ép a centralistikus irányzat kényszeríti Ausztriát, hogy a czárnál keressen segítséget, ki az engedelmes bécsi udvart nemsokára becsavágyó keleti tervei végrehajtásának alkalmas eszközévé fogja tenni. A centralismus, hangsúlyozza Andrássy, fogja Ausztriát az ellenállóképesség ama végső maradványától is megfosztani, melyet Metternich Oroszország keleti tervei ellenében még érvényesíteni mert. Magyarország leigázása elveszi végső reménységét annak, hogy a czár a dunai fejedelemségek és annak következményeképen Törökország elleni útjában feltartóztatható legyen. Ezt pedig csak Magyarországtól lehet elvárni, melynek a monarchia összes népei közül leginkább érdeke, hogy ne engedje Oroszországot, az összes szláv elemek kristályosodási pontját, a Duna és a Fekete-tenger urává válni. A szabadságától, jogaitól, nemzetségétől megfosztott Magyarország természetesen közönyösen és eltompulva lesz kénytelen Oroszország elönyömülését szemlélni. Ha az osztrák államférfiakat kevésbé vakitaná el a bosszúvágy, akkor be kellene ezt látniok és Magyarország irányában, melyre nézve Ausztria fönnmaradása a legnagyobb értékű, más, és pedig egészségesebb politikát kellene folytatniok. Ha a bécsi kormány tovább is ragaszkodik leigázási rendszeréhez, sohasem lesz ereje Orosz-

* Kiadatlan jelentések alapján.

ország elé gátat állítani. Mostani politikája azonban az európai egyensúlyt is veszélyezteti. És pedig egészen biztosan akkor, ha az osztrák ministerium megvalósítja abbeli tervét, hogy a monarchia nem-német tartományaival is belépjen a német Bundba, a melyben túlsúlyát csakis mint a czár alázasos szolgája tarthatja meg. «A jövő — úgymond Andrassy — a Gondviselés kezében van. Lehetetlen olyan monarchia sorsát előre látni, melynek alapja oly sok politikai hibán nyugszik. De az legalább is bizonyos, hogy jelenleg s talán a jövőben is, egyetlen egy mód kínálkozik a veszély elhárítására. Ez pedig a centralisatio értelmetlen eszméjének, oly sok baj okának és eredményének elejtése és annak oly rendszerrel leendő pótlása, mely hajlandó a részek érdekét a birodalom fönmaradása javára életre keltetni.»* «Mindenekelőtt szükséges azonban — folytatja — Magyarország függetlenségének és nemzeti jogainak visszaállítása, nemcsak e királyság előnyéért és nem a monarchia többi részeinek a rovására, hanem Ausztria legsajátabb javára. Mert világos: mindaddig, míg a kormány a monarchia legnagyobb királyságának jogait elvonja, addig a többi tartományoknak sem lehet az igazi szabadságból valamelyes részük. Ha a kormány Magyarország történelmi jogait figyelmen kívül hagyja, még kevésbé fogja a többi országok octroyált jogait tiszteletben tartani. És különösen rá kell mutatni még arra, hogy csakis Magyarország önkénytes közreműködése ragadhatja ki Ausztriát Oroszországtól való, tökéletesen függő helyzetéből. «Adjátok vissza a magyaroknak — ezek az *Eclectic Review* cikkének végső szavai — történelmi függetlenségüket, adjátok vissza országukat és őket megint a (dynastia iránti) ragaszkodás érzése fogja áthatni. És ez ép úgy érdekében van Európának, mint Ausztriának és Magyarországnak, mert Ausztria léte ellensúlyképen Oroszországgal szemben, csak nyereség lehet a többi hatalmakra nézve. De a míg annak kormányzása rendszere Magyarország függetlenségének elnyomásán nyugszik, addig sohasem lesz képes ezt a hivatást betölteni.»**

* Andrassy cikke az *Eclectic Review*-ban.

** Mindezek Andrassynak az *Eclectic Review*-ban megjelent cikke alapján.

A közvéleményhez intézett ezzel a fölhívással remélte Andrássy Anglia figyelmét a Magyarorszáiban uralkodó állapotokra irányítani. Talán kibékülést és megtérést hirdető szavai Bécs füleinek is szóltak. Nem tudjuk, hogy a kiáltó szó elhallatszott-e odáig. Az a férfiú, ki ily hangon írt, semmiképen sem szándékozhatott hazája jogait forradalomra szítás útján megvédeni. Már ekkor öntudatlanul szövődött a még mindenestre láthatatlan összekötő fonál Andrássy és Deák között, ki maga is elítélte azt az erőszakosságot, melynek sok ezer embert kimondhatatlan szerencsétlenségbe kellett sodornia. Persze, a múlt század ötvenes éveinek elején még kevés kilátás volt a békés meg egyezésre. Semmi hajlandóság sem mutatkozott arra, hogy az öt helytartóságra darabolt Magyarország történelmi jogai birtokába visszahelyezzék. Sőt inkább az volt az uralkodó jelszó: «Csak a folytonos szigor képes Magyarországot a kellő határok közé szorítani»¹ és: «A határozott szigor önbecsülésre szorítja a magyart, az engedékenység elrontja őt».² De a szakadatlan kardcsörtetés nem sokat használt. Az uralkodó rendszer szülte izgalom, kisebb-nagyobb mértékben, folyvást nyilvánult. Maga a rendőri hivatal főnöke kénytelen volt kijelenteni: «Divatos lett a politikai tekintetben való elégedetlenség».³ Kossuth Londonból 1852 október 4-én azt írta Schweizban elfogott elvtársának, Calvi ezredesnek: «Nem fölkelést, hanem forradalmat akarok, melynél az esélyek legalább egyenlők és a siker elszántságunktól és kitartásunktól függ.»⁴ Ma már szerencsének mondhatjuk, hogy Magyarország nem hallgatott Kossuth emissariusainak⁵ szavára, kik hazánkat 1850—1854 között bejárták, hogy azt, az év- vagy időrend rendszere szerint, egy

¹ Báró Kempen felterjesztése, 1853 május 9-ről. A cs. kir. belügymin. iratt.

² U. a. felterjesztés 1853 decz. 15-ről. U. o.

³ Kempen felterjesztése, 1853 febr. 8-áról. U. o.

⁴ U. o.

⁵ Köztük a legelőkelőbbek ezek voltak: Szuhel, Noszlopy, Haslinger, Hajnóczy, Andrásffy, Gál, Gasparich, Figyelmessy, Hatvany, Makk, Iuhbal, Varga.

nagy fölkelés czéljaira szervezzék.¹ Habár Kossuthnak kivétel nélkül a kormány kezei közé került ügynökei erősen dolgoztak, mégsem sikerült a kívánt czélt elérniök. Nem érték el egyebet, mint a saját maguk és egy sereg félrevezetett ember romlását. Legalább ebben a pillanatban, a nemzet forradalomra nem hajlott. Kossuthot a legnagyobb csalódás érte volna, ha sor kerül vala arra a tervére, hogy egy idegen hadsereg élén az országba törjön. Nevének varázsa még megvolt ugyan, de arra már nem volt hatalma, hogy honfitársait újabb fölkelésre bírja. Ehhez hiányzott mindenekelőtt a nemzetnek saját erejébe vetett bizalma, mely kimerült az osztrák és orosz seregek ellen vivott nagyszerű küzdelemben. A mélyreható nyugtalanság mellett is csak kevesen voltak, kik a forradalom szellemét újból föl akarták idézni. Magyarország becsületére ma már a leghatározottabban állítható, hogy Libényi szabónak a császár élete ellen intézett merénylete, egyesegyedül ennek az exaltált ifjú embernek az agyában született meg. Tettestársai nem voltak.² A szabóműhelyekben társaival folytatott beszélgetései érlelték meg lassanként az ifjú uralkodó megölésére irányuló elhatározását, hogy ezzel Magyarország szabadságát ismét visszaadja.³ Ugyancsak a politikai fanatizmus kergette Szakmáry nyugalmazott századost abba az örült föltevésbe, hogy hazájának nagy szolgálatot tesz, ha egy pokolgép segítségével a Burgot, a császárral és főhercegekkel együtt légbe röpíti.⁴ A beteges képzelgés szülte merényletek az országban nem találtak visszhangra. Libényin és Szakmáryn kívül egyetlen akkori magyar emberről sem állíthatni, hogy Magyarország még koronázatlan királyá-

¹ A cs. k. belügyministerium aktái nyomán. Lásd még: Hentaller Alajos: *A balavásári szüret*. Történeti rajz a kötélkorból.

² Kempen a budai katonai kormányzósághoz, 1856 febr. 9. A cs. k. belügym. iratt.: «Sein grässliches Vorhaben reifte ausschliesslich in seinem eigenen Gemüte zur Tat und er hatte dabei weder Mitwisser, noch unmittelbare Teilnehmer».

³ U. o. Libényit 1853 febr. 26-án végezték ki akasztófán.

⁴ Kempen felterjesztése 1855 december 20-áról. A cs. k. belügym. iratt.

nak életére tört. Sőt kétségtelen, hogy midőn I. Ferencz József 1852-ben, az utolsó események után először járta be ismét az országot, a zsandáruralom mellett sem talált egészen barátságatlan fogadtatásra. Ebből azonban nem szabad, mint a kormány alázatos hivatalnokai tették, arra következtetni, hogy a «fölforgatók», tehát az a párt, mely a viszonyok változását óhajtotta, egészen elvesztette a talajt lábai alól és kénytelen «sötét terveivel» fölhagyni.¹ Nagyon korán ujjongtak Bécsben, midőn az új törvények életbelépésében a 800 éves alkotmány sirját dicsőítették.² Az elégtelenséget nem lehetett rendeletek kibocsátásával elfojtani. Albrecht főherczeg megtilthatta az alacsony, széles karimájú Kossuth-kalapok és általában mindennemű «forradalmi jelvények» viselését, de azt a szellemet, mely az ily tüntetéseket megérlelte, el nem űzhette. Az emberek legfeljebb óvatosabbak lettek és annál inkább gyönyörködtek a szeretett nemzeti jelvényekben a titkos összejöveleteken. Például Tátrafüreden, a «fürdőkirálynőként» ünnevelt Szinnyeyné lakásán gyültek össze, hogy szívük-lelkük szerint a régi emlékeknek éljenek. A ház úrnője az elnyomott hazáért való gyász jeléül fekete ruhát öltött, és vendégeinek dalokat énekelt, melyek az elveszett szabadságot siratták, melynek újjáébredését az Ausztria és Oroszország között az ötvenes évek közepén kitörőfélben volt háborútól várták. Arra számítottak, hogy Ausztria az adott viszonyok között vagy önként mond le a zsandáruralomról, vagy vereség esetében kénytelen lesz visszahúzódni. Nehéz csapás volt tehát hazánkra nézve, hogy a krimi hadjárat nem hozta meg, a mint azt az európai bonyodalomtól föltétlenül várták, az alkotmány visszaállítását. A küszöbön álló párisi békekötés «halálos döfésként» hatott³ a kormány ellenségeire. Kempen, az 1856-iki párisi békeacta aláírása után, ezeket írta április 30-án: «Az elégedetlenek szótlá-

¹ Beer jelentése, 1853 május 1. U. o.

² Albrecht főhg. rendelete, Budán, 1853 április 3-án. Ez csak följutása volt az 1852 márczius 5. és 31-iki rendeleteknek. U. o.

³ Marx kassai rendőrigazgató jelentése, Kassa, 1856 márcz. 31. U. o.

nok és lehangoltak, reménységeik és váraikozásaik abban a mértékben alábbszállottak, a melyben a helyesen gondolkozóké emelkedett». ¹ Az 1856-iki béke, melynek megkötésénél Buol-Schauenstein gróf, mint osztrák külügyminister, működött közre, új önbizalmat öntött a bécsi államférfiakba. Most már elég erőseknek érezték magukat, hogy az egységes államot minden ellenkezéssel szemben megoltalmazzák. A párisi békét mint olyan ténytet dícsőítették, melyre minden osztráknak «büszkén és hálásan» kell tekintenie, mint a mely teljesen alkalmas «önérzete» emelésére. A «büszkeség és öntudatosság» érzése azonban nagyon gyorsan elpárolgott. A bécsi Ballhausplatz rossz és folyvást ingadozó kötéltáncz-politikájának mesterileg sikerült Ausztria elszigetelése. A bécsi cabinet fegyverkező magatartása, melyet Oroszországnak a nyugati hatalmasságok elleni küzdelme alatt tanusított, a még rövid idő előtti jó barátot: a czárt elkeseredett ellenséggé tette. Az Anglia és Franciaország felé való húzás nem hozta meg ezeknek a hatalmaknak megnyerését. III. Napoleon Sardinia igényeit támogatta. Poroszország pedig jól értett hozzá, hogy okos és ránézve később oly üdvösnek bizonyult politikájával az új czárt, II. Sándort a maga részére vonja. Magára hagyatva állott a habsburgi monarchia, szövetséges nélkül, ellenségtől és vetélytársaktól környezve. ² Az egész szervezetében megtámadott Ausztria nem bírhatta ki hosszasan a monarchia egyik felének elégedetlenségét. Mindinkább nyilvánvaló lett a külső erőfeszítések és a bent észlelhető csekély siker közti visszás arány. A Bach—Kempfen—Thunféle rendszeren erős rések támadtak, melyek betöltésére minden fáradozás hiábavalónak bizonyult. A centralistikus Ausztria lassanként belátta, hogy ellentétben az eddigi szigorral, a szelidebb eljárás útjára kell lépni. A gyepelöket lazulni engedték. A császári hercegnő születése alkalmat szolgáltatott arra, hogy a politikai büntettesek irányában

¹ Kempen felterjesztése, 1856 ápr. 30. U. o.

² Friedjung Henrik: *Der Krimkrieg und die österreichische Politik*, 1907, 188. s k. l.

kegyelmet gyakoroljanak. A császár jelenlétében jött létre a határozat egy külön «amnestia-bizottság» felállítására, hogy bizonyos, mindenesetre még mindig nyomasztó föltételek mellett, a hazatérni akarók előtt az ország kapui megnyílhassanak.¹ Bár befolyásos osztrák államférfiak még mindig hangoztatták azt az elvet, hogy «nem szabad a magyaroknak barátságos arcot mutatni, hanem ellenük tovább is erőszakot kell alkalmazni», az amnestia-bizottság kiküldése mégis nagy rést ütött az eddigi kíméletlen rendszeren. Már az is megtörtént, hogy a császár egyik-másik politikai államfogolynak a ministerek javaslataival ellentétben adott kegyelmet. Az új irány gróf Andrássy Gyula további sorsára is befolyással volt, ki előtt a folyvást szaporodó megkegyelmezések megnyitották a kilátást a hazatérés lehetőségére nézve. Az ő figyelmét sem kerülte el a hazában jelentkező átalakulás. Anyjától, kivel koronként Schweizban találkozott, fontos felvilágosításokat kaphatott a magyarországi állapotokról, melyek megerősítették abbéli hitében, hogy lábát, talán nem is a nagyon messzi jövőben, ismét ősei földjére teheti. De ez a várakozása egyelőre még sem teljesedett. Magyarország kormányzója, Albrecht főherceg, Kempen altábornaggyal egyetértve, törülte gróf Andrássy Gyula nevét azoknak az in contumaciam elítélt személyeknek listájából, kiknek a hazatérést oly föltétellel engedték meg, hogy illetékes bírójuk előtt önként jelentkezzenek. Sűrű találkozása anyjával Schweizban azt a gyanut ébresztette, hogy Ausztria rovására ellenséges terveket kovácsol. A «javíthatatlan összeesküvőnek» nem akarták a határ átlépését megengedni. Ezért utasították el azt a kegyelmi kérvényt is, melyet a gróf anyja fia érdekében, az uralkodónak Erzsébet bajor hercegnővel kötött házassága alkalmából, még 1854 április havában nyújtott be.² Most is különös okokként emelte ki ellene Albrecht főherceg «ki-

¹ A császár resolútiója 1856 jul. 12-éről a ministertanács elnökének 1856 június 21-iki előterjesztésére. A cs. kir. belügymin. iratt.

² Andrássy Etelka grófné kérvénye Albrecht főherceghez, Pest, 1854 ápr. 9. Mellékelve ahhoz a felségfolyamodvány. Gróf Andrássy levélt.

váló részeseését a forradalomban és azokban az üzelmekben, melyeket a Magyarországon fönnálló kormány megsemmisítése céljából az emigratio újabb időkben is folytatott». Mindenesetre befolyással voltak azok a jelentések is, a melyek őt már 1851-ben összesküvőként jelölték meg, ki a Londonban lakó Deluzy nevű franczia hölgy házában, titkos megbeszélések céljából, a republicanus Ledru-Rollinnel találkozott.¹ Ugyanabban az évben a gróf, e jelentések szerint, hasonló okokból, Párisból Londonba és a Schweizba is utazásokat tett, hol igen bizalmas, de egyszersmind gyanus érintkezésben állott egy Hamburgban élő «szép és elszánt» magyar nővel: László Máriával.²

Aligha tévedünk, ha ebben a viszonyban «államellenes üzelmek» helyett egy kis ártatlan szerelmi kalandot látunk, mely iránt Andrássy, a szép nem e tisztelője, nem lehetett egészen érzéketlen. Ő maga egy ízben ezt írta: «Egy szeretetreméltó kis asszonyka egyedüli szórakozásom, de szegény embernek ez is jó. Az Isten, ki a mezők liliumait gondolzza, a szegény száműzöttekről is gondoskodik, bárha nem úgy, a mint kívánni lehetne.»³ Később, a mint ezt maga Albrecht főherczeg is beismerte, kitünt, hogy az Andrássyt ért vádak «alaptalan gyanúsításokon» nyugodtak.⁴ A gróf tényleg minden összeesküvési mozgalomtól távol állott. Bejáratos volt ugyan Páris legelőkelőbb szalonjaiba, Napoleon herczeggel is összeköttetésben volt, de a Tuille-riák lépesőjét, bármit állítottak is erre nézve, sohasem lépte át.⁵ A helyett, hogy kilátástalan összeesküvések tervére pazarolta volna idejét, minden alkalmat megragadott mélyebb kiképzetésére, a mire nézve a diplomatákkal való érintkezése bőséges módot nyujtott. Katonai ismeretei bővítése céljából Párisban a St. cyri katonai iskolát is látó-

¹ Kiadatlan jelentések Londonból, 1851 február.

² Kiadatlan jelentés Londonból, 1851 július.

³ Andrássy, London, 1855 május 11. Közli a *Pester Lloyd* 1897 máj. 30-iki száma.

⁴ Albrecht főherczeg Bachhoz, Buda, 1854 januárius 18. A cs. k. belügym. iratt.

⁵ A Pejachevics grófi család szóbeli közlése.

gatta.¹ Gróf Seherr Thosz beszéli, hogy egyetlen emigráns sem dolgozott annyit, mint Andrássy.² Mi sem alaptalanabb tehát, mint a mikor őt könyvektől iszonyodó embernek festik. 1855 május hó 11-én Londonból, melynek «disznó climáját» ki nem állta, azt írja Andrássy: «Csak azért az egyért örülök, hogy idejöttem, hogy itt egy hét alatt többet olvasok, mint Párizsban két hónap alatt.»³ Nemcsak azzal vádolták, hogy soha könyvet nem vett kezébe, hanem még a miatt is szemrehányás érte, hogy a szalonok örömei tökéletesen elfoglalják, hogy fejét a «nagy világ elesavarja», hogy mint a «napot lopó párizsi dandy» a drága időt elpocsékolja, szóval megszűnt «homme sérieux lenni».⁴ «Szegény barátaim» — jegyzé meg gúnyosan — «nem tudják, hogy minket ez a vélekedésük a legkellemesebben érint és hogy a világot ért legnagyobb ostobaságokat okos képpel ép azok a «hommes sérieux»-k követték el, kik sem magukat, sem másokat nem voltak képesek mulattatni.»⁵ Néha azonban a haza sorsa miatti bánkodás mély csüggedésbe ejtette. «Majdnem semmit sem írok és a mennyire csak lehetséges, nem gondolok» — így hangzik egyik levele 1855-ből -- «mert ez az egyedüli módja annak, hogy az ember a mi időnkben és viszonyaink között egy kis józan ész birtokában maradhasson.»⁶

Erre az időszakra esik egy esemény, mely minden ízét átható honvágyát új lánggra lobbantotta. 1856-ban oltárhoz vezette Párisban honfitársnőjét: a csodaszép, bájtól és kedvességtől sugárzó Kendeffy Katinka grófnőt, ki az egyik legrégebb erdélyi főúri nemzetségből származott, mely a magyar nyelvet és erkölcsöket benső lelkesedéssel és féltékenyen ápolta. Ennek a grófi háznak a férfiága Katinka grófnő atyjával, Kendeffy Ádámmal (szül. 1795), — ki az

¹ A boldogult Thaly Kálmán szóbeli közlése.

² Seherr-Thosz: *Erinnerungen aus meinem Leben*, 85 l.

³ Közli a *Pester Llyod* 1894 máj. 30. száma.

⁴ Andrássy, Páris, 1855 márczius 13. Közli a *Pester Llyod* 1897 május 30-iki száma.

⁵ U. o.

⁶ U. o.

erdélyi ellenzék nagynevű vezérével, báró Wesselényi Miklóssal benső barátságban állott — kihalt.¹ Ádám gróf Jósika Rozália bárónővel, gróf Wass Imre elvált nejével lépett házasságra. Ugy látszik, hogy akkor könnyen ment Erdélyben az elválás. Mert egy idő múlva Ádám gróf elvált Rozália grófnőtől és Bethlen Borbála grófnővel lépett házasságra, a ki gróf Bethlen Ádám elvált neje volt. Katinka grófnő Kendeffy Ádám és Bethlen Borbála házasságából származott. Borbála grófnő férje halála után visszavonultan élt. Az özvegyi fátyolt csak tíz év múlva, 1843-ban tette le, hogy kezét Abensberg-Traun osztrák grófnak nyujtsa. Úgy őt, ki maga is született Bethlen grófnő volt, mint édesanyját «törül metszett, tősgyökeres magyaroknak» («echte Stockungarinnen») mondják, kik lángoló hazaszere-tettel csüngtek hazájuk és nemzetük sorsán.² Bár osztrák grófhoz ment férjhez, leányát mégis kizárólag magyar nemzeti nevelésben részesítette.³ Mint második férje, Kendeffy Ádám, ő sem tartozott az udvari párthoz. Pozsonyi háza 1847-ben az utolsó márczius előtti országgyűlés ellenzéké-nek gyűlhelye volt. Érthetetlen tehát, ha Albrecht főherczeg a bécsi kormányért épen nem lelkesedő Kendeffyekről, mint «a loyalis Kendeffy családról» emlékezik meg.⁴ Hacsak éppen Borbála grófnőnek egy Abensberg-Traun-nal kötött házasságában nem látta a loyális különös tényét. Andrássy Katinka grófkisasszonyt, kit már hét éves korában a «nagyon szép Katinkának» neveztek,⁵ először 1847-ben látta meg az anyai házban, Pozsonyban, hol akkor, mint Zemplénmegye követe, ő is tartózkodott. Ekkor persze még nem sejtette, hogy a viruló leány, ki, mint mondják, a grófért már ekkor rajongott, egykoron élettársául fog sze-

¹ *Nemzetiségi Zsebkönyvtár*. Főrangú családok.

² Jelentés, Buda, 1837 márcz. 16. A cs. k. belügym. levélt. Bécsben.

³ U. o.

⁴ Albrecht főhg Bachhoz, Buda, 1857 januárus 18. A cs. k. belügym. iratt.

⁵ Jelentés, Buda. 1837, márczius 16. A cs. kir. belügymín. levélt.

gödni. Ez a házasság tiszta véletlen következménye volt.¹ Borbála grófnő férjével és leányaival 1855 vége felé Párisba ment, hogy onnan Nizzába utazzék. De a francia fővárosban lábát törte, a mi hosszabb ott tartózkodásukat követelte meg. Itt találkozott aztán Katinka grófkisasszony Andrassyval, akár ez utóbbinak az ő anyjánál tett látogatása alkalmával, akár talán a párisi salonok egyikében. Mint a többi idegen előkelőségek, azonképen Abensberg-Traun grófné sem akarta az alkalmat elmulasztani, hogy III. Napoleon udvaránál megjelenjék. 1856 januárius 27-én mutatta őt be az akkori osztrák nagykövet: Hübner báró, mint utóbb megjegyzi, «mostoha leányával, a szép Kendeffy kisasszonynyal egyetemben».² Nyomban ezután megkapták a meghívást a január 29-iki «Tuilleria bálra».³ Itt keringőzött Katinka grófnő Reuss herczeggel, az egykori német nagykövettel, ki még sok év multával is lelkesedéssel emlegette, hogy a grófnő vállainál szebbeket soha életében sem látott.⁴ Ezzel az alkalommal ismerkedett meg a grófnő Ossuna herczeggel, Eugenia császárné rokonával, a kit úgy elbűvölt, hogy ez kezét is szándékozott megkérni. De a spanyol grand, ki talán maga is vagyontalan volt, a döntő lépés előtt tisztán akarta a helyzetet látni. Zavarában gróf Andrassyhoz fordult, kitől, mint Katinka grófnő honfitársától, alapos fölvilágosítást várt. «Kendeffy kisasszony imádni való személyiség» — így szolt a herczeg Andrassyhoz — «kit érdemes volna feleségül venni. Meg tudná-e ön mondani, van-e vagyona?» Persze, ezzel a kérdéssel ugyancsak rossz helyre fordult. A gróf a spanyol herczeget jól megérdemelt, büszke visszautasításban részesítette. «Nálunk Magyarorszá-

¹ Andrassy házasságának történetét a Pejachevics grófi család és Kónyi Manó szóbeli közlése alapján mondom el. A még élő Pejachevics grófné, Katinka grófnő mostohatestvére és utóbbival együtt a házasság létrejöttékor Párisban tartózkodott. Kónyi biztosított a felől, hogy a mit a házasságról tud, azt ismételten Katinka grófné szájából hallotta.

² Gróf Hübner József Sándor: *Neun Jahre Erinnerungen*, I. 224. l.

³ U. o. I. 225. l.

⁴ Kónyi szóbeli közlése alapján.

gon» — úgymond — «soha sem szokás annak az ifjú hölgynek vagyona után tudakozódni, a kit feleségül szándékozunk venni».¹

Úgy látszik, Andrássy csak a kedvező alkalomra várt, hogy a grófnő iránti szerelmét végre bevallja. Erre nem sokára rákerült a sor. D'Osmond grófné Kendeffy Katinika grófnőt és gróf Andrássyt egy kirándulásra hívta meg. Visszatérve, az estét is a francia grófnénál akarták tölteni. Minthogy Katinika grófnő anyja és testvére nélkül vett részt a kiránduláson, a theát nem akarta d'Osmond grófné házában elkölteni. Andrássynak azonban, ki a kirándulás alatt vele jól kibeszélte magát, sikerült öt szándékától eltérítenie. Így hát már késő este volt, midőn Katinika grófnő a francia családtól elkisérve, hazatért. Anyja, ki nem tudta, hol időzik oly hosszasan a grófkisasszony az előzetes megbeszélés ellenére, első házasságából született leányával, immár férjezett Pejachevics² grófnéval együtt aggódva, ébren várta őt. Mindketten heves szemrehányásokkal illették Katinika grófnőt hosszas kimaradásáért. De ez nyugodtan végig hallgatta őket és így szólt: «Ha kibeszéltétek magatokat, engedjeteek engem is szóhoz jutni. Holnap eljön Andrássy Gyula kezemet megkérni.» Most már a hevesen támadó anyára és testvérré került a meglepetés sora. Mert az előkelő, szellemes, grandseigneur módjára élő Andrássy kitünő férjnek ígérkezett. Pejachevics Hermina grófné anyjával együtt látható türelmetlenséggel és észrevehető hitetlenséggel kérdezte Katinika grófnőt, vajon nem téved-e? A következő nap, melyen a gróf kérőként megjelent, bebizonyította Katinika grófnő igazát. Még ugyanabban az évben meg volt az esküvő, melynél Irányi Dániel is jelen volt.³

¹ Pejachevics Katinika grófnő levélbeli közlése. Budapest.

² Özvegy Pejacievics Márkusné grófné Budapesten.

³ Meg kívánom említeni, hogy erről a házasságról még egy másik verzió is létezik, melyet nekem egy Andrássy grófnéval összeköttetésben állott személyiség beszélt el. E szerint Kendeffy grófné párizsi tartózkodása alatt Andrássy még mélyen le volt sújtva egy magas állású, szép brazíliai nő halála miatt, kit nagyon szeretett. Ezért kezdetben, állítólag, igen hűvös magatartást tanusított Katinika

«Soha ember» — beszélt az utóbbi később, baráti körben — «szebb és igazóbb menyasszonyt nem látott az oltár elé járulni.»¹ Mint mondják, Hübner mindjárt az esküvő után fölhívta az ifjú grófnét, hasson férjére, hogy ez a hazatérés megengedéseért folyamodjék, mert ő a kérést most már a legnyomatékosabban pártolni fogja, mire a grófné így felelt: «Sohasem fogom férjemet olyasmire rábirni, a mi meggyőződésemebe ütközik és bármennyire óhajtanék ismét magyar földre lépni, óvakodni fogok előtte erről szólni.»² Egyelőre legalább semmiféle lépés sem történt a száműzetés megszüntetése végett. De mégis bizonyos, hogy a dolog ép a Kendeffy grófnővel kötött házasság folytán indult meg. A grófi család különösen a már előrehaladott korú grófi anya, ki szive szerint vágyakozott fia után, folyamodott Albrecht főherceghez a száműzetés megszüntetése végett. Ugyanaz a főherceg, ki 1856 szeptember 8-án még oly kedvezőtlenül nyilatkozott, most 1857 januárius elején — bár a kérést még távolról sem teljesítette — Andrassyt a száműzöttek azon névjegyzékébe vétette föl, kikkel szemben enyhébb elbírálást kell alkalmazni. «Azért vétett föl gróf Andrassy Gyula» — írja a főherceg Bachnak, a belügyministernek — «mert külföldi tartózkodása alatt alaptalan gyanúsításokon kívül semminemű tény nem merült föl ellene, mert anyja előhaladott korú, ki minden kiméletre érdemes, továbbá, mert legújabbán a loyalis Kendeffy-család egyik leányát vette feleségül és így politikai gondolkodásmódjának teljes átalakulása remélhető és végül, mert a kegyelem nem tévesztheti el kedvező hatását a nagyszámú és nagyon befolyásos Andrassy grófi családra.»³

grófnő iránt, mígnem aztán őt utóbbi egyénisége varázsával elbűvölte. Én inkább a szövegben előadottaknak adok hitelt, mert azokat Pejachevics grófné és Kónyi, a nélkül, hogy erről egymással valaha eszmét cseréltek volna, teljesen egyértelműleg közölték.

¹ *Nemzet*, 1896 május 15. sz.

² *Nemzet*, 1896 május 15. száma. Kónyi is megerősíti ezeket az adatokat, melyeket a grófné szájából hallott.

³ Albrecht főhg. báró Bachhoz, Buda, 1854 jan. 28. A cs. kir. belügymin. iratt.

A visszatérésért netán folyamodó Andrássy e szerint az 1856 október 19-iki császári elhatározás rendelkezései alá volt vonandó. Ez pedig úgy intézkedett, hogy a kegyelmezési javaslatoknál vagy föltétlen elutasításnak van helye, vagy pedig az utólagos bűnvizsgálat fönntartása teljesen mellőzendő.¹ Ezzel elejtettek egy kegyetlen föltételt az öszszes kegyelemért folyamodók javára. Azokat, kik engedélyt kaptak a visszatérésre, nem vonták többé feleletre. A kormány irányadó tényezői is belátták, minő rideg ellentmondásban állott a hazatérés jótéteményének megengedése annak megkövetelésével, hogy a visszatért bírāja előtt jelentkezék és esetleges megbüntetését önmaga idézze elő. Ezért javasolta a kormány az eddig követett eljárás hatályon kívül helyezését, a mi az 1856 október 19-iki resolúcióval tényleg be is következett.² De ennél az enyhítésnél politikai számítás is közrejátszott. Mert lehetségessé tévén nagyobb számú emigráns visszatérését, egyben az emigráció erejét és félelmetességét is a külföldön csökkenteni remélték. A könnyítés fejében azonban föltételül tűzték ki, hogy a kegyelmet kérők teljesen megadják magukat. Az egyik császári rendelkezés szerint egyiküknek sem volt szabad a monarchia területére való lépést megengedni, míg alá nem írta a reversalist, melyben az uralkodó és háza iránt hűséget és loyaltást fogad. Úgy látszik, a grófi család értesítette is minderről Andrássyt és biztatta őt, hogy vesse alája magát ezeknek a formalitásoknak. Mert leghőbb óhaj-tása volt, hogy Katinka grófné, ki családi örömnek nézett

¹ A császár resolúciója 1856 okt. 19-ről. A cs. kir. belügymin. iratt. «Im übrigen ist es mein Wille, dass der Vorbehalt einer nachträglichen strafgerichtlichen Untersuchung bei Begnadigungs-Anträgen für politische Flüchtlinge aus Ungarn und dessen vormaligen Nebeländern künftighin entfalle, und nach Massgabe der obwaltenden sorgfältig zu erwägenden Verhältnissen entweder die Gestattung der straffreien Rückkehr ohne weiteren Vorbehalt oder die unbedingte Abweisung des eingebrachten Rückkehrgesuches bei mir in Antrag gebracht werde.»

² Albrecht főhg. Bachhoz. Budán, 1857 januárius 18. A cs. k. belügym. iratt.

elébe, magzatának magyar földön adjon életet.¹ Bármily nehezére esett talán Andrássynak családja kivánságának teljesítése, végre mégis rászánta magát. Ő, kinek a száműzetés már rég terhére esett, ki annak egész tartama alatt tartózkodott a politikai mozgalmaktól,² és a kinek leghőbb kivánsága volt a szeretett hazába övéihez visszatérni, végre 1857 júniusában átlépte az osztrák nagykövet küszöbét, hogy kegyelmi kérelmét előterjessze. Először jutott szembe azzal a férfúval, ki eddigelé őt minden alkalommal mint a bélpoklost kerülte. Hisz Hübner, midőn fiaival kikocsizott s kocsikázás közben gyakran találkozott Andrássyval, mindig rájuk kiáltott: «Nézzetek félre, itt jön a magyar rebellis».³ Furcsán érezhette magát tehát a császári nagykövet, midőn ez a «forradalmár» a követségi palotában kijelentette, hogy hazatérésének megengedése esetében «mint Ő Felsége hű és engedelmes alattvalója fog élni».⁴ Ezt a kijelentést az az Albrecht főherczeghez intézett és egészen sajátkezűleg irt kérvény is megerősítette, melyet a nagykövetnek nyújtott át. Ebben tolmácsolta Magyarország katonai kormányzójához intézett azon kérelmét, fogja pártját az uralkodó előtt annak a folyamodványnak, melylyel a Felség színe elé büntetlen hazatérhetése és a kimondott vagyonelkobzás föloldása érdekében járul. «Alázattal alulírott» — így szól a folyamodvány — «leghálásabb kötelességének fogja tartani Ő cs. ap. kir. Fölsége és legmagasabb háza iránti változatlan hűségével, a Felséges Úr törvényeinek és rendeleteinek pontos megtartásával a legmagasabb kegye-

¹ Albrecht főhg. Bachhoz. Buda, 1857 június 24., továbbá gróf Andrássy Aladár fölségfolyamodványa, 1857 június 24. A cs. k. belügym. iratt.

² Hübner Buolhoz. Páris, 1857 június 16. A külügym. iratt. . . «dass der Bittsteller (Andrassy) . . . so viel mir bekannt ist und nach den Versicherungen glaubwürdiger Personen während seines Aufenthaltes in Paris an politischen Umtrieben keinen Anteil genommen hat.»

³ Hübner nagykövet fiának, a már elhunyt Hübner Sándor gróf altábornagynak szóbeli közlése.

⁴ Hübner Buolhoz, Páris, 1857 június 16. Cs. és kir. külügym. iratt.

lemre érdemesnek bizonyulni, a miért is kéri a monarchia állampolgárai közé leendő újrafölvételét.»¹

Ugyanekkor Budán Andrássy anyja is fölkereste a főherceget, szintén hogy fiának kérvényét adja át. Szóbelileg azt is kérte, hogy a visszatérést Katinka grófné lebetegedése előtt engednék meg, nehogy az ifjú anya csecsemő gyermekével a hideg időszak alatt legyen kénytelen utazni. A katonai kormányzó, ki már 1857 januárius 18-án Andrássy javára nyilatkozott, Bachhoz 1857 június 24-én intézett iratában a legmelegebben támogatta a kegyelmi kérvényt. «Mint hogy — úgymond — «az Andrássy grófi család érdekeinek illetően figyelembe vétele miatt a kormány iránt hálára kötelezettnek fogja magát érezni, fölkérem Excellentiádat, sziveskedjék odahatni, hogy ez az ügy a kérvényezőt és tiszteletre méltó családját kielégítő módon, mielőbb elintéztessék.»² Andrássy legközelebbi hozzátartozói mindent elkövettek a kedvező döntés érdekében. Fivére, Aladár gróf, írásbeli kérvényével közvetlenül az uralkodóhoz fordult. Utalással a száműzöttnek Albrecht főherceghez intézett folyamodványára, az egész család nevében kérte az uralkodót a kegyelmes elintézésre, hogy a hazatérés még július hó első felében megtörténhessék.³ Az uralkodó kész volt a szükséges kézjegyzéket még június 25-én aláírni. Előbb azonban a legfőbb rendőri hatóságtól biztos értesülést akart szerezni arra nézve, ha vajon Andrássyt annak idején csakugyan halálra ítélték-e? Kempen altábornagy nevében Kopetzky ezredes-hadbíró⁴ szolgált a szükséges fölvilágosítással, mire 1857 június 27-én Laxenburgból keltezve, a következő császári leirat ment Bachhoz: «Kegyelemből megengedem a felségárulás miatt halálra ítélt gróf Andrássy

¹ Gróf Andrássy Albrecht főherceghez, Hübnernek Buolhoz 1857 június 16-iki sürgönyleveléhez csatolva. Cs. és kir. külügym. iratt.

² Albrecht főherceg Bachhoz, Buda, 1857 június 24. A cs. k. belügym. iratt.

³ Gr. Andrássy Aladár a császárhoz, Bécs, 1857 június 24. A cs. k. belügym. iratt. Aladár gróf állandóan Pesten lakott.

⁴ Hell elnökségi titkár Kempen altábornagyhoz, Bécs, 1857 jun. 25. U. o.

Gyulának — és Aladár testvérének ide zárt kérelme alapján — a szabott föltételek és alakszerűségek mellett, a büntetlen visszatérést, valamint elkobzott javaiknak visszaadását!»¹ Erről a császári határozatról Bach junius 30-án értesítette a külügyministert. Gróf Buol erre utasította a párisi nagykövetet, hogy a kegyelmi tényt «a lehető leggyorsabban» közölje gróf Andrássyval és hívja föl őt egyben a hűségi nyilatkozat («Loyalitäts-Revers») kiállítására.² Julius 19-ikén értesíté Hübner az «insurgens-szökevényt»³ — így jelölik meg az akkori hivatalos iratok Andrássyt — megkegyelmeztetéséről. Az «örömhirtől mélyen meghatva»⁴ írta alá Andrássy az elébe tett reversalist, melyben épúgy, mint a fölségfolyamodványban, loyaltásáról biztosította az uralkodót.⁵ Visszautasította azonban Hübner abbéli kívánságát, hogy a hűségi nyilatkozatban a szabadságharczban történt részvétele miatti sajnálkozásának is kifejezést adjon.⁶ Andrássy bizalmas baráti körökben mindig hangoztatta, hogy 1848/49-beli magatartása miatt nem érez megbánást. Csak félreértésen alapulhat tehát Hübner tudósítása, melynek értelmében a gróf, kegyelmi folyamodványa átadásakor, ismételten biztosította volna őt «eltévlyedése miatt érzett őszinte megbánásáról.»⁷

¹ A cs. k. belügym. iratt.

² Bach Buolhoz, Bécs, 1857 jun. 30. Cs. és kir. külügym. iratt.

³ «Insurgenten-Flüchtling». Így nevezi őt báró Werner, a külügyministerium alállamtitkára.

⁴ Hübner gr. Buolhoz. Páris. 1857 jul. 16. Cs. és kir. külügym.

⁵ Andrássy reversalisa, Páris, 1857 julius 16.: «Nachdem Se. k. k. apostolische Majestät unser allergnädigster Kaiser Franz Joseph mir die straffreie Rückkehr in die kaiserlichen Staaten und zugleich die Nachsicht der kriegsrechtlich verhängten Konfiskation meines Vermögens huldreichst zu bewilligen geruht haben, verspreche ich mit gegenwärtigem Revers an Eidesstatt, als getreuer Unterthan, Se. k. k. apost. Majestät Franz Joseph, Kaiser von Österreich, und seinen rechtmässigen Nachfolgern fortan den in Österreich bestehenden Gesetzen Folge zu leisten und überhaupt durch loyale Erfüllung aller meiner Pflichten, mich der mir ertheilten allerh. Gnade würdig zu bezeigen.» Gróf Andrássy levélt.

⁶ Andrássynak Kónyi előtt tett szóbeli közlései alapján.

⁷ Hübner gróf Buolhoz, Párizs, 1857 jun. 16. Cs. és kir. külügym.

A reversális tényleg mit sem szól erről. Viszont fönn nem tartható többé az az állítás, mely szerint Andrássy állhatatosan visszautasította volna azt a kívánságot, hogy kegyelemért folyamodjék¹ és hogy az uralkodó elé terjesztett folyamodványon a gróf aláírása hamis volt.² Ép ily tarthatatlan az a másik állítás is, hogy a gróf anyja, Andrássy Etelka grófné két ízben is megjelent volna a Hofbúrgban, hogy száműzött fia részére kegyelmet kérjen, de a kihallgatás sikerét Bach és Grünne mindannyiszor megghusították. Az is merő költemény, hogy Andrássy Etelka grófné, kieszelt ürügy segélyével, harmadszor is bejutott az uralkodóhoz, ki, midőn előtte térdre borult, őt meg sem hallgatta, hanem bosszusan hátat fordított neki. A történelmi igazság napfénye azt is meghazudtolta, hogy Albrecht főherczeg és neje, a császár második magyarországi körútja alkalmával, biztatták volna a grófi anyát: tegyen újabb kísérletet felségfolyamodványával. A mesék világába tartozik továbbá, hogy Albrecht főherczeg támogatását attól tette függővé, hogy a gróf fivérei, Manó és Aladár grófok személyesen jelenjenek meg a császár fogadtatásánál, azonkívül, hogy Gyula gróf maga folyamodjék a büntetlen hazatérés megengedéseért.³ Ezt az utóbbi föltételt mindenesetre megkövetelték. De ez, épúgy mint a hűségi nyilatkozat kiállítása, nemcsak Andrássyra, hanem mindazokra a politikai száműzöttekre nézve kötelező volt, kik haza akartak jönni. Mindazok, kik a forradalmi tendenciákkal szakítottak és arról voltak meggyőződve, hogy a hazát jobban szolgálhatják itthon, mint az idegenben, alávetették magukat az érintett két föltételnek. Különben is a külföldi tartózkodás életuntakká tette őket. Olyan gáncsnélküli hazafiak is, mint például Gorove,⁴ Almássy Pál és

¹ Így adják ezt elő az Andrássyval foglalkozó összes történelmi művek.

² *Budapesti Hírlap* 1890 febr. 19.: Andrássy megkegyelmezése.

³ U. o.

⁴ A pénzügyminister a belügyministerhez, 1857 július 31. A cs. kir. belügymin. iratt.

Horváth Mihály¹ püspök, a hírneves magyar történetíró, megajánlották a hűségi ígéretet, csakhogy a száműzetés terhé-
től megszabadulhassanak. Sőt Hajnik Pál kijelentette, hogy
inkább börtönben kész Magyarországon senyedni, semmint
tovább is künt bujdosni.² Csakis Kossuthnál, ki ily lépés-
sel egész történelmi jelentőségét megsemmisíti vala, érthető,
ha önként az örökös száműzetés nehéz sorsát választotta.
Az egykori kormányzó gondolkodásmódja, ki a Habsburg-
házat trónvesztettnek jelentette ki és még mindig a forra-
dalmi irány vezére volt, csakis szerencsétlenséget szülhe-
tett. De miért fosztotta volna meg magát a hazáért való
áldásos tevékenység lehetőségétől Andrassy, ki politikai hit-
vallása értelmében, most a nemzet és korona közti kien-
gesztelődést hirdette? Persze, Kossuth rossz néven vette
neki, hogy megvált az emigratiótól és ezt távozásával
gyöngítette.³ A rosszalás azonban nem volt jogos. Hisz
Kossuth jól tudta, hogy Andrassy bensőleg immár régen
megvált tőle. Ezért teljesen kizártnak kell vennünk azt az
állításat, mely szerint Andrassy Kossuthot, a mint az utóbbi
elbeszélte, fölkereste volna, hogy a vezér beleegyezését haza-
téréséhez kikérje.⁴ Az a férfiú, ki az *Eclectic Review*-ban
Magyarország és Ausztria kibéküléseért szállott síkra, a
kormányzóban nem láthatta többé az ő vezérét. Ő már
szakított a forradalmi párttal. Nyugodtan kötelezhette tehát
magát «a felség és háza iránti változatlan hűségre». Ez az
ígéret nem állotta útját annak, hogy Magyarország elve-
szett szabadságát és egykori közjogi helyzetét a monarchia
keretében, törvényes úton visszaszerezni törekedjék. Midőn
Andrassinak a kegyelmi irat immár zsebében volt, őt az
éppen Párisba érkezett Szirmay Géza, Almássy, Bethlen
Gergely és Vécsey Miklós kíséretében meglátogatta. A meg-

¹ Kopetzky ezredes-hadbíró jelentése Kempenhez. Bécs, 1857
július 2. A kegyelemügyi bizottság, 1857 november 12-iki ülésében
egyhangulag Horváth megkegyelmezése ellen nyilatkozott.

² Hell elnöki titkár Kempen altábornagyhoz, 1857 deczemb. 17.
A cs. k. belügymin. iratt.

³ Madarász József: *Emlékirataim* 1831—1881. 368. l.

⁴ U. o. 367. l.

kegyelmezésről még egyiküknek sem volt sejtelve. «Hogy vagytok otthon?» — kérdezte a gróf Szirmayt. «Annyira jutottunk immár — volt a felelet — «hogy, ha az eddigi elnyomatás tovább tart, még magyarságunkat is elveszthetjük.» «Igazad lehetne» — jegyezte meg erre Andrássy, — «ha egy más hatalommal és nem Ausztriával volna dolgunk. De erre tekintettel biztosra vehetjük, hogy Ausztria rossz politikája következtében, előbb-utóbb ránk lesz utalva.»¹ E szavak világosan bizonyítják, hogy Andrássy abban a reménységben határozta el magát a hazatérésre, hogy idővel biztosan föllelendi a nemzet és király javára hazafias tevékenysége terét. Magyarországra és Ausztriára nézve egyképp kétségtelenül a legnagyobb veszteség lett volna, ha oly államférfiui lángelme, mint Andrássy, a helyett, hogy erejét hazája javára, a békés tevékenység áldásainak szentelje, azt meddő forradalmi üzelmekre fecsérli vala. A monarchia egész jövőjére döntő fontosságú volt, midőn Andrássy Párizsnak hátat fordított. De nem indulhatott mindjárt útjára. Julius 10-én, néhány nappal az előtt, mielőtt Hübnertől megkegyelmeztetéséről értesült, Katinka grófné egy fiúgyermeknek, az időközben oly korán elhunyt Tivadar grófnak adott életet.² Meg kellett tehát a francia földön való tartózkodást hosszabbítani. Andrássy és családja kívánsága csakis szeptemberben mehetett teljesezésbe. Midőn anyja, ki ép háza tornácán állott, fia megérkezéséről értesült, kitoró öröme első pillanatában, szenvedélyes hevességével, egy széket oly erővel dobott keresztül a korláton, hogy az darabokra tört. Csak ennek megtörténtével csillapultak le idegei.³ Alighogy az ünnepélyes üdvözlés a legényei grófi birtokon véget ért, egy Kanizsából átjött cigányzenekar rágyújtott a népies nótára: «Messze jártam, máshol is volt jó dolgom, de a szívem csak azt mondja, jobb itthon.» A grófi család tagjai pedig a viszontlátás örömeire nagy-

¹ A Boszniában élő Szirmay Géza levélbeli közlése.

² Tivadar gróf 1857 július 10-én született Párisban, meghalt Budapesten, 1905 május 13-án.

³ Egy kortársnő szóbeli közlése.

számban idesereglett parasztnépséggel tüzes csárdástánczba fogtak.»*

Andrassy nagy világtörténelmi események előestéjén érkezett haza, melyek döntő befolyással voltak a monarchia későbbi sorsára. Ezek kialakulásában a grófnak is jelentékeny szerep jutott osztályrészül.

WERTHEIMER EDE.

* *Budapesti Hirlap*, 1890 febr. 19. Andrassy megkegyelmezése.

JHERING RUDOLF ÉS MŰVE.*

Embert és könyvet megkísértem egymás mellé állítani: hadd magyarázza egyiket a másik. Mert a tudományban sem áll az eszme tisztán a maga lábán; benne van mindig valamelyes az emberből, a kinek lelkében fogamzott és a korból, a mely embert s eszmét érlel. Ezért a tudományos igazságok története mindenkor embertörténet és kortörténet is. Nem pusztá külsőség az az irodalmi szokás, hogy könyveink czimlapjára oda nyomtatjuk a könyv tárgya mellé a szerző nevét, a megjelenés helyét és idejét is: eszme, ember, hely és idő adják meg a négy elemet, a mely egy-egy könyvön átszövődik és ez a négy elem nagyobb kölesönvonatkozásban van egymással, mint közönségesen, főkép tudományos művekben, elismerni szokás. Igaza van-e Carlylenek, hogy a kiváló emberek alkotják meg korukat? Igaza van-e Tainenek, hogy a kiváló embereket és eszméket is a környező millieuból kell magyarázni? Ki ennek a megfejtője? Mi úton-módon képződnek a szálak kor, ember s munka között — megfejthetetlen rejtélye marad ez a szellemi teremtésnek. Én beérem annyival, ha e szálakat megtalálom és kimutatom köztük az összetartozást.

I.

A ki manapság a *Geist des Römischen Rechts*-ről beszél, első sorban a szellemes conceptiót, a merész ítélőképességet, a bámulatos anyaguralmat, az elragadó írás-

* A szerzőnek *Uj irányok a magánjogban* című, sajtó alatt levő kötetéből közöljük az egyik értekezés három fejezetét, mely tárgyánál és népszerű előadásánál fogva a nem-jogász közönséget is érdekelheti.

modort teszi szóvá. Mind igaz, de mind kevés. A szellemi és erkölcsi energia, mely a könyv megjelenése idejében annak pusztá eltökélésére is kellett, ma már érthetetlen. A könyvnek sikere volt és miután a siker magával rántotta, nem értjük többé az akadályt. Semmi kétség, a *Geist* is korának volt szülöttje, mint emberek és eszmék általán. De a kor uralkodó ereje más-más természetekre különbözően hat: gyengékre mint ágens, erőkre mint reagens. amazokat hajtja, emezeket visszahatásra készíti. Ez utóbbiak eszméi is idejükből fakadnak; de nem azonkép, mint virágkél a tőből, a melynek dicsőségére pompáz, hanem mint gyümölcskél a virágból, a melyiknek hullania kell, hogy amaz előállhasson. Ily értelemben korának volt eredménye a *Geist* is: nem hatása, hanem visszahatása.

A római jog szelleme — már a név is kihívásnak tünt föl ama napokban és nem ok nélkül. A német jogtudomány az időtájt egy harcz végén állott, a mely szinte egy emberöltőn át nemcsak a szakközönséget, hanem messze körökben a közvéleményt is foglalkoztatta volt. A történeti és a bölcselmi iskola a német szabadságháborúk lezajlása óta egyre növekvő szenvedélyességgel tusakodtak. Savigny és tanulóí az egyik félen. Thibaut és a Hegelisták a másikon oly lelkesedéssel küzdöttek, a melyet az ujon talált igazság, oly erővel, a melyet az első siker, oly gyűlölettel, a melyet a kölcsönös félreértés szül. E harcz *A római jog szelleme* megjelenésekor be volt fejezve. A történeti iskola győzedelmeskedett mindenfelől, mindenképen. Ritkán szóltak oly megvetéssel minden philosophiáról, mint az akkori jogtudomány igazhitű köreiből, a jogi tanszékeken és szaklapokban. Bosszút álltak azért az időért, midőn Hegel a történeti iskola programját a «századokon ejtett szégyenfoltnak» nevezhette és midőn Schön, a bölcsészjogász a historikusok nyomozó tanulmányait «régí codexekből való írka-firkáknak» becsmérelte. Kicsinylést kicsinyléssel fizetve vissza, minden iskolás diák kimutatta az észjog tehetetlenségét, gyermekes álmodozásait, történet-ellenességeit. A «történet» vala a jelszó és a tudományos jurista addig emlegette a történetet, hogy szinte elfelejtette bele a jogot is

A ki a történeti iskola huszas-harminczas évekbeli működését szemléli, a hogy az a Savigny-Eichorn alapította *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*-ban főorganumát nyerte; a ki e tudós bár és fáradságos, de teljességgel gyakorlatiatlan, csakis a multa néző munkásságot szemügyre veszi: álmélkodva kérdi, van-e még jogtudomány a világon, avagy végkép az építő történet taligás napszámosságá vá sülyedt-e alá? Savigny maga végig távol maradt e tévelygéstől; de az iskola most is, mint mindenkor, torzképévé fajult a mesternek. A bölcsészet kicsapongására a történet kicsapongása következett. A római jognak nem volt az az omladozó zuga, a melybe e jogi ódondászok be nem fészkelődtek. A jogtudomány a történeti adatok és adatochkák tárháza lett és addig-addig hangoztatták, hogy a jog csak a történet alapján állhat fenn, míg végkép elejtették mind a kettőt: a jogot, mert a történeti kutatáson elvesztették a gyakorlati tekintetet, a jogi ítélőtehetséget, sőt még az érdeklődést is a jelenkor feladatai iránt; és a történetet, mert az a szellemtelen adatböngészés nem pótolhatta az összefoglaló csoportosítást, a történet bölcselmét és az előadás alaki művészetét. Az első irányban ítéletet mondott maga Savigny, midőn a «jogtudomány fájdalmas elidegenülését az élettől» constatálta; a történet terén Puchta nyilatkozott ismeretes szavával: «Fölös könyveink vannak, melyekről, de alig van egy is, a melyet olvasni lehetne».

Ily időben látott világot *A római jog szelleme*. Önfejú könyv, mely sem a történeti, sem a bölcselmi iskola keretébe nem illett. A ki eladdig «szellemről» írt vala a német jogbölcsészet terén, az abszolút eszme magaslatáról tekintett le minden pozitív törvényalkotásra és mitől sem fázott jobban, mint attól, hogy eszméi szárnyacsapásait a római jog súlyával lohassza. Túlfelől a pozitivisták, a kik a római joggal foglalkoztak, a pozitivismus ellen vélték hibázni, ha a jog betűje mellett annak «szellemét» is fürkészik. S ime egy ismeretlen író, a ki már könyve czimlapján a pozitív római jogot és a bölcselmi «szellemet» egy lélekzetre veszi; a ki romanistának vallja magát már a

«Puchta emlékének» szentelt könyv ajánlásában is és a ki a római jog dicsőítésére írt munkáját hatalmas ostrommal kezdi a római jog összes uralkodó módszere ellen. Bölcsész fej, a történeti iskola minden fegyverével. A jogtudomány történetirója, a ki a historikusok és bölcsészek félszázados háboruját nyomozandja, *A római jog szelleme* előtt meg fog állani. E könyv nem pártirat, ez ítéletmondás. A félszázadig két felől felviharzott kérdésre: «Melyikünknek van igaza?» megadja a választ: «Egyikteknek sem, mert mindkettőtöknek». A római dogmatikának, melyet a pártharcz egyoldalúsága ítéletlen merevhitőségbe csökönyösített, visszaadja a bölcselő ész szabad kritikáját; a bölcsészeknek pedig kimutatja, hogy a bölcelet csak a tény szemléléséből állhat elő. Valamint amazok ítéletlen «civilistikus mumia cultusát» korholja, úgy kikél emezek «képtelen vakmerősége» ellen, a melylyel «a történet összes fejlődését a fogalom dialektikájába ölik». Valamint a történészeket azzal ostromolja, hogy «jogtörténetük valójában se nem történet, se nem jog, hanem idő és tartalom szerinti összeállítása a jogtörténeti nyersanyagoknak, nem történet, hanem anyaglettár»: akkép oda kiáltja ezeknek is, hogy «a hiba igazság szerint nem az, hogy sok, hanem hogy kevés valódi philosophiát üznek». A bölcselmi és történeti iskola túlságai után mindkettejük ellen fordul és egyiket a másik fegyverével ütve, mindkettőnek erősségeit egyesíti.

Hálás munka volna a *Geist* ezen közvetítő szerepét egy párhuzamban feltüntetni a *Geist* és a két ellentétes iskola mintaművei között, mint a milyen pl. a Puchta remek *Institutiói* és a Gans genialis *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung* vagy a Lassalle (bár később megjelent) ragyogó *System der erworbenen Rechte* című könyve. Hiszen félre nem ismerhető, mikép fegyelmezi e sziporkázó szellemek szertelenségét, mikép élénkíti a Puchta merev dogmatismusát. Puchta leírja tárgyát, Jhering construálja. Puchta a külső időrend sorában halad, Jhering a fogalmi fejlődés «belső chronológiája» szerint csoportosít. Puchta aprólékoskodik, Jhering tavolból tekint. Puchta megelégszik a ténynyel, ilyennek pedig befogadja a legcseké-

lyebb adatocskát is, Jhering kizárja az alantjárót, a tények mögött felfejti a gépezetet, a gépezetben a rugókat, a rugók mögött a hajtó erőt: bölcsész, mint akárki. És történész, mint akárki, mihelyt ama két Hegelista mellett nézzük. Gans is, mint Jhering, a jogot a maga «történeti fejlődésében» igéri feltüntetni — a két munka czíme (*Geist des Röm. Rechtes auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung — Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung*) egyaránt hangoztatja e gondolatot. De Gans világát nem az élet fuvalma, hanem a fogalom dialektikája hajtja; Jhering, a ki hazája fríz parasztjai közt nevelkedett, a congenialis természet intuitiójával kelti vissza a római szántó-vető nép eszejárását. Lassalle is, mint Jhering, a római jogi romok észvesztő tömkelegéből a vezérlő gondolatot kívánta napfényre hozni. De e tündöklő szellem egy bölcselmi és egy socialista tendentia kettős nyüge alatt dolgozott; Jhering a tudós naivitásával fogott ama régmúlt szellemidézéséhez s mert csakis történésze akart lenni, azért válhatott igazán bölcsészévé is.

Ám a történelmi és a bölcselmi ér, mely e könyvön átvonul, még nem adja meg igaz mivoltát. Jheringben a bölcsész és a történész csak segédje volt a jogásznak. A jogászat gyakorlati tudomány. Jhering jurista volt és az élet számára akart alkotni. Napjainak törvényhozási szükséglete szempontjából nézte a római jogot. Nem érte be azzal, hogy mint történész leírja, mint bölcsész magyarázza fejlődését, hanem hasznavehetőségét kérte tőle számon. El akart róla számolni: mit köszönünk neki és mivel maradt nekünk adós? — hogy megfelelhessen a további kérdésre: mit tartson meg, mit ejtsen el belőle a jövő törvényhozása? A *Geist* valójában a XIX. század törvényhozási kritikája akart lenni a harmadfélezer éves római joggal szemben. «A jelen jurista nemzedék — úgymond a bevezetésben — el lehet reá készülve, hogy eltűnni lássa a mai alakú római jogot. Feladata minden esetre, hogy ez eseményt előkészítse, talán még az is, hogy végrehajtsa . . . Sokat meg fogunk tartani a római jogból, sokat vissza fogunk ismét adni. Hogy azonban egyik irányban se túlozzunk, előbb

szoros vizsgálat alá kell vetnünk az egész anyagot. El kell mintegy számolnunk a római joggal, hogy végezhesünk vele. Micsodánk volt eddig a római jog? micsodánk lehet és minek szabad lennie ezentúl? miben állanak az eszközök, a melyekkel rendelkezik és a melyeket rendelkezésünkre bocsájt? Mind e kérdések iránt tisztában kell lennünk, a mire végleges elszámolásra kerül a dolog». És most kifejti, hogy e célra három álláspontból kell szemlélnünk a római jogot. Milyen volt a római jog? Milyen volt hatása a modern világra? És mi az ő hasznavehetősége a jövő jog szempontjából? Látni való: az első kérdést a történész, a másodikat a jogbölcész, a harmadikat a gyakorlati jogász teszi. És ezután folytatja: «Szándékom egymásután mindhárom kérdésre megkísérteni a választ. A jelen könyv, mely az elsőt tárgyalja, csak előkészítése a másik kettőnek és így voltaképp világgá bocsájthattam volna e könyvet, mint a római jog kritikájának első részét».

Ez a programm jellemző az íróra. A történet és a bölcelet világitásában a római jog kritikáját akarja adni; a római jogon keresztül, a római jogon túl akar jutni, a mint ezt a feladatot egyik híressé vált jelszavában kifejezte. Kritikai kezelése az anyagnak — ez Jhering jellemző sajátja. Ihering jóformán egyebet sem írt, mint «kritikai» irányú könyveket. Valamint első nagy művében a római jog kritikájába fog, úgy egész életén keresztül a korabeli jogtudománynak ő a lankadatlan kritikusa. A *Geist* első kötetének bevezetése az uralkodó jogtörténetírás kritikájával köszönt be; életének utolsó műve, *Der Besitzwille*, már címlapján is az «uralkodó módszer kritikájának» nevezi magát; *A birtokvédelem okáról* írt könyve a Savigny-féle tanéles kritikája; a *Zweck im Recht* pedig a történeti iskola alaptanának (a velünk született jogérzet, a jog és állam öntudatlan alakulásának) kritikája.

Miből táplálkozik Jheringnek ez erős kritikai vénája? Három sajátságából: gyakorlati érzéséből, naivitásából és fürkésző vágyából. Gyakorlati érzését említem első sorban. A kik a gyakorlati foglalkozások elméletét írják, többnyire oly emberek, kik mesterségük gyakorlására alkalmatlanok.

Ez így van a művészet, valamint a gyakorlati élet-foglalkozások, a gazdaság, a politika, az orvosi és a jogtudomány, a magasabbrendű gyakorlati ügyességek terén. A művészetről elméleti értekezéseket többnyire olyanok írnak, kik művészetet csinálni nem tudnak. A leghíresebb nemzetgazdászokról tudjuk, hogy gyakorlati vállalataikban, sőt magángazdaságukban is gyámoltalanok voltak. Bismarck mindig megvetéssel nézte az államtudósok elméleteit. Saint Beuve legfinomabb analytikusa a francia irodalomnak: de saját versei gyatrák. Hanslick az újabb zene-aesthetika kimagasló alakja, de saját dalai szinte gyermekien ügyefogyottak. És ez nem véletlenül van így. A cselekvés erejének legjobb része az ösztön talajából fakad. Csak a legnagyobb elmék azok, a kik a tettek kardját a reflexió tüzeiben kovácsolják. Egy Caesar, egy Lionardo da Vinci, egy Wagner Richard az elméletét is megírta a maga művészetének. De a czéhbeli tudós nem e legnagyobbak fajtájából szokott kikerülni: a századok lángelméi nem állanak czéhbe. És a gyakorlati tehetség s az elméleti speculatio e különválása a jogtudományban is tapasztalható. A mi az elmélet felé hajtja a mi mesterségünk átlagos művelőjét, nem mindig a speculativ erő túlburjánzása, hanem igen sokszor a gyakorlati erő hiánya. Névszerint meg lehetne nevezni egész sorát az előkelő német jogtudósoknak — van köztük egynéhány elsőrangú híresség is — a kiknek tudományos psychológiája ebben a negativumban merül ki. És abban a korban, a melyben Jhering fellépett, ez a vonás szinte jellemzője volt a német jogtudományi irodalomnak. Semmi kétség, a mai jogtudományban actualisabb szellem leng; és e változás előidézésében épen Jheringnek volt nagy része. Mert Jhering gyakorlati talentum is volt az ő nagy elvont speculativ tehetsége mellett: azon nagyok sorából való volt, a kiket az erejük tesz tudóssá, nem a fogyatékoságuk. Mi teszi a gyakorlati talentumot a mi mesterségünkben? — nem könnyű elemezni. Ha azt mondom: az ép és erős jogérzés, akkor első hallomásra csak egyik szót adtam a másik helyébe. Pedig mégis tovább jutottunk vele egy lépéssel. A zenei talentumot is első sorban az ép és érzékeny hallás teszi.

A zenész füle könnyebben, helyesebben és erősebben reagál a harmoniára és a disharmoniára, mint a tompa hallású emberé. A jogász talentumának is ebben az értelemben könnyen, épen és erősen kell reagálnia az igazságosra és az igazságtalanra. És itt is, valamint a művészi tehetség-nél, mindenekelőtt a visszahatás erőssége az, a miben a tehetség nyilvánul. A négy éves Mozartról beszéli élet-írója, hogy midőn a zongorától az ebédlőasztalhoz parancsolta a szigorú apa, a gyermek evés közben titkon visszaosont a hangszerhez, hogy egy befejező accorddal állítsa helyre a félbemaradt melódia által felzavart egyensúlyt. Feloldatlan accordussal nem tudta lenyelni a levest. Ez az, a mit a reactio erősségének nevezek. A ki egy feloldatlan jogi dissonantia mellett el tud haladni, hogy nyugodtan szűrösölje a maga mindennapi levesét, az nem a jogi Mozartok fajtájából való. És abban is összehasonlítanám a kétféle tehetséget, hogy szinte erősebben nyilvánul a disharmonia elleni türelmetlenségben, mint a harmonia feletti elégtételben. Egy rendes hármashangzat nem vált ki a zenészben semmi különös örömet, de egy hamis hangzat, a melyet fel nem oldanak, szinte testi fájdalommal gyötri. Azonképen az erős jogérzés is nem a rendben lévő megelégedésben, mint inkább az igazságtalanságon való felháborodásban nyilvánul. Nemcsak a poétára áll, hogy «pectus facit», hanem a jogászra is: a felháborodás a jogász műzsája. Ki nem gondol e szavaknál a sértett jogérzés pathosára, a mely Jhering iratain végig vonul? Ki nem gondol *A jogért való küzdelem*-nek, Jhering ezen legjellemzőbb személyes documentumának azon szenvedélyes kitérőseire, a melyekben a sértett jogérzés fájdalmait festi? A jogért való lelkesedés forrása — úgymond e könyvecske egyik legszebb helyén (41 l.) — «nem a belátás, nem a műveltség, hanem egyszerűen a fájdalom érzése. A fájdalom a megtámadt természet segélykiáltása . . . Benne van a jog egész titka. A fájdalom, melyet az ember jogának megsértésén érez, ösztönszerű vallomása annak, hogy mit jelent neki a jog . . . A ki ezt a fájdalmat magán vagy másan nem tapasztalta, nem tudja, hogy micsoda a jog, akár az

egész corpus juris lenne is a fejében... A jog ereje az érzésből ered, akár a szerelem; értelem és belátás a hiányzó érzést nem pótolhatja... Az az erő, a melylyel a jogérzés a sértés ellen reagál, próbaköve az ő egészségének. Az izgékonyosság, melylyel a jogsértés fájdalmát érzi, s a bátorság és határozottság, a melylyel visszaveri, ez a kettő az én szememben az ép jogérzés kriteriuma.» E sorokban benne van Jhering egész gyakorlati temperamentuma — egy ember szavai ezek, a kiben a jog nemcsak elméleti tudás volt, hanem életmozgató hatalom. Érthető, hogy ez a gyakorlati jogérzés a korabeli jogtudomány élettelenségén fönnakadt. Savigny iskolája kiválóképen gyakorlatiatlan volt. Történeti adatgyűjtés és bölcséleti dialektika foglalta le az irodalmat és a tanszékeket; a gyakorlati jogéletet észre se vette vagy meddő formalismus útvesztőjébe kergette. Jheringnek majdnem minden munkája tiltakozás ezen életkerülő irány ellen. A birtokvédelemről szóló értekezés az azon való megütközésből támad, hogy az uralkodó tan a birtokvédelem gyakorlati céljairól megfeledkezett. A szomszédjogról írt értekezésében a korlátlan tulajdon dogmájának gyakorlati tartahatalanságát mutatja ki. *Culpa in contrahendo* című dolgozata az érvénytelen szerződésről szóló tan gyakorlatiatlanságát akarja helyre ütni. A «veszélyviselésről» szóló értekezés egy gyakorlati esetből indul ki, melyre az uralkodó tan nem tud megfelelni. A berni várfalokról, a Lucca-Pistoia perről, a Gaubahn dolgáról írt jogi véleményeiben az uralkodó tannak egy-egy élet-ellenes elméletét döngeti. Ezekben a nagy értekezésekben, valamint számos kitérésekben, a melyekre nagyobb műveiben sort kerít, a gyakorlati jogász szemüvegén keresztül vizsgálja egy-egy canonisált tételét a német pandekta-doctrinának és az elméleti számítást megezőfolja a gyakorlati próbával. Teszi pedig mindezt azzal a sanguino-cholerikus temperamentummal, a mely nélkül a gyakorlati jogász el nem lehet. Mert a jog nem matematika, a mely a maga igazát a fogalmak szenttelen deductiója útján levezeti, hanem érdekküzdelem, a melyben a magasabb érdeket kell diadalra vinni az alantjáróval szemben. Jhering gyakorlati kritikája ezért több-

nyire a pattogó polemia formájában szólal meg. «Téves nézetet czáfolni kell, téves irányok ellen harcolni kell» — mondja a hetven éves aggastyán még utolsó műve előszavában, — «a ki harcolni akar, annak fegyvert kell ragadnia, még pedig annál élesebbet, minél veszedelmesebb a szemben álló ellenfél». Ime ez a tetőtől talpig gyakorlati, tetterős jogérzet: ez egyik gyökere a Jhering kritikájának.

De van még két mélyebben fekvő gyökérszála is: az egyik — mint fent neveztem — az ő naivitása, a másik fürkésző vágya.

Naivítás nélkül nincs teremtő szellemi munka. Hogy a művésznek naivnak kell lennie, szinte közmondásszerű laposság. De igazán teremtő munkára a tudomány terén is csak a naiv szellem képes. Naivnak nevezem pedig azt az embert, a ki mással nem közeledik a vizsgálata tárgyához, mint a maga saját nyitott szemével; a ki a ma teremtett ember elfogulatlanságával nézi azt, a mi eléje tárul, és a kinek lelkében a tárgynak reá ható képét sem emlékezet, sem igyekezet nem zavarja. De lehet-e ily naivítás a tudósban? Hiszen a tudósnak ismernie kell a maga tudományát, mielőtt a kutatáshoz foghatna; tudományt ismerni pedig annyit jelent, mint a tudományos hagyomány eredményeit birni. A tudomány hosszú és az élet rövid s minden nemzedék ugyanazt a munkát előlről nem kezdheti — a naiv tudós ezért szinte önmagában való ellenmondásnak hangzik. És ez az átlag-tudósra áll is. De egy-egy nemzedékben, a melyet a czéhtudósok munkája betölt, előáll a lángelme, a kire a kor kérdése vár. És ez a lángész valósággá teszi azt, a mi a középszernek összeegyeztethetetlen: a tudós tudását és a gyermek naivitását. Jhering egy helyen a tudós ideálját úgy festi, hogy oly mélyen kellene gondolkodnia, mint egy bölcsésznek és oly egyszerűen beszélnie, mint egy parasztnak. A jelen szempontunkból ezt így variálnám: a ki igazán teremteni akar a tudományban, annak úgy kell ismernie a tárgyat, mint a ki egy élet óta foglalkozik vele, és mégis oly szemmel kell mindenkor nézhetnie, mintha most látná először. Jhering meg tudta egyeztetni a teljes anyagismeretet a szemlélés ezen elfogulatlanságával.

Szükségtelen mondani, hogy szaktudománya irodalmát alaposan ismerte. Emlékszem, maga beszélt egyszer, hogy fiatal korában a Savigny *System*-jét háromszor tanulta át tüzetesen egymásután. És a corpus jurist és Cujaciust és Donellust és az újabb irodalom termékeit is ismerte, mint bármely kortársa. De szelleme a sok összehalmozott anyag súlyát nem érezte. Ha valamely kérdés felkeltette a figyelmét, el tudott felejteni mindent, a mit mások a dologról mondtak és szüzi érintetlenségben állottak egymással szemben: ő meg a problémája. Ha egyes vizsgálódásaiba belemélyed az ember, önkénytelenül kérdi magától: hogy' van az, hogy erre magam rá nem jöttem? — oly egyszerű, oly világos, az ő legsajátabb eredményének a levezetése. A felelet az, hogy Jhering szabadabban közeledett a tárgyhöz, mint olvasója; ő souverainül bánt a tanult anyaggal, melyet, ha kellett, tudott használni, ha kellett, félredobni, hogy elfogulatlan szemmel magát az objectumot nézze, míg olvasója a saját tanultságát sinyli és az iskola pápaszemét levetni nem bírja. És ez a naivitása magyarázza nagy tudományos bátorságát is. *Római-jogi értekezések* című kezdő művétől kezdve a hagyatékában talált két utolsó töredékes munkájáig, az ujság merészsége az, a mi az olvasót meglepi. A hol nálánál óvatosabb író egy kétely, vagy egy feltevés érintésével beérte volna, Jhering bátran neki vág a töretlen ösvénynek, mint a mesebeli királyfi, hogy megtalálja a keresett talizmánt. Néha el is veti a sulykot és ezt ő tudja. De maga mondja egyszer a tudósról, hogy «szükséges, hogy meglegyen benne a tévedés bátorsága» — az óvatos, a körültekintő, a ki minden szónál élők és holtak scrupulusaival számol, ezt a bátorságot nem ismeri.

A fürkésző vágyat is említettem, mint Jhering egyik signaturáját. Egyszerűbben talán «kiváncsiságot» mondhattam volna. A szó triviálisnak hangzik, de kifejező annak az erőnek jellemzésére, a mely a kutató tudóst a pusztá közvetítőtől megkülönbözteti. Egy jeles paedagogus könyvében olvastam, hogy az eleveneszű gyermek másképen bánik a játékszerével, mint a tompaeszü. Ez játszik véle és ennyivel be is

éri; az eleveneszű földhöz vágja, hogy összetörjön, mert kíváncsi arra, hogy milyen belől? A kutató tudós az ilyen gyerekből kerül ki; kell, hogy meg legyen benne a kíváncsiság: mi van a dolgok belsejében? És persze az ilyen műveletnek soha sincs vége. Mert minden belsőnek, a mit a tüneményekben feltárunk, van ismét egy mégbelsőbbje, a mi újra serkent. Ezért végtelen minden tudomány; mert a tudomány nem egyéb, mint az ismert külsőnek lehámózása, hogy beljebb juthassunk. És ezért egységes minden tudomány; mert a dolgok legbensőbbje, bármi millió formában rejtőzik és csábit is, alighanem mégis csak egy és ugyanaz. A forma, a melyben ez a «belső» iránti kíváncsiság a tudományban nyilvánul, a miért? kérdése. És az erősebb kutató erő itt is úgy különbözik a gyengébbtől, mint az éleseszű gyermek a bambától; hogy az előbbi sűrűbben rakja egymás után a miért? kérdését, mint a másik. Nem hiába nevezi «öreg gyermeknek» a tudóst a gyakorlati üzletember, a ki az élet anyagi eszközeit keresi és nem érti, miért tépelődik a tudós oly kérdésekkel, a melyeknek semmi hasznát sem veszi. A gyermek akkor kezd «okos» lenni, a mikor a dolgoknak «okát» keresi; és minél nehezebben éri be az első okkal, a mit az édes anyja ad a kérdésére és minél állhatatosabban kérdezi az oknak is távolabbi okát, annál «okosabb». Így tesz az öreg gyermek, a tudós is mindnyájunk édes anyjával, a természettel. És a hivatottabb tudós itt is az, a kinek miértjeit nehezebben lehet elcsitítani.

Jhering az örök kérdező. A hagyományos formulák, a melyekbe nemzedékek belenyugodtak, az ő miért?-jére nem adnak kielégítő választ. «Mit nyertünk vele — kérdi hátrahagyott művében (*Entwicklungsgeschichte* stb. 7. l.) — ha kimutatjuk, hogy a jog az idők folyamán változik, hogy egyik törvény a másik után következik? Ebből mást nem tudunk meg, mint hogy, mint minden a világon, a jog is változásnak van alávetve, a pusztá tény, hogy a jog mozog. Az óra is mozog, de mit tudunk az óra mozgásáról, ha mást nem tudunk, mint hogy a mutatója előrehalad? Okát akarjuk tudni a mozgásnak és erre csak az óra bel-

seje adhat feleletet. A római jogtörténet mai napig csak a mutatólapját ismeri az órának, nem a belsejét.» Látjátok, az okos gyermek hogyan működik a tudósban? Földhöz vágja az órát, mert látni akarja, hogy mi van «belül». Majdnem minden nagyobb munkájában találkozunk a panaszszal, hogy a kérdés, a melybe belevágott és a melyet eleinte egyszerűnek hitt, újabb kérdésekbe bonyolította és hogy ez által oly mérveket öltött a problémája, hogy szinte kétségbe esik a megfejtésén. «A kinek fogalma van — kiált fel a *Geist* harmadik kötetének előszavában — az efféle munka természetéről, az tudja, hogy gyorsan nem haladhat. Hányszor történt, hogy egy lépés, a melyet előre tettem, kettővel vetett vissza, hogy valami ujjon felbukkanó kérdés, valami új oldal, melyet felfedeztem, több havi megállásra marasztalt! Hányszor kellett újból kezdenem oly fejezetet, melyről már azt hittem, hogy elkészültem vele! Átok ez, mely az enyémhez hasonló vállalkozásoktól elválaszthatatlan és ha szívemhez nem nő annyira a munkám, nem egyszer] rálettem volna, hogy ott hagyjam.» Máskor, egyik értekezése bevezetésében (*Die Reflexwirkungen, Jahrbuch für Dogmatik* X. köt. 247. l.) így ír: «A ki a megszokott fogalmak országútját elhagyja, és eddig járatlan vidéken új felfedezésekre indul, az legyen elkészülve arra, hogy mindenféle veszély les reá és megvallom, hogy munkám terhes volta gyakran annyira lenyomott, hogy nem egyszer örökre le akartam róla mondani.» És egy másik értekezése bevezetésében (*Passive Wirkungen, Jahrbuch für Dogm.* X. köt. 387 l.): «Minél tovább jutottam feladatomban, annál inkább tettem azt a munkám folytatására vészes tapasztalatot, hogy vizsgálódásom számára sehol sincs biztos talaj, hogy mindenütt magamnak kellett raknom az alapot és magamnak keresnem az anyagot, hogy előre haladhassak.» Ez a kutató-vágy martyriuma.

A jellemzett három vonásban látom magyarázatát annak, hogy Jhering a korabeli jogtudománynak kritikusa lett. Gyakorlati érzéke visszatartotta a történeti iskolának meddő historismusától; naiv elfogulatlansága képtelenné tette a Savigny-ék tekintély cultusára és kutató kíváncsisága a jog

rejtélyeinek oly mélységeibe süllyesztette, a melyekben az uralkodó kanonizált tudománynak gyökerei nem nyultak alá. Ez az utóbbi tulajdonsága azonban, a mint ereje volt a Ihering szellemének, másfelől gyöngéje is volt. A kutató vágy a végtelenbe sodorta és vizsgálatai keretét oly szer- telenné tágította, hogy egy emberi életben kitölteni nem volt képes. Szinte tragikus, hogy ennek a több mint hetven éves szüntelen munkával töltött életnek a végén azt kell constataálnunk, hogy egyetlen nagyobb művét befejezni nem tudta, hogy élete műve torso maradt. A *Geist* — mint említettem — eredetileg csak első bevezető része akart lenni egy nagy, három részből álló *Római jog kritikájának*. E bevezető műből, a melyet a szerző, midőn hozzá fogott, úgy látszik, két kötetre tervezett (I. köt. előszava 7. l.), négy kötet jelent meg, de e négy kötetben a mű programjának felerészét sem végezte be. Midőn ugyanis a római jogrend- szer tárgyalásában az alanyi jog fejezetére tért, úgy érezte, hogy előbb az alanyi jog fogalmát kell tisztáznia. Az alanyi jog fogalma az érdekre és a cél fogalmára vezette. «Mihelyt ez a kérdés utamba lépett — meséli maga (*Zweck im Recht, Előszó*) — nem bírtam többé kitérni előle, minduntalan felöltött előttem egyik-másik alakban; sphynx volt e kér- dés, a mely utamat állta és talányát meg kellett oldanom, ha tudományos békémet vissza akartam nyerni.» Így fogott hozzá a *Zweck im Recht* kidolgozásához. Episodnak volt szánva ez az irat a *Geist* harmadik és negyedik kötete között. De ez az episod fogva tartotta és nem engedte többé visszatérni a *Geist* folytatásához. A *Zweck* problémája, melyet egy rendes terjedelmű értekezésben vélt elvégezhetni, mind nagyobb arányokat öltött: két vaskos kötetbe dagadt és a könyv voltaképeni tárgya e két kötetben nem hogy befejezve, hanem igazában még megkezdve sincsen. Mert e két kötet ismét csak bevezetés a «*Cél a jogban*» kérdéséhez, sőt ezen bevezetésnek is alig egy negyed részét fejezi be. A ki meg akar győződni arról, mily határtalanba nő egy- egy kérdés a Jhering keze alatt, az hasonlítsa össze e mű tervét, a mint az első kötetben (61. l.) vázolja, azzal, a mit belőle befejezett. Az első kötetnek, terve szerint, meg kellett

volna határoznia az érdek és a czél fogalmát és e végből 12 fejezet volt tervbe véve; a második kötetben pedig a czél szerepét a jogban akarta bemutatni. De az első kötetnek szánt 12 fejezetből csak 9 készült el, mely maga tölti be a két vaskos kötetet és e 9 fejezet sem jutott el odáig, ahova az eredeti terv IX. fejezetének el kellett volna érkezni. E 9 fejezetben tudniillik a terv szerint az «érdek elméletét» kellett volna adnia. De midőn az érdek fogalom-meghatározásába fogott, meggyőződött arról — beszéli a második kötet előszavában — hogy a szokásos meghatározás ki nem elégitő. A viszony, mely a közfelfogás szerint erkölcs és erkölcsi érzés között fennáll, vizsgálódása közben felfordult. Nem az érzés szüli az erkölcsöt, hanem az erkölcs hozza létre az erkölcsi érzést. Hogy ezt kimutassa, külön fejezetbe fog e felirattal: *Das Sittliche*. És e fejezetből többé ki nem gázolt. «Ha akkor, midőn e fejezetbe fogtam — mondja a második kötet előszavában — sejtettem volna, mily terjedelemre fog nőni, külön iratot csináltam volna belőle. De fogalmam sem volt mind annak a terjedelméről, a mi kutatásaim közben felmerült. Egyik kérdés a másikat hívta elő és ha hű akartam lenni elvemhez, hogy ki nem térek egyetlen kérdés elől, a melynek megoldását az összefüggés szükségessé teszi, nem volt választásom: végig kellett folytatnom utamat. Az erkölcs így visszahatott a szokásra («Sitte»), választ kellett adnom arra a kérdésre, hogy ez utóbbi miben különbözik az erkölcsőtől. A szokástól viszont a divatot kellett megkülönböztetnem, ez utóbbi meg arra kényszerített, hogy a viselethez (Tracht) való viszonyát meghatározzam. Így állt elő egyik feladat a másik mellett és midőn végül a szokáshoz jutottam, meggyőződtem, hogy itt még minden hiányzik és hogy annak elméletét magamnak kell felépítenem». Így lett, hogy a második kötet *nem is beszél arról, a minek szánva volt*, tudniillik az erkölcsről, hanem a szokás elméletéről és ennek is csak egy töredékét adja: tudniillik a társadalmi illemformákat — az egész második kötet csak *része egy egyetlen fejezetnek*. «Egy fejezet — kiált fel a szerző az előszóban — mely két kötetten keresztül vonul! Hogy ezzel

irodalomtörténeti unicumot teremtettem, tagadhatatlan tény; ilyen fejezet alig volt még valaha és ilyet bizonyára nem is fog többé írni senkisé». De ennek a kínos munkának meg kellett történni. «Ha fenn nem tartott volna a gondolat, hogy a tudomány szolgálatában oly munkát végzek, a melyet sohasem tettek előttem és melyet mégis meg kell tenni, nem lett volna erőm, hogy éveken át magam e feladatra szánjam. A fáradságot és erőlködést, melyet e feladatra fordítottam, életem legnehezebb megpróbáltatásai közé számítom. A sok aprólékosság, a melyet vizsgálnom kellett, majd elnyomott. De én nem tépelődtem, kicsi-e, nagy-e, egyszerűen a gondolathoz tartottam magam, hogy a munkát meg kell tenni és hogy az, a ki először akad reá és képes elvégezni, köteles vele. Személyes hajlamaimat fel kellett áldoznom a tudománynak».

Szándékosan mutattam be ily részletesen a *Zweck* történetét, hogy példázzam vele a Jhering kutatási vágyának féktelenségét. Csoda-e, ha a szellem ily organizációja mellett soha célhoz érni nem tudott? És e szertelenség tragikuma élete vége felé még egyszer beteljesedett rajta. A Binding-féle *Handbuch der Rechtswissenschaft* című gyűjtemény számára egykötetes *Római jogtörténet*-et ígért. Akkoriban már tudta Jhering, hogy a *Geist*-nak és a *Zweck*-nek, óriási méretük mellett, befejezetlennek kell maradniok. A feladatot, melyet a *Geist*ban félben hagyott, kisebb keretben akarta még egyszer megkísérteni, még pedig úgy, hogy a *Zweck* vezérgondolatával egyesítse: most is, mint a *Geist* idejében, a római jog fejlődésének történetét akarta megírni, de ki akarta mutatni egyuttal, hogy a gyakorlati cél volt mindenkor e fejlődésnek mozgatója. E könyv írása közben ragadta el a halál. Hagyatékából veje, Ehrenberg Victor egyetemi tanár adta ki azt, a mi e munkából elkészült. Egy bevezetés (45 lap.) és egy fejezet *A római ház szervezetéről* (49—106-ik l.) — ez az egész. Miért nem haladt tovább ez a munka? Ennek is története van. A római jogtörténet bevezetéseül egy fejezetben «az őskor emlékeit» akarta előadni: ki akarta fejteni, hogy Róma alapítói mily culturtökét hoztak magukkal régi hazá-

jukból? E czélból a régi áriai nép culturáját tanulmányozta. E tanulmány arra vezette, hogy az a cultura, a melyet az áriaiak Ázsiából Európába hoztak, a semiták (babyloniak) befolyásán ment keresztül. Ezért a babeli culturát is meg kellett ismernie. Kutatni kezdte: hogyan alakult át az ős áriai a babyloni befolyás alatt? Milyen volt az így átalakult ázsiai bevándorló, midőn Európába lépett? És mily erők okozták, hogy a bevándorló egységes népből az európai fiókfajok (római, görög, kelta, germán, szláv) elkülönültek? E tanulmányokból könyv lett e cím alatt: *Vorgeschichte der Indoeuropäer*, melynek elkészült részei (496 lap) a szerző halála után megjelentek. Csakhogy e könyvből ismét épen az a két fejezet nem készült el, mely a könyv főkérdését volt tárgyalandó — csak a két czimfelirat maradt ránk: *Az európai népek keletkezése* (VI. fejezet) és *Az európai népek közti különbség* (VII. fejezet). Így történt, hogy kétszer fogott hozzá és kétszer kellett félbe hagynia a római jogtörténet megírását: pályája kezdetén a *Geist*-et és élete végén az *Entwicklungsgeschichte*-t.

II.

Bécsi tanárkodásánál hadd álljak meg egy darabig. Nagy számmal vannak minálunk, a kik a hatvanas évek végén s a hetvenesek kezdetén a Jhering lábainál ültek Bécsben, Institutiókat és Pandektákat jegyezgetve. Jheringet a tanárt s az embert talán legrokonszenvesebben úgy idézem fel bennök, ha ez időben s e helyen rögzítem vonásait. És Bécs városa — az 1868—72. évek Bécs városáról beszélek — talán legillőbb háttére is e képnek. Embert és környezetet egymáshoz méregetve, sokszor szinte természetes lakóhelyről lehetne beszélni ellentétben a véletlen lakóhelyhez. Jhering természetes lakhelyének, mindig Bécset néztem. Külső kitüntetéseit, nemességét és rendjeleit itteni négyéves tanárkodásának köszöni, egyetemi sikerei itt voltak legnagyobbak, a társadalomban itt ünnepelték lehangosabban. Itt vívta ki élete legzajosabb sikereit is, «den grössten Treffer meines Lebens», mint a *Küzdelem a jogért* című

röpiratát nevezte. Népszerűsége innen indult ki és itteni tartózkodása alatt volt talán legnagyobb is. Véletlen ez? Nem hiszem. Van egy neme a szellemi akustikának: ugyanaz a szó más-más helyen más-más formán hangzik. A Jhering szava, a maga természete szerint, Bécsben jobban hangozhatott, mint bárhol Németországon. A német professor, különösen az északnémet, és ismét különösen a jogi professor, a hagyomány teremtése, alakban, lényegben egyaránt. Az alak hagyománya: az északnémet jogi professor nem lehet el unalmasság nélkül. És a lényeg hagyománya: a hagyományos német akadémikus jogász elvont theoretikus, fogalmi arithmetikus, ki a maga fogalmi schémáit lefejtí, tekintet nélkül a gyakorlati életre — két-lábu kézikönyv. Jhering sem az unalom, sem az abstract fogalom embere. A hatalmas temperamentum, mely még a hetven éves aggastyánban is ficzánkolt; a szakadó humor, mely olykor, mint a *Scherz und Ernst* című könyvében, holmi római usucapio pro herede vagy exceptio non numeratae pecuniaeból több tápot merit, mint nem egy æsthetika tanára egy-egy Molière-jelenetből; a fiatalos szenvedélyesség, mely kifejezéseit, a kézjáték drastikus természetessége s a hang mennydörgő ereje, mely előadása módját jellemzi; az egész ember, tetőtől talpig, a mint alakban, beszédben, viseletben előáll — nem a kis német egyetemi városkák tanszéki alakja. Ha volt valaha tanító, ki arra termett, hogy egynéhány száz hallgatóhoz szóljon egyszerre; hogy magával rántson két-háromszáz fiatal embert, a mint egymás mellett ülnek a budapesti vagy a bécsi egyetem egy-egy tantermében; hogy elragadjon tömegeket és mégis egyes-egyenkint, kinek milyen a hajlama, képessége, más-más irányba indítson és gerjessen: Jhering Rudolf bizonyára az volt. És valóban, a hogy ott ültem a kis Göttinga egyetemi tantermében, mikor a nagy mester húsz-huszonöt fiatal kezdő előtt Pandektáit előadta, nem egyszer úgy éreztem, mintha nagyhangú operaénekest kicsi szobában hallgatnék — nagy volt a kép a kurta keretnek. Mennyi temperamentum volt ez aggastyánban! A ki ez eleven temperamentumát nem ismeri, felét sem fejtí meg Jhering

tudományos és irodalmi szereplésének. E robustus vérmérséklet, mely az erőszakkal barátkozik meg inkább, mint a hátározatlansággal, visszariasztá a Savigny-Puchta történeti quietismusától úgy, mint a Hegelisták ködös fogalom-cultusától. E vérmérséklet, melyet minden erős szenvedély megragad, magával sodorta ellentálló hajlamait is: Bismarckistává tette a politikában, pedig rajongó bámulója volt a francia szellemnek; a Wagner-egylet tagjává tette a zenében, pedig nem volt kedvesebb zenedarab előtte az öreg Hummel vagy Boscheles sonátaínál; a Schopenhauer-emlék ügye élére állította a bölcsészetben, pedig nem volt életvidorabb, optimistikusabb szellem ő nálánál, a ki a frankfurti philosophus bölcsészetét egyik könyvében «az emberi ész ficzamáának» (ein Überschlagen des menschlichen Geistes) nevezte el. De a pathos, mely ez erős emberekben rejlett, elragadta. Íme a vérmérséklet diadala az öntudaton, vagy hogy a Schopenhauer nyelvén szóljak: az akarat győzelme a képzetben.

És e temperamentum életet, szint s erőt ad katedrai előadásának is. Katedrai előadás a non cathedra. Jhering nem tűri meg a szószék nyomasztó korlátait. Kezdeni a katedrán szokta, de alig hogy az első pár mondat után belémelegedett — és ez a tüzes aggastyán mindig belemelegedett — lerontotta a korlátot, mely hallgatóitól elválasztá, közöttük termett a szoba közepén, mintha nem tudna elég közel lenni ahhoz, kit meg akar győzni. Jhering nem volt jó szónok; de előadását épen hiányainak előnyei tették élvezetessé. Már nyelve is különös volt. Széles, terjengős friz accentus, mely a hangzókat kétszeresre nyújtja és a kezdő torokhangokat erős hehezettel ejti — a «grosser Cujacius» neki mindig csak «chroosser Chujaacius» volt, — a mondat-accentus oly erős, hogy minden szót mintegy háromszor aláhuzva ejtett ki. És ezt az erőteljes nyelvet folyton kísérte a két kéz széleskörű gestusa, mely helylyelközzel egy-egy bizonygató ökölcsapássá fokozódott; kísérte a szemüveg mögül két nagy kerek kék szem jókedvűen hamiskás hunyorítása; kísérte széles kedélyes mosolya annak a nagy, de rendkívül jellemző, finomélű száznak, mely percz-

ről-perczre fényt derített e felejtethetlen kifejezésű, nagy tömzsi fejre. Ha igaz, a mit Disraeli mond, hogy a szónoknál csak az a lényeges, hogy egy egyéniség benyomását keltse, akkor Jhering bizonyára szónok is volt: a tanult szónokok, kétségtelen, nem így beszélnek, de a mi e szónokban megvolt, azt tanulni nem lehet: nyilatkozata ez egy eredeti természetnek. Író stylusának széles, de épen ezért világos, beható módja élő előadásában is ismétlődött: irányának formai simaságát persze, mely a legkeservesebb munka eredménye volt, élő szavában hiába kereste az ember. A szó nem mézként folyt, sőt egyáltalán nem folyt ajakáról. De ha volt arcz, a melyre a «gondolatolvasás» szava reáillett, ez olyan volt, oly megkapó elevenséggel látszottak a szónak — hogy úgy mondjam — szülési fájdalmai e vonásokon. De hogyha végre, sokszor hosszas hebegő kísérletek után, megtalálta szót, a melyet keresett, akkor fején is találta a szeget: élesen kivágta a fogalmat, többnyire konkrét, kézzelfogható, plastikus kép formájában, sokszor egy elhasznált szó meplepően új alkalmazásával, igen gyakran ott készült, hevenyében, élő beszéd között, egy-egy szerencsés alkotású saját szava is. Ki a Jhering műveit csak fölületesen is ismeri, tudni fogja, mire czélzok: a mai jogi műnyelv tele van Jhering alkotta szavakkal.

Ennyit se kellett volna mondanom, hogy megértessem, hogy az ilyen eleven, szellemes, gondolatterjesztő tanító ott fog leginkább érvényesülhetni, a hol közvetlenül érintkezik a tanulóval. Ezért a Jhering tanári működésében az ő híres «practicumait» állítom első sorba. Sohasem felejttem azokat a hétfői és szerdai déli órákat, melyeket Göttingában a practicumban töltöttem. A Jhering tudománya, temperamentuma és pædagogiai ereje itt nyilvánultak csak igazában. Magáról az intézményről nem kívánok itt szólni. Más helyen bőven értekeztem, és talán nem minden haszon nélkül, a practicum történetéről, czéljáról és módszeréről, ott ismerttettem a Jhering practicumának belső szervezetét és tárgyalási rendjét is, a melyet, mióta budapesti egyetemünkön működöm, tebetségemhez képest itthon is utánzok. De azért gyenge utánzat marad az mindössze! A hol Göttingán kívül

practicumot láttam, mindenütt csak annyit láttam, hogy az elméletileg tanult szabályokat a concret esetre alkalmazták, az általános szabályt újból elmondták a concret eset szempontjából — az emlékező tehetség munkája volt az mindenütt első sorban, és csak másodsorban az ítélőképesség. A Jhering practicumum más volt. Nem professor volt ő ott többé, ki a maga pandectaszabályait a tanuló előtt concretizálja, hanem gyakorlati jurista, a ki az életet rendbe szedi. A bámulatos gyakorlati érzék, mely Jheringben lüktetett és mely irodalmilag pl. az ő híres jogi véleményeiben nyilvánult, megtalálta a módját, hogy e gyakorló órákat ne elméleti repetitoriumokká, hanem igazi practicumokká, az élet iskolájává alakítsa. Öreg orvosaink panaszkodnak, hogy a gazdag segédszerek, melyeket az újabb gyógytudomány fiatal orvosaink kezébe adott, ártalmára vált a közvetlen megfigyelő képességnek, az orvosi tapintatnak, mely szerszám és mérgetés nélkül ösztönszerűleg ismeri meg a helyzetet; amióta orvosaink zsebében ott van a hőmérő, letanultak a pulsusfogás finomérzéséről, a melynek mestere volt a régi praktikus. E jogi pulsusfogást gyakorolta Jhering a practicumban: az abstract szabály mellett a gyakorlati ítélőképességet, a fogalmi levezetés mellett a természetes jogérzetet erősítette.

Jogérzet — ez is egyike volt a Jhering vezérszavainak. Kevés tudós jogász volt, ki oly gyakran, oly szívesen és oly naiv elfogulatlansággal hivatkozott a maga «jogérzetére», mint ő. A jogi formalistika, mely ellen Jhering harczolt, nem szorul a jogérzetre. Neki megvan a maga abstract fogalmi schemája, a maga elvont főtétele, a melyből az al-tételek «jogi kényszerűséggel» folynak, tekintet nélkül arra, hogy a gyakorlati jogász — pedig ennek számára való az egész jogtudomány — mire megy velök? Jhering egyre a jogérzés üterén tartotta a kezét. Jellemző, hogy legtöbb dogmatikai dolgozata, mint maga kijelenti, az uralkodó nézet «gyakorlati hasznavehetlenségének», «gyakorlati sivárságának» köszöni létét. Windscheid ellen írt egyik polemikus értekezésében (*Bereicherungsklage gegen den ehemali-gen gutgläubigen Besitzer; Jahrbuch für Dogmatik* 16. köt.)

kiemeli, hogy a Windscheid nézetének nem annyira elméleti tarthatatlansága, mint gyakorlati veszedelmessége volt az, a miért tollat ragadt. És a semmis szerződések jogi következményeiről (*Schadenersatz bei nichtigen Verträgen, Jahrb. f. Dogm. 4. köt.*) írt értekezését e szavakkal vezeti be: «Hogy ily esetekben valami kártérítést kell adnunk, ezt éreztem; csak az indokolása iránt nem voltam tisztában». És hasonló fordulatokra úton-útfélen találunk a Jhering műveiben. (*Jb. III. 150. f. IV. 307.*) Kedves fordulata volt szóbeli előadásának is, hogy egy-egy pandektatételt «fogalmi» úton a legképtelenebb következményekig kísért el, azután pedig megállt és jóízűen hunyorgatott: «És Önök azt gondolják Uraim, hogy a practikus rómaiak ily sületlenségeket elhittek volna?» Máskor az uralkodó tannak szőrszálaikat hasogatta egy ideig nagy komolysággal, míg végre kitört az ő széles, szellemes mosolya: «Uraim, az ilyen gyakorlati képtelenségeket csak juristaember képes kieszelni!» Gyakorlatilag hasznavehetetlen és jogérzés-ellenes — ez adta meg nála mindenkor a döntést. Mi tagadás? Ez a «jogérzésre» való hivatkozás nem éppen arra való, hogy szerfölött imponáljon a laikusnak, a ki jogi tanácsért jön, vagy a kezdőnek, a ki, mint Mephistopheleshez a tanítvány, eljön hozzánk, hogy magát a «fogalmi aritmetika» tudományába beavattassa. Erre a célra sokkal alkalmasabb az a formális logikai irány, mely módszert és eredményt a «fogalmi kényszerűség» nimbusával véve körül, nem a gyakorlati célszerűséget, hanem a fogalmi igazságot keresi. Csakhogy a jogtudomány igazában nem fogalmi matematika. A ki jogi kérdésekben csakis a logika után akar indulni, a nélkül, hogy a sokszor igen logikátlan jogérettől is kérne tanácsot, az lehet docens vagy jogi író, (ezek gyakorlatilag ártatlanok), de hasznavehető bíró vagy ügyvéd nem válhat belőle. És mondjuk ki csak bátran: a gyakorlati jogalkalmazásban legalább is annyi része van a jogi tapintatnak és a jogi művészetnek, mint a tudományosságnak és a fogalmi deducciónak. Hogy ez mennyire áll a joggyakorlat classikusaira, a rómaiakra; hogy ők elsősorban mennyire művészek voltak s nem tudósok: kiki tudja, ki írásaikat forgatta.

Lépten-nyomon a jogérzéssel operálnak minden fogalmi indokolás nélkül; a hol a logikai levezetés eredménye a gyakorlat mértékét meg nem üti, holmi «absurdum est» «ridiculum est» «ineleganter dicit»-féle kijelentéssel félreteszik és a gyakorlatibb megoldást teszik a helyébe. Ebből a római fajtából való Jhering is. Jogi impressionista. Akárhányszor tisztán gyakorlati benyomásával, jogérzetének reagálása módjával érvel; sokszor a maga jogi impressióján kezdi és csak utólag keresi meg hozzá az indokolást. «Uraim», mondá egyszer, miután a pandekta-jog egyik divó nézetével szemben a saját eltérő nézetét támogató forrás-helyeket felsorolta «ezt az én nézetemet én így találtam a forrásokban; de ha meg nem találtam volna, hát kerestem volna, mert éreztem, hogy ennek a forrásokban így meg kell lennie.» Mindig lesznek, kik azt fogják mondani, hogy ez nem «tudományos» eljárás. Nekik kettős a válasz. Először tegyenek kérdést a legkiválóbb gyakorlati bíráknál, nem igaz e, hogy majdnem minden esetben előbb jönnek tisztába az ítélettel, mint az indokolással? Másodszor tegyenek kérdést a legexactabb tudományoknál, a matematikánál és astronomiánál, mekkora szerepet játszott az «intuitió», mint ők nevezni szokták, azaz az egyelőre még okadatolhatatlan felismerés, sejtés-fejtés, még a legjelentősebb tudományos fölfedezések történetében is? A mi pedig a jogtudományt illeti, nem hiszem, hogy szavahihetőbb tanút idézhetnék azon férfúnál, ki mint bíró és tudós egyaránt illetékes: Baehr Ottót értem, ki Windscheid azon tételével szemben, hogy a «jogérzet nem jogforrás», azt mondja: «A jogérzés nem jogforrás ugyan, de a jogforrások forrása és ezért sem megértésük, sem alkalmazásuk nélküle nem lehető.» (*Urtheile des Reichsgerichtes* stb. 14. l.)

De e kitérés után hadd térek vissza a Jhering irodalmi működésére.

A ki a *Geist* négy kötetét figyelemmel olvassa, nem hunyhat szemet az irányváltozás előtt, mely a három első és az utolsó kötet között végbement. A harmadik és negyedik kötet között van egy szellemi caesura, mely határvonalt jelöl a régiebb s az újabb Jhering között, valaminthogy

határvonal volt az első kötet a Savigny-Puchta s a Jhering korszaka között. Ez új irány, mely már a *Geist* utolsó kötetében előkészült, bécsi háromévi tartózkodása alatt fejlődött ki és erősödött meg igazán. Az öreg úr ezen időről később enyelegve mint «gubózási idejéről» szokott volt szólni; és a gubó, mire szárnyat öltött, alaposan megvedlett. A mi a Puchta történeti s a Hegelisták bölcselmi romantismusából még rajta volt, most hullatta csak igazán: Jhering legsajátabb eszméje, a *Zweck im Recht* ki volt víva.

III.

A «Zweck im Recht» eszméje nem az ily című könyvben szólal meg először. A rationalista ér, mely Jheringben elejétől fogva lüktetett, korán reá vezette a miért? a mire való? kérdésére a jogban is. Ám a rationalismus kora Jhering első felléptekor rég lehanyatlott, még pedig akkori látszat szerint, többé fel nem támadásra. A forradalom századának ész-cultusára, mely istent, trónt, történetet és hagyományt idézett volt ítélőszéke elé, a történeti mysticismus korszaka következett, mely eget s földet régi «történeti» jogaiba helyezte vissza, megmosolyogta a Rousseau korának történetellenességeit és az emberi ész tehetetlenségét hirdette az államélet «történetileg» és «szervesen» fejlődött intézményeivel szemben. Történetileg és szervesen! Kik az idők «uralkodó eszméiről» szóltak, több alappal szólhattak volna az idők «uralkodó szavairól» is. Századunk első felében a jogtudomány uralkodó szava a «történeti szervesség» vala. A Hegel ítélletsorvasztó «Alles was ist, ist vernünftig» mondanása egyesült a Savigny-Puchta kritikátlan bámulatával az «öntudatlanul alkotó népszellem» s annak «szerves» fejlődményei iránt. Jog, állam, nyelv, művészet, az emberi ész összes vívmányai ez öntudatlan népszellemnek voltak «szerves» alkotásai.

Was man nicht definiren kann,
Das sieht man als «organisch» an.

Jhering nem egyszeriben bontakozott ki e jogi köd-világból. Félve, tapogatózva, meg-megszólal a czélszerűség eszméje már a *Geist* első kötetében is, de csak «kivételkép» — mint az első kötetben olvashatni — «és úgy, hogy a jog fogalmi logikáján kelleténél nagyobb részt ne törjön», sőt még a harmadik kötetben is «abszolút lehetetlenségnek» mondja a jog «összes intézményeit a czélszerűség eszméjéből levezetni». E nyilatkozat és a *Geist* negyedik kötete közt hét esztendő fekszik. És mire ismét felszólal, legelső szava: szakadás ama tévedéssel. Micsoda? Az «öntudatlan népszellem» szülné a jogot, czélzatosság, tapasztalás, kísérlet nélkül, csak amúgy játszadozva, akár gyermek dalait költi, «szervesen», akár a mező virágait hajtja? Jhering a romantikus álmodozással szembeállítja a tételt: a jog nem az ösztönszerű érzés, hanem a politikai reflexió műve, nem «szerves» növény, hanem tudatos tett, nem az öntudatlan ösztöke, hanem a cél (Zweck) alkotása. És hogyan? A jog szellemi «organismusát» csak fogalmi strukturája, nem pedig gyakorlati hasznavehetősége szerint lehetne elemezni? Logikai élő lény az, mely csakis a jogász dialektika szempontjából volna érthető? Jhering itt a Pacht «logikai» iskolája ellen fordul: nem a fogalmi tökély és a logikai befejezettség, hanem a czélszerűség a jog egyetlen mértéke; nem az alaki észtan, hanem a társadalmi politika határoz jog s jogtalan felett; nem a fogalmilag következetes, hanem a gyakorlatilag szükséges adja meg a jog kritikáját. És végre hogyan? Jogaink tartalma csak az «akarat-szabadságban» állana? Az akarat szabad ténykedésének metaphysikai élvezete volna célja, tartalma, mivolta a jog-nak? Ezt így tanította akkor az uralkodó elmélet. Tulajdon és szerződés, házasság és öröklés szerinte csak arra valók voltak, érettük azért pereskedünk, fáradunk, hogy ama jog-actusok megtételekor akaratunk tudatában sütkérezhessünk. Jhering itt az egész korabeli jogdogmatika ellen fordult: nem az abstract akarat-uralom, hanem a realis haszon az, melyet a személy a maga jogaiban véd, a testi, szellemi jólét, élvezet az, a mit a maga jogaiban biztosít, és jogaink csak annyit érnek, a mennyit ama gyakorlati célokon

lendítenek. A jog forrása: a haszon; a jog mértéke: a haszon; a jog célja: a haszon. És ez eszme kifejtése: a *Zweck im Recht*.

Szóvítézek, kik embert, eszmét csak úgy értenek, ha egy-egy kapós jelszóba foghatják, az «utilitarismus» szóval fognak előhozakodni. Hát Jhering utilitarista is, csak hogy a maga módja szerint. Utilitarista az angol Bentham és követője, Herbert Spencer is. De ez elmélkedők egész társadalmi tana az egyéni hasznon alapszik, jogot, erkölcsöt, erényt és kötelességet csak úgy ismernek el, ha az egyes hasznával, élvezetével megegyez; a Jhering haszna ellenben a társadalmi haszon, mely amazzal csak annyiban vág össze, hogy az egyén önösségét szolgálatába veszi — a szolga béréért dolgozik, de a munkának az úr látja a hasznát. A közérdeknek az egyén önzésével való ezen szerencsés combinatiójában látom lényegét annak, a mit a Jhering gyakorlati idealismusának szeretnék nevezni. Nincs idealistikusabb természet a Jheringénél; de eszményi kivételében nem az «észparancs» lábolthatlan ködországában, hanem a mindennapi élet talaján áll — nem ideolog, hanem politikus. Az egyén önösségétől nem kíván mást, mint hogy a saját hasznát értse. Ez önösségre hat a büntetés félelme és létrejön a jog; ez önösségre hat a többiek becsülése, kicsinylése, a közvélemény ellenőrzése és létrejön a társadalmi szokás (Sitte), divat és illemformák; ez önösségre hat az egyén függetlenségének érzete a közjóléttől és létrejön az erkölcs. A Kant kategorikus imperativusa, mely csakis az ész parancsával és minden önös indok nélkül akarja mozgásba hozni az emberi akaratot, csak oly hiábavaló erőlködés, akár egy terhesszekeret kívánnánk helyéből odább tolni azzal, hogy a mozgás elméletéről tartunk neki előadást. Jog, erkölcs és szokás, a társadalmi élet összes szabályai nem egyebek a társadalmi és egyéni egoismus egyezményénél. Nem örökké való igazságok, de viszonylagos célszerűségek határoznak ama szabályok felett: a rabszolgaság Plato s Aristoteles államában csak oly jogos s erkölcsös, mert célszerű, mint az idegenek jognélkülisége a középkorban, vagy a korlátlan egyéni tulajdon manapság — a

socialisták mind erősbülő törekvései ki fogják vívni jogukat, mihelyt czélszerűségüket bizonyítják. Azt vetik, hogy ez nem felel meg jogérzetünknek? Jog- s erkölcsérzet csak oly eredményei a czélszerűségi processusnak, mint a jog- és erkölcstételek magok; ama tételek nem az érzetből fakadnak, hanem megfordítva, az érzet csak abstractiója a szabálynak. Ádám születésekor oly kevéssé birt a jog s erkölcs fogalmaival, mint a főző fazék, hajó vagy gőzgép fogalmával s hogy ölteni, rabolni, lopni nem szabad, csak úgy a saját kárán tanulta, mint hogy nem czélszerű fejével a falnak menni. A ki e szabályokat a velünk született «érzet»-ből magyarázza, nem különb a Molière orvosánál, ki arra a kérdésre, miért altató az opium, ott terem a felelettel «quia inest ei vis dormitiva» — magyaráz a magyarázóval. Az erkölcsi világ csakúgy, mint a physikai, nem egy teremtő actusnak, hanem örökköntartó küzdelemnek az eredménye a viszonylag czélszerűtlen s a viszonylag czélszerű között; más-más korban más-más körülmények között mindkettő más-más alakot is ölt, kivívja a testi-szellemi feltételeket, mik alatt legbiztosabban fennállhat; e létbiztosítás pedig nem az egyedé, hanem a társaságé, mely az egyén önösségével csak pactál — az egyén fentartási vágya az eszköz, az egész fentartása a cél.

Félreismerhető-e e gondolatmenet atyafisága azon mély elmélkedőével, a ki a maga képét a Jhering korának egész világnézetére rová? Darwint értem. A «küzdelem a létért» és a «küzdelem a jogért» nem véletlen találkozás. Jhering, bár meg se említené a *Zweck*-ben, hogy «saját terén tett minden tapasztalata a Darwin elméletét igazolja»: a könyv minden oldala elég bizonyosság reá. Jhering, mint Darwin, az örökkön változatlan — testi, erkölcsi — világ helyébe az örökkön változót tette, a nativistikus világnézet helyébe a czélszerűség hajtotta fejlődést. Valamint Darwin a Paradicsom békés szombatja helyébe az ősidők rettentő élet-haláltusáit tevő: úgy Jhering az erkölcsi világot, a melyet teremtésünk hozományának vélünk, a legrettenetesebb harcok eredményének hirdeti, melynek minden tétele százados dulakodások vérpatakjain, szenvedésein és gyötrelmein vezet

keresztül; ime a Jhering «origin of species»-e. Valamint Darwin a fajok fejlődését a kiválasztás elvére vezeti vissza, mely szerint az erősebb, életrevalóbb, felülkerekedve a silányon, átörökíti sajátosságait a maga sarjára is, ki nemzője viadalrait folytatja: azonkép Jhering az idők szokásait s törvényeit csak életrevalóságuk, czélszerűségük erejénél fogva, nemzedékek előjogai- s előítéleteinek fáradalmas lebirása folytán juttatja uralomra és szellemi átöröklés — nevelés — útján szállatja át apáról fiúra: ime a Jhering «natural selection»-je. És végre, valamint Darwin szerint az egyén a maga létért való küzdelmében nemcsak a saját hitvány páráját, hanem a faj tökélyét, fennállását, jövőjét védi: azonképpen a Jhering «jogért való küzdelmét» is nem az egyes nyomoráért vívjuk, hanem sértett jogában kiki a jogot is oltalmazza és a csekély paraszt, ki megrövidített garasáért perel, az igazság bajnokává emelkedik, a ki a saját jogával az egész társaságot fedi: ime a Jhering «struggle for life»-je. S ihol rejlik a Darwin és a Jhering idealismusa is. A létért való küzdelem, melyet az egyes saját bőrért vív, anyagiság, a jogért való küzdelem, melyet az egyes saját hasznáért vállal, utilitarismus; de a test, a melyben a fajt, és a jog, a melyben a társaságot óvjuk, kimagaslik az egyén nyomorköréből és a küzdelem jogát a küzdelem kötelességévé teszi. Nem ismerek világnézetet, mely gyökerében gyakorlatibb s koronájában eszményibb lehetne, mint a Jhering küzdelme a czélért. A kritikai vakand persze, ki felfelé nem pillanthat, a gyökerén botlakozik és érthető, ha anyagi-ságot panaszol.

A *Zweck* második kötetének legnagyobb része — majdnem ötszáz lapon át — a «szokás» (Sitte) elméletéről szól, s e fejtegetést a legszellemesebb részletek közé számítom, mi Jhering tollából csak kikerült. Valaki megjegyezte, hogy a legtöbb dologban nem a felelet, hanem a kérdés felállítása a legnehezebb és épen a kérdés feltevése az, a mi a szokás terén egész Jheringig senkinek még csak eszébe sem jutott. Emberemlékezet óta tanuljuk, gyakoroljuk, fejlesztjük. átörökítjük a szokás szabályait; szolgáljuk uraljuk, zsarnokilag követeljük; de hogy miért, azt fel se vetjük. Jhering felveti és

megfejtí: a szokás czélja, csak úgy, mint az erkölcsé, a társadalmi haszonban rejlik. S miben áll a különbség a kettő között? Jhering megpéldázza. «A szokás megtiltja a nőnek, hogy este kíséret nélkül kijárjon, férfiakat szobájukban meglátogasson és több effélet. Mi okon? A szépsézeteki indok, melyre a szokás dolgában többnyire hivatkozni szoktunk, itt nem talál, mert szépség tekintetéből mi kifogás sem lehet a leányzó ellen, ki szép holdvilágos éjszaka az erdő magányában andalog, hogy a fülemile szavát éldelje, vagy hogy a holdvilág fényén gyönyörködjék. A valódi czélt ez egyszer nem nehéz kitalálni. A szokás megszorításai itt a kísértések, a veszedelmek távortartására czéloznak, melyek ily kétes helyzetekből támadhatatnának, czéljuk a női erény biztosítása; a szokás az erkölcs rendőrsége». A rendőri törvény nem a jogtalant, hanem a jogveszélyest tiltja, a szokás törvénye nem az erkölcstelennek, hanem az erkölcsre veszedelmesnek állja útját: megtiltja a tüzzeel való játszást, hogy a gyujtogatást megelőzze. És a szokás czélja nem alkalmi ötletként, hanem vértézett rendszerként vonul át a zömök köteteten. Jhering bebarangolja a szokás összes mezejét — szüzföld, a hová tudós lába még nem hatolt — hogy «czéljára» vallassa. Kimutatja a czélt az alkalmi ajándék, a vendéglátás, az egyházi, katonai, nemzeti és nemzetközi szokás szabályaiban, a viselet különféle nemeiben: nép viselet-, férfi és női viselet-, ünneplő, gyász és hivatalos viseletben, a társasági érintkezés, az illem, az udvariasság, a tapintat formáiban le egészen az «udvariasság phraseológiájáig» — egy összehasonlító nyelvudományi értekezés, melynek a világ minden nyelvéből gyűjtött példái között hazai nyelvünk is számos idézettel szerepel: tudós a kutatásban, művész az előadásban.

A szokásnak persze czéltalan, sőt káros kinövéserei vannak, csak úgy, mint a jognak s az erkölcsnek: dudva, mely nem a talajt vádolja, a melyen nőtt, csak a kertészt, ki meg nem gyomlálta. E kertész szerepét ismét Jhering veszi át. Harczot indit a czél-ellenes szokás ellen és egyik ily tüzről pattant harczüzenete, a «borravaló» ellen írt röpirata, a nagy közönség előtt is ismeretes. E pinczér-

csetepaté azonban csekélység a vakmerő támadáshoz képest, melyet a *Zweck*-ben a jog és erkölcs cél-ellenességei ellen intéz; amott csak darázs-fészekbe nyúlt, itt oroszlánbarlangba ront. Csak egy Jhering engedhette meg magának az «absolut jogeszme» és a «fiat justitia pereat mundus» igazságszolgáltatásának oly döngetését, mint a melyet a *Zweck*-ben a jogphilisterium rémületére végbe visz. «Ez eszme szememben egyike a legnagyobb tévelygéseknek, melyekre a kóros bölcsélet speculatioja vetemedhetett. A büntetés gyakorlati célja helyébe a büntetést mint «önczelt» tenni egy fikarczynival se jobb, mint ha azt állítanók, hogy a malom nem azért van, hogy öröljön, hanem azért, hogy legyen, hogy a malom absolut eszméjét megvalósítsa. Az igazságnak értéke nem magában való valami, mint ama «fiat justitia pereat mundus» vak idealismusa hirdeti, hanem értéke csak azért és annyiban van, a mennyiben a társadalom jólétét biztosítja. Ha az ellenkezőre vezetne, akkor megfordítva azt kellene mondani: «Pereat justitia, vivat mundus!» És ugyanezt az álláspontot védi a céltalan erkölcs-cultussal szemben is. Fichtétől kérdezték, szabad-e a halálos beteg anya előtt a gyermek halálát titkolni, ha bizonyos, hogy e hír az anyát megölné? «Ha az igazságon vész el» felelé a bölcsész, «akkor hadd vesszen». Jhering fellázad az álerény ily őrzöngése ellen. «A mely nézet ily szörnyűségekre vezet» kiállt fel, «az magváig romlott, rothadt valami és az ép erkölcsi érzetnek el kell tőle fordulnia. A ki a halálos betegtől is megtagadja a tartozó kiméletet; a ki képmutatónak bélyegzi a beteget, ki kedvesei előtt eltagadja szenvedését; a ki megtiltja a hajókapitánynak vagy az ütközet vezérének, hogy veszély esetén a helyzetet palástolja és ez által emberei bátorságát ébren tartsa, hanem azt követeli, hogy az igazságot felfedje és a katasztrófát siettesse; a ki százak, ezrek életét, az egész állam létét feláldozza, csak-hogy a maga drága lelkiismeretét az igazságmondás megszégésével ne terhelje: az ilyen ember a legbűnösebb önösseget védi; mit neki a világ, ha csak a nyomorult én, az erényfanatikus, az erényhiéna, a maga erényét menti! Ez moloch-szolgálat a igazságnak!»

E szavakban benne van az egész Jhering és bölcséletének egész gyakorlati eszményisége. Mert gyakorlati e bölcsélet, mely az élet szabad léghuzamán szellőzteti a százados előítéleteket; és eszményi e bölcsélet, mely az egyes életét a közjóléthez fűzi, embert és erőt a közcziel szolgálatába kényszerít és az eszményt, melyet a beteg idealismus a speculatio felhőibe költött, a társasélet kellő közepébe állítja: mint küzdelmet a czélért.

SCHWARZ GUSZTÁV.

KÉPVISELETI ALKOTMÁNY BOSNYÁKORSZÁGBAN.

— Első közlemény. —

I.

Kállay Béni conservativ gondolkozású államférfiú volt, de semmi sem állott tőle távolabb, mint a XIX. század második felének szellemével ellenkező reactionárius irányzat istápolása. Tévednénk, ha azt hinnők, hogy a politikai szabadság és a képviseleti alkotmányosság iránt táplált ellen-szenve hátráltatta őt abban, hogy a politikai önkormányzat szervezésével föltegye a koronát nagy művére, a melylyel Bosnyákországban és a Herczegovinában örök emléket állított a magyar geniusnak. Messze fölötte állott annak is, hogy befolyásoltassa magát útszéli jelszavaktól, a melyek arról szólnak, hogy ez meg az a nép érett vagy éretlen az önkormányzat valamely magasabb fokozatára. Szürke középszerűségek szokták efféle jelszavakkal leplezni bátorságuk és talentumuk hiányosságait. Kállaynak erre nem volt szüksége. E szerint másutt kell keresnünk az okot, a miért vonakodott megtenni azt a lépést, a mely az általa inkább került, mintsem keresett népszerűség zománczával vont a be élete munkáját. Tudta, hogy ezt a lépést előbb-utóbb meg kell tenni, sokat foglalkozott is annak módzataival, de ő, a keleti politika mestere, azt is tudta, hogy a legnehezebb föladatok egyike a képviseleti alkotmányosság átültetése a Kelet légkörébe és végzetes következménnyel járhat, ha az összes figyelembe veendő körülmények megfelelő mérlegelése nélkül történik. A «parlamentarismus» a balkánfélszigeti országokban kevés babért aratott; még legjobban fejlődött Romániában, a hol a conservativ és libe-

rális pártok között létrejött a váltógazdaság, azaz rendszeresen fölváltják egymást a hatalom birtokában. A román országgyűlés (1866) választott senatusból és képviselőházból áll; két kamarai rendszer az egész Balkán-félszigeten még csak Törökországban található. Consolidáltság tekintetében a román országgyűléshez legközelebb jár a bolgár szobranje (1879), de a pártviszonyok már itt is hasonlíthatatlanul ziláltabbak, úgy, hogy nem régen olyan párt (demokrata) jutott kormányra, a melynek az előző országgyűlésen mindösszesen három híve ült, míg most 167 szavazat az övé 203 közül. A szerb szkupstina kiszámíthatatlansága, a szerb pártviszonyok összeviaskodása sokkal ismertesebb, semhogy szükséges volna sok szót vesztegetnünk bemutatására. A görög országgyűlés (bulé, 1864) annyira elzüllött, hogy most katonai vezényszóra szavazza meg tuczatszámra a hirtelen összetákolt törvényjavaslatokat. A montenegrói szkupstina életének rövid öt esztendeje alatt a képviseleti rendszer torzképévé vált. Szerbiában és Montenegróban államtanács pótolja némileg az egy kamarai rendszer tökéletlenségeit. Bolgárországban, Görögországban, Montenegróban és Szerbiában ezenfölül az korlátozza a képviselőház mindenhatóságát, hogy a rendes országgyűlés nem módosíthatja az alkotmányt, hanem ezt a jogot a külön erre a célra választandó nemzetgyűlés gyakorolja. A török országgyűlés (medzslisz, 1908) a két kamarai rendszeren alapszik; a kinevezett senatuson kívül államtanács is ellen-súlyozza a képviselőház esetleges radicalismusát, s már az alkotmány módosításának kérdésében a felső-ház conservativebbnek bizonyult, mint az alsó-ház. Az ottomán képviseleti alkotmányosság sokkal fiatalabb, semhogy ítéletet mondhatnánk gyakorlati értékéről, az országgyűlés működésének eddigi meddősége és bizonytalansága azonban kevés jót ígér.

Ha már most mind ennek magyarázatát keressük, okát abban találjuk, hogy idegen intézményt idegen talajba ültettek át. A gondolkozó politikusok már leszámoltak azzal, hogy a legmesszebbmenő vérmes várakozással importált parlament Nyugat-Európában sem fejlődött azzá a döntő és

kiegyenlítő szerepet játszó közéleti tényezővé, a milyenek Nagybritanniában ismerjük. Már a nagybritanniai és a continentális Nyugat-Európai viszonyok is annyira különböznek egymástól, hogy az angol intézmények, áthozva a csatornán, egészen más alakot öltenek, más eredményt szülnek, mint eredeti hazájukban. Mennyivel természetesebbnek kell találunk a képviselési alkotmányosság tengődését a Balkán-félszigeti országokban, a hol a közerkölesök romlottsága, a mértéktelen corruptióban kifejezésre jutó kapzsiság, a zabolázatlan hatalomvágy, a mely nem ismer közéleti ellenfelet, csak ellenséget, erőszakosság, az önérdek túltengése a közérdek fölött: mind régi byzanci örökség, mely a közéletet máig megmételjezi. Mindezt számba kell vennie annak, a ki a Balkán-félszigeten képviselési rendszerre gondol. Példa van itt bőven. György görög király arra az álláspontra helyezkedett, hogy *le roi régne, mais ne gouverne pas*, engedett menni mindent a maga útján; látjuk, hova juttatta Görögországot és dynastiáját. Karagyorgyevics Péter szerb király hasonló rendszerrel hasonló siralmas eredményt ért el. Ellenben azok a Balkán-félszigeti uralkodók, a kik erős kézzel ragadják meg a kormány gyeplőit, nevezetes eredményt tudnak fölmutatni. Hohenzollern Károly király rányomta saját egyéniségének bélyegét Románia újabbkori történetére, Bolgárországra Koburg Ferdinánd szintén s mindkét ország nagy léptekkel nyomul előre a haladás útján. És Szerbia virágzása nem esik e össze Obrenovics Milán erőszakos uralkodásával, a melynek csak az vetett véget, hogy engesztelhetetlen ellenfelei, a radicalesok, még erőszakosabbak, még ravaszabbak, még lelkiismeretlenebbek voltak saját céljaik szolgálatában, mint Milán, ez a jó és rossz tulajdonságaiban egyaránt tipikus délszláv uralkodó. Ilyen példák állván szemünk előtt, megértjük azokat a nehézségeket, a melyeket le kellett győzni a bosnyák-hercegovinai képviselési alkotmány, politikai önkormányzat behozatalánál. Szaporította a nehézségeket a nagy-szerb propaganda, valamint Bosnyákország és a Hercegovina sajátlagos államjogi helyzete. A zágrábi és a Friedjung-pörből kiviláglott, hogy a nagy-szerb propaganda az annectált tartomá-

nyok megszerzésére törekszik. Bosnyákország és a Hercegovina kiegészítő részei a képzeleti Nagy-Szerbiának, mely mint Dusan czár birodalmának újkori kiadása, folytonosan kísért Belgrádban. A história régen kimutatta ennek a középkori nagy-szerb birodalomnak életképtelenségét, a minthogy kimutatta az újabbkori nagy-szerb ábrándok megvalósíthatatlanságát is. Mégis már Garasanin Ilija, Karagyorgyevics Sándor szerb fejedelemnek ministere, a ki pedig a legkiválóbb szerb államférfiak közé tartozik, a XIX. század derekán részletes programot dolgozott ki arról, miképen volnának Szerbia, Montenegro, Ó-Szerbia, Bosnyákország, a Hercegovina, valamint az egykori magyar bánság és Horvát-Szlavonország szerblakta vármegyéi egységes nagyszerb birodalomná forraszthatók. A belgrádi kormány politikája az annexiós keleti válság idején nyilvánvalóvá tette, hogy Szerbia ma is Garasanin programmja alapján áll. Másrészt különös óvatosságot igényel Bosnyákország és a Hercegovina sajátlagos államjogi helyzete. Az annexió véglegesen rendezte Bosnyákország és a Hercegovina nemzetközi jogi helyzetét; ezek a tartományok immár elválaszthatatlanul Ausztria-Magyarországhoz tartoznak, bensőleg azonban ma éppen olyan viszonyban vannak a monarchia két államához, mint a megszállás idején. Bosnyákország és a Hercegovina továbbra is a közös minisztérium vezetése alatt álló külön közigazgatási területet alkotnak, a melynek kormányzatára Ausztria és Magyarország csorbitatlanul gyakorolják egyenlőfokú befolyásukat. Mindezt szem előtt kellett tartani a bosnyák-hercegovinai alapvető törvények fogalmazásában. Burián István báró közös pénzügyminister teljes mértékben megérdemli a tárgyilagos angol és francia kritika elismerését, a midőn kimondja, hogy «a bosnyákok olyan politikai szabadságot kaptak, a melyet soha nem élveztek és a melynél többre nem számíhattak, mert józanul senki sem gondolhatta, hogy nyugat-európai függetlenséget adó alkotmányt kapjanak». (*Temps*, 1910 márcz. 4.)

Az alapvető törvények bevezetése, hivatkozással az 1880. évi VI. törvénycikkre, egyebek között így szól: «Bosnyákország és a Hercegovina alkotmányos intézményei

semmiképen sem érinthetik Bosnyákországnak és a Hercegovinának a monarchia két állama törvényeiben megállapított viszonyát ehhez a két államhoz». Az önkormányzati szabályzat 1. §-a pedig kimondja, hogy: «Bosnyákország és a Hercegovina egységes külön közigazgatási terület, a mely a cs. és kir. közös minisztérium felelős vezetése és főfelügyelete alatt áll... Az országban fennálló jogszolgáltatási és közigazgatási hatóságok megtartják eddigi szervezetüket és ténykedésüket». Világos tehát, hogy Bosnyákországnak és a Hercegovinának Ausztriához és Magyarországhoz való viszonya, valamint a m. kir. kormánynak s az osztrák cs. kir. kormánynak ezen tartományok kormányzására gyakorlandó befolyása tekintetében továbbra is az 1880. évi VI. t.-cz. az irányadó. Az 1880. évi VI. t.-cz. 1. §-a meghatározza, hogy «a minisztérium (t. i. a m. kir. és az osztrák cs. kir. minisztérium) a monarchia közös ügyeire vonatkozó törvények szellemében föl van hatalmazva, illetőleg utasítva van arra, hogy (Bosznia-Hercegovina kormányzatára) alkotmányos felelősség alatt befolyást gyakoroljon». Az 5. §. azt az elvet állítja föl, hogy: «Ezen országoknak a monarchiához való viszonyában minden változtatáshoz a monarchia két állama törvényhozásának egybehangzó helybenhagyása szükséges». Az 1880. évi VI. t.-cz. (1880. évi február 22-iki osztrák törvény R. G. Bl. № 18) rendelkezéseinek szigorú szemeltartásával készültek az alapvető törvények mindazon határozmányai, a melyek Bosnyákországnak és a Hercegovinának Ausztriához és Magyarországhoz való viszonyát a legtávolabbról is érintik, a mit egyik kitünő közjogászunk úgy fejezett ki: «Az alapvető törvények vaskapsokkal szorítják a monarchiához Bosnyákországot és a Hercegovinát». Már az alapvető törvények megalkotása is a hivatkozott törvény rendelkezéseinek megfelelően történt. A közös minisztérium által kitűzött irányelvek alapján az országos kormány készítette az első tervezetet, a melyet a közös minisztériumban átdolgoztak és végleges formába öntöttek. Azután a közös minisztérium átküldötte azokat a m. kir. kormánynak és az osztrák cs. kir. kormánynak véleménynyilvánítás végett. Miután több-

szöri közös ministeri tanácskozások során a javaslatokon különböző, inkább formai, mintsem lényeges módosítások eszközöltettek és megállapított a közös minisztérium, a m. kir. kormány és az osztrák cs. kir. kormány teljes egyértelműsége az alapvető törvények tekintetében, akkor terjesztették azokat ő császári és apostoli királyi fölsége elé szentesítés végett. A szentesítés 1910. évi február hó 17-én megtörténvén, az alapvető törvények február hó 20-án Szerajevóban és Bosznia-Hercegovina összes kerületi és járási székhelyein ünnepélyesen kihirdették, a lakosságnak megmagyaráztattak és február hó 22-én Szerajevóban, Budapesten és Bécsben a hivatalos lapokban közzétették. A bosnyák-hercegovinai lakosság is közreműködött az alaptörvények megalkotásában, a mennyiben kidolgozásuk különböző stádiumaiban kétszer terjesztettek megvitatás és vélemény-nyilvánítás céljából a lakosság illetékes szószólói elé a kormány által Szerajevóba összehívott értekezleteken, s a lakosság különböző rétegei (muzulmánok, szerb-orthodoxok, katolikusok stb.) részéről nyilvánított kívánságokat lehetőleg figyelembe is vették. Ezek szerint tehát a közös minisztérium a delegációnak, a m. kir. kormány az országgyűlésnek, az osztrák cs. kir. kormány a Reichsrathnak tartozó parlamentáris felelősségükkel fedezik a bosnyák-hercegovinai alkotmány octroyálását.

Azok a «vaskapcsok», a melyekkel az alaptörvények Bosnyákországot és a Hercegovinát Ausztriához és Magyarországhoz szorítják, az 1880. évi VI. t.-cz.-ből kovácsoltattak. A bosnyák-hercegovinai országos kormány csak olyan javaslatot terjeszthet a tartománygyűlés elé, a mely előzetesen megnyerte a m. kir. és az osztrák cs. kir. kormány jóváhagyását; hasonlóképen a közös minisztérium a tartománygyűlés által elfogadott semmiféle javaslatot nem terjeszthet szentesítés alá, míg azt a m. kir. és az osztrák cs. kir. kormány helyben nem hagyták. A közös minisztérium felelős vezetésének és főfelügyeletének épségben tartása arra vall, hogy az országgyűlés és a birodalmi tanács a delegatiók révén továbbra is gyakorolják ellenőrzési jogukat a bosnyák-hercegovinai kormányzat fölött. Ő császári

és apostoli királyi felségének fenntartott azon jogok, 1. hogy kivételes esetekben fölhatalmazást adhat az országos kormánynak az alaptörvények ideiglenes felfüggesztésére (önkormányzati szabályzat 20. §.); 2. hogy ő nevezi ki évenként a tartománygyűlés elnökségét; 3. hogy ő hívja össze s bármikor elnapolhatja vagy szétoszlathatja a tartománygyűlést, — tetemesen hozzájárulnak ahhoz, hogy a m. kir. kormány és az osztrák cs. kir. kormány «alkotmányos felelősség alatt gyakorlandó befolyásuk» segítségével gondoskodhassanak Magyarország és Ausztria jogos érdekeinek érvényesüléséről. A tartománygyűlés hatásköre kizárólagosan Bosnyákország és a Hercegovina belső ügyeire szorított. E hatáskörből kivételt minden olyan ügy, a mely nem csupán Bosznia-Hercegovinát, hanem a monarchia két államának valamelyikét, vagy mindkettejét érinti. Kivételnek főképen a véderőre vonatkozó összes ügyek (ujonczmegajánlás, ujonczlétszám megállapítása, élelmezés, csapatelhelyezés stb.) olyannyira, hogy az országos költségvetésnek a katonai szükségletre vonatkozó tételeit a tartománygyűlés vita és változtatás nélkül tartozik megszavazni. Kivételnek továbbá a Magyarország és Ausztria között közös ügyek, közös egyetértéssel intézendő ügyek, a kölcsönös kereskedelmi és forgalmi viszonyok szabályozásával kapcsolatos ügyek, a vámügy, a Bosznia-Hercegovinában is csak a monarchia két államában egybehangozóan hozott törvények alapján szabályozható ügyek. Mindezek az ügyek a jövőben is császári és királyi rendeletekkel, vagy az országos kormány rendeleteivel fognak intéztetni.

Változatlanul érvényben maradván az 1880. évi VI. t.-cz. és az önkormányzati szabályzat 1. §-a továbbra is fenntartván a közös minisztérium felelős vezetését és főfelügyeletét, valamint az országos kormány, továbbá a Bosznia-Hercegovinában lévő jogszolgáltatási és közigazgatási hatóságok szervezetét, hatáskörét és ténykedését, lássuk már most Bosnyákország és a Hercegovina kormányzásának vázlatos képét a képviselői alkotmány életbeléptetése után. A jogszolgáltatási és közigazgatási egység a járás, megjegyezvén, hogy a jogszolgáltatás teljesen független a

közigazgatástól. Az ország 54 járásra van osztva, a nagyobb kiterjedésű járasok igazgatásának megkönnyítése végett ezek területének egy része mint kirendeltség (expositura, 24) kezeltetik. Minden járásban van járásbiróság; a jogszolgáltatás további forumai: a kerületi törvényszék (6) és az országos főtörvényszék (Szerajevo); a telekkönyvi hivatalok a járásbiróságok mellett működnek. Az igazságügyi szolgálat személyi és adminisztratív ügyeit az országos kormány igazságügyi osztálya intézi, ugyanaz ad jogi véleményt s az dolgozza ki a törvények és rendeletek javaslatait. A járás közigazgatását a járási hivatal végzi, a melynek élén áll a járási főnök, a ki egyszersmind összehívja az újonnan szervezendő járási tanácsot. A járási tanács véleményt-adó és ellenőrző testület a járás gazdasági és kulturális ügyeiben, évenként kétszer ülésezik, tagjait a lakosság választja. A járás fölött álló közigazgatási egység a kerület (Szerajevo, Banjaluka, Bihács, Dolnja Tuzla, Mosztár, Travnik); a hat kerület közigazgatását a kerületi hatóság vezeti, a melynek élén a kerületi főnök áll. A pénzügyi igazgatás szervei: az adóhivatal (járás), az adófelügyelőség (kerület), az országos kormány pénzügyi osztálya, a melynek alá van rendelve a központi számvevőség, az országos pénztár és az országos gazdasági hivatal. Az egész közigazgatási szervezet betetőzése a Szerajevóban székelő bosnyák-hercegovinai országos kormány, a mely vezeti az annectált tartományok közigazgatását, végrehajtja és alkalmazza a törvényeket. Az országos kormánynak négy osztálya van: I. beligazgatás (a szorosabb értelemben vett közigazgatás, katonai ügy, csendőrség, vallás- és közoktatás-ügy, közegészség-ügy stb.) II. pénzügy, III. igazságügy, IV. ipar, kereskedelem, földművelés-ügy stb. Mindegyik osztály élén osztályfőnök (államtitkár) áll; az országos kormány feje a bosnyák-hercegovinai csapatfelügyelő, de nem ezen katonai hivatalának, hanem külön kinevezésnek erejénél fogva. Mellette működik a civiladlátus, az összes polgári kormányzat tulajdonképeni vezetője. Több osztály ügykörét érintő ügyek, szervezeti és elvi kérdések, az országos hivatalnokok személyi és fegyelmi ügyei kormányértekezlet elé tartoznak,

ma ilyen a civiladlatus elnöklete alatt a négy osztályfőnök vesz részt. Az országos kormány nem felelős a tartománygyűlésnek, a mely közreműködik a kizárólagosan bosnyák-hercegovinai ügyeket illető törvényhozásban, ellenőrzi a közigazgatást, megállapítja a költségvetést, felülvizsgálja a zárszámadásokat, illető szerve útján véleményt adhat vagy előterjesztést tehet Bosnyákországot és a Hercegovinát érintő közügyekben stb. Az 1879. évi február 26-án kelt császári és királyi elhatározás értelmében a közös minisztérium nevében a bosnyák-hercegovinai ügyeket a közös pénzügyminisztérium (illetőleg a közös pénzügyminister) vezeti, a melynek kebelében erre a célra külön bosnyák-hercegovinai hivatal szervezetett. 1878 szeptember 16-ától 1879 február 26-áig, tehát elenyészően rövid ideig, a «közös minisztertanács»-ra volt bízva Bosnyákország és a Hercegovina közigazgatásának legfelsőbb vezetése és ennek a rendelkezésnek a visszaállítására törekszik újabban az osztrák cs. kir. kormány, valószínűleg azért, hogy a hagyományosan magyar közös pénzügyministert (Szlávy József, Kállay Béni, Burián István báró) az osztrák közös ministerek ellenőrzése alá helyezze. E változásra nincs ok, mert az eddigi kormányzat nagy eredményeket ért el, azon fölül pedig a magyar alkotmány nem ismeri a «közös minister-tanács» intézményét.

II.

Délszláv népeknél a politikai önkormányzat irányában teendő első lépés a nép megtanítása arra, hogy a közérdek fölötté áll az önérdkeknek. Ezt Kállay Béni a fokozatos haladás útján akarta elérni s utódja, báró Burián István, eredetileg meg akart maradni ezen az úton. A lakosság közreműködése a jogszolgáltatásban (választott ülnökök, bizalmi férfiak); a mezőgazdasági hitelszükséglet kielégítésében (járás segélyalapok); a községi önkormányzat a városokban, később a falusi községekben; a hitfelekezeti autonómia, a melyet először a szerb othodoxok, azután a muzulmánok kaptak meg, mindmegannyi iskolája a közügyekkel foglal-

kozásnak, előkészítése a lakosságnak a politikai önkormányzatra. Kállay körülbelül a mi vármegyei közigazgatási bizottságaink mintájára szervezendő kerületi képviselőtestületek, Burián járási tanácsok létesítésével szándékozott tovább haladni. Az előbbit a halál, az utóbbit az események akadályozták meg tervének végrehajtásában. Az 1908 évi török forradalom, a megszállott tartományokban egyre vakmerőbben garázdálkodó nagy-szerb izgatás gyökeres rendszabályokat tett sürgősen szükségessé, bevágta a fokozatos haladás útját. Ő felsége 1908. évi október hó 5-én megvalósította az annexiót s egyidejűleg kihirdette elhatározását, hogy Bosnyákországnak és a Hercegovinának alkotmányos intézményeket ad, jogállapotuk teljes és törvényes biztosítása, valamint belső ügyeik kielégítő rendezése céljából. Ez intézmények biztosítják Bosnyákország és a Hercegovina népének a polgári jogok teljes élvezetét s a tartományi képviselőlet útján közreműködését a tartományi ügyek intézésében. Az 1910. évi február hó 17-én szentesített, február 20-án Bosnyákországban és a Hercegovinában ünnepélyesen kihirdetett és a lakosságnak megmagyarázott, február 22-én a bosnyák-hercegovinai (*Sarajevski List*), a magyar, valamint az osztrák hivatalos lapokban közzétett alaptörvények az imént jelzett királyi ígéret beváltása. Ezek a törvények a következők: 1. tartományi önkormányzati szabályzat; 2. tartománygyűlési választási rendtartás; 3. tartománygyűlési ügyrend; 4. törvény az egyletekről; 5. törvény a gyülekezési jogról; 6. törvény a járási tanácsról.

Ezen alaptörvények sorozatának kiegészítéseül tekintendők: 7. az 1910 márczius 5-én kelt legfelsőbb elhatározással jóváhagyott novella a büntető-törvénykönyvhöz, a mely egyebek között a képviselő-választási visszaélések megtorlásáról rendelkezik; 8. az ugyanakkor jóváhagyott törvény a kivételes rendelkezések kibocsájtásáról; 9. a bosnyák-hercegovinai országos kormány fejének 1910 márczius 24-én kelt rendelete, a mely a polgári személyekre vonatkozólag megszünteti a katonai bíraskodást.

SZOKOLAY KORNÉL.

NEBUKADNEZÁR DIADALMENETE.

Sámuel Jánosnak hitták és rajztanár volt itt a fővárosban, valami leányiskolánál. Fásult megadással végezte ott a hivatalos, szürke élet egyhangú robotját, ámbar érezte magában, hogy többre van hivatva, mint haszontalan lánygyermek a kómbák rajzaival vesződni szüntelen. Valahányszor nézegette, javítgatta a szüntelen czeruzarajzokat: a lelke rendesen másfelé szálldosott s csodálatos színharmoniakat látott maga előtt, melyek valamely festő-állvány vásznáról ragyogtak le rája. Csak akkor volt boldog, ha szabad délutánjain otthon élhetett a maga álmainak.

A József-város egyik félreeső, kis utcájában lakott már régóta. A negyedik emeleten három kis szobából állott a lakása, melyben a sok gyermek miatt majdnem annyi ágy volt, mint egyébféle bútor. Hanem azért neki mégis megvolt a kényelme, mivelhogy a lakáshoz egy műterem is volt a tetőbe építve, hova csigalépcsőn lehetett feljárni az előszobából. Ez a műterem volt az ő igazi világa. Ha ide elvonult, meg volt elégedve az élettel teljesen. Mindenről megfeledkezve tervezgetett, dolgozgatott és szövögette a szépséges álmokat: hírnévről, nagyságról, halhatatlanságról s más ilyen földi mulékony dolgokról.

Eleinte jobbára csak olcsó arczképeket festett, szegényebb sorsú polgárcsaládoknak. Ezek a munkái azonban igen különböző értékűek voltak. Legjobban a bajuszos és szakállas férfiak sikerültek neki, kivált az öregek. Ellenben a nőkkel és gyermekekkel mindig volt valami kis kellemetlensége. Mert az asszonyok arca, akármilyen gonddal festette is, a képein többnyire mindig igen férfias volt, a gyermekek pedig rendesen idősebbeknek látszottak öt-hat esz-

tendővel, mint a mennyi idősök a valóságban voltak. E képeknek az átadásánál sok perpatvar esett s nem egy képet csak úgy vittek el tőle, hogy a kikötött ár felét elengedte. De azért a kedvét és bizalmát sohase vesztette el.

Egyszer azonban egy szép tavaszi délután nagy fordulat állott be az életében. A mint a műteremben pihent, lecsukott szemekkel, de teljes öntudattal: hirtelen valami csodálatos érzés fogta meg a szívét. Nem volt új érzés, de erőszakosabb volt minden eddiginél. Ellenállhatatlan erővel kezdé környékezni a hírnév utáni vágy. Ez a vágy annyira szorongatta, hogy szinte fájdalmat okozott. Nyugtalanul kelt fel az ócska kerevetről s izgatottan kezdett sétálni föl s alá. Érezte, hogy elérkezett végre a komoly alkotás ideje. Teremtenie kell valami nagyot, maradandót, melylyel a családját is minden eshetőségre biztosítsa. Hogy mit fog teremteni, azt még nem tudta, csak arról volt meggyőződve, hogy a hozzá való tehetsége megvan. Eddig felaprózta holmi unalmas, buta arczképekre, de most egyetlen gondolatnak fogja az egészet szentelni. És előre élvezte a sikert. Valósággal hallucinált a tehetsége!

Vacsora után ismét felment a műtermébe s ott maradt éjfélig. S nem maradt hiába, mert éjfélkor már kész volt a terve is. Olvasta ugyanis régebben valahol, hogy mikor Nebukadnezár, Babylonia harcziás királya, elpusztította Jeruzsálemet: nagy diadallal és sok fogolylyal tért vissza Babylon városába. Ez a jelenet újult fel most az emlékezetében s elhatározta, hogy meg fogja festeni. Minő kép, mennyi szín, mekkora mozgalom! A rettenetes uralkodó, a marczona hősök, a lánczra fűzött foglyok, a diadalittas nép, a széles utczák, a virágos fákkal pompázó függő kertek, a lovak és a felczifrázott tevék: mind, mind csak úgy kiáltnak az ő tehetsége után! . . .

És ez időtől kezdve megváltozott teljesen az egész házelete. Sámuel János ezután minden szabad idejét a műtermében töltötte örökké. A családja jóformán csak az étkezésnél látta s akkór is többet gondolkozott, mint beszélgett. A régebbi kedves tréfáknak és adomáknak vége szakadt. Az iskolán kívül Nebukadnezárnak szentelte magát egészen.

Tovább egy félévnél folyvást terveket, vázlatokat csinált s csak késő ősszel vette meg a rengeteg nagy vásznat, hogy beléfogjon az igazi munkába.

A család pedig mind ezt boldogan és remények közt nézte, ámbár szűkebben telt minden, mint azelőtt. A sok festék, az örökös modelt mindent felemésztett, a mi a háztartásból maradt. A gyerekeknek sokszor alig volt cipőjük, az asszony pedig apránként úgy kifogyott a ruházatából, hogy a vásárcaarnokba is csak az estéli órákban mehetett, mikor az ismerősök kevésbé láthatták az utcán. De azért sohasem volt senki részéről egyetlen panaszhang. Mert tudta mindenki, hogy a következő idők majd mindent kipótolnak, ha készen lesz a kép.

Pedig az a kép nem készült ám hamar! Évek forogtak el és még mindig nem volt befejezve végképp. Illetőleg többször be volt már fejezve, de a művésznek folyvást új, meg új ötlete támadt s apránként át- meg átfestette ismét az egészet. Nem sietett és nem csüggedett soha, mert meg volt győződve, hogy a jövőendő időknek dolgozik. Meg akarta mutatni a büszke kollégáknak, hogy ő is tud valamit. Bele festette ebbe a munkába legszebb férfikorának minden becsvágját és minden erejét.

Végre, öt év múlva, mégis befejezte. Utolsó erőfeszítéssel megszerezte valahogy a ráját, bele szegezte a képet s rá írta a nevét, gondos manupropriával.

Ekkor is tavasz volt, a legboldogabb és legfényesebb tavasz, melyet a fülemilék valaha csak áténekelték. Pünkösd vasárnapján történt meg a kép ünnepélyes bemutatása, szűk családi körben. A családtagok a lehető legjobb ruhába öltözve gyültek fel a műterembe s a leányok virágcsokorral kedveskedtek az édes apjoknak. Sámuel János annyira meg volt hatva a kép előtt, hogy egyetlen szót sem tudott senkihez szólani, csak könnyes szemmel simogatta, csókolgatta a gyermekeit, feleségét pedig minden fordulásnál újból és újból a keblére ölelte, mintha bocsánatot kérne tőle az eddig okozott sok nélkülözésért. És az asszony könnyes, szelid tekintetében minden ölelésnél ott volt a bocsánat.

A kép csakugyan hatalmas munka volt, különösen a méreteit tekintve. Már csak a gondosabban kidolgozott alakok is roppant számmal szorongtak a vásznon. Aligha meg nem haladták a százat. Széles tér közepén érkezett a diadalmas király, valami nehéz természetű, kutya makranczos paripán, mely úgy ágaskodott, mintha csak az istállóból jönne, nem Jeruzsálemből. Mögötte marczona vitézek hosszú sora látszott, tevéken, lóháton, össze-vissza tarkabarkaságban; előtte pedig rabszija fűzött jeruzsálemi asszonyok haladtak, hosszú gyászfátylakkal, kiket üvöltözve, fenyegetve csúfolt a beláthatatlan, elvadult csöcselék. A függő kertek zsúfolásig teli voltak czifra aristokratákkal és a palotákön zászlóerdők viritottak mindenfelé.

Olyan kép volt, hogy azon még a rosszakarat is alig találhatott volna kifogásolni valót. Mert hogy az emberfejek itt-ott a törzshöz képest nagyocskák voltak, a lovak lábai meg kelletténél kissé rövidebbek: azt kár lett volna szóvá tenni ilyen «nagy conceptionál». Inkább az lehetett volna némileg hibája, hogy a kép egészben véve igen modern benyomást tett. Sem az embereken, sem az épületeken nem érzett valami nagyon a történelmi távlat. De hát ez is mindössze csak abból következett, hogy Sámuel János nem annyira a saját korát előzte meg, mint inkább azt a kort, melyből tárgyát vette.

Maga a család annyira el volt telve a festmény rikitó szépségeivel, hogy a templomi áhitat némaságával bámulta sokáig, noha nem ez ünnepélyes bemutatáson látta legelőször. Sámuel János is csak lassacskán birt annyira higgadni, hogy oda szólhasson a feleségének:

— Ne búsulj, mami! Ezután már új élet kezdődik!

S míg a felesége helybenhagyóan bólogatta fejét, a művész azalatt oda fordult a fiához, a ki már kadét volt a közös hadseregnél:

— Te is, fiam, jól viseld ám magad, hogy szégyent ne hozz valahogy az édes apádra! Mert, lásd, az édes apád nem hozott rád szégyent!

Aztán a művészetét mindenek fölé helyező ember kicsinylésével biztatta a serkedező bajuszú legénykét:

— Iparkodj, hogy legyen belőled is legalább egy rongyos generális!

A lányok erre végképpen kiestek az ünnepélyes hangulatból. Mintha előre összebeszéltek volna, egyszerre mind elvihogták magukat s a kadét elé állva pukedliztek, incselkedtek vígan:

— Gratulálunk, generális úr!

Ez a jókedv pedig átragadott önkéntelenül a boldog szülőkre is. Mosolyogtak ők is. Sőt Sámuel János még egy félig komoly, félig tréfás megjegyzéssel toldotta meg szavait fiához:

— Te!... nem is festene ám rosszul, ha valami nagy hadvezér lennél s valamikor ezt írják az életrajzodban: «Már a családjában benne volt a katonai élet kedvelése. Az apja ugyan tényleg nem katonáskodott, de ő festette meg a Nebukadnezár híres diadalmenetét.»

És ez a jókedv többé nem is hagyta el a társaságot. Ezzel a jókedvvel folyt le az ünnepélyes ebéd, ezzel telt el az egész délután s még késő este is csak az álom bírta ágyról-ágyra kioltani a szemekből a mosolyt, mint a hogy a sekrestyés szokta az oltáron a gyertyákat mise után rendre eloltogatni.

Különben méltán is örvendezett a Sámuel-család, mert e naptól kezdve remélni lehetett, hogy a kép festése alatt összekúszált anyagi visszonyok valahogy csak megint rendbejőnek. Ennek a napnak a fontosságát még a kisebb gyerekek is érezték, legalább homályosan.

De meg olyan pompásan is indult minden! A képről eddig nem volt szabad a családnak idegenek előtt még bár említést se tenni, most azonban egyszerre csak elkezdett a kép híre tovább szálldogálni a műteremből. Először is a folyosón sepregető viczénét hitta be egy alkalommal Sámuelné ő nagysága s bizalmasan megmutatta neki a familia kincsét. A viczéné magánkívül távozott a műteremből s nyomban közölte a dolgot a házmesteréssel. A házmester aztán másnap délelőtt az egész háznépét felvitte magával. Hogy a képet megnézzék, ahhoz bizonyos jogot is formált a házmester, mivelhogy a művész a tavaszi házbérrel némi hátralékban

volt még. Egyébiránt ők is a legnagyobb elragadtatással nyilatkoztak, a mi utóvégre is Sámuelné ő nagyságának mind nagyon jól esett.

A hír pedig lassanként elszivárgott a háztól a szomszédokhoz, később meg azoknak a szomszédjaihoz, a míg végre az egész utcát elöntötte. Igaz, hogy jobbára még csak a földszinteket és a pinczelakásokat öntötte el. Annyi azonban bizonyos, hogy a kis utca apró kereskedői és iparosai, szolgálatot tevő emberei és házmesterei igen sokan látták már a képet rövid idő alatt. Apránként egyiknek is, másiknak is nyílt alkalom, hogy a képet a boldog háziasszony megmutassa neki. Így aztán néhány hét múlva már olyan emberek is többen ismerték a «művész urat», a kiknek eddig még az sem tűnt fel soha, hogy az utcájukban lakik. S ez már a sikernek némi kezdete volt, kivált ha elgondoljuk, hogy Krisztus urunk hívei is a legszegényebb emberekből verődtek össze az első időkben.

Sámuel Jánosnak ugyan mindezekről nem volt tudomása, mivel a felesége rendszeren azalatt mutogatta titokban a képet, míg ő az iskolában vesződött a tanítványaival. Csak azt látta, hogy mind többen és többen köszöntik, ha végig megy az utcán. De hát méltó önérzete ebben nem talált semmi különöst.

Ő maga továbbra sem mutatta az alkotását senkinek, mivel kezdettől fogva az volt a szándéka, hogy valamelyik tárlaton egyszerre lepi meg vele a világot.

S a mint elmúlt az ősz, csakugyan be is küldötte a képet a téli tárlatra, a mi akkora esemény volt a családjában, hogy a felesége az izgatottságtól napokig gyöngéledett. Ő is izgatott volt, de az ő izgatottsága csak abban nyilatkozott, hogy eddigi szokása ellenére minden este bebenézett abba a kávéházba, hová a festők szoktak járni. Arra számított, hogy ott a kiállítási zsüri véleményéről valamit előre megtudhat.

És ebben a számításában nem is csalatkozott.

Egy decemberi estén szörnyű sápadtan és dült arczal érkezett haza a kávéházból. A felesége szinte felsikoltott, mikor az előszobában találkozott vele.

— Jézusom! ... Mi bajod?

— Jer fel a műterembe! — volt a rövid válasz.

A szegény asszony lelkendezve kísérté fel férjét, ki — világot gyújtván — sötét tekintettel állott meg előtte:

— Képzeld . . . azok a fuser gazemberek megtették velem is!

— Kik? ... Mit?

— Nem fogadták el a képet!

Az asszony szó nélkül tántorodott le a kerevetre, mintha hátralökték volna. Sámuel János pedig a mint ezt meglátta, mintegy megbánva, hogy ilyen kiméletlenül adta be a hirt, szintén leereszkedett a felesége mellé és vigasztalni kezdte:

— Na, na! Ne essél mindjárt úgy kétségbe! Hiszen én erre el voltam készülve.

S az asszony kérdő tekintetére tovább magyarázott:

— Panama, piszok panama az egész! Féltek, hogy a czimboráikat a nagy dijtól elütöm.

De nem tudott ülve maradni sokáig. Fölállt és járkált, nagy, nehéz léptekkel.

— Hanem azért sebjaj! Nyilvános végtárgyalás nélkül nem lehet ám törvényesen senkit halálra itélni. Nem csupán a műcsarnokból áll a világ. Vannak még, Istennek hála, múzeumok meg műbarátok is!

Aztán ismét leült az asszonyhoz és gyöngéden figyelmeztette:

— Nem is kell ma szólni a gyerekeknek semmit. Ne rontsuk el az éjszakájokat. Holnap a képet úgyis haza hozatom. Nehogy azok a rossz májú bitangok még valami kárt tegyenek benne, csupa irigységből.

És a kép másnap haza is került.

Eleinte sokáig nyomott volt e miatt a család hangulata, de az elszállott remény és bizalom időmúltával mégis csak visszatért, mint a vándor fecskék tavasszal az elhagyott fészekbe. Az általános remény és bizalom visszatérése első sorban Sámuel Jánosnak volt köszönhető. Ő e «czudar panama» ellenére is annyira meg volt győződve a siker biztos eljöveteléről, hogy ez a meggyőződés a családnak is teljesen imponált. A gyerekek egyszerűen úgy vették a dolgot,

mint egy elhalasztott majálist, mely csak meglesz később, habár a kedvezőtlen idő miatt elhalasztották is. Még az asszony aggódott legtöbbit, de a reménység olykor-olykor őt is annyira elkapta, hogy olyas kiadásokat engedett meg magának, a minőktől eddig szigorúan tartózkodott.

Különben Sámuel János is most már valóban okos előrelátással rendezte az ügyét. Legelőször is biztosította az életét hatezer koronára, a miért évenként nem kellett feletőbb sokat fizetnie, mert még java korát élte s egészséges volt, mint a makk.

Mikor a kötvényt haza vitte, e szavakkal adta oda a feleségének :

— Ezt azért tettem, mami, hogy ha a kép eladása előtt véletlenül meg találnék halni : ne legyetek kénytelenek elvesztegetni potom áron. Ezzel minden körülmények közt hihúzhatjátok addig, míg a méltó árt megkapjátok érte.

Az asszony sirni kezdett, hogy a férje a halált emlegette. Mire az ember így folytatta :

— Ej, nó ! Hisz azért még nem fogok meghalni ! Csak gondoskodtam minden eshetőségre.

Kissé elgondolkozott s csak azután vette fel a szót ismét :

— Tudod, lelkem, az efféle tartósabb életű képek nehezebben kelnek, mint a mának festett vásári mázolások. Ezekkel várni kell, a míg hasznot lát utánuk az ember. Olyanok ezek, mint a tartós téli gyümölcsök. Azok sem korán érnek, a haszontalan tengeribaraczkkal, vagy a cseresznyével, hanem csak késő októberben szedik le a fáról.

Ez a hasonlat meggyőző erővel hatott az asszonyra és Sámuel Jánosnak is annyira megtetszett, hogy aznap az asztalnál a gyerekeknek is több ízben elmondta.

— Ne búsuljatok, gyerekek ! — biztatta őket nagy lelkesedéssel. — A mi októberünk sem késhetik soká ! Akkor aztán az apa munkájának is megéri a gyümölcse készpénzre. S ti is kaptok mind egy-egy szép új ruhát !

Ilyen biztatásoknak persze a gyerekekre is roppant nagy volt a hatása. Mindenik örvendett és türelmesen várta azt a bizonyos októbert. Annál is inkább reméltek,

mert a képet nézni csakugyan mind többen és többen jártak el a házhoz. Sámuel János többé nem titkolódzott. Nemcsak az ismerősöknak mutogatta meg az alkotását, hanem sűrűn vitt fel másokat is, kivált ha olyan jobb módú embert sikerült megfogni, a kitől lehetett remélni valamit.

Az a várva-várt október azonban sehogy sem akart beköszönteni, ámbár a kalendárium szerint már újból deczembert írtak az emberek. De hát az még nem lett volna nagy baj. Sokkal nagyobb baj volt, hogy Sámuel János az utóbbi időben édes-keveset dolgozott s a fizetésén kívül alig keresett valamit.

— Nincs kedvem addig nagyobb conceptióhoz, a míg túl nem adtam ezen, — szokta mondogatni a családjának és az ismerőseinek.

Legfőlebb olykor, ha szorult az állapot, egy-egy czégtáblát vállalt el kedvetlenül és mindig nagy röstelkedéssel. Meg is jegyezte a megrendelők előtt, esetről-esetre:

— Tetszik tudni, nekem ez csak olyan foglalkozás, mint mikor az uralkodók unalomból vagy egészségi okból fát vágnak.

Az idő pedig csak telt, csak teldegélt s veszedelmesen nőttek a gyerekek. Már rég hadnagy lett a kadét fiúból is. És a kép még mindig ott állott a műteremben. Egyéb hasznát alig látta a türelmes család, mint azt, hogy a serdülő lányok azon is tanulhattak port törölni.

Azaz hogy más hasznát is látta.

Sámuel János ugyanis, mikor a gyermekek jók voltak, felgyűjtötte a családot időnként a műterembe és köztük tombolát rendezett — a képre. Hol egyik nyerte meg, hol a másik, a mi a gyerekeket nagyon mulattatta. Az asszonyt mulattatta legkevésbé, de a gyerekek kedvéért többnyire mégis részt vett a játékban.

Ezek a tombolák esténként néha éjfélig elnyúltak, mivel Sámuel János sohasem játszott egészen őszinte apai szerepet. Szerette a családját, de azért egyszer sem engedte a játékot addig félbehagyni, a míg vissza nem nyerte a gyerekeitől a képet. Nem tudott volna aludni azzal a tudattal, hogy nem ő a jogos tulajdonos. Egyetlen egyszer

engedte a feleségét nyertesén lefeküdni: akkor az asszonynak nevenapja volt.

Egy alkalommal egyik tanítványának az apját hitta meg a műterembe. Serfőző volt az illető s majdnem az illetlenségig gazdag ember. Ha valakitől, ettől a legjobbat lehetett remélni!

Sokáig időzött a serfőző a műteremben s mikor eltávozott, Sámuel János nagy örömmel loholt be a családjához:

— Na, mami, most már végre rendben vagyunk!

— Talán csak nem?!.. — kiáltott az asszony, félig kételkedve, félig örvendezve.

— De igen ám! Ezt készpénznek veheted!

A család a meglepetéstől teljesen megnémult, csupán Sámuel Jánosból bugyogott a beszéd:

— Stern Márkusnak a kép iszonyún megtetszett! Kijelentette, hogy szeretné, ha az övé volna. Én pedig nyomban felajánlottam neki, potom húszezer koronáért.

S mintegy magát mentetve jegyezte meg:

— Igaz, hogy egyelőre nem múzeumba, csak egy serfőzőhöz kerül. De meg vagyok győződve, hogy nem fog végképpen abban a családban veszni. Az egyetlen leánya, a ki tanítványom, olyan beteges, vézna teremtés, hogy annak aligha lesz valaha gyermeke. S ha majd magtalanul hal el: az bizonyosan valamelyik múzeumnak fogja hagyni a végrendeletében. Tehát alapjában véve a serfőzőhöz sem került rossz helyre. Csak várnia kell egy keveset, mint a lelkeknek a purgatoriumban.

S ez utóbbi ötletén jóízűn nevetett.

— De vajon csakugyan megveszi-e? — tamáskodott az asszony.

— Biztos! Láttam én mindjárt az arcából. Csak azt mondta: előbb meggondolja a dolgot. Legrosszabb eset az lehet, hogy talán, mint afféle üzletember, sokallani fogja az árt. De akkor engedek valamit. Úgy pedig futva fogja vinni a képet. Ismerem én már az embereimet! Arcképekkel is volt már ilyen esetem.

— S mikor tudunk biztost?

— Azt ígérte: holnaputánig okvetlen értesít.

Sámuel János örömeiben elhatározta, hogy este a családjának még egy tombolát rendez. Hadd mulassanak még egyszer a szegény gyerekek, mielőtt a képet elvinnék a háztól.

Vacsora után mind együtt volt a család a műteremben, kivéve Vilmost, a hadnagyot. A játék vígan folyt sokáig. A kép a gyerekek között már több kézen megfordult, mikor Sámuel Jánosban egyszer csak megszólalt az igazságos apa:

— Na, hanem gyerekek, én a következő játszmat most már a Vilmos nevében fogom játszani. Ő is gyermekem s igazságtalanság volna, hogy a nyeres esélyétől őt egészen elzárjuk.

És egy kis csalafintasággal úgy intézte a játékot, hogy Vilmos lett a nyertes, a mit egyébiránt mindnyájan tesszéssel fogadtak.

Ebben a pillanatban egész váratlanul belépett a hadnagy. A lányok felugráltak s dévajkodva futottak elébe:

— Gratulálunk generális úr! Ön gazdag ember: épen most nyerte meg a képet!

A hadnagynak nem volt kedve a tréfára, hanem a család rövid üdvözlése után oda sugta halkán az apjának:

— Szeretnék veled minél előbb négyszemközt beszélni.

Az apa rosszat sejtett s feltűnés nélkül csakhamar aludni küldte a családot.

A mint magukra maradtak, vallatóra fogta azonnal a fiát, a ki a család távozása után nem birt többé uralkodni az izgatottságán.

— Nos, beszélj! Mi bajod? Valami párbaj?...

A hadnagy szomorúan legyintett:

— Ha csak az volna!...

— Csak nem kártyáztál ismét?

— Életemben utoljára, papa!

— Hiszen megigérted nekem...

— Bele vittek a czimborák!

— És?..

— És vesztettem!

— Mennyit?

— Kétezer koronát.

Sámuel János komoran csüggeszté le fejét s párszor végigsétált a műtermen. Aztán ismét a fiához fordult:

- Szerencséd, hogy eladtam a képet!
- Papa!... — lélegzett fel a fiú.
- Pár nap múlva meglesz a pénz.

A fiú arcza, mely egy pillanatra az elébb felragyogott, újból sötéten elborult. Fojtott hangon sóhajtotta:

— Pár nap múlva!... Akkor késő!... Huszonnégy órára adtam a szavamat... Azután már csak a revolverem segít!

Erre hosszú, kínos tanakodás kezdődött, mely messze benyúlt az éjszakába. Meghánytak-vetettek mindent okosan s végre azzal váltak el egymástól, másnap az apa mindent elkövet, hogy a pénzt valahonnan előteremtse.

Sámuel Jánosnak még nem volt életében ennél rosszabb éjszakája. Lefeküdt ugyan, de a szemét sem tudta lehúyni. Mozdulatlanul hevert az ágyában, mert attól tartott, hogy nyugtalanságából valamit a felesége meg talál sejtteni. Egyre csak azon törte a fejét, hogy merre forduljon a pénzért? Bankból nem kaphat néhány óra alatt, akármit is csinál. Kölcsön kérni pedig kitől kérjen kölcsön? S pláne annyi pénzt! Abban állapodott meg, hogy mindenekelőtt a serfőzőhöz megy el s megcsinálja a vásárt úgy, a hogy' lehet. Végre is csak első a fia élete!

Reggel egy hordártól üzenetet küldött az iskolába, hogy rosszul érzi magát. S azzal sietett egyenesen a serfőzőhöz.

Ott azonban azzal a lesujtó hírrel fogadták, hogy Stern úr üzleti ügyekben Bécsbe utazott fel s csak holnapra jön haza.

Fejét veszelve botorkált le a lépcsőkön s minden terv nélkül neki vágott a város zajgó, zsidongó utcáinak.

Egész délelőtt bódorgott vendéglőből vendéglőbe, kávéházból kávéháza, a hol csak gondolta, hogy találhat valakit, a ki segít rajta.

Csak délután három óra felé vetődött haza. A nélkül, hogy az ebédhez hozzányúlt volna, felhívta az asszonyt a műterembe s közölte vele is a fia esetét és délelőtti haszontalan futkosását. Az asszony magából kikelve tördelte a kezét, mikor a helyzetről értesült.

— Jaj, hát most mit fogunk csinálni?! — zokogta reménytelenül.

Sámuel Jánosnak arra sem volt ideje, hogy a feleségét vigasztalja, annyira sietni kellett a továbbiakkal. A fia élete már csak órák kérdése volt.

— Itt most csupán egyetlen egy segít! — mondá izgatottan.

— Mi?

— Egy kávéházban ráakadtam valami Fekete Márton nevű szennyes uzsorásra s az felajánlotta a kétezer koronát, ha egy rövid lejáratú, harmadfélezer koronáról szóló váltót állítok ki, megbízható, jó kezesekkel.

— De ki fogja azt nekünk aláírni?

— Én hirtelenében itt a háziúrra és a feleségére gondoltam.

Az asszony a beszédébe vágott:

— Azok nem teszik meg! A házbérhátralékért is mindig haragudtak.

— Persze nem teszik meg, — hagyta helybe a férj. — Pedig annak a váltónak gyorsan meg kell lenni!

— De ha nem írják alá! — szakítá félbe ismét az asszony.

Az ember iszonyú zavarral, akadozva tért át a dologra:

— Nézd, lelkem . . . én azt gondoltam, hogy mégis okvetlenül kell valamit tenni.

— De mit?

— Hát . . . tudod . . . Igazán röstellem is mondani, mert félek, hogy félreértesz . . .

— Csak beszélj!

— Tudod . . . ez esetben szükség törvényt ront . . . én már hoztam is e célra . . .

— Mit hoztál?

Az ember félénken egy váltót vett ki a zsebéből s maguk elé tette az asztalra.

— Azt gondoltam ugyanis, hogy . . . nézd . . . talán aláírnám én a férfi nevét . . . te meg . . . nehogy az a vérszopó megismerje az írásomat . . . talán . . . a feleségiét. Mert az az ember csak öt óráig vár a kávéházban. Azután üthetjük a nyomát annak is.

A szerencsétlen asszony rémülten csapta össze kezét s önkéntelen mozdulattal odébb húzódott férjétől.

— Jézusom, János! . . . Hisz ez váltóhamisítás!

Sámuel János hevesen hadarta:

— Az mindegy! Most nincs idő fontolgatni semmit!

Pár perc múlva azonban kissé összeszedte magát s iparkodott lelket verni az asszonyba:

— Különben is másképen kell felfogni a dolgot. Hiszen csak nem teszed fel rólam, hogy én valakit meg akarok károsítani. Mert csak az az igazi váltóhamisítás. Itt csupán arról van szó, hogy mivel a fiúnak a föld fenekéből is pénzt kell teremteni: hát úgy teremtyük elé, a hogy tudjuk. Ez nem váltóhamisítás, mert nem utazunk rossz-hiszeműleg a más zsebére. Ez nem kerül nyilvánosságra. Én, a mint Stern úr hazaérkezik, azonnal rendezem a dolgot. Úgy adom a képet, a mint ő akarja. És a váltót tüstént kifizetem, a lejárat előtt. S azzal az ügyet örökre eltemettük.

Egészen elérzékenyülve közelebb simult az asszonyhoz:

— Csak nem gondolod, hogy titeket akarnálak megrontani, szégyenbe keverni! Titeket, a kikért éltem, fáradtam, dolgoztam idáig!

Az asszony nem engedett:

— Ha jónak látod: tedd meg; de én nem tudom megtenni.

Sámuel Jánost a sírás erősen környékezte. Alig bírta nyögni:

— Hiszen én is szeretném, ha elmúlnék tőlünk e keserű pohár! De nem vagyok képes a lelkekre venni, hogy az a fiú miattam föbelőjje magát! Mert különben nem tehet egyebet!

Fejét a tenyerébe temette s úgy tördelte keservesen:

— Istenem! Istenem! . . . Olyan fiatalon! Hiszen még jóformán csak gyerek!

A felesége, a mint ezeket hallotta, összerázkódott a borzadálytól s úgy sirt, mintha már a koporsó mellett állana.

Nyomasztó szótalanság nehezedett egy darabig mindkettőjükre. Egyszer azonban az asszony csak odahajolt a férjéhez:

— János, az Istenért, hát nincsen más segítség?

Mikor pedig ismételten hallotta, hogy nincsen: némán vett egy tollat s reszkető kézzel odairta a váltóra a háziasszony nevét.

S aztán ijedten kifutott a műteremből.

Sámuel János a váltóval csakhamar szintén eltávozott s a dolognak az lett a vége, hogy estére a fiú meg volt mentve az életnek.

Hanem a következő éjszaka még rosszabb volt az előbbinél. Most már nemcsak a férj, hanem az asszony sem tudott aludni. Tettök egész borzasztó mivoltában kezdett feltűnni előttük. Növekvő aggodalommal mérlegelték magukban az eshetőségeket. Nem szóltak, nem nyugtalankodtak; mindkettő áltatta a másikat, hogy csendesesen alszik. Az asszony nem érezte magát a lelkében bűnösnek, mert a mit tett, azt a fiáért meg kellett tennie. Nem is magáért félt, hanem a férjeért, meg a gyermekekért. A férj valamivel nyugodtabb volt a feleségénél. Ő meg volt győződve, hogy szépen el fog simulni a dolog. De az mégis nagyon bántotta, hogy az az ártatlan asszony is benne van. Vádolta magát, hogy azzal is aláírta a váltót. Azt a nevet ő is oda rajzolhatta volna. Rajzolt ő már nehezebb dolgot is. Hanem félt, hogy az a pizsok uzsorás valamiként nehogy észrevegye a mesterkélrt írást s megtagadja a pénzt. Mert hát asszonyírás mégis asszonyírás, a mit, ha igazi, mindjárt fel lehet ismerni.

A lányok pedig ezalatt édesen aludtak s álmodozták az ártatlanok színes, mosolygó álmait. Ők nem tudtak semmiről. Reggel ugyan tágra nyitott szemekkel bámultak a kedvetlen szülőkre, de egyéb rossz eszökre sem jutott, mint hogy valamiért bizonyosan összezördültek, a mi különben a háznál ritkaságszámba ment.

Sámuel János másnap sem ment iskolába: beteget jelentett. Beteg is volt testében, lelkében. A műtermébe vonulva egész délelőtt izgatottan várta a serföző válaszát, a ki bizonyára sietni fog azzal, kivált ha értesül, hogy tegnap személyesen is kereste lakásán.

És a válasz déltájban meg is jött. Sajnálattal értesí-

tette benne a serföző, hogy jelen esetben — bármi nehezére esik — még csak nem is gondolhat a kép megvásárlására. Valami fontos perét elvesztette Bécsben s ezzel súlyos anyagi károkat szenvedett.

(Ha ugyan igaz volt!)

A jó, hiszékeny, álmódzó Sámuel János el is hült, el is melegedett, mikor ezt olvasta. Szólni nem szólt a háznál senkinek sem. A feleségét legkevésbé akarta a rossz hírrel megijeszteni. Suttyomban kapta a galléroköpenyegét s mintha eszét vették volna: elrohant hazulról. Azt se tudta: hova megy. Csak ment, ment, mintha kergette volna valaki.

Egész nap a városban csavargott. Nem ment haza ebédre sem. Életében először hagyta el a remény, ez a jó barátja. Meg volt ijedve, össze volt törve. Be-befordult egy kávéházba, felnézett a kerületi casinóba. Kereste a szerencsét mindenütt, de nem találta sehol. Emésztette magát, hogy kinek tudná hamarjában eladni a képet? Eladná akárhogy, csak visszakerítse a váltót.

Egy izben arra is gondolt, hogy föbelövi magát. De ezt a gondolatot hamar elvetette. A családot csak nem hagyhatja el most! Hiszen az az asszony még csak nyugdíjat se kapna, mivelhogy a váltót ő is aláírta. A helyett ellenben börtönbe kerülne! S még az életbiztosítást sem fizetnék ki a családnak, mert a biztosítás öngyilkosság esetére nem szól. És lehet, hogy még a fia pályafutását is tönkretenné ez a szégyenletes eset. Aztán a lányok mehetnének szerte a világba!

Mit tegyen? . . . Mitévő legyen? . . . Mégis csak annak a képnek kell valahogyan kisegíteni őket! . . .

Már jól bealkonyodott, mikor dolgvégezetlen hazafelé indult a Józsefvárosba. A körúton tűzoltószekerek vágattak el mellette, nagy dübörgéssel és nagy trombitálással. De ő még erről is alig vett tudomást, úgy el volt foglalva a maga bajával.

A mint azonban az ő kis utcájába betért: rettenetes látvány tárult a szemei elé! Az utca teli volt zúgó, bámeszkodó néppel és a ház, melyben lakott, magasra csapódó lángokkal égett, egész tetőzetén.

— Jézus Máriám!... Végünk van! Odavesz a képem! — bűgött ki a rémület belőle.

És vad erőfeszítéssel törte-verte keresztül magát a sűrű tömegen. A ház körül rendőrcordon állott, de ő azon is átrontott, mielőtt jóformán észrevették volna s gyorsan eltűnt a házkapu folyosója alatt. Három lépcsőfokot is átugorva, rohant föl vakon a lakása felé. A füstös, forró lépcsőházban egy-két későn menekülő lakóba ütődött. Azt se tudta: kibe.

Másnap aztán ott találták elszenesedve a beszakadt műterem romhalmaza alatt. Együtt pusztult el a kedves képével.

A család eltemette, megsiratta szegényt s néhány nap múlva a hadnagy a kifizetett életbiztosításból kézhez kerítette s hazavitte a váltót az anyjának.

Mert hát az a kép mégis csak — megmentette őket!

JAKAB ÖDÖN.

FINN DALOK.

Karjalaiak dala.

(Hannikainen.)

Szuominak, szép hazánknak
Kedvesb tája lehet-e,
Mint e bájos Karjalának
Dalba' dús területe!
Vizesési dalt dobognak,
Dalt csobognak tóhabok,
Dalt a berkek is susognak,
Dalt a fenyves zúg-zokog.

Dús örökségünk az ének,
Ósidőkben vert gyökért;
Őseink nagyot ha tőnek,
Ajuk hős dalra kélt,
Mikor itt e szép mezőkön
Sürge jártas ősi kéz,
S gyúlva esti tűz erdőkön,
Bűvös rejtvényt szótt az ész.

Szép hazánknak félszigetjén,
Úgy regél az ős rege,
Vajnamöjnen,¹ kobza vertén,
Földet-eget bűvole.
Nagy művészül nagy kovács² itt
Bűvös malmot alkota,
Messzevágiónk³ bárdja ám itt
Harczi lángot lángola.

¹ A finnek legnagyobb hitregei hőse, költő és varázsló.

² Ilmarinen, a regebeli kovács, a szampo készítője.

³ Lemminkäinennek, a harcz és szerelem regés hősének, mellékeve.

Nincs e földnek semmi kincse,
Bőséget sem ismer ő,
Ám a dalnak drága kincse
Elvetetlen egyre nő;
Erre dért kelet nem áraszt,
Észak nem lehell fagyot;
Rözse-kert le nem nyomá azt,
Jég neki nem árthatott.

Karjalának népe, sajna,
Sok kemény bajt álla ki,
Vad erőszak durva karja
Ronta zordul rája ki.
Türe annyi háborús zajt,
Századok keserveit,
Háborús zajt, üldözést, jajt,
Inség zordon éveit.

Innen ám a dal hatalma
Föld odvába nem merült,
Dallamoknak fúvodalma
Soha el nem menekült.
Bánat, bú ha nyomja lelkünk,
Víg öröm ha földagaszt:
Dalt, zenét fakaszt a keblünk,
Bú, öröm csak dalt fakaszt.

Hogyha minket háborús had
Mord marokkal háborít,
Karjalának hangja felhat,
S búba', bajba' földérit.
S ha szerencse virradatja
Virrad újra a hazán,
Víg öröm vidám hangzatja
Harsog át szép Karjalán.

A boldogok.

(Kivi.)

Ím virrad a távoli parton,
Északkeleten kel a nap már.
Szétlebben a pára legottan,
Éjszak fuvalomja ha zúdul,
Ha tűnik az éj,
Ha pirkad a reggele nyárnak
És zeng a madárdal.

Én fõnn a magas hegyen ülök,
Frissít üde reggeli szellõ.
Reményem a reg viradatja,
Szép kedvesem itt ha találom,
Ha tűnik az éj,
Ha pirkad a reggele nyárnak
És zeng a madárdal.

Ám szebben a napviradatnál,
Szendébben az alkonyi fénynél
Közelg mosolyogva felém õ,
S szorítom ölembe virágom',
Ha tűnik az éj,
Ha pirkad a reggele nyárnak
És zeng a madárdal.

Megdobban e szív örömében,
E homlokon Ég ragyogása,
Mig állok a szüzi virággal
A szikla mohos tetején fenn,
Ha tűnik az éj,
Ha pirkad a reggele nyárnak
És zeng a madárdal.

Lánykám im a bérczen előttem,
Dús fürtjei lengnek a szélben,
És zsong föl a völgy susogása,
Mint hangja örök szerelemnek,
Míg tűnik az éj,
Míg pirkad a reggele nyárnak
És zeng a madárdal.

Az anya és leánya.

(Népdal.)

Hallgass meg, drága jó szülém,
Halld meg, miért esdeklem én:
Enyhíts szívem sajgó sebén,
Gyötrődöm én!

Varázslatot ha értenék,
Egyetlenem, segitenék,
Fájdalmaidra volna fék,
Sebed ha ég.

Ki vélem együtt játszott,
Örökre tegnap távozott,
És most örökkön ott pihen
A sírba' lenn.

Finnből

SOMKUTI.

S Z E M L E.

Goethe legújabb műve.

Ez a cím csak félig tréfa: egy váratlan fölfedezés napfényre hozta ez év elején a nagy német költőnek egy munkáját, melyet örökre elveszettnek hitt a világ. Most került elő Goethe leghíresebb regényének, a *Meister Vilmos tanuló évei* című korszakos műnek első alakja, mely 1777-ből való (ez év február 16-án említi először egyik levelében). «Szeretett drámai hasonmásának» nevezi a költő még 1782-ben is e regény hőseit; de ez a jellemzés nem igen illik a nyomtatásban megjelent regénynek főalakjára. Mert tizenhét évvel utóbb teljesen átdolgozta a regénynek főleg első felét (az I., II. és IV. könyt) s megváltozott életfelfogása és æsthetikai álláspontja szerint lényeges módosításokat eszközölt művén, úgy, hogy az 1777-iki és az 1795-iki szöveg nemcsak nyelv- és stílbeli vonásokban, hanem különösen a jellemek rajzában, de egyebekben is, különbözik egymástól.

Az első szöveg birtokosa, kinek dédunokáinál most a nagy föltűnést keltett kézirat előkerült, 1763 óta Schulthess Dávid zürichi kereskedő neje, az 1745-ben született Borbála († 1818), Goethének egyik legkedvesebb ifjúkori barátnője volt. A költő 1775 juniusában találkozott vele először és 1779-ben svájci útja alkalmával újra. Nyomban igaz benső barátság támadt köztük, melyről Borbálának Goethehez intézett tizennyolcz levele (már az elsőben tegezi a költőt) is tanuskodik; de tanuskodik a derék asszony kiválóságáról főleg az a tény, hogy Goethe munkában levő műveit neki még munka közben kéziratban megküldi. Goethe nagyon megszerette a nálánál négy évvel idősebb, épen nem szép, nem is szellemeskedő, inkább hallgatag, de igen derék, szilárd jellemű, okos és helyes itélettel megáldott asszonyt, a ki mintaszerű feleség és anya is volt. A költő részletekben küldte meg neki Meister-regényét is, melyet az asszony elragadtatásban leányával együtt lemásolt, és ezt a másolatot találta meg ez év

elején Billeter Gusztáv zürichi gymnasiumi tanár, a ki a kéziratról már, töredékes mutatványokkal kísért jelentést tett a nyilvánosságnak is (Zürich, 1910). Az egész kiadás talán nem sokára várható.

Goethe 1777-től 1785-ig dolgozott e regényén, de 1794-ben hozzáfogott a legrégebb könyvek átdolgozásához, mire a gyönyörű munka 1795-ben nyomtatásban megjelent. Hogy a költő mit változtatott munkáján és hogy az első fogalmazvány miben különbözik a befejezett, eddig ismeretes szövegtől, azt most még nem tudjuk pontosan, mert az 1777-iki szöveg még nem jelent meg és Billeter előzetes jelentéséből és összefüggéstelen mutatványaiból bajos teljes és helyes képet nyerni. De ha összevetjük a «Faust» első alakját, szintén a hetvenes évekből, melyet 1887 óta ismerünk, a hatalmas munkának első (valahogy) befejezett alakjával, mely 1790-ben megjelent, vagy az «Iphigenia» első (1779) és utolsó (1787) szövegét, könnyen elképzelhetjük «Meister»-nél is az eltérések mennyiségét és minőségét. A XVIII. század hetvenes éveiben Goethe még a «Sturm und Drang» embere volt: népies, közvetlen, őszinte, realista; olasz útja után pedig a klasszicismus híve, az idealisáló művészet tanítványa: finomabb, tökéletesebb, remekebb, de kevésbé friss, kevésbé nemzeti és kevésbé merész. E különbségeket bizonyára fel fogja tüntetni az 1777-iki és az 1795-iki Meister-regény is, a mi első sorban Goethe emberi és költői fejlődésének helyes és mélyebb felfogására, megértésére fog vezetni. Nem valószínű, hogy az eredeti szöveg műbecs tekintetében értékesebb, mint a tizenhét évvel később keletkezett közismeretes átdolgozás, noha Goethe legjobb emberei közül többen (Herder, Knebel, Ágost gothai herceg) már a regény megjelenésekor úgy vélekedtek, hogy a költő «elrontotta» művét, hisz Goethe maga sem volt megelégedve az átdolgozással; ellenben kétségtelenül újból bámulni fogjuk a költő erejét és bátorságát, melylyel egy kedves művét fölforgatni és értékes szépségek mellőzésével újjáalakítani tudta és merte.

Még egy curiosum! A szellemi tulajdonról szóló német törvénynek rendkívül szigorú követelményei alapján sokan úgy vélekednek, hogy ezt az 1777-iki szöveget nem szabad kiadni Goethe esetleges jogutódainak megkérdezése nélkül! E kérdés most nagyon izgatja a német jogászokat, a kik pro és contra szenvedélyesen állást foglalnak. Én csupán jogtudósaink figyelmét hívom föl e furcsa problémára, mert az én szememben az egész vita nem egyéb kuriosumnál.

Mark Twain.

1910 április 21-én Clemens Samuel Langhorne, a ki Mark Twain név alatt az egész világon híres volt, meghalt. Hosszú élete — 1835 november 30-án született Floridában (Missouri) — nemcsak «az amerikai írók Nestorának» címére jogosította, hanem alkalmat adott arra is, hogy az amerikai irodalom minden iskolájának a működését figyelemmel kísérje. Fiatal korában a «Knickerbocker» irány hanyatlását, később a «Concord»-csoport, a cambridgei költők és newyorki írók előretörését és visszaesését látta.

Tizenhárom éves korában a fiatal Clemens tanoncznak lépett be egy nyomdába, a hol bátyja lapját, a *Hannibal Courier*-t nyomtatták. Mint szedő nem működött szerencsésen; egyik volt szedőtársa beszéli: «Mindegyikünk 12 dollárt keresett hetenkint, míg a fiatal Clemens alig kapott 8—9 dollárt. Annyi hiba volt levonataiban, hogy idejének legnagyobb részét azoknak a kijavítására kellett fordítania.» Ez St. Louisban volt. Onnan New-Yorkba, Philadelphiába, Cincinnatiába és más helyekre ment; mindenütt — a hol csak használhatták — mint szedő dolgozott, míg végre, 1857-ben, a Mississippi folyón foglalatосkodó kalauzok (pilots) kalandokban bővelkedő élete annyira lebilincselte a romantikus hajlamú ifjút, hogy hajókalauznak állott s az ehhez kellő vizsgát is le tette. Itt azonban nemcsak kalandozott a hatalmas folyón; a mértéktelen forgalom, az emberi típusok sokfélesége, a kikkel a vízen s a folyó partján fekvő városokban találkozott, a Mississippi költőjévé avatták. Így bukant rá valódi hivatására. Ebből az időből származik irodalmi álneve, mely eredetileg azt a helyet jelezte a mérő szalagon, a mely a két ölnyi mélységet mutatta. Használta pedig Clemens előtt egy öreg hajós-kapitány, a ki valamelyik lapban közölte tapasztalatait. Clemens először egy new-orleans-i ujságban közzétett cikkben szerepelt mint «Mark Twain». Mily módon jutott ez álnévhez, maga mondja el a következőkben: «Az öreg úr (Sellers Ézsaiás kapitány) nem volt éppen irodalmi tekintély, rövid, egyszerű, gyakorlati tudnivalókat jegyzett le, azokat «Mark Twain» névvel aláírta s a neworleansi *Picayune*-ban közölte. Véletlenül egyik ilyen közlés volt tárgya első irodalmi kísérletemnek: általános vonásokban, nagyon szabadon parodizáltam, képzeletem szülte eszméim 800—1000 szóig terjedtek. Akkor csak

«kölyök» voltam. Az eredményt megmutattam néhány kalauznak, a kik azonnal a nyomdába vitték».

A polgárháború kitörése véget vetett «Mark Twain» álmának, hogy hírnévre tegyen szert, mint kalauz, a ki szabad idejét irodalmi kedvtelésekre fordítja. Beállott a «Confederate» sereghez, a hol rövid ideig mint Harris tábornok adjutánsa szolgált. Katonai pályája, úgy látszik, nem volt eseményekben gazdag, bár egyszer hajszálon mult, hogy Grant tábornok foglyul nem ejtette. A háború befejezése után «Mark Twain» titkára lett Orion bátyjának, a kinek Lincoln kormánya valami állást juttatott Nevadában. Hivatalával nem járt sem munka, sem fizetés; a nevadai ezüstabányák pedig, hol a hirtelen meggazdagodást kereste, nem kecsegtettek fényes kilátásokkal, azért Samuel újra az irodalomhoz fordult. «Mark Twain» újabb kísérletei némi feltűnést keltettek, egyúttal azonban maró tolla sok ellenséget szerzett az ifjú humoristának. Párbajt is vívott egyik ujságíró-társával; el is szökött e miatt Californiába, a hol mint a sanfranciscói *Morning Call* szerkesztője működött rövid ideig. Ujra elindult kalandokra és vagyonszerzésre Calaveras-ba, nemsokára azonban visszatért San-Franciscóba, — üres zsebekkel, de dús irodalmi anyaggal.

1865 körül Ward Artemus buzdítására megírta és kiadta a *Jumping Frog* történetet. 1869-ben jelent meg *The Innocents Abroad*, a mely egy Európában és Palestinában tett «kirándulás»-nak az eredménye és leírása. Az első évben 100.000 példányt adtak el e könyvből. Nemsokára Mark Twain, a ki mint előadó is nagy sikereket aratott, megházasodott; nőül vette Langdon Olivíát. Az új házaspár Buffalóban telepedett le, a hol a humorista egy ideig újra szerkesztősködött. 1872-ben jelent meg a *Roughing It*, a következő évben pedig *The Gilded Age*, mely regényt Ward Charles Dudley-vel együtt írt. 1876-ban adta ki *The Adventures of Tom Sawyer*-t, 1882-ben *The Prince and the Pauper*-t, 1884-ben pedig *The Adventures of Huckleberry Finn*-t. Tom Sawyer és Huckleberry Finn tipikus amerikai fiúk; humoristikusan rajzolt, de élethű jellemzések, a melyek nemcsak az ifjúságot, hanem a felnőttek világát is megkapták. 1889-ben jelent meg *A Connecticut Yankee at the Court of King Arthur*, a mely Malory *Morte d'Arthur*-jának goromba és kegyetlen parodiája. 1894-ben következett *Pudd'n-Head Wilson*, 1896-ban pedig *Personal Recollections of Joan of Arc*, a mely előbb füzetekben jelent meg (1894—5). Többi munkái közül em-

lítésre méltó még *A Tramp Abroad*, a mely egy, Európában tett hosszabb utazásnak az eredményeit foglalja magában; *Eve's Diary* és az *Extract from Captain Stormfield's Visit to Heaven*.

Mint Sir Walter Scott, Mark Twain is bajba került egy kiadó cégben való érdekeltsége miatt; ez 1895-ben volt. Épen úgy, mint nagy elődje, munkásságának becsületesen szerzett gyümölcseivel egyenlítette ki tartozását az utolsó centig. «Poverty» úgymond, «is relative; and I have seen poverty so often.» 1907-ben újabb csapás érte; egy iparvállalat, a melynek részese volt, megbukott. Passivái körülbelül 200,000 koronát tettek ki. Ekkor sem csüggedt el; Európába indult, hogy előadói tehetségével szerezzék meg azt a pénzt, a mely hitelezői kielégítéséhez szükséges volt. Nemcsak anyagi, hanem nagy erkölcsi sikere is volt; júniusban az oxfordi egyetem tiszteletbeli tudorrá (D. C. L.) avatta.

A nagy megerőltetés teljesen aláásta Clemens egészségét. 1909-ben bekövetkezett családi gyásza végleg megtörte a vihar-edzett, erős szervezetű férfit.

Mark Twaint az a sors fenyegeti, a melyre Oliver Wendell Holmes már régen célzott, mint a mulattató író végzetére. Soha sem veszik komolyan; mindig a humoristát keresik benne, még ott is, a hol semmi sincs távolabb tőle, mint a tréfalkozás. Pedig a *Prince and the Pauper* és a *Joan of Arc*, két komoly és méltóságteljes munka, igényt tarthatnak arra, hogy Clemens tehetsége legjobb termékeinek tartsa — a jövőbeli kritika. Technikailag «Mark Twain» munkái nem állanak magasabb színvonalon. Elbeszéléseiben ide-oda barangol a szerkezet tökéletességének rovására; stylusa sem hibátlan. S mégis «his name has become a household word in all places where the English language is spoken, and in many where it is not.» Két legtipikusabb alkotása — *Tom Sawyer* és *Huckleberry Finn* — halhatatlan. A Mississippi folyónak és környékének leírásai szintén megmaradnak classikusoknak. És ha művészi szempontból kifogás alá esik is munkája, folyékonyága, természetessége, őszintesége olyan tulajdonságok, a melyek örökre emlékezetessé teszik Mark Twain szerepét nemcsak az angol, hanem a világirodalomban is. «The work, like the man, is genuine.»

Yolland Artúr.

Színház.

(Nemzeti Színház: Szigligeti *Nagyapó*-ja; Barrie: *A mihez minden asszony ért.* — A francziák *Chantecler*-je. — Berliniek a Víg-színházban.)

A Nemzeti Színház a mult hetekben egy régi népszínművet elevenített föl, Szigligeti *Nagyapó*-ját. Koczkázatos vállalkozás, mert e műfaj a közönségnél divatját multa s e miatt a színészek is elszoktak az ilyen szerepektől. Hozzá még ez avult kis darab nem tartozik sikerültebb vagy akár csak névszerint ismert darabjai közé sem a termékeny írónak, a ki egy időben szinte egymaga képes lett volna betölteni a színház műsorát. Mintegy conventióba írt darabjai sorából való, minő évenként olykor három-négy is jelent meg tőle a színpadon. Ezt 1851 őszen adták először, s tizenöt éven át minden esztendőben ért egy-egy előadást; mint élelgyártóink mondanák: évenként megbukott. Most a fölujítás váratlan sikerrel járt. A nagyapó eltűnt gyermekének föltaalált fia s e titok kipattanása, a fiú törvényességét bizonyító iratokkal kalmárkodó ficsúr felsülése, a törvényes örökös házassága a második örökös leányával, a mi elfojtja a vizsályt s egyesíti a pörös vagyont, az unoka hőbörtös szolgájának kalandja a kisasszony szobalányával, kit összetéveszt úrnőjével: az ötvenes évek színdarabjainak kezdetleges motivumai, a német érzékeny polgári színjátékokat juttatják eszünkbe, melyekből Szigligeti többször meríthetett, mint a húnny esetről ki van derítve. Az író szemet húnnyt a naiv mese valószínűtlenségeire, de rendezői ügyessége legalább nem hagyja megállani a kezdetleges cselekményt; az elnagyolt jeleneteket Gabányi egy helyütt a magából töltötte ki, egy symphonia virtuoz parodiájával; a párbeszéd igénytelen folyásán legalább magyarosság dolgában nincs kivetni való; a tréfásan eldurvított korrajz, a kissé ízetlen, de soha sem illetlen komikum, a szokásos dalok és tánczok, melyektől azonban a közönség régen elszokott: most mindez kedvesen hatott. Kiderült, hogy ily igénytelen mű is tőrhetőn megállhatja helyét a manapság divó operettek és könnyved színdarabok közt, melyek nagyrésze lélektan és írói művészet dolgában alig áll magasabb fokon, például az orpheumba illő *Kis királyok*, vagy *Papillon, a kőfaragó*, a műkedvelő Bénére darabja, melyet a színház most fordítottatott le s mely hasonló örökségi vizsály körül forog, nem sokkal több képzelettel s alig

csillogóbb humorral. Meglepő volt másrészt, mily jól tud mozogni a színészek nagyobb része e ritkán használt jelmezekben. A «hegyen-völgyön lakodalom» jókedve átragadt a közönségre, mely örömet képzelt bele magát a darab korának hangulatába; nevetése és tapsai úgy hangzottak, mintha a régi előadások könnyen kielégített jókedve visszhangzott volna.

Az ujdonságok közül Barrie színműve méltó a legtöbb figyelemre: *A mihez minden asszony ért*. Barrie mint elbeszélő és színműíró egyaránt kiváló, népszerű otthonn és a continensen, hol a Tauchnitz révén szintén elterjedt. Biztos sikere is oka, ha sajtósági eszejárása és szokatlan alakítási módja úgyszólván modorra rögzött nála, melyről bajos lenne megmondani: mi benne skót és mi egyéni vonás. Legszembetűnőbb sajátossága, hogy a mese hangján és vonásaival írja le a valóságot, a nélkül, hogy az vesztene valóságából, csak nyer bájban és kedvességben. Legismertebb darabja, melyet nálunk *Egyenlőség* címen adtak, új robinsonádnak tetszik, pedig a magva az, hogy emberek közt még a pusztaszigeten sem lehet egyenlőség, ott a hajótörött lordok közt életrealitása révén komornyikuk válik parancsoló urrá, míg a mentő hajó ágyúlövése a természetes rend helyébe vissza nem állítja a conventiót. A kaland komikai vonásai derítik a lehangoló tanulságot; sokak szeme elől el is takarják. Valóság és mese, komikum és tanulság, jókedv és melancholia jóformán állandóan egyesül nála, de a súlyosabb vagy kesernyés elemeket eltakarja a derült főlészín alá. Az ember gyöngéit és bajait, búját és furcsaságait együtt tekinti, arcán összefoly az édes nevetés és az elborulás meleg könnycseppje. Ilyen felemás, szomorgós vígjáték a *Vén leányok*, melyben a visszatérő udvarlót kínos zavarba hozza a régi kedves hervadtsága, pedig maga ép úgy megkopott. Anyjának arczképéről (*Margaret Ogilvy*) sem törli le meghatottsága a mosolyogni való vonásokat. Darabjaiban az első lépés olykor mesébe vagy adomába illő, valószínűtlen, de tovább aztán minden kifogástalan, lélektani, sőt logikai biztossággal fejlődik. Szóban forgó darabja is avval kezdődik, hogy egy fiatal ember, tehetsége s becsvágya ösztökélésére, éjente belopózik egy vagyonos család házába s ott olvassa a könyveket, melyekre neki nem jut pénze. A család természetesen rájön erre s ajánlatot tesznek a szelid betörőnek: vegye el a ház vénülő leányát s ők kitaníttatják. Mind a két fél huzódzik, de az alku végre is

létrejön. A férfi képviselővé lesz, szerepet visz a parlamentben ; új környezetében érthető, ha ő, a ki amúgy is kedve ellenére házasodott, beleszeret egy főrangú lányba s érette el is akar válni. De rá kell jönnie, hogy eszes, derék felesége, hűséges segítő társa nélkül nem boldogulhat, oly nélkülözhetetlen az rá nézve. Ez ismét összehozza őket, most már önkényt. Ez az, a mihez minden asszony ért. Ez nyilván túlon túl határozott állítás, túlságba is megy, de épen e túlságok a darab legkedvesebb vonásai. Barrie itt is mintha el akarná takarni furcsaságokkal a lélektani és társadalmi mélységeket, úgy hogy csak egy-egy perczre pillanthatunk oda, mint ajtónyiláskor valami rejtélyes terembe, de épen azért mindent hamar és élesen veszünk észre.

A Magyar Színházban a Port Saint Martin egy vándor-társasága bemutatta *Chantecler*-t. Az előadás jobb volt hírénél, mely a Riviera felől megelőzte. Mint előre várható volt, a darab irodalmi érdemét a színpadon elnyomja a szokatlan díszletek s az állatjelmezek okozta meglepetés. Valóban, a kiállítás több gondba került itt, mint máskor egy-egy színdarab megírása, kivált ha öreg Coquelinnek rajzolt kakas-jelmezre gondolunk, mely az arcot is fődve, szinte megtévesztőn hű volt, bár alighanem elviselhetlen is, s e jelmezek mintái-, terve- és szerkezetére, melyeket a *L'illustration* közölt. A kiállítás eleinte magára vonta a figyelmet a darabról, utóbb a közönség nagy részét még ezzel sem bírta érdekelni e különös világ. Valóban, az előadásban kitűnt egy zavaró vonás, mely olvasva kevésbé háborít. Ez az, hogy a szövegben háromféle értelem cikázik össze-vissza. Chantecler kakas, mert hiszen annak a masque-ját viseli, a szerint kell beszélnie, ahhoz illőn kell járnia eszének ; máshol mozdulataiban, érzelmeiben ember, hiszen a szerep játszója is az s az egész emberek nyelvén és gondolkozásával szól a közönséghez ; s e sajátságos vegyületen felül Chantecler symbolum is, mi kivált a darab közepétől fogva mindinkább előtérbe lép. Ez a zűrzavar elkerülhetlen, mert a dolog természetében rejlik ; olvasva természetesen kevésbé zavar, de a színpadon kirívó. Ez hozta bizonytalanságba a közönséget, mely nem igen bírta e három szálát összefogni.

Érdekesebb volt Reinhardt társulatának vendégszereplése a Vígszínházban. Reinhardt már jó nevet, sőt mondhatni iskolát szerzett magának Budapesten, mely mintha már kezdené magát túlélni is. Mindkettő érthető. Reinhardtot Budapesten a nagy olasz

színészek, Rossi, Salvini, Zacconi, Novelli előzték meg, útra összeszedett-vedett truppjaikkal. Ő utánuk a berlini társulat, mely egytől-egyig kiváló színészekből állott, főképp pedig egyszerű, természetes játékok az ujdonság ingerével kápráztatta el a közönséget. Ez új modorból azonban játék és rendezés terén sokat eltanultak tőlük, főképp a Vígszínház néhány színésze; Reinhardt pedig, míg legkitűnőbb színészei elszéledve, szétterjesztik modorát az összes német színpadokon, egyre kevesebb kiváló erővel érkezik hozzánk. Igaz, hogy az ő kitűnő alakító művészete mellett most is ott ragyogott Sorma Ágnes nemes és bájos átgondoltsága s a fiatal Moissi meglepően biztos, egyöntetű alakítása, de a többiek, bár egytől-egyig jól végezték dolgukat, a reinhardti modor lelkiismeretes hivatalnokainak látszanak, a kik fölött folyvást ott suhog az ő rendezői korbácsa.

Pedig, úgy tetszik, Reinhardt túlságba viszi elveit, modorát, úgy, hogy mint a magasra tornyosuló hullám, átbukik magán. Mintha a színpad s az előadás volna minden, a darabban szinte csak eszközt látnak a színpadi ábrázolás egy-egy scálájának bemutatására. Ezen az úton túlságba viszik önnön modorukat, túlhajtják magát a realitást, mely kiindulópontjuk volt s tulsáukkal megrontják, eldurvítják a hangulatot, melynek kifejezése lenne céljuk. Kezükben a vígjáték szinte bohóc-komédiává süllyedt. Rivoire *Jó Dagobert királyát* zenétlen operette gyanánt fogták föl, elsikkasztva belőle a mesészerű regényes vonásokat, Wassmann és Biensfeldt tutyi-mutyi vénei nem átaláltak a clownok fintoraival és hangsúlyával élni, pedig Párisban ezt elegáns udvari vígjátéknak adják, s ez felel meg az író műgondjának, a versek csínjának, az ízléssel kigondolt helyzeteknek. Hasonló túlzásba estek más irányban Hebbel *Judithjánál*. Itt főként a korhű kiállításra, a masqueok és a ruházat találó voltára, a keletien nyugodt és kezdetlegesen szögletes gestusokra ügyeltek, szóval a bibliára, a képekre, az összes külsőségekre; pedig Hebbel sohasem törekedett ilyesmire, hanem, mint itt is világos és mint maga is mondja egy, a hagyatékában talált följegyzésben, a két nem között fennálló ősi pört akarta rajzolni, a különbséget a valóságos cselekvés és a pusztá magát-ösztokelés között.

Éppen ez a cél nem hagyja megrövidíteni az V. felvonásban Judith nagy jelenetét Holofernes hálókamrája előtt, honnan kitámolyogva, magát gyalázva s dühösítve szedi össze erejét a férfi meggyilkolására, ki nőiségét meghódította s le is gázolta. A darab hibája, hogy ez csak szavakban nyilatkozik és pedig

hosszadalmasan egy izgatott fordulóponton; a színészek hibája, hogy sehogysem tudták kiemelni. A helyett egy népjelenet magaslott ki a darabból, mely kevésbé tartozik az egészhez; ennek rendezése, összejátéka, hatása ritkítja párját; igaz, hogy a megszólaló néma Dánielt Reinhardt játszotta.

Hasonlóképp túlzás rontotta meg a *Téli regé* előadását és pedig kettős túlság: a népjeleneteket nagyon is bohócósan adták, mintha Shakespeare nem csupán Autolycusra szabta volna a bohóc ruháját, hanem abba bujtatott volna valamennyi közrendű szereplőt; a darab törzsét pedig igen is tragikusan vették, a mi nem kisebb tévedés. A két fél így szinte elszakad egymástól. E darab Shakespeare utolsó művei közé tartozik, midőn a gondtalan élet és az öregség küszöbén lehiggad, talán egy kissé ki is fárad kedélyvilága s már csak a maga gyönyörűségére veszi elő régi terveit, a nagy tragœdiák szörnyű indulatait mindent megértő mosolylyal téve jóvá. Több magyarázója szépen fejtegeti, mint lépnek a vígjátékok és tragœdiák helyébe a kettőt összeolvasztó mesék, a pihenő képzelet e játéka. Prospero egy megnyugodott s szerencsésebb Lear; Imogén egy boldogabb Desdemona. A *Téli regében* is Othello kínja szaggatja Leontes szívét, de Hermione halála itt csak elrejtőzés s a darab végén minden jóra fordul. Shakespeare a darab eseményeiben, minő például a Perdita kitétele, Florizel szerelme, elemeinek vegyülésében s hangulatában, ép úgy megtartotta elejétől végig a meseszerűséget, mint a részletekben, midőn hajót járat Csehországba (a mi különben forrásában, Greene *Pundostojában* is így van), összekeveri a delphii jósdát, Julio Romanot s a puritánok emlegetését (IV. 2.). Kayssler azonban Othellohoz illő színeket kevert e hirtelen fogant gyanúba s ezzel letörülte a mese hamvát. E szörnyű indulat ily kevés okra s ilyen hirtelen támadva csaknem érthetetlen.

A rendezés is sokat vétett; megtartottak oly könnyen mellőzhető részletet, minő Polyxenes átöltözése, midőn a juhász házához indul, a mi a következő jelenetben úgy is kiderül, mikor áruháját leveti; de elhagyták a juhászok átkelését Siciliába Antolycos vezetése mellett, pedig általuk derül ki Perdita származása, a mi ez előadásban egészen elmaradt. Reinhardt csak azt adta elő a darabból, a miben rendezői fortélyja kedvét találta; az íróval és a darabbal keveset gondolt.

Itt jártuknak legjobb emléke Ibsen *Kisérteteinek* kitünő előadása volt. Itt vannak ők igazán elemőkben, a modern élet

és polgári környezet feltűntetésében; ez főtárgyuk a jelenkor kiválóbb német színműveinek is, melyek előadása közben forrt ki e színészek egyénisége és stylusa. Ez az est valóban emlékezetes marad a hozzáértők előtt. Ugyanazon eszközökkel dolgoztak a színpadon, mint Ibsen az irodalomban: keresetlen egyszerűséggel, sokat mondó szűkszavúsággal s az igénytelen részletekből az élet complexitása szövődött. Igaz, hogy ide kevés szereplő kell, de csupa elsőrangú. Alvingnét Sorma Ágnes adta; már megjelenésével s legelső mozdulataival meg tudta ismertetni velünk ez alak egyéniségét. Az ő érdeme, hogy a darabból most kiért a feleség és anya tragœdiája is, s a szomorú tanulság, hogy az élet közönyösen veszi az áldozatokat, azzal nem lehet megváltani senkit, sőt többnyire mind a ketten csak kárát vallják, a ki hozza s a kiért hozzák. Reinhardt kitűnő volt Engstrand szerepében; pompásan éreztette az alkalmazkodni tudó ravasz hasonlóságot a egyszerű pappal szemben, a ki eleinte Alvingnét is kárhóztatja, s utóbb, összezavarodván, Engstrandot is nagyra tartja. Legkitűnőbb Moissi volt, a ki Oswaldot adta. Fiatalos, szinte vézna alakja mintha éppen e szerepre termett volna; ez is előnye volt a meglett, vállas színészekkel szemben. Idegein, mozgásán, arcza vonásain a terhelt és beteg ember petyhüdtsége sáppadozott, a mellett első kitörése a pappal szemben oly viharos volt, oly kifárasztó, mint a kit az epilepsia kerülget. Pompásan éreztette a betegségét rejtegető fiatalember gyöngéd melancholiáját, a nagybetegek szomorú gyermekességét, melyen ott ül a félelem s az élet után való sóvárgás. Mindennek azonban lelki oldalát rajzolta, s nem nyújtott kórházi tanulmányokat az író lélekrajza helyett. Utolsó nagy jelenete sem irtózat és borzongás keltésére volt szánva, hanem a szeretet és szánalom érzését illette meg. Az egész előadásnak érdeme, hogy utána az embernek nem a színészekről volt kedve beszélni, hanem Ibsenről és a darabról. Mert Ibsent adták, nem magukat.

ÉRTESÍTŐ.

A Költők és Írók újabb két kötete.

Költők és írók. Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti Ferenczi Zoltán. — *Mikszáth Kálmán.* Irta Várdai Béla. Budapest, Franklin-Társulat, 1810. 4-r. 190 l. — *Kisfaludy Sándor.* Irta Császár Elemér. 4-r. 167 l.

A Kisfaludy-Társaság kiadásában megindult életrajzi vállalatból újabban két kötet jutott a közönség kezébe: *Mikszáth Kálmán* és *Kisfaludy Sándor* életrajza. A mily különbség van a két író kora, működése és hatása között, épen olyan különbség van életíróik felfogásában és tárgyalásmódjában.

Élő író életét rajzolni sok tapintatot és ízlést kíván, mert bármily nevezetes életrajzi adatot is kénytelenek vagyunk nem egyszer elhagyni, ha attól kell tartanunk, hogy elmondása egy vagy más okból az élő írónak kényelmetlen. Ámde az életrajzíró hőse fejlődését s jellemének kialakulását akarván tanulmányozni s olvasóinak bemutatni, ritkán lehet el az életadatok pontosabb ismerete nélkül, ha szinte felhasználásukban a teljes discretio kötelezi is. Csakhogy más szempont alá esik az oly élő író, a ki már többé-kevésbé a múlté, mint az olyan, a ki még — mint Mikszáth — munkaerejének javában van. Annak egész pályáját rajzolhatja az író, míg ennek csak fejlődése fokozatait állapíthatja meg.

Ily felfogásból indul ki Várdai Béla Mikszáth Kálmánról írott művében, maga megszabván a bevezetésben azt a határt, a meddig az életrajzi adatok elmondásában haladni megengedhetőnek tartja. «Élő jelesnek múltjából — írja — senkinek sincs joga többet vinni a nyilvánosság elé, mint a mit életéből műveiben ő maga elmond, vagy a mi ez életből a nyilvánosság előtt folyt le.» Így természetesen nem is vállalkozhatik arra, hogy hőstét teljes képből állítsa elé; meg kell elégednie írói jelleme kialakulásának magyarázatával. E tekintetben Várdai Béla helyesen oldja meg feladatát. Mikszáth műveiből aprólékos gonddal s rátermett érzékkel válogatja ki azon elszórt adatokat, a melyek

fejlődésének irányát kijelölik s írói tehetségének fokozatos kialakulását megértetik. Várdai Béla műve nem is életrajz a szónak elfogadott értelmében. Ilyet nem is akart írni. Különben is úgy hiszi, hogy a külső adatokból nem is lehet valamely íróművész teljes képét megrajzolni. Nem akarunk e felfogással szembe szállni; bizonyos pontig igazsága van; de — úgy tetszik — az életrajzíró feladatát a kelleténél korlátozottabbnak látja. Ha megelégednénk azzal a magyarázattal, hogy «lett valahogy; lett a földanyától»: akkor a művész belső világának földerítését meg sem kísérthetnők. Megengedjük, hogy az életíró, még a legkitünőbb is, csak próbálja az alkotó szellem csodás erejét megvilágítani; de ez a próba mégis elengedhetetlen, ha azt akarjuk, hogy az életrajz maga is művészi termék hatását tegye.

Ismételjük, hogy Várdai Béla a jelen esetben elfogadható szempontból indul ki s Mikszáth írói fejlődésének lényeges sajátosságait fokozatos egymásutánban egészen a művészi magaslatig helyes érzékkel kíséri. Szinte azt mondhatnók, hogy krónikás egymásutánban halad, évről-évre figyelemmel van hősének újabb és újabb műveire, de azért akárhányszor finom distinctióval rámutat az ifjúkori rajzok vagy novellák azon alakjaira, a melyek a későbbi művészt a maga egész gazdagságában feltűntetik, de vázlatban már az ifjú író képzeletében megfogantak. Látszik, hogy Várdai Béla behatóan átvizsgálta Mikszáth írói pályájának egészen eddig elének táruló képét, mielőtt munkája megírásához fogott; csak épen előadásában ragaszkodott az időrendi egymásutánhoz szigorúbban, mint a művészeibb életrajzok általánosan elfogadott kidolgozásmódja kívánta volna.

A könyv első öt fejezete a való életnek hősére tett hatását eleven megfigyeléssel magyarázza, a továbbiakban pedig az írói művészet folytonos fejlődésének képét igyekszik feltűntetni, nem feledkezvén meg ezután sem a környezet hatásáról; de mégis inkább a költő jellemének oly vonásait emeli ki, a melyek könnyen megértetik velünk Mikszáth népszerűségét s írói kiválóságát. A életíró jelzett tárgyalásmódja hozza magával, hogy Mikszáth jellemző sajátosságainak rajzában kénytelen ismételni; holott ha — mint műve eredeti szerkezete megengedte volna — a fejlődés fordulópontjai közé eső művekről egy-egy képbe tömöríti a lényeges vonásokat, szembetűnőbben kidomborítja hősének folyvást fejlődő művészi jellemét. Viszont az is igaz, hogy az ismétlések nem fárasztók. Várdai át van hatva hőse művészetének melegségétől, de azért ép oly kevésse elfogult magasztalója,

mint élesebb kritikusa. Ha egyet-mást hibáztat is: oly jó érzékel teszi, hogy Mikszáth egyetlen olvasójának sem sértheti műízlését. Azt, a mi Mikszáth írói nagyságát alkotja, hogy mindig a való élet alapján áll s az így kigondolt alakjaiba vegyít mesterileg eszményi vonásokat, olyanformán mint Arany János, többször és nyomatékosan kiemeli. Még csak ez alakok jellemrajzának elemzése a magyar ember sajátosságainak szempontjából lett volna nagyon kívánatos. A lélektani kapcsolatok művészi igazságát vagy fogyatkozásait is kevésbé vizsgálja; a szerkezet szabatoságát vagy esetleges hibáit különösen Mikszáth nagyobb terjedelmű munkáiban nem eléggé veszi figyelembe; azonban ne feledjük, hogy Várdai műve az első komolyabb kísérlet Mikszáth működésének méltánylatára nézve. S ezért némileg kárpótól azzal, hogy a művész színeinek festőiségét, előadásának annyira jellemző derült humorát, idylli bájait, azt a megmagyarázhatatlan kedves üdeséget, vidám szeszélyt, a melylyel Mikszáth a magyar jellem egyik legnagyobb festője irodalmunkban, számos helyen találóan fejtegeti. Ide járul hangulatainak gazdag változatossága s művészi vegyítése, a mely Mikszáth stíljét annyira jellemzi, s a melyhez fogható, Petőfit kivéve, alig van irodalmunkban. Aztán Mikszáth költői nyelve a magyar lélek legeredetibb forrásaiból táplálkozik; kevésbbé festői, noha a természeti jelenségeket sokszor néhány szóval egészen megeleveníti s a maga változatos hangulatát önti el rajtuk; de mégis inkább a fordulatosságban, a rövides erőben, az axiómához közel járó vagy azzal egyenrangú sententiosus mondataiban, jellemzetes kifejezéseiben, a melyek a magyar rhythmus lüktetésével hatnak, nyilatkozik művészi szépsége. Szerettük volna, ha Várdai kissé részletesebben vizsgálja Mikszáth költészetének ezt a nagyon fontos sajátosságát; tesz ugyan itt-ott reá néhány megjegyzést, de ez nem elégséges. A végszóban röviden összefoglalja vizsgálódásainak eredményét s összehasonlítja Mikszáthot előzőivel s kortársaival. Ez összehasonlítás nagyjából helyes ugyan de nem mondhatnók, hogy szó nem fér hozzá, kivált azon részéhez, a melyben Eötvössel és Keménynyel néhány sorban végez. Azonban abban igaza van, hogy a Mikszáth szelleme legrokonabb Petőfiével.

Várdai könyvét minden fogyatkozása mellett is bizonyára élvezettel olvassa mindenki, a ki Mikszáth elbeszélő művészete iránt érdeklődik. Kár, hogy nyelve egy pár helyen nehézkes vagy mesterkélt (28., 42., 101., l.), s némely idegen szókhöz (originalis, legendaris, concipial, analitikus, stb.) ok nélkül ragaszkodik.

Császár Elemér műve, az előbbivel ellentétben, valódi életrajz, még pedig a javából. Írója nagyon sokat haladt Verseggy életrajzának kiadása óta. Míg abban nem igen értett az életrajz lényegesebb sajátosságainak tömörítéséhez, ebben határozott jeleket adja ez irányú tehetségének. Nem mondjuk, hogy már a művészi magaslatnál tart; de már e művében is jól érti a fontosabb adatok közül azok kiemelését, a melyek hőse jellemét világosabban megértetik. A kiszabott tér sem engedte, hogy részletező legyen; de mégis hajlandók vagyunk az író fejlett műérzékének tulajdonítani, hogy oly rövides szabatossággal beszéli el Kisfaludy Sándor életét. Mindössze két helyen mutatkozik kissé aprólékosnak, de ott is menthető. Ilyen kisebb terjedelmű munkában mintha részletesebb volna a költő családjának története a kelletténél; elismerjük azonban, hogy erre éppen Kisfaludy Sándornál, a ki egész életével, költészetével, vezérgondolataival a régi nemesi felfogásban gyökerezik, volt oka az írónak. De Medina férje mesteri balletjének jellemzését minden kár nélkül elhagyhatta volna.

Császár élvezetes és tanulságos műve a vállalat sikerültebb kötetei közé tartozik. Írója beható s részletes tanulmányának csak összefoglaló eredményét adja. Siet az elbeszélésben s ritkán állapodik meg huzamosabban hőse életének fordulópontjainál is, a mi a mű egyik fő érdeme. Császár nagy szeretettel kíséri Kisfaludy Sándor fejlődését gyermekkorától kezdve késő öregségéig, mindenütt meglátja a jellemalakító hatásokat s a költői tehetség nyilvánulását, a melyet érdeme szerint igyekszik méltányolni, bár e tekintetben talán kissé szűkszavú is. Különösen fő művét valamivel részletesebben is tárgyalhatta s ennek kapcsán a költő képzelet- s érzésvilágát főbb vonásaiban elemezhetette volna, ki-mutatva helyét a magyar szerelmi lyra történetében. Előzőivel ugyan röviden összehasonlítja, de már például a szintén akkor élt Csokonaival csak külsőleg veti össze, holott itt a részletesebb párhuzamot is helyénvalónak találnók, a mely sok tanulsággal szolgálhatna a két költő érzelmi hevének s képzelete hullámozásának feltüntetésére. Még Kisfaludy versformáinak magyarosságát sem ártott volna nyomósabban kiemelni. De a mit Kisfaludy sugalmazó műzsájáról mond, úgy véljük, igazán helyes.

A nyelvújítás elleni küzdelemben való felfogását hősenek inkább csak jelzi az író, semmint tárgyalja. A mit e tekintetben Kisfaludy Sándorról mond, nagyrészt igaz, csak Kazinczy pályájának fontosságát nem látszik alapjában méltányolni s az egyéni és írói működése közti lélektani kapcsolatot megértetni. Nem akarja

eldönteni Kazinczynak a Kisfaludy Sándorról írt bírálata szülő-okát s hajlandó oly színben mutatni be, mintha az Kazinczy féltett tekintélyének következménye volna. Eszünk ágában sincs a széphalmi vezér emberi és írói fogatkozásait mentegetni; de az kétségtelen, hogy a szóban levő bírálatból nem lehet következtetni, mintha Kazinczy Kisfaludy Sándor költői tehetségét nem méltányolná, csak annyit, hogy míg a *Himfy Szerelmeinek* egy részét magasztalja, más részét ócsárolja. S ha ekkori leveleiben Kazinczy Kisfaludy Sándor költői nagyságát elismeri, mind ezt a bírálattal összevetve, bajos ezért kétszínűséggel vádolni. Ha e hiba Kazinczyt is megejti néha-néha, ennek rendesen mélyebb lélektani magyarázata van, semhogy egy odavetett mondattal igazolható volna.

A mit Császár Kisfaludy «ex professo» költői voltáról Arany Jánossal összehasonlítva mond, homályosnak találjuk. Hogy Kisfaludy Sándor nem lett volna ily értelemben költő, maga sem állítja; mert midőn a «tudós, literator» elnevezés ellen magára nézve tiltakozik, egészen más fogalomkörben mozog, mint a mit életírója magyaráz. Nem vonjuk kétségbe Császár adatát, a mely szerint Kisfaludy Sándor és Ercsey megbízatását felhossa az Akadémia munkásságának rögtöni megindítását illetőleg, de nem értjük; hiszen 1828 tavaszán még a királyi megerősítés is hiányzott s jó sokáig kellett reá várni. Kisfaludy Sándor politikai nézeteinek magyarázatában pedig, úgy látszik, többet bizonyít a kelleténél. A «rendkívüli tisztánlátásban», a melyet Kisfaludy Sándor erényeül mond, nagyon sokan osztoznak vele; hogy pedig a kor követelményeit figyelembe vette volna, maga Császár czáfolja meg.

Ez észrevételekkel épen nem szándékunk Császár művét gáncsolni. Ismételjük, hogy e könyv igen gondos tanulmány eredménye, Kisfaludy Sándornak sikerült életrajza, a melynek kellő irodalmi értéke tagadhatatlan. Császár ügyesen csoportosítja adatait s tanulságait jellemzőleg vonja le. Mindenütt érdekesen rajzol s néha jellemzetesebb színeket is használ, különösen hőse ifjúságának s katonai élményeinek elbeszélésében. Aesthetikai nézeteivel egyetértünk, s a mit Kisfaludy Sándor regéiről, drámáiról, hattyúdalaról ír, abban mindent megmond, a mit e művek értéke igazol. E mellett Császár gondos stilista; előadása egyaránt távol van a tudákos laposságtól s a tárczaszerű felszínességtől, valóban a művelt közönségnek szól, a melynek első sorban ír. Nyelve könnyed, kifejező s jó magyar. De néhány szépséghibáját épen ezért bajos elhallgatni. Példának okáért a

létére kapcsolatát több helyen elvéti (38., 94., 160. l.); mi ezt a nép nyelve s legkiválóbb prózaíróink használata szerint is ellentétes értelemben vesszük, nem mint Császár, megengedés sőt következtetés értelmében (mint ha így volna: «Vagyonos agglégény *létére* sem volt mások Maecenása», stb.). A *grófasszony* nem hibás, de kissé furcsán hangzó összetétel és szükségtelen. Aztán az ilyen szórend: sok kárt nem tettek (61. l.), e helyett *nem sok kárt* tettek, világosan hiba; vagy ez: Ferencz azonban nem olvasta nagy örömmel (120. l.), e helyett *nem nagy örömmel* olvasta, stb. Az efféle hibák egyetlen tollvonással eltávolíthatók a műből.

vj.

Két új könyv Pascalról.

1. Fortunat Strowski: *Pascal et son temps*. Paris, Plon-Nourrit. 3 vols. (Ouvrage couronné par l'Académie Française, Grand prix Gobert).
2. Medveczky Frigyes: *Tanulmányok Pascalról*. Budapest, 1910. Akad.

I.

Brunetiere Ferdinánd szelleme megtermékenyítette a Pascal-irodalmat. Ő maga több ízben megragadta az alkalmat, hogy Port-Royal legfőbb büszkeségéről szólhasson, hiszen az ő lelkét is heves erővel szállta meg az az istent-kereső nyugtalanság, mely Pascal szívében forrongott. Rokónának érezte ezt a szerencsétlen, nagy szívű embert, s tanítványaiban, kiket az École normale kathedráján a maga képére és hasonlatosságára nevelt, sohasem szünt meg a Pascal iránt való érdeklődést éleszteni. A mit ő meg nem írhatott, megírták helyette ezek a fiatal emberek, mikor a maguk szárnyára keltek. Az elvetett mag az utolsó tíz-tizenöt év alatt bőséges terméssel kelt ki.

Brunetiere szelleme keltette életre Michaut Gusztáv gyönyörű és tudós *Pensées*-kiadását, melyben a philologiai akribéia először próbálta ki fegyvereit Pascalnak egyik művén és pedig kiváló sikerrel; neki köszönhető Giraud Victor rengeteg ismerettel összeállított könyve, melyben egy, a fribourgi egyetlen elmondott cursushoz írt jegyzeteit adta a nagyközönség kezébe. Erről mondta Boutroux, maga is egy kiváló Pascal-életrajz szerzője, ezeket az emlékezetes szavakat az *Académie des sciences morales* egyik ülésén: «Ez a könyv szinte nélkülözhetetlen útmutatója lesz mindenkinek, a ki Pascallal akar foglalkozni.»

És végül — nem beszélve a számtalan kisebb-nagyobb czikkről — ő volt a megindítója és buzdítója Strowski kutatásainak, melyeknek eredménye ez az előttem fekvő derék munka.

Soha oly intensive és oly számosan egyszerre még nem foglalkoztak Franciaországban Pascallal, mint napjainkban. És ennek az oka nem csupán Brunetièreren keresendő, noha neki is nagy része van ebben a mozgalomban, de a Pascal-könyvek és czikkek írói nem mindnyájan az ő tanítványainak a sorából kerülnek ki. A mai emberek nagy tömege közeli rokonságban érzi magát Pascallal. A tudomány csodálatos föllendülése nem növelte az emberekben a szív mélyén lakozó boldogságot, sőt apasztotta és helyébe a morális elfásultságot ültette. Az érzelem azonban hangosan követeli jogait s mindig több-több lesz azon emberek száma, a kiknek lelkében újra éled az a híres Pascali gondolat: «A külső dolgok tudománya nem vigasztal meg engem morális tudatlanságomért a lelki levertség napjaiban, de az erkölcsi ismeret mindig megvigasztal a külső dolgokban való tudatlanságomért.» * E gondolat nyomán járó intuitív tudás szükségérzete és a hitnek a tudás fölé emelése jár, s korunk gondolkodását ezek irányítják. Ezek terelik az embereket Bergson intuitív filozófiája felé és ezek keltenek Pascal iránt is mély érdeklődést, sőt teljesen actualissá teszik őt.

És Pascal erre az érdeklődésre nem érdemtelen. Az emberiségnek egyik legnagyobb szelleme ő, a kinek töredékes munkái nem foglalnak ugyan a legelső sorban helyet, de geniejénél nagyobb alig akad. Az eredmény nem hű tükrözője lángelméjének, hiszen csaknem folytonos betegségben megért harminczkilencz esztendeje igen kevés idő volt magához minden tekintetben méltó alkotások létrehozására.

Halála után is késett a teljes megértés. Az olyan bonyolult lelket, a milyen Pascal, igen nehéz dolog megérteni. A vele foglalkozók rendesen csak egyik vagy másik oldalát látták meg: a tudóst, a hitvédőt vagy a bölcsészt. Néha meg éppen a felekezetieskedés torzította el nemes vonásait. Sokkal inkább a töredékes alkotásokat vizsgálták Pascal lelke helyett, a mire nézve ezek nem szolgálhatnak teljes és kizárólagos forrásul.

Ezt a nagy hiányt pótolta most Strowski, a bordeaux-i egyetem tanára. Feladatául a XVII. század vallásos érzelmei

* *Pensées*, (Brunschvicg kiadása) 67. szám alatt.

történetének megírását választván, a bevezető rész (Salesi sz. Ferencz) után műve három kötetét Pascalnak és korának szentelte. Ezekből csak a második és a harmadik foglal kozik Pascal személyével, az első ehhez mintegy a háttérret rajzolja meg.

Ritkán vehetünk kezünkbe ennél kiválóbb művet. A szerkesztés helyes arányai, az előadás nyugodt és mégis élénk szépsége, a tények bámulatos ismerete, a chronologiai, philologiai, stb. segédeszközök teljes ismerete és a mélységes lelki megértés a legszebb és legjobb Pascal-könyvek közé emelik Strowski munkáját. Ő nemcsak a tudományos művek elemzését vagy a *Provinciales* és a *Pensées* irodalmi tárgyalását választotta föladatának, hanem Pascal lelki fejlődését akarta megírni. És ez a pszichologiai rajz teljesen kielégíthet mindenkit. Bemutatja ezt a csodálatos lelket, a melyben egyesült az askéta és a világot élvező úriember (honnête homme), a tudós és a tudományt megvető hívő rajongása. Strowski nem kerüli meg a nehézségeket, hanem mindent megmagyaráz. Teszi mindezt oly sikerrel, hogy könyve lapjain életre támad Pascal.

Talán a valóság nem egészen ilyen volt, de a Strowski Pascalja engem teljesen kielégít, mert Pascal minden sorát megértem általa, s a tudománynak nem lehet más célja, mint valami olyan magyarázat keresése, a melylyel mindent megértethet. A bolygókat bizonyára nem a gravitatio hypothetikus ténye készíti a pályájukon való megszabott mozgásra, de nekem teljesen úgy látszik, mintha ez volna mozgásuk oka és a míg ez a magyarázat kielégít, igaznak vallom, s nem jut eszembe, hogy helyette másat keressek. Így vagyok a Strowski Pascaljával. Minden író életrajzának ilyenfélének kellene lenni. A művek aesthetikai értékelése oly subjectiv értékelés, hogy ez bátran szűk térre volna szorítható és helyébe az író küzködő, fejlődő lelkének rajzára vagyunk kíváncsiak. Ha ez a kulcs, mint a gravitatio elve, a kezemben van, a többit magam is el tudom végezni, sőt a további munkában így gyönyörűségem telik, mert nem kapok kész értékeléseket, tehát kénytelen leszek önmunkámmal hozzájuk jutni.

Mikor a Strowskiéhoz hasonló gyönyörű és okos munka kerül kezembe Brunetiére valamelyik tanítványától, mindig meghajlom a nemes kritikus szelleme előtt. Ilyenkor érzem, mily nagy lelke volt ennek az embernek, hogy halála után is ilyen műveket tud inspirálni. Óriási fáradozás kellett ily tudós gárda megteremtésére.

A Strowski könyve felér egy morális jócselekedettel, melyre alkotója büszke lehet. Gazdag tartalmáról szinte lehetetlenség röviden számot adni. Tárgyalásának menetét mégis megkísértem feltüntetni.

* * *

Franciaországban a reformatióval szemben a catholicismus jutott diadalra, de győzelmét megdöntéssel fenyegették a XVI. századi humanisták utódai: a neo-stoikusok és a szabadgondolkozók.

Az olasz renaissance sokkal jobban kedvelte az örömet, semhogy a stoicismust föltámasztotta volna. Ezt a német reformatio keltette életre, onnan jutott a reformatióval rokonszenvezők közé Franciaországba. A stoa legtöbb követőjét mégsem a vallás vonzotta ehhez a morálhoz. Az ó-kor ismerői voltak ezek, kik koruknak a római respublica végnapjaihoz és a császárok uralmának borzalmaihoz való hasonlósága miatt Cato és Brutus, Seneca és Thraseas moráljában keresték az áhított lelki nyugalmat. Fejük, ki a stoicismust korához alkalmazta: Montaigne. Az ő *Essais*jének 1580-i kiadása teljesen stoikus tanítást hirdet, míg később csakugyan vonzódott az epikureismus felé. Itt a közönséges felfogással sokszor szembe száll Strowski, mire sikeresen fegyverezte föl magát régebbi derék Montaigne-biographiájával és Montaigne-kiadásával.

Montaigne *Essais*je nyolcz évi önmegfigyelés eredménye (1570—1578), de nem pusztán a maga rajzolása volt a célja. Azért a «jóleső nyugalomért» dolgozott, a melynek birtokában a bajok nem rendítenek meg. A metaphysika nem kenyere, csak a morális meggyőződés. «C'est son métier et son ouvrage», akárcsak Senecaé és Epicteté. Komoly nyugalmat teremt maga körül; stoikus légkörben él. Kedves könyvei Seneca és Plutarchos az Amyot fordításában. Strowski lépésről-lépésre gyönyörűen bebizonyítja, hogy Montaigne morálja stoikus volt, mit a skepsis hozott mozgásba. De ez a stoicismus egyéni tapasztalatokra, az életre és nem csupán a könyvekre épült, s nem volt tudomány módjára rendszeres formában tanítható. «Ce n'est pas ici ma doctrine, — írja — c'est mon étude; ce n'est pas la leçon d'autrui, c'est la mienne». Ő teremtette meg a stoicismus modern formáját, mely a régiből csak az ethikai principiumokat tartotta meg. A dolgok örökös változása az ismeret dolgában stoikussá tette. «En cette incertitude et perplexité — mondja Montaigne, — que nous apporte l'impuissance de voir et de choisir ce qui est la plus commode, le plus sûr, quand autre considération ne

nous y conduirait, est, à mon avis, de se rejeter au parti où il y a le plus d'honnêteté et de justice». Mintha csak azt mondaná: A kételkedés közepett legyél stoikus.

Míg Montaigne a maga gyönyörűségére ír, addig a híres Justus Lipsius 1592-től a louvaini egyetemen ex cathedra tanítja a régi stoa egész rendszerét, azonban ő is — mint előzői — keresztényesíti a stoicismust.

Még tovább vitte ezt az irányt Du Vair, ki azt hitte, hogy a Liga szomorú napjaiban elvész Franciaország, s hazája balsorsa sodorta a stoicismusba, de óvakodik a stoa lejtőjétől: a fatalismustól és a pantheismustól. Nála a stoicismus nem emel templomot a templommal szemben: kicsiny kápolna ez, mely a székesegyházhoz van építve. A torony keresztje védi és jelzi ezt is.

Mikor IV. Henrik békét teremtett, akkor sem szűnt meg ez a mozgalom, hanem elhagyta Uticai Cato házát és Marcus Aurelius palotájába költözött.

Justus Lipsius, a professor, nem volt nagyon kedvelt olvasmány, de Du Vairt szelvében olvasták még a XVII. század első felében. Amaz a tudományos emberekre, ez a műveltek széles körére hatott.

1640 körül a legnagyobb prózaíró: Balzac, a legnagyobb gondolkodó: Descartes, a legnagyobb költő: Corneille — stoikus szellemmel vannak eltelve. Nem nagy hódítás ez?

Ez irány mellett fontos szerepet játszottak még a szabadgondolkozók.* A zűrzavaros időkben felnőtt ifjúság az élvezetekben kereste a boldogságot, s jó talaja volt az atheismusnak. De ez az istentelenség véletlen műve, tudatlanság eredménye, nem meggyőződésen alapul, mint a XVIII. században. Léhaság az egész.

Az egyház lassankint kezdett a tudományokkal megbarátkozni s a különféle congregatiók, kiváltképen pedig a jezsuiták és a jansenisták (Port-Royal), intensív vallásos érzést teremtettek. Ez azután a tudomány és a vallás között egy tartós modus vivendi létrehozására vezetett. Ennek a megteremtésében az oroslánrész Pascalt illeti meg.

Pascal Blaise (1623—1662) egy gazdag auvergne-i család egyetlen fiúgyermeke volt. Anyját már három éves korában elvesztette. Alighanem atyjától örökölte parancsoló, ellenmondást nem tűrő természetét, élénk, fogékony elméjét és a komor gondolatok kedvelését. Nővéreitől pedig asszonyos idegesség és el-

* «Libertins»

ragadó kedvesség ragadt rá. Úgy látszik, hogy már gyerekkora óta beteg. Atyja a maga módján otthon neveli deductiv módszer szerint. Önálló gondolkodásra szoktatta, a mi erősítette önbizalmát. A fiú nem annyira tanulta, a mit tudott, inkább rájött. Blaise és Jaqueline, mint csodagyerekek, Richelieunek is föltűnnek.

Később a Mersenne tudós körébe volt járatos, s Galileihez szegődik és némileg Gassendihez. Ez utóbbit nem az atomok kedvelése, inkább a Descartes res extensaja iránti bizalmatlanság választotta vele. Descartes iskolájáról azt tartotta, hogy inkább «construálni», mint megfigyelni szereti a valóságot.

Pascal tudományos műveinek megítélésében Strowski a legjobb kalauzt, Duhem-t követi. Helyesen emeli ki, hogy a feltalálás az ő tudományos célja. Nem merült el az elméletben, gyakorlati célok, érdekek vezették. Módszere felöleli Descartes-ot és Bacon-t: az igazság két forrása szerinte az idea evidentiája és a tény evidentiája, útja a matematikai deductio és a kísérlet. Bámulatos lelkiismeretességgel végzi kísérleteit. Sohasem téveszti össze a helyesnek vélt hypothesis-t a tudományos igazsággal. Folyton egy döntő értékű kísérletre (experimentum crucis—Bacon) vár. Ovatos, módszeres eljárása a mai physika módszerének mintája lehet.

Első megtérésének atyja betegsége volt közvetlen oka 1646 januárjában. De ez nem vontja el a tudományos kutatástól, csak jansenista könyvek (Jansenius, Saint-Cyran, Arnauld) olvasójává tette. E korból való egyetlen irata, levele atyja haláláról, egészen Saint-Cyran. Aztán több-kevesebb megszakítással folyton nagyobb erőt vesz rajta a vallásos hit. Rebours-val való barátsága a *Provinciales* gondolatára vezet, a mely gondolat aztán később remek formában testet ölt.

1654-ben, helyesebben 1653 decemberében nagy lelki nyugtalanság vett erőt rajta. A matematikába temetkezett, de kielégülést nem talált. A tudomány elégtelensége és betegsége rohamosan vitték a végső megtérés felé. *L'esprit géométrique* című értekezése avval az eredménnyel záródik, hogy a geometria nem ellenkezik a vallással, s módszerének hasznosítása innen már csak egy lépés. A stoikusok tanításában nem tudott megnyugodni. Montaigne kételkedése is lelke mélyéig ért, s tőle tanulta, hogy az ész nem lehet a moralitas alapjává tenni. És Montaigne mutatta meg neki a keresett alapot a keresztyén vallásban *Raimond Sebond apológiájával*.

A megtérés nehéz kálváriája 1654 november 23-án ért véget.

Ennek emléke a híres úgynevezett *Mémorial*. Ezóta a discursív logikai gondolkodás helyett az intuitio magasabb rangját hiszi, a miben kibékülnek az ellentétek. Ennek a kifejezői a *Mémorial* «Certitude. Sentiment. Joie. Paix.» szavai.

Miután Port-Royal remetái közé költözött, nem dobta el magától előbbi életének egész tartalmát, mint a többiek, például Arnauld tette. Mikor a jezsuitákkal szemben Arnauld védelmére kel a *Provinciales*al, a kegyelem kérdését ugyanúgy tanulmányozza, mint előbb a légüres térét és a folyadékok nyomását. A módszerben nem változott, csak lelkének tartalma lett más.

Utána jött volna az *Apologia*, mely ha elkészülhet, a XVII. század legszebb regénye lenne, olyanforma, mint Bourget *L'étapeja* vagy Huysmans *En routeja* és Augustinus: *Confessionese*. Első része a libertinusok, második (bizonyító) része a skeptikusokat lett volna hivatva elhallgattatni. A «logique personnelle» remek alkotása volt itt készülöben, de csak a hozzávezető út van előttünk: a kész *Apologia* helyett a *Gondolatok (Pensées)*, a könyv helyett Pascal, az ember. Ez bizonyára még többet érő kincs.

* * *

Strowski a tárgyalás folyamán a legkimerítőbb módon rámutat Pascal forrásaira. Fejlődésének egyes állomásain éles szemmel széttekint, s megállapítja a haladás okait és továbbfejlesztő tényezőit. A logikai következetességet nem túlozza Pascal élete folyásában, de ezzel még nagyobbá teszi a rajzolt út lélektani valóságosságát. Eloszlatja azt a balhitet, hogy Pascal élete utolsó éveit a túlzott vallási buzgóság töltötte be; tudós matematikus, úri ember és apologeta volt ő egyszerre. Az első megírja a cycloidról szóló értekezést, mely Leibnizot az infinitesimalis számítás fölfedezésére vezet, (tehát ez némileg Pascal műve); a másik vagyona gyarapítására föltalálja, és megalapítja az omnibus-közlekedést és megindítja 1662 márczius 18-án reggel 7 órakor; a harmadik a keresztyén hit igazának genialis védelmét forgatja eszében.

Strowski derék könyve még jobban megerősített abban a régi meggyőződésben, hogy mi érdemetlenül hanyagoltuk el a világirodalom egyik nagy íróját, Pascalt. Medveczky Frigyesnek most megjelent nagyobb terjedelmű, egész kötetnyi Pascal-tanulmánya és a *Pensées* készülő teljes szövegű fordítása talán majd feléje terelik a figyelmet, hiszen napjainkban Pascal nálunk is — actualis.

II.

Medveczky Frigyes, a philosophus, egy szép és okos könyvben négy tanulmányt adott ki Pascaltól. A mi irodalmunkban igazán ritkaságszámba megy az ilyen könyv megjelenése. A tiszta bölcsélet még nem gyakori vendég a magyar könyvpiacra. Már ezért is örömmel kell fogadnunk ezt a könyvet, a mely szép irodalmi formában akarja Pascalt hozzánk közelebb hozni. Mert Medveczky munkájának hangsúlyozandó érdeme az, hogy egyúttal irodalomtörténeti is, a mely a gondolkodó mellett nem feledkezik meg a művésztől sem. Összehasonlításai, irodalmi forrásainak megjelölései dús ismeretre vallanak, a mi különben Medveczkynél nem meglepő. Némelyek hibáztatják a sok idézetet, de én ezt nem ítélem el, mert bizonyosan azon meggyőződés folytán szaporodtak így el, hogy Pascalt legjobban maga Pascal magyarázza. Azon kevés író közül való ő, a kiknek olvasása sohasem unalmas, mert a figyelmes olvasóban minden sora képes új gondolatokat ébreszteni, még ha századszor veszi is kezébe.

Hálás és gyönyörű a tárgy, a melyet Medveczky tanulmányaiban bonczol.

Az első *Pascal philosophiai fejlődésének előzményei és első phasisai* címen írónk cartesianus és vallásos korszakának szétválasztása után gondolkodásának alapjaival foglalkozik a *Deux infinis* néven ismeretes töredékek nyomán. Ebben a részben számos finom elemzés és megjegyzés van, azonban Descartes hatása kissé túlzottnak van feltüntetve.

Igaz, van Pascal életében egy korszak, mikor gondolkodását a Descartes logikája (és nem rendszere) szabályozta. Ebből az időből való a *Discours sur les passion de l'amour*, a *Préface d'un traité du vide* és a *L'esprit géométrique*, mely utóbbi talán éppen egy descartesi logika vázlata vagy bevezetése kívánt lenni. Azonban Pascalt csak a matematikai, helyesebben geometriai módszer hajtotta Descartes felé, s mikor ez nem vezette őt a legbecsesebb igazság ismeretéhez, a morál forrásához, hátat fordított neki. Ő tovább látott a cartesianismusnál. A természete is éppen ellenkezője Descartesnak. Pascal nem passiv, szemlélődő lélek, hanem activ. A cselekvés többet ér neki a legszebb gondolatnál. Ez a tevékeny szellem sodorja az elméleti matematikától a fölfedezés, a föltalálás gyakorlati ösvényére (lásd számológépe, physikai fölfedezései). Később meg a morális cselekedet indító okait kutatva, felébred bizalmatlansága

az ész, azaz a geometriai discursiv gondolkodás iránt és a szív az intuitiv megismerés jogait hirdetve, a vallásos hit megnyugtató érzésében talál kielégülést. Ha passiv szemlélő lett volna, mint Descartes, akkor nem a hit, hanem a philosophia lesz a menedéke, de így megveti ezt, mint az úgynevezett tett emberei általában. Descartesnak a vallás, az erkölcs közömbös, Pascalnak minden: «Je trouve bon qu'on n'approfondisse pas la doctrine de Copernic; mais ceci! . . . *Il importe à toute la vie de savoir si l'âme est mortelle ou immortelle*» Továbbá: «*Notre premier devoir est de nous éclaircir sur un sujet d'où dépend toute notre conduite.*»

Descartes par excellence philosophus-elme, Pascal vallásos. Ő moralista — mint Medveczky is hangsúlyozza, — nem ismeretelmélettel bajlódó philosophus. Moráljához csinál ismeretelméletet (mint Montaigne) s nem megfordítva. A vallás mindig nagy helyet foglal el lelkében, családi hagyomány nála az iránta való érdeklődés; nem is lehet ez másképen abban a családban, melyből Pascal Jacqueline is származott és a melyben már az atya a lanyha vallásosság helyett a jansenismus intensivebb hitére «tért meg». Fokozta Pascalban az öröklött hajlamot szüntelen betegsége. Nem szeretem, ha orvosok rövidlátó pathologiai vizsgálódással avatkoznak bele irodalmi problémákba, de mégis állítom, hogy Pascal betegségének szerepe «megtérése» történetében még mindig rejtély. Ez a munka egy élesen látó psychologust vár. Az egészséges ember megelégedett, helyét leli a földön, mint Meredith regényhősei, a beteg nem tud alkalmazkodni és egy más világban keres megnyugvást; ez a hit világa. Az a Pascal, a ki azt írta, hogy «a betegség a keresztyén ember természetes állapota», s a *Prière pour demander le bon usage de maladie* szerzője, hatalmas lelki ösztökének érezhette testi szenvedéseit.

Egyes megérzései kijelentések erejével hatnak lelkére, s ez teszi Ribot* és Bergson előtt az érzelmi élet primátusának és felsőbbségének hirdetőjévé. Cselekvő lényét megragadja az értékesség gondolata és ez a *három rend* elméletében nyer kifejezést. E szerint az anyag rendje: a természet a legalsóbb rendű, melynek kifejezője a tudomány. Fölötte van a gondolat, a szellem rendje, minek megtestesülése az ember, s végül legmagasabb a kegyelem rendje, melyet a vallás tanít. Az első és második rend közvetítője az emberi értelem, a második és harmadiké a Jézus Krisztus.

* *Problèmes de psychologie affective*, Paris, 1910. Alcan.

Mindezt elhagyja Medveczky, nyilván szándékosan, de a hiány mégis érezhető.

A megtért ember mindig meg akar téríteni másokat is. Ez a lelki mozzanat tervezteté Pascallal a keresztyén hitnek egy nagyszabású «Apológiáját». Ehhez a műhöz papírra vetett jegyzetek a *Pensées*. Tehát ez nem kész és nem befejezett munka. Pascal tíz egészségesen eltöltött esztendő (les dix années de santé) kivánt terve végrehajtására. Nem érte meg felét se, de valószínű, hogy az Apologia nekünk nem volna annyit érő, mint a *Pensées*.

A *Gondolatokban* sok az ellentmondás; anyaggyűjteménynél nem is lehet ez másképen. Nem minden töredék Pascal nézetének képe; egyes dolgokat följegyzett csak azért, hogy majd az Apológiában megczáfolja. Medveczky ezt a tényt mintha nem volna hajlandó elismerni. Philosophusnak vette Pascalt, pedig ő első sorban apologeta az Augustinus fajtájából, kit a convertita heve is üz. Medveczky könyvet és kész eszméket vizsgált, holott a *Pensées* mozgó, fejlődő terv. Úgy vette kezébe Pascal Gondolatait, mint teszem fel *A tiszta ész kritikáját*. Elmékedései nagyon talpraesettek, roppant philosophiai ismeretre vallanak, de túlságosan statikai színezetük van, holott Pascalnál jobban szerettünk volna dinamikus tárgyalást.

A második fejezet Drozzal és Brunetiérrel szemben Pascal skeptikus voltát vitatja. Medveczkynek igaza van, ha skeptikusnak nevezi azt, a ki szerint az ész nem ismerhet meg mindent. Így Kantot is ide kell sorolnunk. De ő hajlandó azt skeptikusnak nevezni, a ki szerint az ész semmit sem ismer meg, tehát leghelyesebb az ítélet felfüggesztése. Pascal ilyen skeptikus nem volt, s nem volt Montaigne se.

Pascalt nem a skepsis, hanem az Istentől magára hagyott ember nyomorúsága, tehetetlensége (misère de l'homme sans Dieu) bántja. Nem a tudomány lehetetlenségét hiszi, mint az igazi skeptikusok, hanem korlátait látja. Hiszen Port-Royalban is foglalkozik tudománnyal, pedig a skeptikus ezt nem szokta tenni, az csak philosophál. Pascal szerint az ész a maga területén (geometria, physika) mindent megismer, de érzi, hogy van ennél magasabb rangú, értékesebb bizonyosság is, a hité, Ő nem Descartes, hanem az Isten kijelentett igazsága szerint akar bizonyos lenni és ezt ajánlja másoknak is.

A harmadik rész a pessimismust írja le Pascal gondolatvilágában. A Pascal pessimismusát összehasonlíttja Leopardiéval

és Schopenhauerével Hobbesé és La Rochefoucauldé mellett. Kár volt itt rá nem mutatni a már Brunetièrenél hangsúlyozott igazi okra: érzelmi pessimista Pascal, mert mint hívő keresztyén *in statu naturae lapsae* nem is lehet más, értelmi pessimista, mert az ész nem tud feleletet adni arra a kérdésre, a mi őt legjobban érdekli: mi a morál, a cselekvés principiuma?

Az utolsó rész Pascal mysticismusával foglalkozik. Ez a könyv legigazabb, legszebb fejezete. Itt van legtöbb lendület. Mintha a logikus philosophus egészen átengedte volna magát Pascal varázsának.

Medveczky egész könyve sok épületes eszmét tartalmaz. Ha az író fölmelegszik, magával tudja ragadni olvasóját. Előszava pedig bátor tett a vallásos gondolkodás érdekében, a mit csak az tud igazán méltányolni, a ki meggondolja, hogy milyen szomorú, rideg, önző, materialista gondolkodás járja minálunk. Kár, hogy a sok idézetet nem fordította magyarra; a ki a francia nyelvnek olyan mestere, mint Medveczky, annak a fordítása alig veszített volna el valamit az eredetiből. Műve így szélesebb olvasórétegre számíthatna.

Nem merítette ki Pascalnak a *Pensées*ban található gondolatvilágát, mert nem volt ez a célja; egész philosophiájának vázolására sem törekedett; a vizsgált szempontokból azonban teljesen átkutatta. Ha eredményeit, különösen a skepticismusról, nem tudom is a magamévá tenni, el kell ismernem könyve nagy érdemét, s ez: Pascal philosophusi mivoltának teljes ismerete.

Én nem annyira a tudóst, inkább a vallásos embert látom Pascalban és nem tudom feledni az *Apológiát*, ha a *Penséest* olvasom. A Medveczky rajzolta útát a (skepsisből a mysticismusba) nem annyira a Pascal elméje útjának látom, mint inkább az *Apologia* tervének. Annak az *Apológiának*, melyben Pascal a tökéletlen embertől halad a bizonyítás fonalán a tökéletes Istenhez, éppen ellentétben a többi apologetával, a kik Istentől haladtak az ember felé. Pascal philosophiájánál pedig többre becslöm Pascalt, az egyéniségét, küzködő, de el nem merülő szellemét, a mi Medveczkyt is bizonyosan jobban megragadta, mint romokban heverő philosophiája.

Nagy József.

Az utolsó nemesi fölkelés.

Századik évfordulója emlékére. Több vármegye megbízásából szerkeszti: R. Kiss István. I. kötet. Budapest, 1909. Benkő Gyula csász. és kir. udvari könyvkereskedése. (V., Dorottya-utca 2.)

Az utolsó nemesi fölkelés sokkal jobb volt hírénel. Ez az előttünk fekvő terjedelmes (367 lapnyi) kötet rövid tanulsága. Nem egészen új gondolat. Már Horváth Mihály fejtegette ezt nagy történeti munkájában, Wertheimer Ede is síkra szállt az utolsó insurrectió jó híréért az *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első felében* című monographiájában. De mindhiába. Tavaly a felkelés száz éves fordulója alkalmából a magyar napilapokban is olvashattuk, hogy az utolsó nemesi fölkelés csúfosan viselte magát. Így tanítják ezt a német történetírók. Gúny tárgya volt a győri harc a magyar reformkor szak nemzeti demokratiája előtt is s most a *Huszadik Századtól* vezetett új demokratiánk, melyet nemzetinek alig nevezhetünk, ismétli a régi gúnyt. Nagyon helyénvaló tehát az utolsó nemesi fölkelésnek monographikus tárgyalása. Goda Béla győrmegyei alispán kezdésére a vármegyék nagy többségének anyagi támogatása lehetővé tette e monographia megírását. R. Kiss Istvánt bizták meg a történeti elbeszélés megírásával. A választás szerencsés volt, mert R. Kiss István kezdő ugyan, de sokat ígérő, tehetséges történetíró. A helytartótanács történetéről szóló munkájában megmutatta, hogy igen alapos kutató s hogy a nagy buzgalommal átkutatott anyagot kritikával rendezni is bírja. Nem jár taposott nyomokon, új szempontokat keres és mélyére igyekszik hatni a problémáknak. E legújabb munkájában is a Horváth Mihály tételét monographushoz illő részletességgel fejti tovább. Az 1808. és 1809. évekre terjedő magyar történetre nézve sokat tanulhatunk tőle. Behatóan tárgyalja az 1808-iki országgyűlés történetét, melylyel a király és a nádor oly méltán meg voltak elégedve. Szépen jellemzi a szerző József nádort és hatását az országra, s azután elmélkedik az insurrectió lényegéről. Jól határozza meg az insurrectió lényegét ilyen formán: «A nemességnek honvédelmi kötelezettsége saját költségén a király személyes vezetése alatt.» Kár, hogy e jellemzésben (25. l.) az insurrectiót kulturális fejlődésünk akadályozásával oly kapcsolatba hozza, mely nem egészen érthető. Az insurrectió «nem foglalta le minden törekvésünket», mint a szerző mondja, miatta ugyan bát-

ran fejlődhetett volna kulturánk. De az ilyen megjegyzések csak elvértve zavarják az olvasót. Igen érdekesen van elbeszélve könyvünkben az insurrectió előkészítése. Jellemző adat az, hogy Magyarországon akkor csak 3122 nemesnek volt 3000 forinton felül évi jövedelme és 27166 nemest lehetett vagyoni viszonyai szerint saját költségén gyalogsági szolgálatra kötelezni. De meg volt az áldozatkészség a rendekben, igazi lelkesedéssel szavazták meg a költséget a felszerelésre, noha nem a legczélszerűbben intézkedtek. A nádor erőfeszítéseit a felszerelési költségek előteremtésében s az udvar szűkkeblőségét az áldozatrakész nemes-séggel szemben, beható tanulmányok alapján sok adattal és éles bírálattal ismerteti a szerző. Maga a nádor írta az előkészület közben, hogy a 17 ezer főre számított s a magyarnál később összejövő, jobbára parasztokból álló horvát fölkelő sereget új divatú fegyverekkel látják el, míg a magyar nemességnek régi fegyverekkel kell megelégednie. A császárné írja 1809 április 27-én János főherczegnek: «A császár kivonulásra szólította fel az insurrectiót, de nem ad neki fegyvereket. A mit adtak, későn adták, a rendszeres gyakorlásra már kevés volt az idő.» Etttingshausen tábornok írja az insurgensek egy részéről, hogy «nagyobb csoportban sohasem állították fel őket s a tüzelésben is egészen gyakorlatlanok voltak.» Figyelemre méltó a szerzőnek fejtegetése Napoleon kiáltványáról. Mi már e helyen, midőn Horánszky becses könyvét ismertettük, czéloztunk arra, hogy a Kermelics Károlynak tulajdonított szerep a kiáltvány fogalmazásában nincs biztosan megállapítva. R. Kiss István határozottan tagadja Kermelics részességét a kiáltvány szerkesztésében s Bacsányiról azt mondja, hogy «túllépte a stylaris javítás határát és többet tett, mint a mennyit vallomásai és a rendőrség jelentése után ma neki tulajdonítanak.» Mi azt hisszük, hogy ebben a szerzőnek igaza van. A proclamatió hatását így rajzolja a szerző: »A győri csata előtt csak Vas megye történetében találjuk némi nyomait a proclamatió hatásának. Ugyanazon vármegyében, hol a polgárok Szombathely utczáin együtt harczoltak az insurgensekkel, a rohoncziaik pedig kaszákkal és vasvillákkal fogadták a barátságot hirdető francziákat: az acsádi jobbágyok elolvastván a proclamatiót s abból maguknak valami könnyebbítést remélvén, értekeztek a felsőszilvágyiakkal és megtagadták a robotot. A miskei parasztok még nagyobb merényletre vetemedtek; midőn a pesti lovaszrezdből Malatinszky nevű sebesültet egy közember ezen községen át szállított a pápai kórházba s itt előfogatot akart váltani, a

paraszság apraja-nagyja dorongokkal, fejszékkel és villákkal támadták meg és bár a plébános csillapította az erőszakoskodókat, agyon akarták verni őket. Csak váratlan segítség mentette meg Malatinszkyt.»

Ez elbeszélésből láthatjuk, hogy a francziák szavának volt némi hatása a jobbágyásra, és ha Napoleon ezekre kívánt volna inkább hatni, mint a nemességre, talán nagyobb sikert ér el. A hangulat azonban változott egy kissé a francziákkal kötött fegyvernyugvás után. «A kiket ígéret, fenyegetés, fegyverzaj — mondja a szerző — meg nem ingatott, a fegyvernyugvás alatt inogni kezdenek. Mutatja ezt azon ingerült lelki állapot is, mely a legjobb pillanatban megkötött béke kihirdetésétől az insurrectio elbocsátásáig uralkodott.» A magyar földön vívott harcokat a szerző az új anyagnak s a réginek gondos egybevetése alapján beszéli el. A munka alkalmi célja magyarázza meg, hogy sok anyagot közöl feldolgozatlanul is, de vigyáz arra, hogy ne veszítsük el a fonalat és össze is foglalja eredményeit. Nem akarja tagadni azt, hogy a győri csatából az insurgensek egy része a visszavonulási parancs kiadása előtt megszaladt, de az igazság nevében követeli annak elismerését, hogy sokan az insurgensek közül halálmegvetéssel helyükön maradtak és védelmezték a visszavonuló állandó hadsereg hátát. János főherczeg költötte oly rossz hírét az insurgenseknek és a kik az ő levelei nyomán fogják fel az eseményeket, felejtik, hogy a győri csata elvesztésében az insurgensek készületlenségén kívül nagy része van a vezetés súlyos hibáinak. Ennyiben egyet értünk a szerző végső ítéletével. Az insurrectio tagjai közül sokan igen derekasan viselték magukat, többen a hősök nevét is kivívták, mint például a Meskó és Keglevits vezérlete alatt küzdők. De a fegyelmetlenség és állhatatlanság győri példáját a nádor sem tagadja udvarias búcsúszózatában, noha e példát nem a féltékenységnek, hanem «a Hadi mesterségben, Fegyverforgatásban és Hadi fenyítékben való tapasztalatlanságnak és fegyverbeli fogyatkozásnak» tulajdonítja. Ezért tehát úgy véljük, hogy igazságtalanul szokták csúfolni és kárhoztatni az utolsó nemesi fölkelést. Az intézmény kitűnő volt; mint tartaléksereg az állandó mellett nagyon jól lett volna használható, ha kellően gondját viselik, idején felfegyverzik és alaposan gyakorolják. De másrészt a szerzőt is elragadja a hév, midőn azt írja, hogy «dicsőségesebb, szebb halált képzelni sem lehet», mint a minő volt az insurrectio intézményének halála a győri csata évében. Ez a fellobbanás ne bántsa az olvasót; a

szerző többnyire higgadtan ítél és nagyon szép anyagot nyújt annak, a ki a napoleoni invasio történetét ismerni akarja. Bár a szerző jó magyarossággal és élénken ír, stilusán mégis meglátszik a simítás hiánya. János főhercegről azt írja, hogy nem birt megszabadulni a «methodikus czafrangoktól, a melyeket öreg nevelője, gróf Haager Frigyes csepegtetett belé». Különös kép; még különösebb germanismus van a 153. lapon, hol azt olvassuk, hogy Nugent «beképzelt nagyság» volt. Ily magyaros író könyvében ilyen pesti magyarságot nem vártunk volna. Ne vegye rossz néven a szerző e néhány megjegyzést; ha kevesebb figyelemmel és szeretettel olvassuk munkáját, talán észre sem vettük volna ez elsiklásokat. A könyv II. része magában foglalja Dr. Császár Elemérnek *Az utolsó nemesi fölkelés a magyar irodalomban* című munkáját. Érdeklélvástuk e lelkiismeretes gonddal és csinosan írt tanulmányt. Császár minden irodalmi nyomát felkutatta a nemesi fölkelésnek s tapintatosan jellemzi ezt az eléggé nagy irodalmat. Szerzőnk fejtegetései közül két tanulságos észrevételt emelünk ki. Az egyik az, hogy az insurrectióra vonatkozó verseken feltűnően mutatkozik Kisfaludy Sándor hatása, sőt a *Lóra nemes* című vers valószínűen Kisfaludy Sándor műve. A másik az hogy Jókainak *Névtelen vár* című regénye a történeti alaposság, megbízhatóság és a stratégiai rajz biztossága tekintetében nagy figyelmet érdemel. Előttünk új ez a szempont Jókai regényeinek megítélésében. A könyv harmadik részét Rexa Dezső írta ily czímen: *Az insurrectio anekdota-kincse*. Az anekdoták mulattatók és tanulságosak is. De Rexa talán többre becsüli ezt az anekdota-kincset a kelleténél, midőn így ír: «Az anekdoták arról beszélnek, hogy ha a koszorús hadvezér katonái csak a magyar nemesi felkelők lettek volna, akkor Napoleon megemlegette volna a győri csatát! Csak a történetírás vádol minket. A tendentiosus történetírás . . . . Az anekdota vagy az igazat mondja el, vagy hű marad az igazsághoz még akkor is, mikor kigondolt eseményt mond el. Ime, az anekdota a mi védőnk, az ment minket az igazak előtt!» Istennek hála, más védőnk is van. A jellemző anekdotának meg van a maga nagy történeti értéke, de ott, hol igen bonyolult eseményekről kell ítéletet mondanunk, a legcsattanósabb adomának is kevesebb az értéke, mint a száraz, de tisztázott tényeknek. Az insurrectióról szóló adomák humoros formában mutatják az igazi magyar közvélemény kegyeletes ragaszkodását az ősi intézmény utolsó szereplésének emléke iránt, de történetileg egyebet nem bizonyí-

tanak. Azonban ezt a kegyeletet jobban szeretjük, mint azt a kihívó és felületes kiméletlenséget, melylyel némely legújabb író fitymálta az 1809-iki nemesség hadviselését. Köszönettel tartozunk R. Kiss Istvánnak, hogy értékes munkájával becsületesen védelmezte a történeti igazságot és a rágalmazott érdemet.

d.

Mikszáthról.

Dr. Kiss Ernő: *Mikszáth Kálmán*. Kolozsvár, 1910. K. 8-r. 71 l. Ara 1 K. (Kapható ifj. Nagel Ottó könyvkereskedésében Budapesten.)

Kiss Ernőnek Mikszáthról adott írói arczképét, a mint az előszava is kiemeli, a Mikszáth-jubileum hívta életre. Nem simul kellően az alkalomhoz. Több benne a bíráló, s kevesebb a méltánylás, mint a mennyire el voltunk készülve. Elismeri, sőt fejtegeti Mikszáth kiváló tehetségét, de fogyatkozásai fölött nem huny szemet. Mikszáth kétségkívül van akkora író, hogy megbírja a kritikát, s van olyan elfogulatlan, hogy tisztelőitől ne csak hódolatot várjon. Most azonban, az általános ünneplés közepett, kissé zavaróan hat, ha a lelkes karéneke a józan kritikus hangja is belevegyül. S a mi nagyobb baj, a bírálata nem is egészen igazságos.

A szerző Mikszáth műveinek alapos áttanulmányozása után fogott a munkához. Megfigyeléseit négy csoportba különítette, s ezek alapján bemutatja azokat a költői tárgyakat, melyeket Mikszáth földolgozott, ismerteti azt a módot, a mint a költő mesévé szerkeszti benyomásait, elénk vezeti legjellemzőbb alakjait, végül előadásának sajátosságait állítja össze. Bő anyag, rendszeres tárgyalás, áttekinthető szerkezet: ime a kis munkának már az első pillantásra szembetünő erényei. Mélyebben vizsgálódva, találunk művében helyes megfigyeléseket, találó megjegyzéseket, de (a történeti érzék fejletlensége Mikszáthnál, nagyobb compositioinak kisszerűsége, párhuzam Jókai és Mikszáth romantikája között), elhamarkodott, kellően nem indokolt vagy rosszul indokolt állításokat és ítéleteket is. Mikor pedig, mint Vojtina léggömbje, a realis alapot, Mikszáth műveit, elhagyva a philosophia és külföldi irodalmak magasabb régióiba emelkedik, «ott fenn a légben, mely nem neki való», kellő ismeretek s philosophiai képzettség hijján eltéveszti az irányt.

Az utóbbi kevésbbé végzetes. Hogy azok a párhuzamok, a melyeket Thackeray, Dickens, Horatius és Mikszáth között meg-

állapít, nem találnak, hagyján! Hogy a *conceptio* és költői alakítás folyamatait lélektanilag tévesen értelmezi, az sem megbocsáthatatlan hiba. Ezek a magyarázatai csak tévesek és fölöslegesek, de átsuhanhat rajtuk az olvasó. Kiss Ernő a következőképen képzei el a költői alkotások létrejöttét: Egy tájkép, egy alak, egy érzelem intuitív tevékenységet kelt a költőben. Ez az *intuitio* — a mely Mikszátnál a 18. l. tanúsága szarint igen gazdag, míg a 19. l. szerint hiányos — vagy *syntheticusan*, a széteső jeleket egybefoglalva, esetleg *analytikusan*, minden egyes jelt egy külön *intuitióval* megfigyelve, vagy az *intuitiókat* merészen és szabadon fűző képzelet segítségével, esetleg a nélkül, alakokat teremt és ezekben az alakokban kifejezi *intuitióit*. Nyilvánvaló, hogy a szerző félreértve Benedetto Croce tanítását, jótalanul teszi meg az *intuitiót* a költő lelki működésének alapjává, míg az érzelmi tényezőt egészen figyelmen kívül hagyja. Az is kétségtelen, hogy ezek a fejtegetések, melyek természetesen nem egyvégtében folynak, hanem úgy kellett őket kihalászni értekezése különböző lapjairól, pusztán játékot, s hozzá nem is ügyes játékot űznek a szóval, miközben maga a szó kaméleon-szerűen ölti magára a legváltozatosabb jelentéseket (az eredeti jelentésén kívül hol érzéklet vagy szemlélet, hol emlék vagy benyomás, hol megfigyelés értelmében használja). Mindez azonban nincs hatással Kiss Ernő értékeléseinek megállapítására, ezért nem is tulajdonítunk neki fontosságot.

Az értekezésnek az a legnagyobb fogyatkozása, hogy nem ismeri föl Mikszáth művészetének igazi természetét, a mire pedig olyan világosan utalt Beöthy Zsolt, mikor 1908-ban Mikszáth munkásságát az Akadémia nagyjutalmával való kitüntetésre ajánlotta. Mikszáth sajátos műfaja, a melyben legnagyobb s a melyben ő a legnagyobb, a rajz. Egy-egy helyzetnek megértetése egy-egy történettel: még novellái, sőt regényei is ennek a műfajnak tovább fejlesztett alakjai. Ezt a megállapítást figyelmen kívül hagyva, sem Mikszáth szerkesztő művészetét nem tudja helyesen értékelni (végső megállapítása: belső szoros egységükön a részletek sokat rontanak), sem jellemző eljárása iránt nincs érteke. Megállapítja, helyesen, hogy Mikszáth megelegszik alakjainál egy-két jellemző vonásuk kidomborításával, «mintha nem jellemeket akarna rajzolni, hanem csak jellemző sajátságokat élénk tární». Természetesen! Ő azonban, mivel nem találja meg Mikszáth hőseiben «az embert a maga teljességében, lelkének egész *complicáltságában* és *igazságában*», nem becsüli többre őket az

operette-figuráknál. Mintha Meissoniert azért hibáztatnók, hogy nem alkotott olyan nagyarányú compositiókat, mint Horace Vernet, vagy mintha Fra Giocondót megrónók, hogy miért építette a veronai keces Palazzo del Consigliót s nem a fönséges milánói domot!

Hogy Mikszáthnak ezek a pár vonással jellemzett alakjai, különösen a parasztjai és gentryjei, a magyar léleknek legigazibb tükrei közé tartoznak, s egy-egy rajza többet tár föl a magyar psychéból, mint sok kétkötetes modern regény: az olyan kiválóság, a melyet egy ötíves Mikszáth-dolgozatnak nem lett volna szabad elhallgatnia.

r. r.

Rachel.

A. de Faucigny-Lucinge: *Rachel et son temps*. Paris, Émile Paul, 1910. — Valentine Thomson: *La vie sentimentale de Rachel*. Paris, Calmann Lévy, 1910.

Rachelről, a mult század nagy színésznőjéről, két könyv jelent meg. Egyik mű szerzője sem látta játszani Rachelt. Ha ebből azt a következtetést akarnók vonni, hogy nem illetékesek arra, hogy művészetével foglalkozzanak, nem járnánk el helyesen, de nem is állhatnánk meg ama végső következtetés előtt, hogy az utókor nem ítélet színésről vagy színésznőről. Az azonban igaz, hogy az előadó művészetek csakugyan rosszabbul jártak a teremtésnél, mint a többiek. Hiszen az előadó művész híre örökre meg van állapítva, ha a kortársak tetszését elnyeri. Hol vannak a késő értékelők, kik megállapítják, hogy Molière és Shakespeare tulajdonképen nem értették meg ama darabokat, melyekben játsztak s értelmes színész azokat ma egészen máskép alakítaná? Hol vannak a tehetségfölfedezők, kik kisütik, hogy Talma képessége elenyésző volt egy scha nagy hírre nem vergődött kis komédiásé mellett, hogy Rachel csak elmaradt ízlésűeknek tetszett, mert az igazi műértők ezalatt egy külvárosi színház primadonnájában gyönyörködtek? Ilyenek ma még nincsenek, de a grammophon és kinematograph talán megtermi ezeket is.

Rachel 1821-ben született Schweizban. Atyjának, egy zsidó házalonak, nem volt vagyona, melyből lányait neveltethette volna, de még csak állandó lakóhelye sem, úgy hogy Rachel gyermekkorra első éveiben bebarangolta szüleivel s hugával Schweizot, Német- és Francia-országot. Végül Lyonban tele-

pedtek meg, hol a lányoknak is meg kellett tanulniok a kenyérkereset mesterségét. Rachel gitáron játszott, huga énekelt hozzá. Így jártak utczáról-utczára, kávéházzól-kávéházra. Nagy nehézséggel jutott be egy énektanár intézetébe, ebből pedig egy színiiskolába. Racine egy kötetének olvasása dönté el pályaválasztását. Először a párisi Gymnaseban játszott nyilvánosan, de első nagy sikere csak akkor következett be, mikor a Théâtre Français színpadán Corneille és Racine hősnőit eleveníté fel. Ezen esemény fontossága igen nagy. Mit jelentett ugyanis 1838-ban az, hogy *Cinna*, *Horace*, *Andromaque* állandóan teli házakat vonzának? Semmivel sem kevesebbet, mint azt, hogy ez a tizenhét éves leány megfordítá a közönség ízlését. Felújítani az egész classikus műsort *en plein mouvement romantique*, nem volt kis dolog s meghazudtolja az evolutionalis elméleteket.

Mlle Georges és Mme Dorval, a romantika két nagy színésznőjének dicsőségét Rachel hirtelen feltűnése egy időre teljesen beárnyékolta. A classikus színműírók nem láttak sohasem oly lelkesen tapsoló közönséget, mint 1838-ban, a romantika diadalának tetőpontján. Azok a lapok, melyek Corneillet és Racinet múmiáknak tartották, melyeknek feltámadásától félni sem érdemes, kénytelenek voltak elismerni a diadalt s bevallják, hogy egy nagy művésznő volt az, ki visszatérítette a közönséget oly darabokhoz, melyeket addig csaknem üres házak előtt, pusztán a műsor kedvéért játsztak. Csak egy adatot említünk fel: *Horace* egy előadása 1838 júniusában 753 francot jövedelmezett, ugyanezen év novemberében 6124 francot. Közbeesik természetesen Rachel fellépése. A művésznőnek pedig származásán, szegénységén kívül egyéb nehézségekkel is meg kellett küzdenie. Beteges, igen sovány s kevésbé érdekes arcú volt. Már ismert művésznő, midőn alakja kifejlődik s arca is megszépül. Művészetét, sikere titkait talán másban találónk önálló szemlélet alapján, mint egykorú kritikusai. Kortársai megvádolták azzal, mit mi ma érdemül tudunk be, hogy megtöri a verset, a mivel azt akarták mondani, hogy többet törődve a szók értelmével, mint zenei hatásával, a hangsúlyt csak a mondatok végén ereszti le, tekintet nélkül a rímre. Ez nagy változás volt, szakítás az addigi gyakorlattal, még pedig a természetesség, a realizmus felé. Különös dolog: Rachel a romantika diadala idejében példátlan sikereket ér el a classikus dráma realistikus szellemű felújításával. A géniehez különben gyakran okosabb nem egészen közel férközni, mert új mélységek nyílnak meg az ember előtt. Rachelről például fel van jegyezve,

hogy azon darabokból, melyekben játszott, csak a maga szerepét tanulta meg és a válaszokat, a darab többi része nem érdekelte.

Sikerének híre rövid idő alatt túlszárnyalja Franciaország határát is, és midőn 1841-ben Angliában játszik, sikere ott nem kisebb, mint Párisban. A királynő maga jár elől ünneplésében és az egész arisztokratia kitünteti csodálatával és szeretetével. Nemcsak a művészért, hanem a nőért is rajonganak. Az ünneplés egyedül neki szól, a színésztársaság többi tagja — már 60 évvel ezelőtt is — nem a jobb, hanem a gyengébb színészek és színésznők közül van összeválogatva. «Környezetem csak arra alkalmas, hogy engem jobban kiemeljen», írja, örömét nem is leplezve, egy barátjának. Az a művész vagy művésznő, a ki megkóstolta egyszer a külföldi ünnepeket minden kellemes járulékával egyetemben, nehezen tartható vissza többé hosszabb időre hazájában. «Művész hazája széles e világ» mondá egy költő, kinek pedig csak szülőföldje volt hazája; — e szó igaz, és azóta még igazabbá vált. Hiába követ el a *Comédie* mindent a nagy művésznő lekötésére, hiába kínál neki minden addigi fogalmat meghaladó szerződést, hiába enged több hónapnyi szabadságot vidéki körutakra, kénytelen szemet hunyni szerződésszegései előtt s újból szerződöttni, ha a művésznő szeszélye azt kívánja. 1850-ben Németországban, 1854-ben Oroszországban jár s a hová csak érkezik, királynőként ünneplik nemcsak a színházban, hanem a társaságban, sőt az udvaroknál is. Rachel a teljes nyomorból, hol a műveltség elemeit sem volt módjában megszereznie, hirtelen került művelt emberek közé s a dicsőség fénykörébe. Tanulatlansága és alacsony származása azonban — úgy látszik — semmiféle körben sem keltett soha feltűnést, mert az a különbség, mely környezetétől elválasztá, hamar eltűnt, sőt csakhamar ő vált azzá, kitől a legműveltebbek is ízlést, modort, fellépést tanulni akartak.

Dicsősége nem szédítette el. Barátairól, családjáról nem feledkezik meg ott sem, hol nagyhercegek vezetik vacsorához. A hol csak megjelent, barátokat szerzett mindenütt. Pedig jelleme sok ellenszenves vonást is mutat. Kedvessége, bája, szépsége mellett a szeszély és önzés is tulajdonai voltak. Ha egy írótól darabot kért, másnap már játszani szeretett volna benne, egy-két hó múltán azonban szavát nem tartá kötelezőnek. Legouvét például *Adrienne Lecouvreur* sikere után új darab írására kérte fel, de midőn ez *Médét* átnyujtotta, a művésznő nem volt hajlandó a szerepet, mely nem tetszett neki, elvállalni. Legouvé

bepерelte a színházat, mely darabját elfogadta s meg is nyerte a pört. Rachel megbánhatta a dolgot később, mert Mme Ristori játszta el Medea szerepét s akkora sikert aratott benne, hogy egy időre Rachel szinte háttérbe szorult. Mussettól is kért színdarabot, de a darabból a szerző s a művész nő összeveszése miatt csak egy jelenet készült el. Modern szerepei különben sohasem szereztek számára oly diadalt, mint a classikus műsor tragédiái.

Fárasztó és rendetlen életmódja hamar megviselte gyenge szervezetét. Művészetét ugyan mindig előbbre valónak tartotta a szerelemnél és a barátságánál, de azért nem hanyagolta el ezek egyikét sem. Életmódja, életének minden eseménye annyira érdekelte a közönséget, hogy a lapok nemcsak viszonyairól cikkeztek, hanem vendégei névsorát is közölték. Az irodalom nagyjai közül Musset, Dumas, Gauthier, Arsène Houssaye, Ponsard és Berryer tartoztak, bár különböző időpontokban, közelebbi környezetéhez, de életében legnagyobb szerepet egy ügyvéd, egy lapszerkesztő s egy lengyel gróf játszottak. Eláruljuk azt is, hogy két gyermeknek volt anyja.

Utolsó színpadi körútjának színhelye Amerika volt, de itt már betegeskedett. Tüdőbaja annyira előhaladott, hogy nézői inkább az ő halálát vélték szemlélni a színpadon, mint Adrienne Lecouvreurét, kinek szerepét adta. Visszatérve tengerentúlról, annyira megbetegedett, hogy nem léphetett fel többé. Egyiptomba ment üdülni, de nem találta meg a gyógyulást és 1859 januárjában Párisban meghalt.

A róla szóló most megjelent két könyv közül a Valentine Thomsoné az érdekesebb, nemcsak azért, mert új adatokat is hoz a művésznőről, kiről már nagyon sokat írtak, hanem főképen azért, mert az egész könyv célja is új: összeállítani Rachel szerelmeinek történetét. E célját nem éri el teljesen, de a ki a sorok közt is tud olvasni, rá fog jönni arra, hogy Rachel élete — művésze nélkül — igen köznapi courtisane-élet volt, melyből még a szenvedély is hiányzik. Szünetedélye csak kettő volt: a színpad és családja; e kettő mögött minden egyéb háttérbe szorult. Valentine Thomson ezt csak sejteti s könyve olvasása közben gyakran bosszúságot érez az ember a miatt, hogy az író nő (minister leánya!) itt is, ott is óvatosan érinteni kénytelen olyasmit, a mivel talán, ha nem kellene könyvében még nagyanyja véleményét is (ki Rachel életében elég nevezetes szerepet játszott) kritika tárgyává tennie, alaposabban foglalkozhatott volna. Könyvének megvan az az érdeme, hogy közel hozza Rachelt az

olvasóhoz, s a nőt próbálja megrajzolni, mivel még nem foglalkoztak annyian, mint a színésznővel.

A mai francia nemzedék közt nincsenek már sokan, a kik Rachelt játszani látták, de hírnevének fenntartásával kegyeletet tanúsítanak az apák és nagyapák csodálatának tárgyával szemben.

K. Gy.

Gottsched hazánkban.

Bleyer Jakob: *Gottsched Hazánkban*. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest 1909. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

A német irodalom föllendülése a XVIII. század első felében s az intenzívebb magyar irodalmi élet kezdetei egy félszázaddal később, sok hasonló vonást tüntetnek föl. A németiség kulturális inferioritását déli és nyugati szomszédjaival szemben a középkor óta Németország határain kívül és belül sokszor emlegették. Iskolákat kell felállítani, nyelveket és művészeteket kell tanulni, írja Luther, «mert különben mi németek mindig bolond állatok maradunk, a mint minket a körülfekvő országokban neveznek, s a mint mi azt meg is érdemeljük».* Leginkább azonban a francziák gógös kritikája sértette a németeket, mert azok még a XVII. és XVIII. században is egyszerűen a lehetetlenséggel határosnak mondták, hogy egy német bel esprit lehessen, vagy hogy Németországban egy ember akadhasson, a kiből igazi költői tehetség nyomait lehetne fölfedezni. Gottsched volt az, a ki hihetetlen szorgalommal s nagy szervező ügyességgel, de művészi érzék és költői tehetség nélkül, vállalkozott ezeknek a vádaknak a megczáfolására, a német műveltség emelésére, német irodalmi élet megteremtésére és vezetésére. Költészettani kézikönyvet írt, a melyből «kezdők megtanulhatják, hogyan kell költeményeket kifogástalan módon elkészíteni» (*Versuch einer Critischen Dichtkunst*, 4-ik kiadás, XX. l.); korlátolt felfogása, kicsinyes és hiú tévedései mellett azonban helyes és nagyhatású törekvései is voltak. Tudós társaság szükségességét hangoztatta, a helyes irodalmi nyelv szabályait iparkodott megállapítani, szórakoztató és tudományos, folyóiratokat indított meg, s a finomult ízlés és neme- sebb műveltség terjesztésére első sorban a színpadot iparkodott

* *An die RATHERREN aller Städte deutsches Lands, etc.* Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe 15. kötet 36. lap.

fölhasználni. Bessenyeinél és társainál hasonló törekvésekkel találkozunk; Bleyer bebizonyítja, hogy sok tekintetben nem annyira közvetlenül a francziáktól, mint inkább Bécs társadalmi életének és irodalmi mozgalmainak közvetítésével Gottschedtől tanulták ők, hogy csak ily irányú tevékenységgel emelhetik népük műveltségét és irodalmát a nyugati népekével egyenlő színvonalra.

Bécs egészen Gottsched hatása alatt állt, még akkor is, mikor Németországban a kritika már régen összetörte Gottsched minden tekintélyét. Egész sereg drámaíró lépett föl Ausztriában, «a kiknek élén 1766-tól kezdve Ayrenhoff Hermann haladt. Ayrenhoff és társai egészen a Gottsched-féle aesthetikának alapján állottak és nem akartak semmit sem tudni arról a haladásról, melyet a német drámaköltészet közben magában Németországban megtett. Gottsched kora az ő szemökben a német irodalom «aranykorszaka» volt, melynek kincseit a *Sturm und Drang* előnyomuló «barbársága» és «kontárkodása» ellenében kötelességöknek tartották megvédeni». (Bleyer: *Gottsched* 20. l.) Valóban, nem véletlen volt, hogy Gottsched is, Bessenyei is írt egy Agis-tragédiát; sőt abban a tényben, hogy az az irodalmi mű, a melytől az újabb magyar irodalom kezdetét számítjuk, nem keletkezett volna Gottsched hasonló című tragédiája nélkül, annak a symbolumát láthatjuk, hogy a testőrírók és kortársaik tudományos, művelődési és irodalmi törekvéseinek számos eleme azokból a szellemi mozgalmakból ered, a melyek Lipsceből indultak ki, hogy azután Bécsben az utánczó és követők kritikátlan buzgalma által még nagyobb túlzásig fejlesztessenek. Ha ezek a testőrírók, kik nyelveket többnyire csak későn tanultak, ismerték is a francia aesthetikai és költői irodalom egyes termékeit — ezeknek ismerete nem lehetett rájuk nézve elhatározó és egész életüket irányító hatással; intensivebb, egész lelküket megragadó és őket tetterre készítő hatása a bécsi életnek és milieu-nek volt rájuk, mert hiszen «inkább, mint néhány könyv betüiből, táplálkozik a költő a sokoldalú életből, mely őt körülveszi és a mely a maga érzéseivel és gondolataival minden idegszálon át szívárog lelkébe.» (Bleyer: *Gottsched* 4. l.) A szerzőnek sikerül bebizonyítani, hogy Bessenyei és társainak felfogása a tragédia «szabályairól» Gottsched *Critische Dichtkunstján* alapszik; valószínű az is, hogy a magyar írók a francia színművek egy részét először német fordításban Gottsched *Die deutsche Schaubühne* című gyűjteményéből ismerték meg, a mely gyűjtemény nyel a lipcei professor a német színpadokat a régi durva szín-

művek kiszorítására szükséges «szabályszerű» színművekkel akarta ellátni.

Ezzel a XVIII. század felujuló magyar irodalma új világitásban tűnik fel, s a magyar irodalomtörténetnek tudomást kell vennie arról, hogy egyoldalú és téves volt az a felfogás, a mely e korszak irodalmi törekvéseiben kizárólag francia hatást látott.

Bleyer könyve első része azon tervezett monographiasorozatnak, a melyben a szerző Heinrich Gusztáv úttörő tevékenysége után a német-magyar irodalmi érintkezéseket a magyar művelődés és szellemi élet minden vonatkozásaiban, szigorú módszerrel és alapos gondossággal, meg akarja vizsgálni. Könyvének első fejezetében az összehasonlító irodalomtörténet feladataira vonatkozó igen figyelemreméltó gondolatai után szól a német szellemi élet koronként erősebb, majd szórványosabb hatásáról a magyarra a reformatio óta, majd a következő fejezetekben áttér Gottsched törekvéseinek és tevékenységének ismertetésére és részletesen foglalkozik Gottsched tekintélyének és irányának tartós uralmával Ausztriában. Hihetetlen olvasottsággal és utána-járással felkutatja Gottsched és követői drámáinak és a drámáról vallott nézeteinek hatását Bessenyeire és társaira, valamint az egyes tanítórendek, főkép a jezsuiták és piaristák iskoladrámáira; ezeket részletesen összehasonlítja a Gottsched-féle *Schaubühne* megfelelő drámáival, a melynek egyes darabjait névtelen szerzőkön kívül főkép Pállya István (*Darius, Pazarlay és Szükmarkosy, Ravaszly és Szerencsés*) Dugonics András (*Tárházi*), Fejér György (*A tisztségre Vágyódók*) dolgozták át. Külön fejezetben részletesen szól Gottsched hatásáról nyelvtan-irodalmunkra; ismerteti Gottsched nyelvtanainak számos latin és magyar átdolgozását, a melyek bizonyítják, hogy a practikus német nyelvtanulás és különösen az iskolai német nyelvtanítás terén mennyire irányítók voltak a tekintélyes lipcei professor könyvei. A tudományos nyelvművelés terén azonban csak egyes grammatikai fogalmak és terminusok mutatják a *Deutsche Sprachkunst* hatását.

A szerző végül számos, Gottschedhez intézett s eddig ismeretlen levelet közöl, melyekben egyes magyarországi írók és főurak irodalmi, tudományos vagy paedagogiai kérdésekben az akkoriban legnagyobb tekintélyű irodalmi kritikushoz és tudóshoz fordulnak. A képet teljessé teszi néhány szemelvény Pállya és Fejér drámáiból s Wanckhel von Seeberg és Paner ma már teljesen hozzáférhetetlen költeményeiből. Mindezt a sok új adatot a szerző nagy alaposággal és szorgalommal gyűjté össze

s szigorú philologiai pontossággal dolgozta fel. Könyvének egy helyén a szerző azt mondja: «Meggyőződésem, hogy a szellemi energia nem vész el soha hatástalanul». Én hiszem, hogy az az odaadó munka és energia, melylyel a szerző felkutatta a Lipséből kiinduló szellemi mozgalmak minden irányú hatását irodalmunkra és művelődésünkre, nem fog hatástalanul maradni sem a XVIII. századvégi s a XIX. századeleji magyar művelődési törekvések helyesebb és világosabb megértése, sem pedig általában a tudományos kutatás módszeressége, alaposága és szigorúsága tekintetében.

Schmidt Henrik.

Új magyar könyvek.

Bartha Miklós összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte Samassa János dr., életrajzzal ellátta Sebesi Samu, előszóval Ábrányi Kornéltól. Két kötet. Szépirodalom. II. Budapest, 1909. Benkő Gy. (8-r. 268 l.) 8 K.

Berczik Árpád: Nyári feleség, férjem nőül és egyéb elbeszélések. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 185 l.) 3 K.

Biró Lajos: A diadalmas asszony. Régény. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 172 l.) 3 K.

Bumm Ernő dr.: A szülésetet alapvonalai 28 előadásban, 590 szemléltető ábrával. Fordították Kubinyi Pál dr. és Kováts Richárd dr. Ajánlást írt hozzá Tauffer Vilmos dr. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. XII., 758 l.) 28 K.

Csudáky Bertalan: Múlt és jelen. Kulturtörténeti rajzok. Budapest, 1910. Athenaeum. (8-r. 190 l.) 4 K.

Dús László: Rákócziak. II. Rákóczi György házassága. Költői elbeszélés. Nagyvárad, 1909. Láng J. (8-r. 148 l.) 3 K.

Ezner Kornél dr.: Magyar pénzügyi jog. Második, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1910. Athenaeum. (8-r. 574 l.) 12 K.

Goethe: Torquato Tasso. Színmű 5 felvonásban. Fordította Csengeri János. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. 157 l.) 2 K.

Harrer Ferencz dr.: Az állami szervezet alapjai különös tekintettel a végrehajtó hatalomra. Budapest, 1910. Grill K. (8-r. 108 l.) 3 korona.

Kazinczy Ferencz levelezése: A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János dr. XIX. kötet, 1824. január 1. — 1826. márczius 31. Budapest, 1909. Akadémia. (8 r. XXXIX. 667 l.) 10 K.

Kenedi Géza: Az élet könyve. Budapest, 1909. Athenaeum. (8 r. 270 l.) 4 K.

— — Sociológiai nyomozások. Két kötet. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. VIII., 264; 248 l.) 8 K.

Könyvtár, Olcsó —. Alapította Gyulai Pál. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest. 1910. Franklin-Társulat. (16-r.)

1539—40. sz. *Heine* dalaiból. Fordította ifj. Szász Béla. (64 l.) 40 f.

1541—43. sz. *Concha Győző*. Pulszky Ferencz. (104 l.) 60 f.

1544—53. sz. *Feuilleton Oktáv*. Szibill története. Regény. Fordította Concha Győző. (366 l.) 2 K.

1554—58. sz. Szerb költőkből. Fordította Szász István (172 l.) 1 K.

Könyvtár. Régi magyar —. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, 1909. Franklin-Társulat. (8-r.)

Verseghy Ferencz kisebb költeményei: Kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris. XXIV. kötet. (408 l.) 6 K.

Lengyel Menyhért: Taifun. Dráma négy felvonásban. Budapest, 1909. «Nyugat» kiadása. (8-r. 147 l.) 4 K.

Mányiné Prigl Olga: A Szeniczei familia és egyéb történetek. Gyoma, 1910. (Budapest, Schenk F.) (8-r. 188 l.) 3 K.

Mikszáth Kálmán: Almanach az 1910. évre. Szerkeszti —. (Egyetemes regénytár. XXVI. évf. IV—V. kötet.) Budapest, 1909. Singer és Wolfner. (8-r. X, 211 l.) 2 K 40 f.

Móricz Zsigmond: Sári bíró. Vigjáték. Budapest, 1910. «Nyugat» kiadása. (8-r. 96 l.) 2 K 50 f.

Műveltség könyvtára, A —. II. sorozat. I. kötet. 1—2. rész. A művészet könyve. A képzőművészetek történeti és technikai fejlődése. Irta Lyka Károly. A zene fejlődés-története. Irta Kacsóh Pongrácz dr. Budapest, 1909. Athenaeum. (8-r. 688 l.) 30 K.

Oláh Gábor: Istenek alkonya. Új versek. Budapest, 1909. Singer és Wolfner. (8-r. 189 l.) 3 K.

— — Korunk hőse. Elbeszélő költemény. Budapest, 1909. Franklin-Társulat. (8-r. 127 l.) 3 K.

Petőfi-Almanach. Szerkesztette dr. Ferenczi Zoltán. Budapest, 1909. (8-r. 477 l. 1 lev.) 50 K. (Tartalom: Petőfi előszava 1847-ből. — Petőfi jelszava 23 nyelven. — Petőfi névjegye. — Kéry Gyula: Szabadság, szerelem! — Petőfi első levele és költeménye Aranyhoz és Arany válasza. — Görgy Arthur: Petőfi Sándorral való egyetlen találkozásom. — Lévay József: Petőfit olvasva. Az ő lelke. — Gyulai Pál: Petőfi szerelmi költeményeiről élete második szakában. — Kozma Andor: Magyar puszta. — Herczeg Ferencz: Márczius 15-ike. — Szabolcska Mihály: Honvéd-emléknél. — Ferenczi Zoltán: A két főeszme Petőfi költészetében. — Hegedüs István: Petőfi jelszava. — Gr. Apponyi Albert: Két triász. — Endrődi Sándor: Petőfi botja. — Beöthy Zsolt: Széchenyi és Petőfi. — gr. Zichy Géza: Petőfi lelke. — Berzeviczy Albert: Petőfi mint utirajzíró. — G. Comone: Petőfi öt költeménye olaszul. — Riedl Fr.: Petőfi szabadságszeretete. — A. Tera: Petőfi négy költeménye olaszul. — Hartmann János: Egy fejezet Petőfi költészetéről. — Ábrányi Emil: Hozzád méltó dal. — Barabás Ábel: A filozófus Petőfi. — Jakab Ödön: Gyere vissza, jó Petőfi! — Négyesy László: Petőfi költői egyéniségének egy fejlődési mozzanata. — Vargha Gyula: Petőfi. — Hubay Jenő: Petőfi befolyása a magyar zenére. — Bárd Miklós: Petőfi. — Oláh Gábor: Csokonai és Petőfi. — Ambrozovics Dezső: Petőfi. — Gárdonyi Géza: Petőfi büszkesége. — Szikra: Csodatétel. — Tömörkény István: Járt-e nálunk? — Zempléni Árpád: Tavaszai álom. — Jászai Mari: Hogyan kell Petőfit szavalni? — Pósa Lajos: Petőfi nászutja. — K. Lippich

Elek: Petőfi egy fejedelmi rajongója. — Tolnai Vilmos: Petőfi és a nyelvújítás. — Szávay Gyula: Misztótfalun. — Miklós Elemér: Petőfi lírikus természete. — Erdélyi Zoltán: Petőfi. — Dr. Farnos Dezső: Goethe és Petőfi emlékhelyein. — Ernszt Lajos: Petőfi arcképei. — Lampérth Géza: A Petőfi-házban. — Kéry Gyula: A Petőfi-ház ereklye-gyűjteménye. — Szabolcska M.: Engesztelés. — Malonyai Dezső: Petőfi oltára. — Petőfi S.: Szeretlek. (Hasonmás.) — Petőfi két utolsó levele nejéhez. — Rákosi Jenő: Petőfi halála. — Herczeg Ferencz: Szendrey Júlia és a közvélemény. — Szendrey Júlia levele Térey Marihoz. — Térey Mari levele Petőfihez. — Vértesy Gyula: Petőfiről. — Reszket a bokor...; 31 nyelven. — Váradi Antal: Epilóg. — Ferenczi Zoltán: A költő élete a főbb adatok szerint. — Medgyes Lajos nyílt levele Petőfihez. — Jókai Mór: az összes költeményekről 1847-ben. — A Petőfi-ház hölgybizottságának névsora.

Porzó: Utazás Pestről — Budapestre. 1843—1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből. Második kiadás. Budapest, 1909. Pallas. (8-r. 446 l.) 10 K.

Raleigh Walter: Shakespeare. Angolból fordította dr. Czeke Marianne. Átnézte Reichard Piroska dr. A függelékét összeállította Bayer József. Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 278 l.) 5 K.

Rédey Tivadar: Péterfi Jenő. Budapest, 1909. Kilián F. utóda. (8-r. 141 l.) 3 K.

Róna Zsigmond dr.: Éghajlat. II. rész. Magyarország éghajlata. Budapest, 1909. Kilián F. utóda. (8-r. IX, 696 l.) 10 K.

Sebők Zsigmond: Bajcsányi de eadem és egyéb elbeszélések. Budapest, 1909. Franklin-Társulat. (8-r. 306 l.) 4 K.

Sikabonyi Antal: Komjáthy Jenő. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1909. Budap. Hirl. vállalat. (8-r. 207 l.) 4 K.

Szilágyi Dezső beszédei. III. kötet. Közös ügyek és rokon tárgyak. Szerkesztette Fayer Gyula dr. Budapest, 1910. Athenaeum. (8-r. XII, 490 l.) 10 K.

Szomaházy István: A ma krónikája és egyéb elbeszélések. Budapest, 1909. Singer és Wolfner. (8-r. 202 l.) 3 K.

— — Lila test, sárga sapka. Kolonics Sándor. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 230 l.) 3 K 50 f.

Toldy Géza dr.: Fiat lux. Fénykévék polgári törvénykezésünknek székesfővárosunkban tapasztalt állapotaira. Második kiadás. Budapest, 1909. Kilián Fr. utóda. (8-r. 215 l.) 3 K.

Vay Sándor gróf munkái. X. kötet. Ősokról — unokáknak. Budapest, 1909. Orsz. monogr. társ. (8-r. 206 l.) 10 K.

